

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
West-Kazakhstan innovative-technological University

БҚИТУ Хабаршысы

Вестник ЗКИТУ

Bulletin of WKITU

№3(11) 2020

Орал / Уральск/ Uralsk

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**

Ғылыми журнал

Көрнекті ойшыл әл-Фарабидің 1150 жылдығына арналған
«Ғылымның өркендеуі – инновациялық қоғамдамуының кепілі»
XX халықаралық жас ғалымдардың конференциясының материалдары
2020 ж. 13-15 сәуір Орал қ.

Тарих, филология және педагогикалық ғылымдар

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Научный журнал

Материалы XX Международной конференции молодых ученых
«Прогресс науки – залог развития инновационного общества»,
посвященной 1150-летию выдающегося мыслителя Востока аль-Фараби
13-15 апреля 2020 года, г.Уральск

Исторические, филологические и педагогические науки

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN
INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY**

Scientific journal

Materials
of the XX International Conference of the Young Scientists
“The Progress of Science is the key of the development of innovative society”,
dedicated to the 1150th anniversary of the East prominent thinker Al-Farabi
dated April 13-15, 2020 year, Uralsk
Historical, philological and pedagogical sciences

ВЫПУСК 11 ISSN 2706-6266

2020 ж. шілде-қыркүйек июль-сентябрь 2020 г. July-September 2020	Журнал 2018 жылдан шығабастаған Журнал издается с 2018 года The journal was founded in 2018	Жылына 4 рет шығады Выходит 4 раза в год Published 4 times a year

Қазақстан Республикасының ақпарат және коммуникация министрлігі
07.12.2017 ж. №16782-Ж куәлік
Мекеме: Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
Журнал 2018 жылдың сәуір айынан бастап тоқсанға біррет шығады

Бас редакторы:

Габдуалиева Р.С. – экономика ғылымдарының докторы, профессор

Редакция алқасы:

Бурахта В.А. – химия ғылымдарының докторы, профессор

Сабыр М.Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор

Мушаев В.Н. – филология ғылымдарының докторы, Б. Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университетінің профессоры

Кинжекова Р.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Уразова Б.А. – экономика ғылымдарының магистрі

Ажғалиев М.К. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Балыкова А.М. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОЖ 93.327

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ АЙМАҚТЫҚ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ
ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Абдиров М., БҚИТУ педагогикалық факультетінің ІІ курс магистранты
Ғылыми жетекшісі – **Шинтимирова Б.Г.**, тарих ғылымдарының докторы,
БҚИТУ профессоры

Аннотация: Мақалада тәуелсіздік жылдарындағы Орталық Азия елдерінің аймақтық интеграциялық үдерістері сарапталады. Аймақ интеграциялық бастамалардың көп векторлық сипатымен және онда барлық ірі геосаяси факторлардың мүдделерінің түйісуімен қызықты. Атап айтқанда, Орталық Азия мемлекеттері қатысуымен Еуразиялық кеңістіктегі интеграциялық жобалардың теориялық-тұжырымдамалық бағалауы, мемлекеттер ынтымақтастығының динамикасы мен мүмкіндіктері, қатерлері және келешегіне назар аударылады. Сонымен қатар, аймақтағы ынтымақтастықтың институттандыру үдерістерінің тиімділігі мен нәтижелері де айқындалады.

Кілт сөздер: Әріптестік, дипломатия, логистика, энергия ресурстары, интеграция

Жаһандану экономикалар арасындағы бәсекелестікті күшейтті, ал ол өз кезегінде мемлекеттердің күштерін біріктіруге ұмтылыстарын да дамыта түсті. Оған қалыптасқан әлемдік интеграция үлгілері – ЕО, НАФТА, МЕРКОСУР, АСЕАН, т.б. мысал бола алады.

Қазіргі жаһандану кезеңінде Орталық Азия өзінің бай табиғи ресурстары мен маңызды стратегиялық орналасуы арқылы әлемдік державалардың саяси және экономикалық мүдделерінің шиеленісу орталығына айналып отыр. Мемлекеттердің әлемдік саясатқа ену күрделілігі көптеген факторлармен түсіндіріледі, оның ішінде лайықты тәжірибенің болмауы мен ұлттық мүддеге сәйкес күш орталықтарын тұрақты теңестіріп отырудың қажеттілігін айта кетуге болады. Алайда Орталық Азия мемлекеттерінің интеграциясына кедергі келтіруші көптеген факторлар: аймақтың әлсіз экономикалық потенциалы, этникалық қақтығыстардың шығу қаупі, паракорлық мәселелері тікелей қауіпсіздікке өз әсерін тигізуде.

Орталық Азия елдерінің саяси құрылымындағы әулеттік бөлініп басқарушылық ортақ орта-азиялық интеграцияға кедергі болуымен қатар, мемлекеттердің өз ішінде қақтығыстардың болуына алып келуде. Саяси келісімге келе алмаушылық өз кезегінде аймақ мемлекеттерінің өз ішінде одақтасумен қатар, басқа мемлекеттермен де, мысалы Ресей, АҚШ, Қытай қолдауын табуға итермелеуде. Себебі аймақ мемлекеттерінің көпшілігі АҚШ пен ЕО елдерінің қаржылық қолдауы мен Ресейдің әскери және техникалық көмегіне тәуелді. Сонымен бірге өзіндік бірегейлік мәселесінің өткірлігі, Орталық Азия елдерінің экономикалық, саяси-құқықтық жүйелері жағдайының транзиттік сипаты, жаңару үдерістерінің әртүрлі серпіні, бағыты және тереңдігі, осы процестер шеңберінде жүргізіліп жатқан реформалар өмірлік қажетті интеграцияны жүзеге асырудағы қиындықтарды анықтайды.

Орталық Азия мемлекеттерінің аймақтық интеграциясы ұлттық шаруашылықтар мен құрылған аймақтық экономикалық топтардың жақындауы мен өзара қарым-қатынастарымен сипатталады. Оның негізінде өзара сауда және инвестициялық өзара қарым-қатынас жолында ұлттық кедергілерді жою мақсатында ұлттық шаруашылықтық жүйелердің байланыстарын күшейту мен дамыту үрдістері жатыр.

Бюджеттік, салықтық және валюталық саясаттарын келістіру, бірегейлендіру арқылы бірыңғай экономикалық кеңістік құрылады. Осының негізінде жаңа геосаяси жағдайды қалыптастыру мен осы аймақтағы экономикалық мүдделерін жүзеге асыру және өз ықпалын нығайту керек. Сондықтан осы аймақта аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мемлекеттердің алдына қойған өзекті және маңызды міндеттерінің бірі болып отыр. Аймақ елдері әлемдік интеграциялық процеске, аймақ ішілік өзара қарым-қатынас сипатындағы, сонымен қатар, өзінің жақын көршілестерімен басқа да мемлекеттермен қатысты мәселелерді шешуінде тығыз қатысуында мүдделі болып табылады.

Қазіргі сәтте Орталық Азияның одан әрі дамуында екі жол бар. Бірінші жол – өзінің әлемдік экономикадағы шикізат көзі ретіндегі ролін бекіту. Оның үстіне – әлемдік геосаяси және геοэкономикалық бәсекелестіктегі қолжаулық ролі. Екінші жол – интеграция. Халықаралық нарық процестеріне тең деңгейде қатыса алатын аймақтық мықты бірлестік құру жолы. Бұл лық, экономикалық өрлеу, әскери және саяси қауіпсіздік жолы. Орталық Азиялық елдердің тәуелсіздік жылдары, бұл елдердің мүдделерімен ешқашанда сәйкес келмейтін, тек қарама-қарсы болатын, Батыс және Шығыс мемлекеттер қатарының назарының орталығында болды. Сонымен қатар, сыртқы күштер арасында Орталық Азиядағы геосаяси және геοэкономикалық ықпал сферасы және оның табиғи ресурстары үшін күрес айналысы пайда бола бастады. Орталық Азия аймағына тек мемлекеттер мен шетелдік компаниялар ғана көңіл аударған жоқ. Орталық Азиялық елдері және халықтары, тағы да ауқымды қарама-қайшы жоспарының жүзеге асыруы мақсатында, осы жерде өзінің стратегиялық плацдармдарын құруға үміттенген, түрлі экстремистік исламдық ұйымдардың шабуылына ұшыраған еді [1].

Орталық азиялық мемлекеттердің әлеуметтанушылары мен саясаттанушылары, аймақ мемлекеттерінің қазіргі сыртқы саясатын қалыптастырылуы әлемдік пен аймақтық ауқымды күштер орталығы арасында балансталған және дамудың сыртқы шаралары өте қиын жағдайда өтіп жатыр деп белгілеген. Өз кезегінде, бұл аймақтық ынтымақтастыққа себепші болады. Сарапшылар ең алдымен, қауіпсіздік үшін құрылымдық ынтымақтастыққа мемлекеттердің дайындығы мен қажетілігіне шартталған, аймақішілік диалогтың дамуында бірқатар позитивті қозғалыстарды белгілейді. Қауіпсіздік идеясы Орталық Азияның жас мемлекеттерінің интеграциясына түрткі болғаны дәлел бола бастады [2].

Орталық Азия аймағындағы мемлекет халықтарының тарихи байланыстылығы олардың арасындағы интеграцияның негізгі алғышарттарының бар екендігін көрсетеді, аталған алғышарттар геосаяси, геостратегиялық, экономикалық, әлеуметтік, демографиялық, өркениеттік, діни, мемлекеттік-саяси және этникалық негіздерге тығыз байланысты. Орталық Азия мемлекеттерінің экономикасы бірыңғай кеңестік халықтық – шаруашылықтық кешеннің құрамдас бөлігі ретінде дамыды. КСРО ыдырауы мен шаруашылықтың шарттарының түбегейлі өзгеруі мемлекеттер тек өзара бірігуі арқылы ғана шешімін таба алатын мәселелердің туындауы мен оның күрделенуіне алып келді.

Аймақ мемлекеттері саяси және экономикалық құрылымдардың реформалануын көздейтін өтпелі кезеңнің ортақ міндеттерін құрастырған болатын. Осы кезеңде ең негізгі мәселе ортақ экономикалық потенциалды тиімді пайдалану жолдарын іздеп табуда болған болатын. Орталық Азия елдері сыртқы саяси стратегияларын өзара үйлестіре отырып қана экономикалық интеграция мен ұлттық қауіпсіздік жүйелерін дамыта алады. Мемлекетаралық қатынастарды дамытуда аймақ мемлекеттері бірнеше кезеңді өтті. Осы даму әр республиканың ішкі саяси жағдайымен, саяси жетекшілерінің жеке тұлғалық қасиеттерімен және экономикалық ерекшеліктерімен анықталды, ал ол аймақтағы интеграциялық үрдістің даму динамикасына өз әсерін тигізді.

ТМД мемлекеттері интеграциялық типтегі байланыстарды құруға деген тығыз қарым-қатынастарды қолдады. Әсіресе энергетикалық және транспорттық жүйелері,

радио және телекоммуникация кешендері, мұнай мен газ салалары ерекше көзге түсті. Алайда Орталық Азия елдері арасындағы интеграция толықтай орнады деп айту әлі ерте. Келісімдерді толыққанды жүзеге асыру механизмдерінің реттелмеген, кедендік, салықтық және бюджеттік саясаттардың байланысы әлі жүргізілмеген. Сондықтан тарихи қалыптасқан тығыз шаруашылық байланыстары мен аймақтың ұтымды геосаяси жағдайы Орталық Азия мемлекеттерін өзара ынтымактасуға жетелейді.

Аймақтың газ, су-энергетика ресурстарын, экологиялық мәселелерін бірлесе отырып шешу, көлік-коммуникация жүйелерін бірлесе отырып пайдалану, соңғы жылдары күшейіп кеткен наркобизнес пен әр түрлі экстремистік, террористік топтар мен ағымдарға бірлесе отырып күрес жүргізу сияқты маңызды шараларды іске асыру үшін де аймақтық интеграция қажет. Сондықтан Орталық Азия мемлекеттерінің нарықтық экономикаға өтуі мен интеграцияны таңдап алуы жаһандану жағдайында орындалуы әлемдік тарихтағы бірінші оқиға деп бағалануда. Орталық Азия елдеріндегі интеграцияның әлсіз жақтарын анықтау үшін оны халықаралық экономикалық интеграцияның шарттары мен алғышарттарына сәйкес зерттеу қажет. Жалпы аймақтағы интеграция үрдісі өте баяу жүргізілуде. Ол бірнеше себептермен түсіндіріледі, олардың қатарына экономика мен саяси жүйелерді реформалау үлгілерінің әртүрлілігі жатады. Экономика мен саяси жүйелердің, ұлттық мүдделердің және халықаралық аренаға бағытталудың әртүрлі болуы әзірше интеграциялану үрдісінен жоғары орын алуда.

Орталық Азия мемлекеттерінің шеңберінде көпжақты өзара қатынас та баяу дамуда. Мемлекетаралық тауар алмасуы, инвестициялық ынтымақтастық төмендеуде, жеке капиталдың интеграциясы байқалмайды, кедендік және валюталық кедергілер жоғары, ұлттық шаруашылықтық заңнамаларда әртүрлілік бар. Сонымен қатар Орталық Азия мемлекеттерінің шеңберінде қол қойылған құжаттардың тиімділігі де жоғары емес.

Орталық Азияда интеграцияны дамыту үшін біріктіруші идея қажет. Бір шетінен Еуразиялық концепция ортақ стратегияның рөлін атқаруы мүмкін, себебі Орталық Азия мемлекеттері Еуразиялық өркениеттік құрылымға жатады және тарихи дамуы, ділі мен өмірлік құндылықтарда қабылдауы ұқсас болып келеді. Дегенмен де өзіндік идентификация проблемасының өткірлігі, Орталық Азия елдерінің экономикалық, саяси – құқықтық жүйелері жағдайының транзиттік сипаты, жаңару үдерістерінің әртүрлі серпіні, бағыты және тереңдігі, осы процестер шеңберінде жүргізіліп жатқан реформалар өмірлік қажетті интеграцияны жүзеге асырудағы қиындықтарды анықтайды.

Президент Н. Назарбаев «еуразияшылдық» ұғымын теориялық жол емес, тәжірибелік саясаттың бір бағыты деп қарастырды. Қазақстан үшін «еуразияшылдық» интеграциялану бағыты, көпжақты аймақтық одақтастықтың дамуы. «Еуразияшылдық» теориясы қазіргі әлемде ұлттық мәдениеттердің диалогы мен олардың жақындасуы қажеттілігінен туындаған. Орталық Азияда маңызды рөлді қауіпсіздікті сақтау мәселелері алады [3].

Орталық Азия әлемдік державаларды экономикалық, саяси, тіпті әскери саладан қызықтыратын аймақ болып табылады. Аймақ елдерінің мемлекеттік шекараларды күшейту ұмтылыстарына қарамастан олар халықаралық лаңкестік, діни экстремизм, этникалық сепаратизм, қару жарақ пен есірткінің заңсыз тасымалы, заңсыз миграция сияқты трансұлттық қауіптерге кедергі болмай отыр. Қандай да бір тарихи, геосаяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени факторлардың жиынтығы аймақ мемлекеттерінің лаңкестік қауіп алдында осалдығын көрсетеді. Осындай жағдай өз қауіпсіздігін сақтау мақсатында орталық азиялық республикаларды халықаралық ынтымақтастыққа енуге міндеттейтін ерекше жағдай туындатады.

Әлемдік интеграциялық тәжірибені зерттей отырып, Орталық Азия елдеріне еуропалық интеграцияға сәйкес барлық кезеңдер мен формаларды өту қажеттілігі жоқ

деп айтуға болады, себебі бірнеше ғасыр бұрын болған Еуропамен салыстырғанда Орталық Азия елдері біраз ғана жыл бұрын бірыңғай экономикалық, саяси және мәдени кеңістікте болды және оның бөлшектері әлі де сақталды. Жалпы еуропалық интеграция тәжірибесі аймақтық интеграцияның салдарлы, кезеңдік үрдіс екендігін көрсетеді, онда соңғы нәтиже тек іс әрекеттегі таңдаудың дұрыстығында ғана емес, сонымен қатар нақты тәжірибелік әрекеттердің бағдарламасын құрастыруда болып отыр. Интеграцияның маңызды мақсаты мемлекеттердің мүдделерін келістіру ғана емес, сонымен қоса бар қайшылықтарды кедергі ретінде емес, даму мен алға жылжуды баяулататын құбылыс ретінде түсіндіру болып табылады.

Орталық Азия аймағының ерекшелігі басқа интеграциялық бірлестіктердің үлгісін механикалық тұрғыдан көшіруге келмейді, оны жіті зерттеу мен бейімдеуді қажет етеді. Интеграцияның негізі ретінде сауда – экономикалық және ұжымдық ынтымақтастықтың дамуы, толыққанды және қорғалған ортақ нарықтың болуы керек. Оған ұлттық тауар өндірушілерді қолдау, бірыңғай экономикалық кеңістікте өнеркәсіптік қызметке жағдай жасау сияқты қажеттіліктерді жүзеге асыру керектігі шығады. Орталық Азия аймағының негізгі бағыты интеграциялық доктриналардың әлемдік тәжірибесімен санаса отырып, мемлекеттердің өзара қарым-қатынастарының механизмін құрастыруы болуы қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шумский Н. Интеграция постсоветских государств: возможности и перспективы развития// Международное общественное объединение «Развитие». № 1 (33), 2012. С. 11-21.
2. Ситарян С. Интеграция стран СНГ: трудности и перспективы взаимодействия // Казахстан – Спектр. Научный журнал. №33,2011. С.15.
3. Смагулова Д. К. Интеграционные процессы в Центральной Азии: проблемы и перспективы. //Евразийская Экономическая Интеграция. №4 (17), 2012. С 115.

РЕГИОНАЛЬНОЕ ИНТЕГРАЦИОННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Абдиров М., магистрант II курса педагогического факультета ЗКИТУ

Научный руководитель - **Шинтимирова Б.Г.**, доктор исторических наук, профессор ЗКИТУ

Аннотация: В статье анализируются региональные интеграционные процессы стран Центральной Азии за годы независимости. Регион интересен многовекторным характером интеграционных инициатив и сочетанием в нем интересов всех крупных геополитических факторов. В частности, будет уделено внимание теоретико-концептуальной оценке интеграционных проектов на евразийском пространстве с участием государств Центральной Азии, динамике и возможностям, угрозам и перспективам сотрудничества государств. Кроме того, будут определены эффективность и результаты институционализирующих процессов сотрудничества в регионе.

Ключевые слова: Сотрудничество, дипломатия, логистика, энергоресурсы, интеграция

ӘОЖ 93/94

**МАҢҒЫСТАУ МЕН ҮСТІРТ ЖАЗЫҒЫНЫҢ АРХИТЕКТУРАЛЫҚ
ЕСКЕРТКІШТЕРІ (XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басы)
(мешіттер кешені мысалында)**

Аманиязова М., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі – **Калменов М.Д.,** тарих ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аннотация:** Мақалада Маңғыстау өңірі мен Үстірт жазығында орналасқан діни-мемориальдық сәулет ескерткіштерінің бірі – мешіттер туралы жазылған.*

***Кілт сөздер:** Маңғыстау, Үстірт, мешіт, Сұлтан ене, Шақпақ ата, Қапаш, Көркембай*

Маңғыстау және Үстірт ескерткіштерінің ішіндегі мешіттердің басым көпшілігі мемориалды-діни кешендерде қорымдар мен бейіттер де шоғырланған. Осындай қорымдармен қатар мешіттердің – жартастық, жер астылық, жер үстілік (қабырғалы) және далалық еден үстіндегі болып бөлінетін түрлері болады.

Олардың қалыптасуында белгілі бір заңдылық байқалады. Кейбір жағдайда сәулеттік бейіттер ертедегі көшпенділер кезеңіндегі ескерткіштер маңынан бой көтереді немесе тіпті көшпенділердің жерлеу-ғибадаттық кешендерінің генезистік (өзіндік кульминация) тегінен тарайтындығын көрсететін қола дәуіріндегі қорғандар қасында тұрады. Ескерткіштердің мұндай кешендік құруы Шопан-ата, Қамысбай, Ақүйік және т.б. қорымдардан көруге болады [1].

XIX ғ. олардың белгілі бір ретпен үйлесімділік тенденциясына ойысуы, сөйтіп ансамбльдік құруға талпыныс байқалады. Кейбір зерттеушілер ірі қорымдар кешенінің құрылымының дамуында (Қамысбай, Сисем-ата) периметрлік принцип арқылы орналастыру, яғни ір көлемдегі (мавзолейлер) құрылыстар кешеннің шетіне салынып олар қалқада қалмауын ескерген деп есептейді. Осындай ескерткіштерге сипаттама бере кетсек [2].

Қапаш мешіті (Шебер Қапаш Қинақұлы), 1928 жыл. Шетпе ауылынан солтүстікке қарай 35 км орналасқан. Таскескендегі Жынғылды-сай шатқалындағы мешіт жоспар бойынша тікбұрышты құрылыс түрінде салынған. Цоколдың жоғарғы бөлімі қиғаш кесімге ие және одан бірқатардан аса тікбұрышты белдікше-шығым өтеді. Қабырғалары уақыт өте ақ түстен сарылау охра түске айналған әкті-құмтастың араланған кесектерінен құралған. Терезелері солтүстік және оңтүстік жақтарында орналасқан, ал батыс жағында қасбеттік кішігірім ойығы бар михраб қуысының тікбұрышты шығымы бар. Есік қуысы шығыс жағында. Есік үстіндегі аркадан жоғарғы жағы сынған цилиндрлі найзатаспен бітетін бедерлі сурет іздері сақталған. Табалдырық биіктігі 0,3-0,4 м. терезелер үстінде іштерінде ашылған қызғалдақ бастарының бедерлі суреттері бар аркалы қуыстар жасалған. Құрылыс 3 бөлмеге бөлінеді. Біріншісі кіріс маңында, көлемі кішігірім, 2 тікбұрышты баған колоннаға ие және басты бөлмемен 3 аркалы ойық көмегімен қосылады. Кеңістік дамуы кірістен орталыққа «оқу сыныбына» кеңейеді. Батыс қабырғадағы тікбұрышты кішігірім қуыс ұстаздың сабақ өткізер орны болған. Осы бөлменің үстінде кішігірім күмбез бар, жарық беруі үшін шамдал қойылуы ықтимал. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2015 жылғы 30 наурыздағы №119 бұйрығымен Республикалық маңызы бар Тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген [2].

Көркембай-ахун мешіті. Бейнеу ауылынан 40 км оңтүстік-батыс бағытта орналасқан. Мешіт Маңғыстау өлкесінің XIX ғасырдағы салынған

құрлыстарының ішінде ең ірісі, әрі сәулет ескерткіші. Мешіттің жоспары 22 бөлмелі тік төртбұрышты құрылыс, іргетасы жоқ бірсатылы қабырғаның төменгі жақ қаландысы үстіне орнатылған, төбесінен 28 күмбез шығарылған. Мешіт қам кесектен тұрғызылған, қабырғасы сыртынан әктастармен қапталған, ішкі қабырғалар сыланған. Ғимарат ортасында 4 үлкен зал орналасқан, периметр бойымен арқалығы бар босағалар мен күмбезді шатыры бар бөлмелер қабырғадан шығып тұратын жалған бағаналы болып қатарласқан. Ортадағы залдардың күмбезі өзегі шаршы болған колонналарға сүйенген. Қасбеттердің бұрыштары мен қабырғаларда пилястрлер қаланған. Есік қуысы негізінен шығыс және батыс қасбеттерінде орын тепкен, қабырғаларында терезе саңылаулары бар. Қабырға, күмбездің құлаған жерлері қалпына келтіріліп, жалпақ тастардан цемент-күм сылағы негізінде дуал-қоршау тұрғызылған. Көркембай Бектұрлыұлы ел арасында діни білімді, имандылықты уағыздаушы адам ретінде белгілі болған. Көркембай мешіті 1928 жылға дейін білім ордасы ретінде пайдаланылып, онда ел балалары мұсылманшылықтан дәріс алған. Мешітте елге атағы белгілі ахундар, ишандар (Абдолла хазірет, Шәудір ишан, Қарақалпақ Мәткәрім, т.б.) сабақ берген. Бектұрлыұлы Көркембай ахун большевиктер тарапынан қуғынға ұшырап, ұстаздарын таратып, мешітін жауып, өзі Тәжікстан жеріне қоныс аударады.

Маңғыстау облысы әкімдігінің 2010 жылғы 28 шілдедегі № 279 қаулысы бойынша Жергілікті маңызы бар Тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясындағы «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы бойынша Қазақстанның жергілікті маңызы бар қасиетті нысандар тізіміне енгізілді [2].

Қазақстанның басқа көшпенді облыстарына қарағанда Маңғыстаудың өзіндік мешіттер «инфрақұрылымы» белгілі дәрежеде дамығын. Олар мал өсіретін тұрғындардың өне бойы келіп тұратын ірі руларға, руаралық бейіттерге арналған. Мешіттердің *негізгі үш типологиялық тобы* өріс алған: *жартасты-жерасты, еден үстінде немесе «далалық» (қарапайым), жер үстілік қабырғалы (архитектуралық)* [3].

Жартасты-жерасты мешіттерінің ерекше тобы Каспий жағалауында XII-XIII ғғ. пайда болады. Тастан кесіліп, қашап жасалған бөлменің едені мешіттің күндізгі есік алдындағы жер деңгейімен бірдей, тіпті даладан келер жолдан көтеріңкі (Шопан-ата, Шақпақ-ата, Оғыландыдағы Бекет-ата, т.б.) [4]. Осыған сәйкес ескерткіштер негізгі екі түріне бөлінеді: жер асты және жартасты-жерастылық. Біріншісіне жататындар, мысалы Қараман-ата, Есен-ата, Сұлтан-Епе, Масат-ата, Көбен, т.б. мешіттер. «Жер астына түсудің» негізгі екі себебі бар: біріншіден, сопылық тақулық идеяның әсерімен, оқшаулықта қарау-пайымдау, жалғыздықта болу. Бұған белгілі бір уақыт аралығында жер астында тұру әбден сай келеді. Жартасты-жерасты ғибадатханалардың Маңғыстау мен Үстіртте пайда болуының басты себептерінің бірі ыстық, сусыз ауа райы, жазда әдеттегі жер бетіндегі үйде тұру өте қиын. Ал жерасты шағын бөлмелер «мешіттер» - тұрғын үйлер тек оның иесіне ғана емес, сирек болатын жолаушыға да, зиярат етушілерге де, саяхатшыларға да белгілі дәрежеде сая болады. Ертеден келе жатқан дәстүр бойынша бұл жерде тұрмыстық заттар жақсы сақталады, азық-түлік қоры да болады. Нағыз жерасты мешіті көлемі жағынан өте үлкен емес: төбесі аласа 1-2, ең үлкені 3 бөлмеден тұрады. Олардың ішінде ең көрнектісі Қараман-ата және Сұлтан-Епедегі көне ескерткіштер. Бірінші жерасты үй кішігірім биіктік еңісінде орналасқан, жазық жер болатын және кіре берісі еңістеу келген бөлмеден, мінәжат ететін зал және әулие жерленген түпкі бөлмеден тұрады. Аңыз бойынша Қараман-ата бейітінде тазаруға ант беруге болады екен. Кезінде кешен қирауға ұшырығын. Сұлтан-Епе мешіті Маңғышлақ бұғазына қараған үлкен жардың басына шауып жасалған. Жардың қарсы жағынан жерасты үйіне көптеген баспалдақтар алып барады. Мешіттің төбесін бекіту үшін тас бағаналар қойылған [5]. Масат-ата мен Көбен мешіттері өте қызғылықты. Олардың кірер бөлігі жартылай ашық, тік бұрышты ойық арқылы төбесінде жарық түсетін тесікке қақпақ орналасқан негізгі бөлмеге апарады. Жекелеп айтсақ бірінші

кешенде ол тиянақты етіп қашалған бес бұрышты, көлденеңінен 4,50 м-ге жуық, кіреберістің сол жағында оңтүстік-батыс қабырғада михрабы бар бөлме. Аңызға қарағанда Масат-ата кәпірлермен – қалмақтармен күрес жүргізген және соңғылар намаз үстінде оның басын шауып тастағанда «ол оны қолына қысып алып, атына қарғып мінеді де жоғалып кетеді; оның атының ізі осы күнге дейін көрініп жатады» дейді [6].

Маңғыстау және Үстірттегі жартасты-жерасты мешіттерінің басқа бір түрі тамаша ескерткіштер ретінде танылады. Бірінші кезекте, ол жоғарыда айтылған, осы маңның ең бір қасиетті орны Шопан-ата кешені. Оның маңызды куәгері ретіндегі сырыққа арқардың мүйіздері ілінген, бұл ескі мешіттің іс жүзіндегі бөлмелері жинақы күтілген. XII-XIII ғғ. жартастың шығыңқы тұсынан қашалған аса көрнекті діни, архитектуралық-ландшафты ескерткіш Шақпақ-ата мешіті болып табылады планында крестке ұқсатып қашалған мешіттің көрінбейтін жағында порталды етіп көмкерген кіреберіс жартастың батыс қабырғасында, ал жазық жерге шығатын есігі жартастың екінші қабырғасында. Орталық залдың әшекейі (кресттің ортасы) өңірдің көшпенділердің сәулет өнерінде алғаш рет орделік құрылым элементтері пайдаланылып, олар әртүрлі капителдермен бұрыштық колонналардың (бағаналардың) төрттен үші түрінде қойылған; залдың жоғарғы жағы күмбез түрінде қашалып төбесінде жарық түсетін тесік қалдырған [7]. Жартастағы Шақпақ-ата мешіті – аса ерекше құрылыс, оны салуға мамандардың ойынша инженерлік ілім, Үстіртте белгілі болған жартастық үңгірлерде қалалар жасау тәжірибесі де пайдаланылған. Мысалы, жазықтық оңтүстік-шығысындағы Бүтінтауқалада бірнеше жүз ертедегі тұрған үңгірлер бар. Шақпақ-ата мешітін алғаш ашқан А.Г.Медоевтің әделетті ескертпесінде оларды жасаушылар «...құрылысшы емес, көбіне мүсінші сияқты еңбектенген» дейді [8].

Маңғыстау мен Үстірттегі жартасты-жерасты мешіттер жасау дәстүрі XX ғасырдың басына дейін өмір сүреді. Осы уақытқа жататын бұрын айтып өткен Көбен мешіті. Діни-тұрғындық кешендер салуда әсіресе атағы шыққан адай руынан Бекет-ата Мырзағұлұлы (XVIII ғасырдың ортасы – 1813ж.), Батыс Қазақстандағы діни және рухани ағартушылардың ең атақтыларының бірі. Ол бірнеше мешіт тұрғызған, соның ішінде Үстірттің адам баруы қиын жерлерге де салған, соның бірінде Оғыландыда өзі де жерленген. Натуралист Э.Эверсманн 1826 ж. қаңтарда Бейнудегі осы айрықша берілген тақуаның мешітін былай деп жазады: үңгір мергельде әдемілеп өңделген. «10 квадрат адымдай және кішірігім тесігі бар; қабырғасы қалың қабатты ақ мергельмен парсы, татар және араб жазбаларымен көркемделген...Осы үңгірдің құрылысшысы бекет атты бір бай, құдайға сенуші қырғыз (қазақ) болған... Айтушылар, оның өз өмірінде осы сияқты төрт ескерткіш салған: басқа біреуі Маңғышлақтан алыс емес; үшіншісі Ембімен жоғары жақты, төртіншісі – Арал теңізімен көршілес Баялыда...» [9].

Жердің бетіне тұрғызылған немесе оларды «далалық» деп атап кеткен өзіндік өте ерекше мешіттер, Маңғыстаудың ортағасырлық қорымдарының біразында кездеседі (Кентті-баба, Ақшора-Белтұран, т.б.). Әдетте олар ішінде басқаға ұқсамайтын басы сүйірленіп өңделген жалпақ тас михрабы қоршаудың оңтүстік-батыс жағына қазып қойылған таспен қоршалған кеңістік болады. Оның артында тәртіп бойынша тек таза жер, ешкім жерленбеуі керек. Қорымдар жағынан көршілес үлкен кесене орналасады, ол қажетті уақытта минарет орнына пайдаланылады. Осындай жағдайларға тап болғанда исламның түркі көшпенділері арасына таралуының спецификалық күрделіліктері жайлы еріксіз ойға қаласың. Оның үйреншіктілікке келуінің ұзақ жолында, мысла, номадтар салттың дәрет алу рәсімін орындауды жиі-жиі құммен «жуынуға» мәжбүр болған. Далалық мешіттердің кейбіреулері ірі көлемге ие болған, қабырғалары бірнеше кесектерден қаланып, кіреберісі сәулеттік көркемделген, бірақ төбесі жабылмаған күйінде қала берген, мысалға XIV-XVII ғғ. Қазбайыр қорымын алуға болады. Осындай аулалық композиция типіндегі құрылыстың кейінгі кездегі варианты Оразмағанбет Тұрмағанбетұлының XX ғасырдың басында Қызылсудағы мешіті болып табылады [10].

Сонымен, *мешіттердің үшінші тобы* – жер бетіндегі күмбезді немесе жабын арқалықты, жазық төбелі күрделі құрылыс Маңғыстауда XIV ғасырдан таралады. Қаңқа-бабадағы мешіттер кешенінің құрылысының басталу кезеңі де осы уақытқа сай келеді, ол үлкен түзу бұрышты ауладан (25x50м) және үш құрылыстың қиранды қалдықтарынан тұрады. Негізгі ғимарат жобасы түзу бұрышты құрылыс, алдын ала өңделген кесектер мен жалпақ тастардан қаланған он-он бес квадраттық, түзу бұрышты, күмбез төбелері алдын ала жабылған бөлмелерді біріктіреді. Ғимараттың ортасында құлшылық ететін колонналы (бағаналы) зал орналасқан. Басқа екі ғимарат байқауымызша, тұрғын үйлер ретінде XVIII ғасырдың соңына дейін қызметін атқарған, осы діни кешенге пайдаланылған. Полковник Н.П. Ломакин 1870 жылы осы жерде болғанда «...Қаңға-бабада бұрын үлкен түрікмен мешіті болған, оның бірнеше мектебі және қаңғыбастар үйі, кейбір құлаған қабырғалар қалдығы бүгінде көрінеді» деп жазған [11].

Қорытындап келгенде, Маңғыстау өңірі мен Үстірттің жазығы Батыс Қазақстанның керемет халық сәулет өнерінің ошағы болып келген. Туындылар санының молдығы жағынан да, барлық түрінің ең шебер орындалуы жағынан да өңір тұрғындарының архитектуралық құрылыстарының қайталабас нұсқалары осы жерде шоғырланған. Бұл халық сәулет өнерінің теңдесі жоқ ескерткіштерінің кешені біз үшін өте маңызды тарихи-этнографиялық түпнұсқа, сирек кездесетін мәдени-тарихи феномен, оның шығу тегі ең алдымен тамыры терең, үзілмейтін Арал-Каспий этнотарихи дәстүрлерінде жатыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әжіғали С.Е. «Маңғыстау мен Үстірт ескерткіштері». Алматы, 2014.
2. «Свод памятников истории и культуры Мангистауской области». Актау-Алматы, 2010.
3. Ажигали С.Е. «Архитектура кочевников. Феномен истории и культуры». Алматы.: Изд-во НИЦ «Гылым», 2002.
4. Мендикулов М.Е. Памятники народного зодчества Западного Казахстана – Алма-Ата.: Изд-во Онер, 1987.
5. Шалабаев С., Сыдықов Қ., Өмірбаев Е. «Маңғыстау». Алматы, 1973.
6. «Маңғыстау энциклопедиясы». Алматы, 2008.
7. Маңғыстау тарихи-мәдени ескерткіштерінің есеп карточкасы. Маңғыстау мемлекеттік тарихи-мәдени қорының мұрағаты. Актау.
8. Медоев А. Камень и эстетика номадов // Кочевники. Эстетика. (Познание мира традиционным казахским искусством). Алматы, 1993.
9. Джанысбеков Т. К технологии возведения мемориальных памятников Западного Казахстана // Маргулановские чтения (Сб. мат-лов конф.). Алма-ата, 1989.
10. Ажигали С. Камнерезное искусство казахов // Мәдениет (Вестник КазНИИКИ). 2005. №1.
11. Қондыбаев, Серікбол. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. Алматы, 2000.

Аннотация: В представленной статье кратко описывается объекты мемориально-религиозной архитектуры – мечети, которые расположены на территории Мангистау и плато Устюрт.

Ключевые слова: Мангистау, Устюрт, мечеть, Султан ене, Шакпак ата, Капаш, Коркембай

УДК 130.2

БУДДИЗМ И ЕВРАЗИЙСКИЙ ФРОНТИР*

Исследование выполнено за счет гранта
Российского научного фонда (проект № 19-18-00118)

Андреева А.А., магистрант II курса направления «Философия и культура буддизма» Института калмыцкой филологии и востоковедения КалмГУ.
Научный руководитель – **Бадмаев В.Н.**, доктор философских наук, профессор КалмГУ

Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова,
г. Элиста, Россия

Аннотация. Исследование тематики фронта представителями различных научных направлений (философии, культурологии, истории, политологии, экономики, географии, социологии и др.) показывает многоаспектность и сложность проблемы, касающейся анализа пограничных культур и территорий, региональных сообществ. Во многом это детерминировано как междисциплинарностью феномена пространства, так усиливающимся межкультурным взаимодействием, кардинально изменившим глобальный культурно-конфессиональный ландшафт. Особое место в данном дискурсе занимает концепция «фронтира».

В этой связи актуальной представляется тема распространения буддизма на евразийском континенте в контексте теории фронта. Сразу же следует отметить, что данная тема широка и многоаспектна, затрагивает вопросы не только теоретического плана относительно диалога культур и конфессий, но и конкретно-исторические события тюрко-монгольского взаимодействия, в частности, и народов евразийского континента в целом.

Ключевые слова: фронт, пограничье, буддизм, Евразия, Центральная Азия, Казахстан, культурный диалог.

В истории культуры народов Центральной Азии, Казахстана и всего Востока важное место принадлежит известному уроженцу Фараба (г. Отрар, Южный Казахстан) абу Насру аль-Фараби, крупнейшему мыслителю-философу раннего средневековья.

Здесь следует отметить, что историками культуры прослежены некоторые особенности региона, выходцем из которого был аль-Фараби. В культурном и этническом отношении он находился на границе оседлоземледельческой культуры Средней Азии и кочевой скотоводческой культуры центральноказахстанских степей, в нем обитали различные племена и народности (кипчаки, канглы, огузы, карлуки, согдийцы, чигили, ягма) с разным уровнем культуры и традиций, с различными религиозными верованиями (шаманизм, зороастризм, несторианство, манихейство, буддизм).

Аль-Фараби известен не только своими переводами комментариев к сочинениям Аристотеля (отсюда его почетный титул «Второй Учитель» после Аристотеля), он оставил богатое творческое наследие, среди которого концепция «совершенного человека», идея «добродетельного города» и др.

Ученый-фарабиевед А.Х. Касымжанов отмечает: «Наследие аль-Фараби, вобравшее в себя разнообразные культурные традиции, свидетельствует о несостоятельности европоцентризма и азиоцентризма, ибо в развитии между различными культурами имеет место не просто аналогия, а заимствование, влияние, преемственность, борьба и т.д. Контакты были не только многосторонними, но и - что важнее - взаимно стимулирующими, взаимно обогащающими» [1, с.12].

Актуальной представляется следующая мысль аль-Фараби – «Людям, поскольку они принадлежат к роду человеческому, надлежит поддерживать между собою мир». Эта мысль подчеркивает значимость диалога культур и цивилизаций, невзирая на их различия и границы.

В этой связи обратимся к теме распространения буддизма на евразийском континенте в контексте теории фронта. Сразу же следует отметить, что данная тема широка и многоаспектна, затрагивает вопросы не только теоретического плана относительно диалога культур и конфессий, но и конкретно-исторические события тюрко-монгольского взаимодействия, в частности, и народов евразийского континента в целом.

Исследование тематики фронта представителями различных научных направлений (философии, культурологии, истории, политологии, экономики, географии, социологии и др.) показывает многоаспектность и сложность проблемы, касающейся анализа пограничных культур и территорий, региональных сообществ. Во многом это детерминировано как междисциплинарностью феномена пространства, так усиливающимся межкультурным взаимодействием, кардинально изменившим глобальный культурно-конфессиональный ландшафт. Особое место в данном дискурсе занимает концепция «фронта».

Как известно, в 1893 году профессор Университета штат Висконсин Фредерик Джексон Тернер (Frederick Jackson Turner) представил на суд профессионального сообщества концепцию «фронта» («границы») в американской истории, выступив с докладом на заседании Американской исторической ассоциации (American Historical Association) в Чикаго во время Всемирной выставки. Его первая работа была посвящена именно США: «The Significance of the Frontier in American History» («Значение границы в американской истории») [2, с.356]. Тернер подчеркивал влияние фронта на формирование американской национальной идентичности.

Применение фронтирной методологии к ряду территорий дало интересные результаты, возросла эпистемологическая роль фронтирной теории. Идея фронта получила новое осмысление и развитие. Фронт перестал пониматься только как пограничная территория между дикостью и цивилизацией. Фронт стал рассматриваться как территория между «Своими и Чужими», как разлом цивилизаций, как контактная диалоговая зона встреч различных культур. Появились новые варианты типологии фронта.

Следует отметить, что фронт – комплексный, многогранный феномен, включающий в себя не только экономико-географические, хозяйственно-исторические, но и философско-культурологические, духовно-ментальные аспекты. Фронт – это контактная зона, это особая форма культурного диалога, это процесс и результат социального конструирования пространства.

Необходимо отметить, что единая концепция фронта не сформулирована. Скорее, это своеобразные «авторские теории», каждая из которых дополняет друг друга. В научной литературе можно найти много определений понятия «фронт», но нет единого терминологического аппарата. В рамках исследований появляются все новые дефиниции: фронтирная зона, рубеж-фронт, фронтирная ситуация, религиозный фронт и другие, которые сам автор концепции Тернер не употреблял.

В рамках проблемы фронта рассматривается большое количество вопросов: исторические условия формирования фронта, темпы формирования, вопросы экономического, политического, культурно-конфессионального характера.

Многие важнейшие вопросы путей распространения буддизма в период, начиная с античности до нового времени остаются остро дискуссионными. Так, на раннем этапе Центральная Азия служила своеобразным мостом – «ретранслятором» распространения этой религии из Южной Азии в Восточную. Лишь относительно короткое время на юге региона существовало преимущественно буддийское Кушанское государство.

Как известно, в древности и средние века буддизм распространялся в Казахстане по Шелковому пути, а также в связи с созданием государств на его территории или включением отдельных территорий Казахстана представителями народов Восточной Азии, исповедующими буддизм [3, с. 485].

В XVII – середине XVIII в. восточный и центральный регионы Казахстана являлись северным рубежом географического ареала распространения тибетского буддизма и буддийской культуры, проникавших из Тибета и Восточной Монголии в казахские степи и Волго-Уральское междуречье. Этот исторический процесс был тесно связан с крупномасштабными миграциями и территориальными завоеваниями западномонгольских племен, создавших в 1635 г. собственное кочевое государство [4, с. 333-334].

Первый ламаистский храм из известных в науке буддийских культовых объектов на территории Казахстана — Кабалгасун, или Калбагасун (Кабангасун, Калбасун), позднее переименованный ойратами в Джалин-обо, был основан около 1616 г. на левой стороне Иртыша.

Вторым по времени создания культовым объектом ойратов на территории Казахстана явился монастырь Дархан-Цорджин-хит, или «Семь палат», построенный между 1639 и 1644 годами на левом берегу Иртыша в районе современного Семипалатинска. Его основал один из видных духовных сподвижников Зая-пандиты ойратский лама Дархан Цорджи-рабджамба.

В 1654 г. на левой стороне верхнего течения Иртыша, в Калбинских горах, в 70 км к юго-востоку от современного Усть-Каменогорска младший брат Очирту-Цэчен-хана правитель хошутов Аблай-тайджи построил еще один крупный ламаистский храм-монастырь — так называемый Аблай-хит, который со временем получил широкую известность в научной литературе. В течение второй половины 50-х – 60 г. XVII в. Аблай-хит являлся одним из самых крупных в Джунгарии культовых центров и хранилищем ценнейших буддийских манускриптов государства [4, с. 334-336].

Особого внимания заслуживают уникальный памятник буддийской культуры, имеющего длительную историю изучения, известного в науке уже более полутора столетий - Тамгалытас, находящийся в Талгарском районе Алматинской области, где прибрежных обломках скал урочища высечены петроглифы - изображения Будды и буддийские надписи [5, с. 58].

Анализируя историю взаимоотношений народов евразийского континента в контексте теории фронта, мы более глубоко постигаем феномен фронта, наполняя его новыми смыслами и значениями, и переосмысливаем историю взаимодействия народов евразийского континента.

Список литературы:

1. Касымжанов а.Х. Аль-Фараби. – М.: Мысль, 1982. – 198 с.
2. Тернер Ф. Дж. Фронт в американской истории / Пер. с англ. – М., 2009. – 304 с.
3. Хафизова К. Ш. Исторический фон буддизма в Казахстане XVII-XVIII вв. // Буддизм Ваджраяны в России: от контактов к взаимодействию. II Международная научно-практическая конференция. Отв. ред. А. М. Алексеев-Апраксин. М., 2011. - С. 480-486.
4. Ерофеева И.В. Религиозно-культовые центры тибетского буддизма на территории Восточного Казахстана в XVII – середине XVIII веков // Буддизм Ваджраяны в России: от контактов к взаимодействию. II Международная научно-практическая конференция. Отв. ред. А. М. Алексеев-Апраксин. М., 2011. - С. 333-344.
5. Григорьев Ф.П., Уалтаева А.С., Железняков Б.А. Тамгалытас и Кайши – памятники ламаистского культа в Жетысу // Үлкен Алтай әлемі – Мир Большого Алтая – World of Great Altay. - 4(3). – 2018. – С. 392-409.

УДК 340.1

ПРАВОТВОРЧЕСТВО И ПРАВОТВОРЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Антонов И.В., магистрант Поволжского института (филиала) федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Всероссийский государственный университет юстиции (РПА Минюста России)

Научный руководитель – **Ахметова Д.И.**, кандидат юридических наук, доцент

Поволжского института (филиала) федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Всероссийский государственный университет юстиции (РПА Минюста России), г. Саратов, Российская Федерация

Аннотация: Правовая политика - сложное, многоуровневое явление, имеющее свою структуру, принципы и приоритеты. Ее проблемы уже нашли отражение в научных исследованиях как специалистов в области теории права, так и представителей отраслевых наук, прежде всего, уголовного права.

Ключевые слова: право, политика, правотворчество.

Развитие правотворчества и его правовое обеспечение в настоящее время для Казахстана является одним из главных направлений совершенствования правовой системы.

Данное направление объясняется интересами государства в привлечении инвестиций, внедрении новых технологий. Именно развитая правовая система вызывает больший интерес для инвесторов, позволяет реализовать передовые идеи. В этой связи перед Казахстаном стоит задача формирования правовой системы, которая могла бы составить конкуренцию в удобстве применения и надежности защиты прав с правовыми системами развитых государств.

Одним из препятствий для построения эффективной правовой системы является отсутствие эффективного планирования и анализ возможных последствий принятия нормативных правовых актов, влекущее внесение изменений, дополнений либо отмену этих актов сразу после их принятия. Еще одной проблемой также является поспешность разработки законопроектов. Мы можем наблюдать все эти проблемы на примере таких важнейших правовых актов, как Уголовный кодекс, Кодекс об административных правонарушениях, процессуальные кодексы. К примеру, УК РК был принят 16 июля 1997 г., затем, 3 июля 2014 г. принимается новый УК РК, в который в скором времени также активно стали вноситься изменения и дополнения. КоАП был принят 30 января 2001 г., 5 июля 2014 г. принимается новый Кодекс, в который буквально через несколько месяцев (7 ноября 2014 г.) и далее неоднократно (2 августа 2015 г., 29 марта 2016 г. и т. д.) были внесены изменения и дополнения. Ныне готовится целый блок поправок в КоАП.

Что касается законов и подзаконных актов, то здесь регулярно вносятся изменения, дополнения либо принимаются новые акты. Все это говорит об отсутствии системы и строгого порядка разработки, неэффективной юридической и содержательной проработке законопроектов при прогнозировании последствий, динамики и потребностей развития общества в обозримом будущем, принятии актов без учета экономических, финансовых, экологических условий, в отсутствии общественного обсуждения и анализа прогнозов их эффективности. Многие акты либо противоречат между собой, либо содержат пробелы. Стоит отметить, что несмотря на имеющиеся коллизионные нормы, механизм профилактики таких противоречий не сформирован либо недостаточно эффективен.

В качестве примера можно привести Конституционный закон РК «О Международном финансовом центре «Астана» от 7 декабря 2015 г., а также ряда подзаконных актов, принятых в его исполнение. Данные нормативный правовой акт

содержит норму, согласно которой порядок разработки, регистрации, введения в действие, опубликования, внесения изменений, дополнений, а также прекращения действия актов Центра определяется постановлениями Совета, а по управлению Центром.

Обоснованно полагаем, что указанная норма противоречит Конституции РК по следующим основаниям.

Первое, указанным Конституционным законом на территории Международного финансового центра «Астана», который является частью территории РК, признаются принципы, нормы и прецеденты права Англии и Уэльса и (или) стандарты ведущих мировых финансовых центров, путем принятия актов Центра его органами. Стоит отметить, что и порядок их разработки, регистрации и совершение иных процедур определяется иной, чем это предусмотрено для других правовых актов. Фактически акты Центра представляют собой самостоятельное действующее право РК.

В то время как ст. 4 Конституции РК четко предусмотрено обязательность основания всех нормативных правовых актов на требованиях Конституции РК, ее принципах. Не ясно также место данные правовых актов в иерархии правовых актов РК, что создает потенциальные противоречия между актами Центра и действующим правом РК.

Эти и многие другие проблемы свидетельствуют о необходимости системного подхода к совершенствованию правотворчества, а именно о необходимости разработки и утверждения правотворческой политики РК. В настоящее время в Казахстане действует Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 гг., утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 г. № 858.

Известные российские ученые высказывают мнение о том, что правотворческая политика есть особая разновидность правовой политики. Так, «правовая политика — это научно обоснованная, последовательная и системная деятельность государственных и негосударственных структур, направленная на создание необходимых условий для выработки и реализации стратегии и тактики правового развития общества» [1].

При этом правотворческая политика определяется как «особая разновидность правовой политики, выражающейся в научно обоснованной, последовательной и системной деятельности государственных структур и субъектов гражданского общества, направленной на формирование и реализацию стратегии и тактики правотворчества в целях повышения его эффективности и, как следствие, создания непротиворечивой и целостной системы права» [2].

В этой связи необходимо пересмотреть сам механизм разработки и принятия нормативных правовых актов с учетом опыта иных стран. В частности, необходимо привлекать ведущих ученых в области права, общественных деятелей, различных субъектов правотворчества, институтов гражданского общества к разработке законопроектов, учитывая объективные интересы и потребности личности, общества и государства, сформировавшихся на современном этапе.

Список литературы:

1. Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года: утв. Указом Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 г. № 858). URL: <http://online.zakon.kz/Document/>.
2. Концепция правотворческой политики в Российской Федерации (проект). — М., 2011. URL: См.: <http://igpran.ru/niials/>.

УДК 336. (075)

ПРАВО В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Байлеписова Д.У., студентка I курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - Вориводина А.Р., кандидат юридических наук,
доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Современное государство должно отвечать вызовам общественного развития, связанным с формированием «информационного общества» - социума, в котором информация и уровень ее применения и доступности кардинальным образом влияют на экономические, социальные, культурные и иные условия жизни граждан. В рамках этого процесса ключевую роль играет «цифровизация» государственных институтов, которая распространяется как на их формирование, так и на их функционирование

Ключевые слова: цифровизация, цифровые технологии, цифровая реальность, интернет, информационно-коммуникативные технологии, блокчейн-технологии, право, государство, судопроизводство, правоведение

Цифровизация преобразует социальную парадигму жизни людей. Она открывает небывалые возможности получения новых знаний, расширения кругозора, освоения новых профессий и повышения квалификации. Возникают новые социальные лифты. Расширяются географические горизонты возможностей. Сегодня задача обеспечения безопасности людей, компаний и самого государства становится невыполнимой без высокого уровня развития цифровых технологий и высококвалифицированных специалистов в области их использования. Данное обстоятельство требует своего осмысления и с позиций снижения криминогенных рисков различного характера, под которыми понимается вероятность (возможность) наступления криминогенных последствий, обусловленных неопределенностью параметров социально-правового регулирования общественных отношений. Эти риски оказывают положительное влияние на формирование преступного замысла, цели совершения преступления и связаны с созданием благоприятных условий для достижения преступного результата. По сути, речь необходимо вести о формах организации социально-правового контроля безопасного функционирования (внедрения) блокчейн-технологий. При этом, потенциал цифровых технологий может быть использован как для противодействия коррупции, так и для способствования ее распространению, обхода установленных ограничений. С одной стороны, речь идет об информационной открытости государственных органов, а с другой – об обеспечении конфиденциальности информации в сети Интернет. Сегодня существуют нетривиальные теоретические и практические вопросы административного права, и, в частности, необходимо говорить о развитии международных и национальных антикоррупционных стандартов, в том числе и в цифровой сфере [1].

В современных условиях происходящие в обществе процессы, обусловленные широким внедрением цифровых технологий, влияют на все сферы правовой жизни, включая законотворчество. Фактически законотворчество оказалось перед вызовами цифровой реальности, которые проявляются в двух основных тенденциях. Во-первых, содержание законотворческой деятельности должно быть ориентировано на эффективное регулирование отношений в тех сферах, которые раньше не входили в предмет правового регулирования. Прежде всего, речь идет об отношениях в виртуальном пространстве. Во-вторых, новые цифровые технологии проникают в

сферу законотворчества, меняют приемы и процедуры законотворческой деятельности. В целом, речь идет о перспективах использования традиционных технологий в правотворчестве, о внедрении современных технологий на стадиях разработки, принятия и опубликования нормативных правовых актов, о понимании природы и перспектив развития электронных нормативных правовых актов. Все эти процессы, которые обуславливают качественное изменение законотворческой деятельности, требуют осмысления с позиций общей теории государства и права [1].

Сильный скачок в развитии информационно-коммуникативных технологиях повлек за собой еще больший интерес к научному прогрессу и совершенствованию общественных отношений, тем самым формируя новый мир и новую реальность. Закономерным становится тот факт, что такая тенденция неизбежно касается области права, хотя бы потому, что появляются новые механизмы Интернет-торговли, площадки для обучения, блоггинг и многое другое. Ведь все это необходимо регулировать и как-то собирать налоги. Именно поэтому право становится еще и объектом цифровизации. Но в современном мире еще нет достаточно ясного понимания какой вектор и какие закономерности будут следовать за такими трансформациями. Возможные решения и пути можно найти в зарубежной литературе, касающиеся скорее практических сторон применения цифровизации на область права и юриспруденцию. Например, использование электронных источников, обучение юристов новым навыкам, хранение большого объема информации, обеспечение мощной системы безопасности базы данных, продвижение услуг профессиональных юристов и многое другое [2, с. 467]. Более того, цифровые технологии начинают диктовать свои условия, к которым необходимо адаптироваться правовым институтам, в том числе институтам гражданского права. Часто разрыв между реальным и цифровым миром не позволяет нам использовать всю доступную информацию, производимую 28 множеством «умных» устройств повсеместно. Для преодоления этого разрыва и в целях более полной реализации человеческого потенциала применяются технологии дополненной реальности (augmented reality, AR). Новая цифровая реальность уже сегодня проявляется в широком применении высокоскоростного индустриального Интернета (internet of things), интегрированных промышленных сетей и искусственного интеллекта, сервисов автоматической идентификации, сбора и обработки глобальных баз данных (big data), облачных сервисов и вычислений (cloud computing), «умных» робототехнических комплексов (smart everything), в развитии социальных сетей, разнообразных IT-платформ и сервисов в цифровой среде [3, с. 289].

Проанализировав данную тему, на мой взгляд в условиях мировой пандемии, когда люди находятся в самоизоляции, цифровизация является актуальной темой не только в экономике, но и в праве. Цифровизация является социально значимым ресурсом для работы государственной власти. Подача искового заявления, вызов свидетеля и т.д., может произойти по средством электронного сообщения. В последствии, мне бы хотелось думать, что и гражданское исковое судопроизводство могло бы происходить в онлайн режиме. Надеюсь, что наше государство будет и дальше прилагать усилие над работой в области правовой цифровизации.

Список литературы:

1. https://izak.ru/img_content/pdf/school-%20program-201830530.pdf
2. Хашин Д.О., Взаимосвязь права и цифровизации сфер общественных отношений, <https://moluch.ru/archive/266/61640/>
3. Е.А. Афанасьева, Серия «Правоведение» Центр социальных научно-информационных исследований
4. <https://old.sk.ru/news/b/articles/archive/2017/10/11/pravo-v-cifrovuyu-epohu>.

ӘОЖ 347.1.3

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫ

Бердиханова Альбина, БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі – **Сисекешова А.С.**, тарих ғылымдарының магистрі,
БҚИТУ аға оқытушысы

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: *Адам құқықтары мен бостандықтары – жеке тұлғаның халықаралық құжаттарда бекітілген, әлеуметтік және құқықтық тұрғыдан қамтамасыз етілген, ешкім шек қоймайтын немесе тиым сала алмайтын құқықтары мен бостандықтары.*

Кілт сөздер: *адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары, жеке тұлға, құқықтық мәртебе.*

Қазақстан Республикасы Президентінің жыл сайынғы Қазақстан халқына жолдаған жолдауларында адам құқығын сақтау, Қазақстанды одан әрі жаңарту мен демократияландыру күн тәртібіндегі мәселе екендігі айтылған. Қазақстан Республикасы тәуелсіз, егеменді мемлекет, өзін әлеуметтік, құқықтық мемлекет ретінде орнықтырып, қоғамның бүгінгі таңдағы әлеуметтік, саяси, экономикалық өзгерістеріне, яғни нарықтық экономикаға көшу, көп партия құру, қоғамда демократиялық және құқықтық институттарды дамыту мәселелеріне көп көңіл бөледі. Өткізілген реформалардың сәтті шығуы ең алдымен жалпы адамзаттық құндылықтарға негізделетін құқықтық сана деңгейіне әсер етеді, одан адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары да шет қалмайды.

Мемлекетте демократияның басты негізі жеке тұлғаның құқықтық жағдайы болып табылады. Барлық қазіргі заманға сай конституциялар, оның ішінде Қазақстан Республикасының Конституциясы да бұл мәселеге ерекше назар аударады. Көпшілігінде адам мен азамат құқықтары мен бостандықтары алғашқы бөлімдерде келтірілген, бұл мемлекеттің жеке тұлғаның құқықтық жағдайына қаншалықты қарым-қатынаста болатындығын көрсетеді. Көпшілік мемлекеттер Конституциясымен қатар оның құрамдас бөлігі ретінде негізгі құқықтар мен бостандықтарды жеке құжаттарда көрсету орын алады. Бұған, атап айтқанда 1789 жылғы француздың адам мен азаматтың құқығы Декларациясын, 1982 жылғы канадалық Құқық пен бостандық хартиясын, 1992 жылғы Негізгі құқықтар мен бостандықтар Хартиясын жатқызуға болады. Бұл қадам басқа да конституциялық жағдайлардан жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын бөліп алып қарастыруға мүмкіндік береді.

1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Конституция жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін реттеуде ірі қадамдардың бірі болды. Ол тек адам құқықтары облысында халықаралық құжаттардың ойларын ғана емес, сонымен қатар елдегі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайлардың конституциялық дамуының бұрынғы тәжірибесін де есепке алды. Конституциялық құқықтар мен бостандықтарды қазіргі уақытта қорғау жүйесі көп деңгейлі сипатта көрінеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясы ең жоғары құндылық ретінде адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп бекітті. Бұл қағида демократиялық мемлекеттің қызметі мен оның халықаралық- құқықтық міндеті. Конституцияда бекітілген жеке тұлғаның құқығы оны жүзеге асыру мен қорғаудың тиімді механизмін құруды болжайды. Адам құқығы, оны сақтау мен кепілдік беру бүгінгі таңдағы маңызды мәселелердің бірі. Адам құқықтарын сақтаудың шындық жағдайы-

демократияның маңызды көрсеткіші, оның кемеліне келуі мен руханилығының белгісі. Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы “Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық Өрлеу – Қазақстанның жана мүмкіндіктері” атты халыққа жолдаған жолдауында Стратегиялық жоспарын іске асырудың базалық шарттары экономиканы жаһандық қалпына келтіруге дайындау және оның сыртқы сынақтарға тұрақтылығын арттыру үшін біртұтас үш міндеттің бірі: сенімді құқықтық орта қалыптастыруды жалғастыру екендігі айтылған.

Жалпы, адам құқығын қорғап, бостандығын ардақтау азаматтардың лайықты өмір сүріп, бай-рақатты тұрмыс кешуіне ахуал қалыптастыру- әлемдік қауымдастыққа көшін ұластырған Қазақстанның алдына қойған асыл мұрат [1].

Жеке адамның қоғамдағы жағдайы мемлекет дамуының деңгейін сипаттайды. Адамның өміріне, жеке бостандығына, ар – намысы мен қадір-қасиетіне қол сұғуға ешкімнің де құқығы жоқ. Сондықтан, Қазақстан Республикасының Конституциясы, басқа да заңдары азаматтың жеке бостандығын қамтамасыз етуге айырықша назар аударады. Егер өміріне, денсаулығына, азаматтық қадір-қасиетіне қауіп төнсе әр адам мемлекеттік органдардан көмек сұрауға, заңмен қорғалуға құқылы. Адамның өзінің құқы мен бостандығының бұзушылардан қорғанып Республика Президентіне жүгінуге құқылы. Бір де бір мемлекеттік орган, бір де бір лауазымды адам азаматтың құқығын шектей аламайды. Бұл адам құқығы мен бостандығы шектелген жағдайда, оған қай заңды бұзғаны, қандай құқық бұзушылық жасағаны туралы хабарлануы тиіс. Адам мен адамзаттың құқықтық жағдайы (құқықтық мәртебесі) дегеніміз, әдеттегінен оның құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы. Құқықтық мәртебесінің негіздері адамның қоғамдағы жағдайын анықтауда басты шешуші рөл атқарады, өмірлік маңызы бар, мазмұны Қазақстан Республикасы Конституциясының 2-тарауында берілген. Адамның құқықтық жағдайы мұнымен шектелінбейді [2].

Заң адамның ар – намыс, қадір-қасиетпен бірге жеке өмірге кім-кімнің тарапынан болмасын заңсыз қол сұғушылықтан қорғайды. Мысалы, азаматқа қатысты ақпаратты оның келісімінсіз жинауға, сақтауға, пайдалануға және таратуға болмайды. Ол үшін тек азаматтың ғана келісімі емес, сондай-ақ мұндай ақпараттың заңда қарастырылған сақтау, пайдалану тәртібі де сақталуы тиіс. Егер ол заңдық жауаптылыққа тартылған болса, ақпаратты құқық қорғау органдары (милиция, прокуратура, сот) азаматтың келісімінсіз жинай алады [4].

Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын нығайта отырып, халқаралық актілердің нормалары мен принциптеріне сүйенеді. Аталған және басқа халықаралық актілер мынадай негізгі құқықтар мен бостандықтарды жариялайды; кез келген адам өмір сүруге, бостандыққа және жеке басына қол сұғылмауына құқылы; ешкім де азапталмауы, қадір-қасиетін кемсітетіндей көзартушылыққа және жазаға ұшырамауы тиіс; барлық адамдар заң алдында тең, заңмен тең дәрежеде қозғалуға құқылы; кез келген адам тұратын орнын мемлекет шегінде еркін алмастыруға және таңдауға құқылы; кез келген адам өмірінің, отбасының және басқаларының денсаулығы және тұрмыс жағдайын қолдауға қажетті өмірлік деңгейде еңбек етуге, білім алуға, дем алуға құқылы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев. Н.Ә. Қазақстан – 2030, Алматы, 1998
2. А.Алтай. Адам құқығына ешкімнің қиянат жасап, қол сұғуға қақысы жоқ // Заң, №12, 2008, 23-б
3. Ә.Ахметов. Адам құқы – ең жоғарғы құндылық // Құқықтық Қазақстан, 2007.1-б
4. Тоқтыбеков. Ә. Мемлекеттік басқаруды демократияландырудың кейбір әдістері // Ақиқат 2006, № 6, 39-42 –б

УДК 336(075)

ПРАВОВОЕ ВОВЛЕЧЕНИЕ В ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Борзикова В., студентка I курса педагогического факультета ЗКИТУ
 Научный руководитель - **Вориводина А.Р.**, кандидат юридических наук,
 доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В условиях новых цифровых технологий право становится не только средством, инструментом, обеспечивающим цифровизацию экономики, управления и других сегментов социального бытия, но и объектом воздействия “цифровизацию”, в результате которого оно претерпевает изменения своей формы, содержания, системы, структуры, механизма действия и демонстрирует тенденцию к усилению наметившихся трансформаций

Ключевые слова: Цифровизация, цифровые технологии, digital technologies, digitalization, Internet, интернет - право, Internet law.

Закон и технологии сочетаются не самым лучшим образом, поскольку юриспруденции присуща стабильность, предсказуемость и определенность, а инновации, напротив, предполагают изменения. Такую позицию представил главный научный сотрудник Международной лаборатории по праву информационных технологий интеллектуальной собственности Йен Ллойд и сам же назвал ее скептической. Он добавил – основная проблема заключается в том, что право постоянно пытается догнать ту или иную инновацию, и в какой-то степени оно регулирует уже технологии прошлого, а нормы устаревают почти в день их вступления в силу. Например, по его словам, Европейский союз приложил много усилий, чтобы в странах-членах можно было использовать мобильный телефон по домашним тарифам, то есть без роуминга. Но теперь трудно сказать, что это изменение имеет действительно большое значение, поскольку для общения чаще используются мессенджеры и сервисы бесплатных видеозвонков, доступные через сеть 4G или Wi-Fi. Следовательно, по словам Йена Ллойда, закон получился не таким инновационным, каким его видели разработчики [1].

С этим мнением отчасти согласилась заведующая Международной лабораторией по праву информационных технологий интеллектуальной собственности НИУ ВШЭ, профессор, д.ю.н. Ирина Богдановская. По ее словам, ряд отраслей права все еще придерживается консервативного подхода и не ориентируется на регулирование новых технологий. Но в то же время единообразия среди различных отраслей права в подходе нет, так как некоторые из них более активно пытаются найти место инновациям в правовом поле. Не исключено, впрочем, что такая неопределенность – лишь временное явление. Эксперт обратила внимание, что право – сложное явление, в основе которого лежат социальные интересы. Они должны сформироваться и дать толчок к развитию права, а пока находятся лишь на стадии формирования, считает Ирина Богдановская. Потребность в изменениях при этом нарастает [2].

В настоящее время ведётся активная дискуссия о том, нужно ли создавать правовые механизмы, опосредующие применение новых технологий. Многие юристы высказываются за то, что создание нормативного регулирования развивающихся общественных отношений преждевременно или вовсе не нужно.

Юридикологический метод необходим для исследования норм права, направленных на регулирование отношений с использованием новых технологий, в

целях уяснения их смысла, характеристики правового регулирования рассматриваемых отношений, выявления выводов по их совершенствованию

Помимо традиционных для юридических исследований методов и подходов, будут использованы также следующие методы: информационного поиска, отбора данных(информации), систематизации, классификации, структурирования и формализации информации, структуры и структурных сдвигов, корреляционного анализа, а также средства визуализации данных.

Например, анализ судебной практики показал, что прокуратура ставит вопрос о запрете распространения информации о криптовалюте среди широкого круга лиц именно по причине восприятия данного объекта как средства платежа. При этом не даётся оценка природе отношений по поводу цифрового актива, а лишь косвенно указывается на то, что оборот криптовалюты может быть приравнен к безналичным расчётам и валютным операциям, и следовательно, распространение подобной информации должно проходить под контролем Центрального банка. Таким образом, в отсутствие законодательства практика первой сталкивается с проблемой отсутствия адекватного регулирования возникших правоотношений.

Решение задач должно привести к решению вопросов высокой практической значимости. Например, в правовом смысле мы сталкиваемся с разного рода проявлениями, активности участников информационного поля, которые до сих пор не были квалифицированы юристами. Эти действия с точки зрения юриспруденции выражаются в совершении определённых волевых актов, направленных как на передачу информации, так и на достижение юридических последствий либо представляющий собой юридические поступки. Под транзакцией в системе распределённого реестра понимать сложный юридический состав, состоящий из односторонней сделки и юридических поступков. Одностороннюю сделку как волевой целенаправленный юридический акт совершает инициатор транзакции, который вносит записи в реестр. Действия, подтверждающие внесение записи, могут быть квалифицированы как юридические поступки. Юридический поступок отличается от сделки по критерию воли [3, с. 178].

Также, хочется отметить, что на сегодняшний день юристы не могут представить свою работу без справочно - правовых систем, которые позволили повысить уровень законотворчества и правоприменение, а также сэкономить огромное количество времени и сил профессиональных юристов. Ведь если раньше юристам было необходимо выписывать газеты и журналы с официальными текстами нормативных актов, актуализировать их, систематизировать, формировать картотека, то сегодня все эти функции выполняют справочно - правовые системы, позволяющие в несколько кликов получить полную фактуру по конкретному вопросу, сформировав подборку нормативно-правовых актов, судебной практики, доктринальных позиций. Например, в России передовая технология электронного правосудия была создана в арбитражных судах, впоследствии она постепенно стала внедряться в судах общей юрисдикции. Электронный документооборот приобретает всё большее значение в мировой юридической практики. Во Франции давно перешли на электронные носители в нотариальной деятельности, а в Испании суды активно используют электронные документы издаёт электронные судебные акты.

Уже сегодня презентованы широкий аудитории такие программные продукты как:Бот, который позволяет сформировать жалобу в страховую компанию на неправильно определённый коэффициент бонус - малус ОСАГО-Autolawyer

Программное обеспечение, которое подыскивает адвокатов, работающих по модели “no win no fee”, когда адвокат получает вознаграждение только в случае выигрыша дела и взыскания денег истцом – Platforma.

Программное обеспечение, которое автоматизирует документооборот – Flexbby.

Программное обеспечение, которое систематизирует информацию о судебных делах и контролирует работу сотрудников – XSUD.

Программное обеспечение, которое позволяет автоматически подать заявку на регистрацию товарного знака, проверив предварительно его оригинальность – Patentbot.

Программное обеспечение, которое предлагает решения в области самоисполняемых договоров - Simplawyer;

Сервис по консультациям массовых клиентов - бот, который отвечает на 85% вопросов по Закону о защите прав потребителей Правовед.ру.

Отдельное место занимают технологические платформы по маркетплейсменту юристов, позволяющие подобрать специалиста под определенные задачи, с учетом специализации, стоимости услуг и других параметров.

Помимо этого, необходимо учитывать, что цифровые технологии уже сегодня нуждаются в серьезной правовой поддержке на уровне регулирования их функционирования и применения. Поэтому впору говорить, что механизация юриспруденции предопределяет новый виток развития сопутствующих отраслей права. В первую очередь, это касается гражданского, уголовного, административного, финансового права, а также процессуальных правовых отраслей.

Особая роль в этом процессе отведена развитию информационного права. Развитие технологических инструментов, усиление отраслей права, регулирующих вопросы защиты информации, а также указанные выше задачи позволят сформироваться самостоятельным юридическим практикам нового типа, новым профессиональным направлениям.

Таким образом, создание юридических программных продуктов позволит уже в ближайшем будущем существенно видоизменить как структуру юридического рынка услуг, так и саму профессию юриста. В самое ближайшее время правовое исследование, простейший правовой анализ, составление типовых документов станут делом искусственного интеллекта, что позволит вывести работу юристов на более высокий профессиональный уровень, а также обострить конкуренцию на старте юридической карьеры для выпускников высших учебных заведений

Сами по себе цифровые технологии не угрожают профессии юриста. Да, по всем выверенным прогнозам отрасль сильно изменится, как и многие сферы жизнедеятельности. В этом смысле стоит согласиться с известным юристом Михаилом Барщевским, который, оппонировав Герману Грефу, отметил, что «работа юристов может быть подменена работой интеллектуальной платформы, но только в той части, в которой юрист выполняет какие-то формализованные функции. Но работа адвоката по сложным уголовным или гражданским делам требует анализа целого ряда обстоятельств, которые истолковать можно с точки зрения закона и так, и так» [4].

Список литературы:

1. Андреева Л.А. К вопросу о «цифровой» юриспруденции // Актуальные проблемы юриспруденции: сб. ст. по матер. I междунар. науч.-практ. конф. № 1(1). – Новосибирск: СибАК, 2017. – С. 32-41.
2. Талапина Э. В. Право и Цифровизация: новые вызовы и перспективы//Журнал российского права. – 2018 г. номер 2.-с 5-17
3. Филиппов С. Ю. Инструментальный подход в науке частного права - М: Статус, 2013-350 с.
4. Коршунов Н. М. Конвергенция частного и публичного права: проблема теории и практики. М. 2011 г.

УДК 336. (075)

ПРАВО ПЕРЕД ВЫЗОВАМИ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Борзикова К., студентка 1 курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель – **Вориводина А.Р.**, кандидат юридических наук,
доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Технологический прорыв, которым так вдохновлен мир, является значимым фактором развития современного общества. Очевидно, что происходит становление новой реальности «цифровой», не имеющей аналогов в истории человечества. Существенные изменения претерпевают различные сферы общественной жизни, а также социальные институты и регуляторы. Право становится не только средством, инструментом, обеспечивающим адаптацию экономики, управления и других сегментов социального бытия к новым условиям, но и объектом воздействия цифровизации, в результате которого оно меняет свои формы, содержание, механизм образования и действия.

Ключевые слова: цифровизация, право, наука, информационные технологии, информация, современные технологии, государственные органы, развитие, компьютерные технологии, правовые регуляторы

Цифровизация захватывает все большие сферы нашей жизни - бизнес, работа, сфера услуг, образование и обучение. Двадцать лет назад трудно себе было представить, что вместо обычной черной доски и мела в руках учителя в почти каждом классе, теперь будут современный проектор и световая указка. Информационные и коммуникационные технологии (ИКТ) в широком смысле это механизмы, методы и алгоритмы обработки информации. Весь образовательный процесс — это получение, обработка и выдача информации (материала) поэтому педагогическая технология представляет собой информационную технологию. Широкое внедрение современных технологий обучения приводит к изменению методик подхода к самому образованию, к подаче информации. [1].

В современном мире глобальной информатизации и интеграции, развития современных технологий цифровизация права необходима для повышения конкурентоспособности страны на мировой арене, а также улучшения качества жизни населения.

Цифровизация охватывает правовую сферу деятельности, так как значимость правовой информатизации в жизни общества непрерывно растет.

Государственные органы, бизнес-организации и население не только Республики Казахстан, но и других стран заинтересованы в актуальной, достоверной и своевременной правовой информации. Спрос среди населения на достоверную правовую информацию является постоянным, что позволяет каждой категории заинтересованных лиц быть информированной о всех изменениях в законодательстве и правильно использовать их в правоприменительной практике.

Государство по-разному реагирует на вызовы цифровой реальности, пытаясь управлять происходящими трансформациями и регулировать новые, а также видоизменяющиеся общественные отношения. Вниманию читателей предлагаются результаты исследования, отражающие авторские наблюдения за метаморфозами права и законодательства, оценку изменений и выявленных тенденций в их динамике, гипотезы, доктринальные решения и прогнозы будущего состояния права

В связи с чем, информационные правовые системы на сегодня стали необходимым инструментом в работе всех государственных органов, организаций, предприятий независимо от форм собственности.

Правовая информатизация в республике внесла значительный вклад в укрепление законности, соблюдение конституционных прав и свобод человека и гражданина, развитие правового государства. [2].

Основу правовых систем составляют электронные базы и банки правовой информации. Базы данных информационного обеспечения включают в себя самые разнообразные документы: от формуляров разработки нормативных актов до зарубежного законодательства. В настоящее время создан ряд компьютерных центров и сетей правовой информации. Вступившие в строй сети охватывают большую часть территории России и предоставляют свои услуги сотням тысяч пользователей. В задачи этих центров входят сбор, аккумулирование, систематизация, хранение и предоставление потребителям различных сведений правового характера.

Согласно Конституции, все законы и нормативные акты должны быть опубликованы для всеобщего сведения, поэтому ни одна компьютерная правовая база, не является официальным источником опубликования нормативно-правовых актов до сих пор. Таким образом, справочные правовые системы дают возможность получать и использовать полную, достоверную информацию по правовым проблемам, но имеют статус именно справочных. Поэтому при обращении, скажем, в суд (или иную инстанцию) необходимо ссылаться не на правовую базу, а на официальный источник публикации.

В области правоприменения такие системы давно используются, например, используется детектор лжи, как при приеме на работу, так и в случаях обеспечения безопасности бизнеса (рейдерская атака). В следственной практике МВД, применяются полиграфы, система датчиков которых измеряет до десяти параметров, таких как пульс, артериальное давление, температура тела, частота дыхания, электросопротивление участков кожи и т. п. Эти параметры в реальном времени отображаются на экране монитора в виде пульсирующих кривых. Заключение о правильности ответа дается компьютерной программой, анализирующей получаемые кривые с помощью набора правил, которые обобщают исследования психологов и опыт многих наблюдений.

В условиях нового подхода к «цифровизации» права и право применения следует признать необходимость нового взгляда на правовые институты в эпоху информационного общества и цифровых технологий, последовательной адаптации традиционных правовых механизмов к новым реалиям. Возникает принципиальный вопрос о формировании «цифрового права», как совокупности норм или цифровых стандартов в форме компьютерных программ. Эти и многие другие вопросы права права и право применения ждут своего решения в условиях уже складывающейся цифровой экосистемы. [4]

Список литературы:

1. Мальчикова Н.С., Пивоварова Д.М., Кузьмин Е.В. Исследование инновационных методов цифровой трансформации в области образования // Научное издательство «Институт стратегических исследований»
2. Оташева Г. Руководитель Департамента формирования баз данных РЦПИ МЮ РК
3. Андреева Л.А. К ВОПРОСУ О «ЦИФРОВОЙ» ЮРИСПРУДЕНЦИИ // Актуальные проблемы юриспруденции: сб. ст. по матер. I междунар. науч.-практ. конф. № 1(1). – Новосибирск: СибАК, 2017. – С. 32-41.
4. Карцхия А.А. «Цифровизация в праве и правоприменении»

УДК 294.5

ГЕШЕ ВАНГЬЯЛ И БУДДИЙСКАЯ ИММИГРАЦИЯ В США

Васильева Г.Н., магистрант II курса направления «Философия и культура буддизма» Института калмыцкой филологии и востоковедения КалмГУ
 Научный руководитель – **Бадмаев В.Н.**, доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой философии и культурологии КалмГУ

Калмыцкий государственный университет им.Б.Б.Городовикова, г.Элиста, Россия

Аннотация: Проникновение буддизма в Северную Америку происходило вследствие научного, творческого интереса отдельных американских исследователей, просветительской деятельности буддийских монахов и ученых-буддологов, а также вследствие массовой миграции азиатских рабочих в США. Одним из первых учителей буддизма тибетской традиции в США был калмык Геше Нгаванг Вангьял, внесший огромный вклад в развитие буддологии в США. Буддизм как философия и наука оказывает все возрастающее влияние на духовно-нравственные и интеллектуальные стороны жизни в Америке.

Ключевые слова: буддизм, иммиграция, США, Геше Вангьял, буддология, буддийский центр.

Буддизм является одной из древнейших мировых религиозных культур, ее истоки восходят к деятельности индийского мудреца Будды Шакьямуни, проповедовавшего в V-IV в. до н.э. Общее правило для последователей буддизма – это хранить три Драгоценности: Будду, Дхарму и Сангху [1, с. 135]. Это правило передается от поколения к поколению, от учителей к ученикам. Оно распространилось по всем странам Южной, Восточной и Центральной Азии, в России, а в XX в. – в странах Северной Америки, Европы.

Ученый Уланов М.С. отмечает, что современный период развития общества отмечен возрождением традиционных религий и усилением их роли в жизни общества. Он считает, что «распространение мировых религий, как правило, усиливает интеграционные процессы в обществе и способствует консолидации этноса на основе общего мировоззрения и идеологии» [2, с. 115-116].

Сегодня буддизм в Соединенных Штатах Америки имеет широкое распространение и вызывает огромный интерес в обществе. Исследователь Аякова Ж.А. считает, что многие постулаты буддизма оказались востребованными не только в решении духовных и психологических проблем отдельного человека, но и в решении глобальных проблем общества. Это и экологические катаклизмы, терроризм, социальное неравенство, преступность и др. По мнению Аяковой Ж.А., американцы сегодня используют буддийские ценности, прежде всего, «как платформу для социального активизма в сферах культуры, образования, науки, медицины, экологии, психологической помощи и социальной безопасности» [3, с.3].

Буддизм как феномен безграничных возможностей духовно-интеллектуального исследования вызвал большой интерес научных кругов и культурной элиты США. Это способствовало развитию буддизма, буддологии, что позволило впоследствии преподавать буддизм для всех желающих.

Появлялись первые исследования буддизма в США, в это же время стали активно прибывать азиатские иммигранты, принося с собой буддийскую веру, ее символы и атрибуты. Буддисты иммигрировали в США в разные исторические периоды и по разным причинам.

Первые иммигранты из Китая и Японии прибывали в Калифорнию и на Гавайи в середине 19 века в качестве строителей железных дорог, для работы в шахтах и на сахарных плантациях.

В XX в. происходит постепенная и последовательная иммиграция беженцев из Японии, Кореи, Вьетнама, Лаоса, Шри-Ланки, Камбоджи, Таиланда, Тибета, Непала. Это происходит, в основном, в силу социально-политических и экономических проблем в их странах.

Одним из первых учителей буддизма тибетской традиции в США был калмык Геше Нгаванг Вангьял (GesheNgawangWangyal)(ок.1901-1983), прибывший в Нью Джерси в 1955 г. Геше Вангьял остается самым известным буддийским монахом и учителем, внесшим огромный вклад в развитие буддологии в США. Родился он в Астраханской губернии, был самым младшим из четырех детей. В 6 лет был отдан в послушники в буддийский монастырь, где служил его старший брат. Позже бурятский лама Агван Доржиев замечает способности юного Вангьяла и определяет его в школу цаннит-чойра. Агван Доржиев устраивает для Вангьяла и еще двух послушников путешествие в Тибет для продолжения учебы. Они вместе приезжают из Царицына (Волгоград) в Москву в 1923 г., затем следуют по транссибирской магистрали до Верхнеудинска (Улан-Удэ), где расстаются с Агваном Доржиевым. Во время совместного пути между ламой Агваном Доржиевым и Нгаванг Вангьялом устанавливаются отношения учителя и ученика. Молодой Вангьял верил в то, что он путешествует с буддой. Далее Вангьял через Ургу и пустыню Гоби добирался до Лхасы.

Нгаванг Вангьял проходит обучение в Дрепунг монастыре и заканчивает в 1938 г. со степенью, после этого создает фонд помощи для защиты степени *геше* для монахов из Монголии и России, которые, как и он, в силу определенных обстоятельств, оказались без поддержки родных и близких.

Геше Вангьял проводит службы для калмыцкой общины в Нью Джерси, преподает в Колумбийском университете. С благословения Его Святейшества Далай-Ламы XIV он открывает первый Тибетский монастырь, названный Ламаистский Буддийский монастырь (The Lamaist Buddhist Monastery). В 1958 г. на средства от преподавательской деятельности Геше Вангьял основал Тибетский буддийский образовательный центр Лабсунг Шедруб Линг (The Tibetan Buddhist Learning Center Labsum Shedrub Ling), в котором учил американцев.

Роберт Турман, Александр Берзин, Ричард Гир и Джеффри Хопкинс учились у Геше Вангьяла. Они всегда говорят о том, что очень благодарны своему Учителю. Многие его ученики отзываются о Геше Вангьяле как о светочке, о человеке, который предоставлял доступ к живой традиции.

Буддийская иммиграция и, в частности, Геше Вангьял внесли огромный вклад в распространение буддизма в США. Буддизм как философия и как наука оказывает все возрастающее влияние на духовно-нравственные и интеллектуальные стороны жизни в Америке.

Список литературы:

1. Андросов В.П. Индо-тибетский буддизм. Энциклопедический словарь: монография. Рос.акад.наук, Ин-т востоковедения. – М.: Ориенталия, 2011. – 448 с.
2. Уланов М.С. Распространение и становление буддийской традиции в Забайкалье (социально-философские аспекты) // Вестник Калмыцкого университета. №2 (42) 2019. – с.115-121.
3. Аякова Ж.А. Социальная и культурная адаптация буддизма Махаяны в современном североамериканском обществе. Автореф. дисс....д-ра философских наук. – Улан-Удэ, 2017. – 36 с.

ӘОЖ 32.019.5

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ САЯСИ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Гайсина М.Б. - БҚИТУ педагогикалық факультетінің Іккурс магистранты
Ғылыми жетекшісі - Ернарзов Ж.Т., тарих ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: *Фарабидің қоғамдық саяси философиялық көзқарасын зерттеу қазіргі демократиялық қоғамды орнатуда өзекті мәселе болып табылады. Фарабидің саяси мұрасын, бостандық және бақыт жайлы, адамдардың бір-біріне мейірімділігі туралы, ғылымдарды зерттеу туралы ойлары, адами қоғамдағы адамгершілікті жетілдіру қазіргі таңда да өз мәнділігін жоғалтқан жоқ. Қазіргі таңда ғұламаның саяси көшбасшы және оның қайырымды қоғам, әділеттілік пен теңдік, бейбітшілікті сақтауға соғысты болдырмау, әділетсіз соғыстарды сынга алу өз мәнділігінен бұл күндері де айырылған жоқ. Бұл тұрғыда ғұлама ойшылдың саяси философиясы өскелең ұрпақты тәрбиелеуде құнды әрі маңызы зор.*

Кілт сөздер: *әл-Фараби, этика, трактаттар, мемлекет, фәлсафа, хикмет, даналық, адамгершілік, қоғам, тұрғындар, «қайырымды» және «қайырымсыз» қала, т.б.*

әл-Фараби саясат жөнінде өз кезеңіндегі терең ойлар айтқан ойшыл. әл-Фараби саяси ілімге де айтарлықтай үлес қосты. Оның мемлекеттік құрылысты қалыптастыру, мемлекеттің саяси жүйесін типтерге бөлу туралы көзқарастары саяси ғылым үшін өте маңызды. Оның саяси пікірлері қазіргі қоғамның тарихи танымын қалыптастыру үшін, мемлекет, оның саяси жүйесі, билеушінің идеалды бейнесі туралы теориялық мәселелерді дұрыс ұғыну үшін қажет. Ол өзінің саяси ойларын «Рақымшыл қала тұрғындарының көзқарастары», «Саясат туралы», «Мемлекет қайраткерлерінің афоризмдері», «Азаматтық саясат», «Бақытқа жету туралы» және т.б. еңбектерінде пайымдаған.

«Рақымшыл қала тұрғындарының көзқарастары», «Азаматтық саясат» шығармалары мемлекеттің мәнін, оның пайда болуын түсіндіруде маңызы зор. Әл-Фараби орта ғасырлық шығыста алғаш болып философияның көмегімен саяси-әлеуметтік қарама-қайшылықтармен өзара шиелініскен феодалдық қоғамның саяси және моральдық жағдайын талдауға талпыныс жасады. Ол мемлекеттің түпкі мақсаты деп қайырымды істердің, мақсатты және жүйелі саясаттың көмегімен адамдарды бақытқа жеткізуі білді. Қайырымды қала, оның мүшелері бір-бірін толықтыра отырып, адамның өмірін сақтап, оны мәнді етуде бірлесіп қызмет атқаратын жетілген ағза сияқты [1, 430б]. Шынымен де мемлекеттің әр органының өзіне тән қызметі бар. Егерде әр мекеме өз ісімен айналысса мемлекет жақсы дамиды. Барлық мекемелер елдегі шешуші негізгі мекемеге бағынуы тиіс. Шешуші рольді патша, билеуші немесе император атқаруы мүмкін. Патшаға етене жақын адамдар ел басқаруда, маңызды шешім қабылдауда өз мүмкіндігіне қарай көмектесіп отырады. Ал патша ел басқаруда ең маңызды істермен айналысуы керек. Екінші деңгейдегі адамдар бірінші деңгейдегі ел билеушілерге өз міндеттемелерін орындауға көмектессе, ал үшінші деңгейдегі қызметкерлер екінші деңгейдегі адамдарға жұмыстарын ойдағыдай атқаруына қолайлы жағдай жасап отырған [2].

Адамдар жетіліп, дамуы үшін олар бірлесіп, бір-біріне көмектесіп өмір сүруі қажет. Олар отбасын құрады, кейін отбасы өсіп-өніп қауымға, ал қауым мемлекетке айналған дейді. Әл-Фараби саяси мәні бойынша адамзат қоғамын бірнеше топқа жіктеді. Олардың арасында толығы да және толық емесі де бар. Толық қоғамды ұлы,

орта және кіші деп үш түрге бөлді. Ұлы қоғам – жер бетін мекендеген барлық адамдар қауымдастығының жиынтығы, мысалы әлем, орта қоғам – бір ғана халықтан тұратын қоғам, кіші қоғам – бұл қандай-да бір халық тұратын, қаланың бір бөлігін мекендеген қала тұрғындарының қоғамы. Ал толық емес қоғам – бұл ауылдың тұрғындарынан, бір ауданда тұратындардан, ортақ көшеде, бір үйде өмір сүретіндерден құралған қоғам. Демек әл-Фараби үшін мемлекет дегеніміз жақсы ұйымдасқан қала. Адамдар бақытты өмір сүруді қаласа, бір-біріне көмектесіп қайырымды қала құруы керек.

Қоғамдық бірлестіктерді, сонымен қатар халықтар арасындағы айырмашылықтарды зерттей отырып, әл-Фараби қоғамның құрамына да барынша толығырақ тоқталды. Оның пікірінше, қоғам рақымшыл және рақымшыл емес болып бөлінетін екі түрлі қаладан тұрады. Ең жақсы қала болып рақымшыл қала табылады. Ол өзі өмір сүрген қоғамның түрлі әлеуметтік топтарының өмір сүру салты мен мінез-құлқына толығырақ талдау жасады. Ол жетілген, саяси-қоғамдық құрылымы бар феодалдық мемлекеттік құрылысты рақымшыл қала деп есептеді.

Адамдар өздерінің мүдделері мен тілегін біріктіре келіп, олар рақымшыл мемлекет құрады. Қала, – деп жазды ол, – жұмыста өзара көмек көрсетуді мақсат етіп, адамдарды біріктіретін, сонымен нағыз бақытқа бөленетін рақымшыл ғана болып табылады, және де адамдар бақытқа жету мақсатында бір-біріне көмектесетін қоғам бұл рақымшыл қоғам болып есептеледі. Бақытқа жету мақсатында бір-біріне көмек көрсететін халық, барлық қала рақымшыл болмақ. Осылайша барлық жер, егерде оны мекендейтін халықтар, бақытқа жету үшін бір-біріне көмектесетін болса, рақымшыл жерге айналады [3].

Мемлекеттегі билеушінің рөлін әл-Фараби назардан тыс қалдырмады. Рақымшыл мемлекетте елбасы – басшы болады. Бірінші басшы нағыз жетілген, басқалардан озық тұратын тұлға. Қаланы кез келген адам басқара алмайды. Оның ел басқаруға деген қабілеті, кәсіби дайындығы болуы қажет. Ел басшысының бойында мұндай қасиеттердің болуы тәуелсіз, егеменді мемлекетті қалыптасыруда өте маңызды. Ол басқалардан жоғары тұрады. Өзіне жүктелген істерді дер кезінде атқаруы үшін, басшының денсаулығы жақсы, мықты болғаны дұрыс. Ол ешнәрсені естен шығармайтын зерек, білімге құштар, ізденуден жалықпайтын, әділдікті жақсы көретін, өтіріктен аулақ жүретін, абыройы мен арын алдыңғы орынға қоятын, халқына жақын, қамқор, бірбеткей, сонымен қатар қатал, қорқынышы мен әлсіздігі жоқ адам болуыға тиіс дейді [4].

әл-Фараби қайырымды қалаға қайырымсыз қаланы қарсы қойды. Қайырымсыз қала әділетсіздік пен қараңғылық жайлаған қала болып келеді. Мұндай қаланың халқы мәдениетсіз, байлыққа құмар, сараң және қылмысқа жақын болып келеді, сондықтан бұл қаланың дамуы да мейлінше төмен болады деп айтты. Бұл қаланың тұрғындары бақыттың не екенін білмейді. Билеушілерінің сараңдығы мен аяусыз тонаушылығына негізделген, сауатсыз, мәдениетсіз, рақымсыз адамдар арқылы басқарылатын мұндай қала-мемлекет, өздерінің ашкөздігімен, зорлық зомбылығымен халықты қанауды ғана біледі. Олар тек байлық пен мансапты, өмірден ләззат алуды ғана ойлайды. Осыған байланысты әл-Фараби қайырымсыз қаланың өзін қажеттіліктер, айырбас, бақытсыздық, мақтаншақтық және билікке құмар қалалар деп бөлген болатын. Мысалы, қажеттілік қаласының тұрғындары тек тәнге керек нәрсені ойласа, айырбас қаласының халқы тек байлыққа ұмтылады, мақтаншақтық қаласында істер тек мақтау үшін жасалса, билікке құмар қаланың адамдары басқаларды бағындырсам, ал өзім ешкімге бағынбасам, билікті ешкімге бермесем деп армандайды [4].

Адамдардың мемлекетке бірігуі ол табиғи құбылыс. Аристотельдің саяси идеяларын жалғастары отырып, мемлекет адамдардың табиғи талпынысынан туындайды дейді. Халықты халықтан ерекшелейтін екі табиғи нәрсе бар: біріншісі - табиғи әдет-ғұрыптар мен - табиғи қасиеттер, үшінші нәрсе - тіл. Халықтардың ұстанатын әдет-ғұрыптары мен бойындағы қасиеттері, олардың қандай географиялық

ортада өмір сүруіне байланысты. Ал адамдардың мемлекетте өмір сүруі, ортақ мақсаттарды орындауы оның еркін, тілегін білдіреді. Мысалы, қазіргі біз өмір сүріп отырған мемлекеттің мақсаты, сол мемлекетте тұратын адамдардың мүддесін, мақсатын білдіреді. Елдегі заңдық нормалар мен принциптер адамдардың саяси мақсаттарынан туындаса, және үкімет үнемі халықтың мүддесімен тығыз байланыста болса, халықтың мемлекетті қолдауы да күшті болады деген. XIX ғасырдың 50-60 жылдарында саяси жүйе теориясын жасаған американдық ғалым Т.Парсонстың кіріс және шығыс қағидаттарын сонау орта ғасырда әл-Фараби айтып кеткен.

әл-Фараби зорлық-зомбылықсыз, қанаусыз, жер бетіндегі барлық халық бейбіт және достық қатынаста өмір сүретін, тамағы молынан, билеушісі ақылды да білімді, халықтың қамын ойлап, күндіз-түні еңбек ететін, халқына адал қызмет ететін, адамдар уайым-қайғысыз өмір сүретін жалпыадамзаттық үлгілі қоғам идеясын аңсады. Алайда, барлығына үлгі болатындай идеалды мемлекетті қалай құру керектігін біле алмады. Соған қарамастан феодалдық қатынастар дәуірі мен ислами сипаттағы заманда әділетті әлеуметтік-саяси қоғам түрін жариялаудың өзі аса батыл қадам болатын. Сондықтан да оның бастамашыл, қоғамды алға сүйрейтін идеялары тек қана Шығыстың ғана емес, Еуропа халықтарының әлеуметтік-философиялық, саяси ойларының дамуына үлкен ықпал етті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әл Фараби Абу насыр Мухаммед Философские трактаты перевод с арабского Алма Ата, Наука, 1970-430 б
2. Бейсенов А. Әл Фарабидің тұжырымдары Ақиқат 2006. №6 -132 б.
3. С.Ш. Мұсатаев Қазақстанның саяси ойы. Алматы, «Қазақ университеті», 2014 - 236
4. Сыдықов Е.Б, Саябаев Д.Қ. КазҰУ хабаршысы 2016, №1, -303бет

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АЛЬ-ФАРАБИ

Гайсина М.Б. – магистрант II курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - **Ерназаров Ж.Т.**, кандидат исторических наук, доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *Исследование общественно-политических взглядов аль-Фараби приобретает большую актуальность в современных условиях, в условиях усиления демократических преобразований, создания правового, светского государства, утверждения согласия в обществе. В этом отношении исследование политической философии аль-Фараби, особенно его учения о политике, о свободе, счастье, о необходимости взаимопомощи между людьми, его призыв к изучению наук, интеллектуально-нравственному совершенствованию человека и общества, чрезмерно актуально. Особенно актуальными сегодня остаются концепция мыслителя о политическом лидерстве, его идеи о добродетельном обществе, о справедливости, равенстве, сохранении мира, предотвращении войны, осуждение несправедливых войн. В этом плане политическая философия и идеи мыслителя могут стать ценным источником при политическом воспитании подрастающего поколения.*

Ключевые слова: *Фараби, этика, трактаты, государство, философия, мотив, мудрость, человечность, общество, «добродетельный» и «невежественный» город.*

УДК 329:378

"ОРГАНИЗАЦИИ "НАРОДНАЯ ВОЛЯ " И "ЧЁРНЫЙ ПЕРЕДЕЛ " В КОНТЕКСТЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ РОССИИ"

Гончаров В.Ю., студент V курса исторического факультета ОГПУ
Научный руководитель – **Петрич Л.В.**, кандидат исторических наук, доцент
кафедры истории России ОГПУ.

Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Оренбургский государственный педагогический университет»,
г. Оренбург, Россия.

Аннотация. *Статья посвящена изучению особенностей преподавания темы: "Организация "Народная Воля" и "Чёрный Передел" в современной школе. Внимание акцентируется на зарождении народнического движения, деятельности организаций "Народная Воля" и "Чёрный Передел" и причинах их упадка.*

Ключевые слова. *"Хождение в народ", "Великие реформы", "Земля и воля", "Народная Воля", "Чёрный Передел", народническое движение, индивидуальный террор, пропаганда.*

Тема: "Организации "Народная Воля " и "Чёрный Передел " изучается в 9 классе. В учебниках по истории России для 9 класса Арсентьева Н.М. и Данилова А.А. в двух частях, ей уделены два параграфа: в первой части "Общественное движение при Александре II и политика правительства", а во второй части "Общественное движение в 1880-х – первой половине 1890-х гг. ".Тема в учебниках освещена достаточно хорошо, по ним можно выявить причины зарождения и упадок народнического движения.

Целью урока при изучении данной темы является возможность показать обучающимся причины зарождения, идейные основы и основные этапы эволюции общественного движения в стране во второй половине XIX в.

Главными задачами являются:

1. Знакомство учащихся с развитием общественного движения при Александре II и выявление причин его широкого развития.
2. На основе анализа специфических черт общественного движения 60-х – начала 80-х гг. XIX в. сформировать представление об альтернативах развития России в пореформенный период и причинах царевубийства.
- 3.Через осмысление прошлого способствовать воспитанию отрицательного отношения к насильственным методам политической борьбы в ситуации морального выбора.

Если обратиться к истокам данных организация, то мы вспоминаем, что первой крупной акцией революционного народничества стало массовое «хождение в народ» в 1874 – 1875 гг.

В этом движении приняли участие несколько тысяч пропагандистов. В основном это была учащаяся молодежь, вдохновленная идеей Бакунина о возможности поднять народ на "всеобщий бунт" [1, с.289]. Толчком к этому походу послужил тяжелый голод 1873 – 1874 гг. Пропагандисты предпринимали "хождение в народ" и толковали крестьянам о революции и социализме в надежде поднять их на восстание.

Однако их тактика не была результативной, поскольку в деревне, где все друг друга знают, на пришедших смотрели с опаской и недоверием, а речь приходивших была часто не понятна, слова о том, что все имущество будет общим, встречалось с ироническими усмешками. Часто крестьяне сами доносили в полицию на участников акции.

Неудача "хождения в народ" заставила народников задуматься о пересмотре своей тактики. Возникла мысль о создании централизованной, законспирированной революционной организации с четкой структурой и разработанной программой.

Для XIX века характерно то, что Россия периодически стояла перед выбором: реформы или революция. Венцом усилий властей по преобразованию общества стала эпоха "Великих реформ" 60-80-х годов XIX века. Она ликвидировала крепостное право, но оставила помещичье землевладение. Преобразования велись в тяжелейших условиях. Решение по отмене крепостного права далось Александру II трудно. Далеко не всегда власть проводила ту политику, которая отвечала интересам страны. В такие моменты главным двигателем реформ становилось набиравшее силу общественное движение, организационно оформившееся в либеральное, консервативное, революционное.

Говоря о деятельности Александра II необходимо понять, почему не смотря на либеральный характер реформ, они привели к росту общественного движения. Мы знаем, что реформы Александра II носили незавершенный характер, что вызвало недовольство в различных слоях населения.

В 70-е гг. XIX в. крупные города России захлестнула волна террора: покушения на членов царской семьи, крупных государственных чиновников, сотрудников жандармерии и, наконец, самого императора всероссийского. Причины кроются в возникновении новой народнической организации.

В конце 1876 г. в Петербурге образовалась организация "Земля и воля", названная так в память первого революционного объединения 1860-х гг. Её создателями были М.А. Натансон, А.Д. Михайлов, Г.В. Плеханов и др. Позже в "Землю и волю" вступили В.Н. Фигнер, С.Л. Перовская, Н.А. Морозов, С.М. Кравчинский. Позже многие из них перейдут в организации "Народная воля" и "Чёрный передел" [2, с.175].

Своей целью члены организации провозгласили переход всей земли в руки трудового крестьянства, организацию жизни общества на принципах общинного самоуправления, решение национального вопроса согласно желанию населения. Они считали, что осуществить эти цели возможно «только путем насильственного переворота». Для подготовки народного восстания предполагалось использовать организаторские и дезорганизаторские методы работы. Организаторские меры предусматривали ведение пропаганды среди крестьянства и рабочих. Дезорганизаторские методы предполагали проведение действий, ослабляющих правительство, в том числе индивидуальный террор.

Организаторская работа среди крестьян являлась продолжением "хождения в народ". Но при этом "летучая" пропаганда сменилась "оседлой". Члены организации создавали в сельской местности свои поселения, совмещая пропагандистскую деятельность с работой по специальностям фельдшеров, учителей, агрономов.

Народники, видя в рабочих, прежде всего выходцев из крестьянской среды, тесно связанных с деревней, пытались наладить пропаганду и среди них. Появились первые рабочие организации, выдвигавшие политические требования - "Южнороссийский союз рабочих" в Одессе, "Северный союз русских рабочих" в Петербурге. Но деятельность этих союзов оказалась недолгой. Они были разгромлены полицией.

Стоит сказать о том, что организация практически сразу же начинает свою деятельность с использованием насильственных методов. Дезорганизаторской группе народников удалось провести ряд громких террористических актов, взбудораживших всю страну. В январе 1878 г. молодая революционерка В. И. Засулич стреляла в петербургского градоначальника Ф.Ф. Трепова, приказавшего выпороть политического заключенного, не снявшего перед ним головного убора. В августе 1878 г. в центре Петербурга среди бела дня С.М. Кравчинский заколол кинжалом шефа жандармов Н. В.

Мезенцева. В марте 1879 г. было совершено покушение на нового шефа жандармов А. Р. Дрентельна. 2 апреля 1879 г. член "Земли и воли" А.К. Соловьёв совершил новое покушение на Александра II [3, с. 45]. Пять выпущенных им пуль не достигли цели, царь остался жив. Соловьёв был повешен. Власти боролись с революционерами чрезвычайными методами.

Не смотря на организованную деятельность "Земли и Воли", её раздирали внутренние противоречия. Главной причиной раскола организации являются разногласия по поводу о дальнейшем направлении деятельности. В августе 1879 г. "Земля и воля" разделилась на две самостоятельные организации — "Чёрный передел", куда вошли сторонники продолжения пропагандистской работы, возглавляемые Г. В. Плехановым, и "Народную волю", объединившую сторонников индивидуального террора. Организаторами и руководителями "Народной воли" были А.Д. Михайлов, А.И. Желябов, Н.А. Морозов, С.П. Перовская, В. Н. Фигнер, М.Ф. Фроленко, которые составили её Исполнительный комитет.

Исполнительный комитет вынес смертный приговор императору Александру II и начал настоящую охоту на него.

В ноябре 1879 г. народовольцы организовали покушение на царя при его возвращении из Крыма в Петербург, взорвав царский поезд. Но судьба вновь оказалась благосклонна к императору. Был взорван не тот вагон поезда.

5 февраля 1880 г. был произведён взрыв в Зимнем дворце. Народник С. Н. Халтурин устроился во дворец краснодеревщиком и каждый день проносил туда понемногу динамита. Комната столяров находилась под царской столовой. Взрыв намечался на день, когда на парадном обеде должна была собраться вся императорская семья, но в дело вновь вмешался случай. Начало обеда перенесли на более позднее время. Во время взрыва пострадала только охрана и прислуга: было убито 10 человек и 53 ранено. Взрыв в царской резиденции вызвал панику в верхах и, по существу, заставил власти пойти на уступки: упразднить Третье Отделение, приостановить смертные казни, начать поиски опоры в обществе. Однако казнь в ноябре 1880 года народовольцев Квятковского и Преснякова, осужденных по процессу «16-ти» [4, с. 167], сделали цареубийство «делом чести» партии.

1 марта 1881 г. император направился на развод войск в Михайловский замок. Он и на этот раз попытался обмануть судьбу, изменив обычный маршрут следования. Но террористы постарались исключить всякую случайность — на всех путях возможного следования царской кареты были поставлены бомбометатели. Император оказался в ловушке. Александр II был смертельно ранен бомбой, брошенной И. И. Гриневицким, который также погиб. Через девять часов после взрыва император скончался в Зимнем дворце.

После цареубийства большинство участников покушения было арестовано. По делу "первомартовцев"[5, с. 140] проходили Желябов, Перовская, Кибальчич, Михайлов, Рысаков и Гельфман. Все они, кроме Гельфман, были повешены 3 апреля 1881года. Гельфман ввиду ее беременности смертную казнь отсрочили до рождения ребенка, заменив ее впоследствии вечной каторгой, однако из-за невыносимых условий в тюрьме она умерла уже 1 февраля 1882 г. Гриневицкий был смертельно ранен при взрыве бомбы. Саблин застрелился при аресте. Остальные участники покушения, оказавшиеся позднее в руках властей, были осуждены на других народовольческих процессах или наказаны в административном порядке.

Цареубийство не стало, вопреки ожиданиям народников, началом крестьянской революции. Более того, народ был ошеломлен, Александра II в деревнях жалели. Народническое движение зашло в тупик.

Революционное движение стало мощным фактором общественной жизни пореформенной России. Но "хождение в народ" и террор народников не подтолкнули

крестьян к революции. Стремившиеся к переустройству жизни на основах "общинного" социализма революционеры не сумели претворить свою программу в жизнь.

Попытки возродить "Народную волю", предпринимавшиеся П.Ф.Якубовичем (1883-1884), Г.А.Лопатиным (1884), Б.Д.Оржихом и В.Г.Богоразом (1885), С.М.Гинсбург (1889), закончились неудачей. Наиболее крупными народовольческими объединениями 1890-х годов были петербургская "Группа народovolьцев" (1891-1896), разгромленная полицией, и парижская "Группа старых народovolьцев" (1892-конец 1890-х годов) [6, с. 118].

Из всего вышесказанного можно сделать общий вывод о том, что Общественное движение в 1860-1870-е гг. имело противоречивый характер.

Народническое движение оставило глубокий след в истории России. Возникшее сначала, как стихийное движение, оно смогло оформиться в две сплочённые организации "Народную волю" и "Чёрный передел". Спорным остаётся вопрос о тактике, применяемой "Народной волей". Борьба революционеров с правительством в 1870-е гг. окончилась трагедией, произошедшей 1 марта 1881 г. Убийство Александра II резко изменило ситуацию и обрекло реформаторскую политику на неудачу. В 1880-е – начале 1890-х гг. деятельность организации пошла на спад. Несмотря на убийство Александра II, народники не добились изменений в Российской империи, к тому же многие из них были арестованы. Российское общество во многом пересматривало свои взгляды, перерабатывало старые идеи, воспринимало и развивало новые. В этот период появляются первые марксистские организации, которые оказываются ближе рабочим.

Список литературы:

1. Данилов, Л.А. История России. IX – XIX вв.: Справочные материалы/ Л.А.Данилов. – М.: Владос, 1998. – 432 с.
2. Волк, С.С. "Народная Воля" 1879 - 1882 –М.-Л.:Наука 1966. – 462 с.
3. История России: Справочное пособие / Авт.-сост.: И. Н. Кузнецов. – Минск: Новое знание, 2000. – 395 с.
4. Матюхин, А. Общественная мысль России XIX в. - начала XX в. / А. Матюхин// Социально-гуманитарные знания. - М.: Просвещение, 2009. - № 3. - С. 193 - 208.
1. Антонов, А. Революционное народничество / А. Антонов. - М.: Просвещение, 1965. - 265 с.
2. Лященко, Л. Революционные народники / Л. Лященко. - М.: Просвещение, 1989. - С. 68 - 121.

РЕСЕЙ ТАРИХЫН ОҚЫТУ КОНТЕКСТІНДЕГІ "ХАЛЫҚ ЕРКІ" ЖӘНЕ "ҚАРА ЖОЛ" ҰЙЫМДАРЫ

Гончаров В. Ю., Орынбор мемлекеттік педагогикалық университетінің тарих факультетінің V курс студенті

Ғылымижөтөкшісі-**Петрич Л.В.**, тарихғылымдарының кандидаты, доцент.

"Орынбормемлекеттікпедагогикалықуниверситеті"

федералдымемлекеттікбюджеттікжөғарыбілім беру мекемесі, Орынбор қ., Ресей.

Аннотация:Мақалақазіргімектепте "Халықеркі" "ұйымы" және "қара Передел" тақырыптарыноқытуерекшеліктерінзерттеугеарналған. Назар аударыңызқызмететуінеарналғанжерден қозғалысқызметін ұйым "Народная Воля" мен "Черный Передел" мен себептері, олардыңалсіреу.

Кілт сөздер:"халыққа жүру"," ұлы реформалар"," жер және ерік"," халық еркі"," қара жол", халық қозғалысы, жеке террор, насихаттау.

ӘОЖ 94(574)

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ: ӨМІРІ, ШЫҒАРМАЛАРЫ, ЖАҒАНДЫҚ ҒЫЛЫМ МЕН МӘДЕНИЕТКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Гарифолла М.Қ., БҚИТУ педагогикалық факультетінің III курс студенті
Ғылыми жетекшісі – **Дауесова А.Ж.**, тарих ғылымдарының магистрі,
БҚИТУ аға оқытушысы

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Әбу Насыр әл-Фараби есімі дүниежүзі мәдениеті мен ғылымының тарихынан берік орын алған тұлға ретінде толық мағлұмат жинақталды. Оның қаламына арқау болған ғылым салалары: философия мен логика, математика мен физика, астрономия мен ботаника, тіл мен әдебиет, медицина мен музыка салаларынан орын алған негізгі еңбектері туралы мағлұматтар қарастырылады.

Кілт сөздер: екінші ұстаз, философ, этика, канун, ғылымдар энциклопедиясы.

Шығыстың ғұлама ойшылы Әбу Насыр әл-Фараби 870 жылы бүгінде Отырар аталатын, Арыс өзенінің Сырға барып құятын сағасындағы Фараб қаласында дүниеге келді (қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысындағы Отырар қаласының маңайындағы ортағасырлық қала). Фарабидің толық аты-жөні Әбу-Насыр Мұхаммед Ибн Мұхаммед ибн Ұзлағ ибн Тархан Әл-Фараби. Әл-Фараби түрік тайпасының дәулетті бір ортасынан шыққаны бізге мәлім, бұған дәлел оның толық аты жөнінде "Тархан" деген атаудың болуы. Туған жері қазақтың ежелгі қаласы Отырарды арабтар Барба-Фараб деп атап кеткен, осыдан барып ол Әбу Насыр әл-Фараби, яғни Фарабтан шыққан Әбу Насыр атанған. Сол тұста өмір сүргендердің қалдырған жазбаларына қарағанда, Отырар қаласы IX ғасырда тарихи қатынастар мен сауда жолдарының торабындағы аса ірі мәдениет орталығы болған. Әбу Насыр бала күнінен ғылымға үйір болып өсті, оның бақытына қарай сол заманда Отырарда аса бай кітапхана бар еді. Әл-Фараби парсы, грек тілдерін үйренеді, осы тілде ғылыми трактаттар оқиды. Фараб пен Бұқарада бастапқы білім алған соң әл-Фараби өз білімін жетілдіру мақсатында Бағдатқа аттанады. Әл-Фарабидің дүниетанымының қалыптасуына Мерв мектебінің ғылыми дәстүрлері мен философиялық бағдарлары өз әсерін қалдырды. Бағдатта әл-Фараби ғылым мен әртүрлі пәндерді оқиды. Білімге деген құштарлығының арқасында әл-Фараби сол уақыттағы ғылым мен білімнің ордасы саналған Дамаск, Халеб, Каир, Шаш, Самарқан, Бұхара, Мерв, Нишапур, Рей, Хамадан қалаларында да болып, білімін үнемі жетілдірумен болды. Сол қалаларда оқыды, еңбек етті. Шығыстың осы шаһарларында ол өз дәуірінің ең көрнекті ғалымдарымен, көркем сөз деректерімен танысады. Олардан тәлім-тәрбие алады [1]. Аты әлемге әйгілі Әбу Насыр әл-Фараби еңбектерінен нәр алмаған, сусындамаған, ұлы ғұлама жүріп өткен ғылым сұрлеуіне қызықпаған, құмартпаған ғалым жоқ деп айтуға болады. Әбу Насыр әл-Фараби есімі дүниежүзі мәдениеті мен ғылымының тарихынан берік орын алады. Дүниежүзі ғалымдары Шығыстың Аристотелі деп мойындаған ұлы ойшыл қаламынан жүз елуден астам трактаттар дүниеге келген. Оның қаламына арқау болған ғылым салалары: философия мен логика, математика мен физика, астрономия мен ботаника, тіл мен әдебиет, медицина мен музыка. Осы еңбектерінің ішінде философия мен әлеуметтану, этика мен эстетика мәселелері ерекше орын алады деп айтуға болады. Аристотельден кейінгі екінші ұстаз атанған ғалым өзінің әдебиетке қатысты негізгі теориялық ой-пікірлерін: «Риторика», «Поэзия өнерінің каноны туралы трактат», «Поэзия өнері туралы», «Ғылымдарды классификациялау туралы трактат», «Өлең және ұйқас туралы сөз» және т. б. еңбектерінде саралайды. Ғалымның осы еңбектеріндегі теориялық

ойлары мен көркемдік-эстетикалық пікірлері әлі күнге мәні мен маңызын жойған жоқ. Ғылымның айтылған саласын зерттеу барысында өзінен бұрынғы ұлы философтардың сара жолымен жүріп, олардың дәстүрлерін бойына сіңіріп, дамытты. Әдебиет зерттеушісі ғалым Н.Келімбетов «Ежелгі дәуір әдебиеті» атты кітабында әл-Фарабидің «Өлең кітабы» трактатынан: «Біз поэзиясымен хабардар болған көптеген халықтарға қарағанда арабтар өз поэзиясында бәйіттің соңғы жағына көбірек мән береді. Сол үшін де араб бәйіттері белгілі бір өлшемдегі шектелген сөздермен толықтырылады, көркемделеді. Мұндай жағдайда қолданылатын сөз тіркестері ырғақты, белгілі бір бөлшектерге жіктелген болуы керек, тіпті ондағы әрбір ритм, ырғақ, буын, бунақ саны да шектеліп тұруы шарт. Бәйіттегі сөздерде әңгіме не туралы айтылып жатқан болса, соған ұқсас етіп, бейнелі түрде айтылуы тиіс. Сонымен бірге бәйіттердің бір-біріне үндес болуы да талап етіледі» - деген мысалдарды келтіреді [2].

Әл-Фараби өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты кітабында бірқатар қоғамдық, әлеуметтік, этикалық мәселелерді сөз етеді. Мұндағы қала деп отырғаны – мемлекет. Ғалым бұл шығармасында мемлекеттің пайда болуы, ондағы теңсіздіктің өмірге келуі, идеал қала халқының моральдық бейнесі, мұндай қала әкімдеріне қажетті адамгершілік қасиеттер, әрбір адамның бақытқа жетуі үшін бүкіл қоғам болып, бірігіп тіршілік ету керектігі, т.б. мәселелер жайындағы өз пікірін ортаға салады. Алайда Фараби өз дәуірінің перзенті еді. Сондықтан ол халық бақытты өмір сүру үшін елді жақсы әкім басқаруы керек деп түсінді. Ал жақсы әкім әділ, инабатты, мейірімді, жан-жақты білімді, жақсылыққа жаны құмар, жамандықтан жиіркенетін, батыл, жомарт, өнер мен әдебиетті сүйетін адам болуы тиіс. Фараби мемлекет басқаратын адамға осындай биік талаптар қояды. Әл-Фараби «Бақытқа жол сілтеу» деген трактатында этика, эстетика мәселелеріне талдау жасай келіп, көркемдік, сұлулық, бақыт, мейірімділік жайындағы білім категориясының ғылыми негіздерін ашып көрсетеді. Этика жақсылық пен жамандықты ажыратуға, түсінуге мүмкіндік беретін ғылым екенін дәлелдеп көрсетті. Әл-Фарабидің гуманистік идеясының басты шарты – адам бойындағы білім, мейірімділік, сұлулық өзара табиғи бірлікте, тұтастықта өмір сүруі керек, - деп біледі. Сонымен қатар әл - Фарабидің «Математикалық трактаттары» деп аталатын жинаққа оның математикалық мазмұнды мына төмендегі бес еңбегі енген:

1. «Ғылымдар энциклопедиясының» немесе «Ғылымдар тізбегінің» математикалық тауарлары.

2. «Алмәгеске қосымша кітабының» тригонометриялық тараулары.

3. «Табиғат сырын геометриялық фигуралар арқылы танытарлық рухани айла-әрекеттер» немесе геометриялық трактат.

4. «Евклидтің бірінші және бесінші кітаптарының кіріспелеріндегі қиын жерлерге түсініктемелер».

5. «Жұлдыз бойынша болжаулардың қайсысы дұрыс, қайсысы теріс». Бұлардан басқа математикаға тікелей немесе жанама қатысы бар көп деректер ғұламаның «Музыканың ұлы кітабы», «Алмәгеске түсініктеме» атты үлкен еңбектерінде мол орын алған. Әл Фараби алгебра ғылымының тұңғыш анықтамасын берді және алгебралық зерттеулердің табиғаты міндетті түрде нақты сандар ұғымын енгізуді қажет ететіндігін тұжырымдады [3]. Фарабидің «Музыканың ұлы кітабындағы» математикалық мағлұматтарға қысқаша шолу жасасақ, біріншіден, бұл еңбекте Әл-Фарабидің арифметика пәніне жататын, бірақ музыка теориясында әртүрлі қолданыс табатын сандар қатынастарына, яки бөлшектерге амалдар қолдану ережелерін түсіндіреді. Ондай амалдар қатынастарды қосу, бөлу және азайту. Фараби бұл туралы былай жазады: «Егер біз мына төмендегі үш есептің қалай шешілетінін түсіндірсек, онда біз музыканың арифметикадан алған нәрселерін түгел көрсеттік деп айта аламыз:

1. Сандар бір-бірімен берілген қатынаста болсын. Қатынастары осы қатынастарды қамтитындай екі сан табу керек;

2. Екі сан өзара берілген қатынаста болсын. Біз осы екі сан қатынасы қамтитындай қатынастардағы орта сандарды табуымыз керек;

3. Берілген қатынастағы екі сан қатынастар қосындысы бастапқы қатынастан шығатындай, екі орта санды қамтысын. Бұл қалдық қатынасты беретін, яғни бұл қосындыға қарағанда бастапқы қатынастың артықшылығы болып табылатын санды табуымыз керек [4].

Сонымен бірге әл-Фараби «канун» деген музыкалық аспап ойлап тапқан. Цитраға ұқсас құрал да шығарған. Оған интервал бөлімдерін өлшеп, әуендердің кемел түрін анықтайтын кескіндері бар сызғыш қойған. Ойшыл ғалым музыканың тек теориясын зерттеп қана қоймаған. «Тәрбие – тал бесіктен» деген халық даналығының астарынан бір ғана мәселені, яғни, бала тәрбиесінің өте күрделі процесс екендігін айқын ұғынуға болады. Тәрбиені қажет ету мәселесінің адамзат қоғамымен бірге келе жатырғаны да талас тудырмайды. Өйткені өскелең ұрпақ ғасырлар бойында қалыптасып, жүйеленген тәлім-тәрбиені, тиісті тәсілдерді санасына біртіндеп сіңіріп, оны дағдыға айналдырып отырады. Тәрбие мәселесі әрбір кезеңде озық ойлы ойшылдар мен тәлімгерлердің еңбектері мен пайымдық ой-пікірлерінен де көрініс тауып отырған. Солардың қатарынан, өз заманында «Екінші Аристотель» атанған Әбу Насыр Әл-Фараби де тыс қалмайды. «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім адамзаттың – қас жауы» деген Әл-Фарабидің атақты қағидасына сүйене отыра, алдымен, ұлы ойшылдың тәрбие жөніндегі ілімдеріне тоқталуды жөн көрдім [5]. Әл-Фараби шығармашылығында көрнекті орын алатын мәселенің бірі – тәрбие мәселесі. Тіпті, оқып-білім алу, ғалым адам болу мәселесін тәрбиемен тығыз байланыстырады. Мәселен, «Философияны үйрену үшін алдын-ала нені білу қажет» деген еңбегінде ол: «ғылым үйренуге кіріспекші кісі ... тәрбиелі, адамгершілігі мол, адал, кулық-сұмдықтан және басқа ағат мінез-құлықтан аулақ болуы қажет», - деп түйіндейді. Әл-Фараби ортағасырлардағы ғылым мен мәдениеттің дамуына көптеген еңбектер жазды. Ол ғылым мен қоғамның дамуына көптеген утопиялық ой-тұжырымдарын өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы» деген еңбегінде көрсетті. Бұл еңбекте Әбунасыр қоғам басшыларын сынға ала отырып, олардың ғылым мен мәдениет саласындағы еңбектеріне тоқталды. Ол өзінің қоғамдық ойларын дамыта келе, қоғамның дамуына үлес қосатын ғылымның әдістемелік мәселелеріне де ерекше мән берді. Ғылымдар жүйесінде Әл-Фараби жаратылыстану-математика ғылымдарына зор көңіл бөлген. «Ғылымдардың шығуы» деген еңбегінде ғылымды нақты және абстрактылы, сондай-ақ теориялық және практикалық деп бірнеше түрлерге бөліп қарастырса, «Ғылымды классификациялау және анықтау» деген еңбегінде ғылымда тіл, логика және математика саласын жалпы үш түрге топтап, олардың әрқайсысын жеке-жеке бөліп көрсетеді. Сонымен қатар ол парасаттылық пен ағартушылықты жақтаған, халықтарды бейбіт өмір сүруге, достыққа шақырып, жастарды білімділік пен парасаттылыққа тәрбиелеген ұлы кемеңгер. Мұндай данышпан ойшылдар мен ғұлама ғалымдардың өмір сүрген кезеңінде ортағасырлық қалалар да шарықтап, өз кемеліне жеткен. Өзінің оқымысты ойшылдармен бірге шартарапқа саудасы, гүлденген мәдени ошақтары, қаланың сәулетті ғимараттары арқылы әйгілі болған ортағасырлық қалалардың ішінде Отырар қаласы ерекше орын алады. Ғылымның даму тарихында жинақталған білім қорларын сұрыптап, реттеп белгілі бір жүйеге салу тәртібі ежелден бар. Бабамыз Фараби бұл тұрғыда да қарап қалмай, өзінің ең атақты шығармаларының бірі «Ғылымдар энциклопедиясы» деп аталатын трактатын жазған. Бұл еңбектің ғылым тарихында алатын орны ерекше үлкен. Осы трактат «Ғылымдар энциклопедиясы», «Ғылымдар реті», «Ғылымдар классификациясы», т.б. аттармен Шығыс пен Батыс елдерінде өте ертеде-ақ мәлім болып, одан көп ғұламалар тәлім алды. Бұл кітап бес тараудан тұрады. «Фарабидің энциклопедиясы» XII ғасырда арабшадан латын тіліне екі рет аударылған. Одан кейінгі ғасырларда бұл еңбек толық немесе үзінді түрінде ескі еврей, неміс, ағылшын, француз, түркі, т.б. тілдерге аударылған. Роджер Бэкон, атақты

Әбу Әли ибн Сина (980 – 1037) және басқалар тікелей соның әсерімен өздерінің көпке мәлім энциклопедиялық еңбектерін жазған [6]. Әл-Фараби педагогика ғылымы тарихындағы ұлы тұлғалардың бірі деуге болады. Ғалымның философия, логика, этика, эстетика т.б. салалар бойынша жазған барлық зерттеулерінде ұрпақ тәрбиесі ең басты орын алады. Әл-Фараби баланы дұрыс тәрбиелеу үшін мынадай үш шартты күні бұрын дәйектеп алу қажет екенін айтады: бірінші – ынта-ықыласы, білімге құштарлығы; екінші – ұстаздың шеберлігі, ар-ождан тазалығы; үшінші – сабақ процесінің алатын орны. Ғалым баланың дене тәрбиесі мен адамгершілік тәрбиесінің бір-біріне ықпал-әсері зор екенін дәлелдеп көрсетеді. Қорыта келгенде дүние жүзі мәдениетінің дамуында із қалдырған қайраткерлер осы заманға дейін адамзат мәдениетінің бірлігін паш етіп келеді. Әл-Фараби осындай дүниежүзілік тарихи тұлғалардың санатына қосылады. Ол туған елінің мәдени байлығын, Иранның, Үндістанның ежелгі дүние мәдениеттерінің жемістерін бойына дарытты. Дәл сондықтан да ол таяз ұғымдар мен соқыр сенімдерден жоғары көтеріле білді. Өзінің ойлау жүйесін сындарлы да икемді ете білді. Әл-Фараби өз заманындағы өнер-білімнің ең асылын таңдап ала білді. Өз дәуірінің шынайы энциклопедиясын жасап берді, - дей келе, оның терең мағыналы пікір айтпаған, жете зер салмаған, данышпандық болжам жасамаған бірден-бір саласы жоқ десек артық айтқанымыз емес. Фарабидің гуманистік идеялары әлемге кең тарады. Ол ақыл-ой мен білімнің биік мәнін дәріптеді. «Ғылыммен айналыссам деген адамның ақыл-ойы – айқын, ерік-жігері - зор, тілек-мақсаты - ақиқат пен адалдыққа қызмет етуге талап жолында болуы шарт» дейді ойшыл [7]. Менің білгенім, үйренгенім бір тоғыз болса, білмегенім тоқсан тоғыз. Сондықтан Әл-Фараби мұраларын оқу үйрену, зерттеу қоршаған дүниеге деген сын көзқарасымызды қалыптастырып, жаңа серпін берері анық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010.
2. Н.Келімбетов. Ежелгі дәуір әдебиеті, Алматы 1991. 264 б.
3. Н.Келімбетов. Ежелгі дәуір әдебиеті. (Қазақ әдебиеті бастаулары). – А., 2005.
4. Көбесов А. Әбу Насыр Әл-Фараби. А., 2004. 108-122 бб.
5. Исахметұлы Ж., Даутбаев М. Фараби трактаттарындағы білім, тәрбие мәселелері// Ақиқат. №6. – 105,106-б.б.
6. Ф.Абдихаева, Е.Балабеков. Тәрбие жүйесіндегі музыканың алар орыны туралы Әл-Фарабидің ой-пікірлері. // Ғұлама. Ойшыл. Ұстаз. (Әл-Фарабидің 1130 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары). – А., 2001.
7. Дербісалиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. – А., 1995.

АБУ НАСР АЛЬ-ФАРАБИ: ЖИЗНЬ, ПРОИЗВЕДЕНИЯ, ВКЛАД В ГЛОБАЛЬНУЮ НАУКУ И КУЛЬТУРУ

Гарифолла М., студент III курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель-Дауесова С. Ж., магистр исторических наук, старший преподаватель ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: *Имя Абу Насир аль-Фараби является признанной фигурой в истории мировой культуры и науки. В статье рассмотрены его основные работы в области науки: философия и логика, математика и физика, астрономия и ботаника, язык и литература, медицина и музыка.*

Ключевые слова: *второй учитель, философ, этика, право, энциклопедия наук.*

ӘОЖ 433.94

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ФРАНЦИЯ ТАРИХЫНДАҒЫ
ЖАННА Д'АРКТЫҢ РӨЛІ

Ғұмар Ш., БҚИТУ педагогикалық факультетінің ІІ курс студенті
Ғылыми жетекшісі - Едилханова С.А., тарих ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақаланың басты мақсаты – Англия мен Франция арасындағы Жүз жылдық соғыстың себептері, бұл соғыста Францияның тәуелсіздігін алып қалу жолында ерен ерлігімен көзге түске жас Орлеан қызы - Жанна д'Арктың тарихтағы орны мен ықпалына тоқталу.

Кілт сөздер: Франция, Англия, Жүз жылдық соғыс, Ұлттық қаһарманы, Орлеан қызы, Плантагенет, маршалдар, Нотр-Дам-де-Реймс соборы, сот процесі, епископ, трибунал, Руан

Жанна д'Арк Францияның Ұлттық қаһарманы, әрі оның феномені. Ол туралы көптеген фильмдер түсірілген, түрлі әдеби шығармалар, ғылыми зерттеулер жазылған. Бұл қызығушылық Жанна д' Арктың қайғылы әрі қаһарман тағдырына байланысты. Жүзжылдық соғыста француз әскерлері қолбасшыларының бірі болған Жанна д' Арк бургундықтарға тұтқынға түсіп, ағылшындарға берілді, еретик ретінде сотталғаннан кейін отқа өртеліп, жазаланды. Кейін, 1456 жылы ақталып, 1920 жылда канонизацияланды, яғни әулие болып танылды. Көптеген еңбектерде Орлеан қызы жүзжылдық соғыстағы ағылшындардың жеңілуіне себеп болды деген пікір бар. Бірінші кезекте, орта ғасырларда қарапайым шаруа қызы дворян әскерін қалай басқара алатынына, соғыс барысын қалай өз жағына бұрғаны ерекше таңғалдыратын факт екендігі сөзсіз. Зерттеуде Жанна д' Арктың Франция үшін ауыр кезеңде ағылшын басқыншыларына қарсы азаттық қозғалыстың жетекшісі болуы оны француз халқының нағыз батыры ретінде көрсетеді. Жанна д' Арктың басты қызметі Жүз жылдық соғыста ағылшындарға қарсы француз халқының күресін ұйымдастыру еді [1].

Жүз жылдық соғыстың барысы мен Жанна д'Арк өмірбаяны шетелдік және отандық зерттеушілерде ерекше қызығушылық тудырды. Авторлардың бір бөлігі Жүз жылдық соғыс кезінде болған әскери оқиғаларға тікелей көп көңіл бөледі. Шетелдік авторлардың арасында Альфред Берн, Робер Амбеленді атауға болады. Берн бірнеше кітап шығарды, олардың әрқайсысы жүз жылдық соғыстың шайқасына арналған болатын (мысалы, ғылыми еңбектер 1. "Кресси кезіндегі шайқас. Жүз жылдық соғыстың тарихы 1337-1360 жыл", 2. "Азенкурдағы шайқас. Жүз жылдық соғыстың тарихы 1369-дан 1453-ке дейін"). Бірінші кітапта Жүз жылдық соғыстың бастапқы кезеңі - III Эдуардтың Францияға басып кіріп, Бретиньядағы бейбітшілікпен аяқталған Кресси кезіндегі шайқас сипатталады. Автор шайқасты Англияның өзі қатысқан өте табысты қарулы қақтығыс ретінде бағалайды. Екінші жұмыс 1369-1453 жылдардағы оқиғаларды талдап, зерттеуге арналған. Автор жауынгерлік іс-әрекет барысына тарихи оқиғаларға әсер ететін себептерді зерттейді, олардың бұрынғы жеңістеріне қарағанда, бұл ағылшындық шайқастың сәтсіз болғаны туралы баяндайды. Әсіресе Азенкурдағы шайқас егжей - тегжейлі зерттелген болатын (сол кезеңнің ең маңызды шайқасы). Бұдан әрі Амбеленнің еңбегін және оның драмалары мен тарихи құпиясын қарастырайық. Автор ортағасырлық Францияда болған тарихи драмалар мен трагедиялардың керемет суретін қалпына келтірген. Бұл шығармада Амбелен Жаннаны жеке тұлға ретінде ғана көрсетеді. Сонымен қатар, көптеген авторлар Жанна д'Арк өмірбаянын тікелей қарастырады. Отандық тарихшылар арасында Н. И.

Басовская, А. Д. Люблинская сияқты зерттеушілер өз мақалаларын және монографияларын жазып, Жанна д'Арк өмірін жан-жақты, түрлі көзқарас арқылы көрсетті[3].

Жүз жылдық соғыс - 1337 жылдан 1453 жылға дейін созылған ең ірі еуропалық қақтығыстардың бірі. Соғыс Франция мен Англияның арасында жүргізілді. Осы қақтығыс кезінде әлем айтарлықтай өзгерген еді. Егер басында соғыс феодалдық деп есептелінсе, кейіннен ол Франция үшін ұлт-азаттық соғысқа айналды. Англия мен Франция арасындағы жанжалдар XII ғасырда басталды. Бұл Франция королінің вассалы, нормандық I Вильгельм герцогының Англияны басып алып, оның короліне айналғандығы, сонымен бірге Франция королінің вассалы деген атағын сақтап, оның территориясындағы өз вотчинасының иесі ретінде қалуынан басталды.

Одан әрі екі корольдық туыстық тармақтың жақындасуы тек қана шиеленісе түсті. Мысалы, Плантагенет - Генрих II (1154-1189) ата-бабасының шығу тегі Британдық аралдар мен құрлықтық иеліктердің бірігуін бейнелейтін еді. Оның анасы Матильда Норманд әулетінен еді, ол Вильгельм Жаулап алушының немересі болды. Генрих II-нің әкесі Анжу отбасынан шыққан Француз графы болды. Сонымен қатар, 1152 жылы, ағылшын патшасы болмай тұрып, ол Аквитандық Гильом де Пуатье герцогының қызы Алиенор Аквитанскаяға (1122-1204) үйленеді, сыйлық ретінде Генрихке Францияның оңтүстік-батысында үлкен жер беріледі[4].

Осылайша, ағылшын тәжінің билігімен Француз жерінің жартысы тартып алынған болатын. Бретань түбегіндегі тәуелсіз герцогтықтан басқа, батыстағы жерлердің барлығы оларға тиесілі болды. Екі корольдық үйдің тағдыры бір-бірімен өте тығыз байланыста болды. Осы отбасылық-феодалдық қарым-қатынастарға Алиенора Аквитанская герцогияның сол кездегі Батыс Еуропаның мойындаған сұлу мен ең бай қалыңдықтардың бірі болғаны, сонымен қатар Капетингтер үйінен шыққан француз королі (1137-1180) VII Людовиктің ажырасқаны да әсер етті. Плантагенеттер мен Капетингтердің корольдық отбасылары тығыз туыстық қатынаста болды, бұл белгілі бір жағдайларда сол немесе басқа жақтағы көршілердің тағына үміткер болуға мүмкіндік берді. Ауқымды әулетті Капетингтер XIV ғасырдың басында күтпеген жерден үзілген болатын. Француз королі Филипптің барлық үш ұлы мен жалғыз немересі қайтыс болған еді, сондықтан таққа ең кенже Валуа отырды. Бұл оқиға ағылшындардан шыққан Эдуард III-нің Плантагенетке Француз тәжін алу үшін өз құқықтарын мәлімдеуге мүмкіндік берді. Анасы жағынан ол Филипптің туған немересі болды, яғни, ол VI Филипп де Валуаға қарағанда корольдың жақын туысы болып шықты.[4, 29-30]

Әскери іс-қимылдарды бастаудың себебі - Фландрияда 1337 жылы ағылшын көпестерін тұтқындау еді. Өз кезегінде, Англия Фландриядан жүн импортына тыйым салды. Сондықтан олар француз қожайындарына қарсы көтеріліс жасады, бұл істе оларға Англия белсенді көмектесті. Нәтижесінде, қараша айында Ағылшын жағалауына француз әскері тарапынан шабуыл жасалды. Бұл оқиға ағылшын патшасы Эдуард III-тің Францияға соғыс жариялауға себеп болды.

Сонымен, Жүз жылдық соғыстың нақты себебі әулет құқықтарымен негізделген француз тағына ағылшын патшасының наразылығы болды. Оған қоса, әртүрлі жылдарда біресе Франция, біресе Англияға тиесілі даулы аумақтар көп болды. Бұл алғышарттар 1337 жылдан 1453 жылға дейін созылған жүз жылдық соғыстың басталуын негіздеді.[5]

Англияға қарсы күресте француздық партизан әскерлері белсенді көмек көрсетті. Олар үнемі саны жағынан шағын отрядтарды талқандап отырды. 1428 жылы ағылшын әскері бургундықтармен бірге Орлеан бекінісін қоршап алды, соның салдарынан халық күресі бірнеше есе күшейе түсті. Дәл осы сәтте соғыстың басты діни тұлғаларының бірі пайда болды, атап айтқанда Жанна д'Арк немесе Орлеан қызы осы соғыста шешуші рөл атқарды.

Жанна д'Арктың тарихы мен өмірбаяны ғасырлар бойы ғалымдарды қызықтырған болатын. Бұл мәселе бойынша кітаптардың, диссертациялардың және зерттеулердің көптігіне қарамастан, Жанна туралы мәлімет өте шектеулі. Портреті мен сыртқы келбетінің толық сипаттамасы жоқ, туған күні дәл анықталмаған десек те болады. Туған күні дәстүрлі түрде 1412 жыл деп аталады, бірақ папалық декретте, Жаннаны әулиелер қатарына қосқаннан кейін, 1409 жыл (6 қаңтар) деген жазбалар қалдырған. Бұл да бір шындық болуы мүмкін, себебі католик шіркеуі сол немесе басқа адамдарды канонизациялау мәселесіне үлкен мән берген [3, 52].

Жанна д'Арк Шампани мен Лотарингия шекарасында, Домреми ауылында, шаруа отбасында дүниеге келген. Отбасында бес бала, ал Жанна ең кішісі болған. XV ғасыр кезеңінде өте жоғары балалар өлімі жағдайында тірі қалған бес бала өз алдына маңызды көрсеткіш. Бұл қалыпты тамақтану мен жақсы күтімді білдіреді. Жалпы, Жанна орташа әлеуметтік ортада тәрбиеленгенін айтуға болады. Яғни, 16-17 жасқа дейін Жаннаның қарым-қатынас шеңбері тек шаруалар ғана шектелген емес, басқа да тап өкілдерімен байланысы болған.

Орлеандағы Жанна д'Арк зерттеу орталығының негізін қалаушы, орлеандық қыздың тарихы бойынша еңдей деген мамандардың бірі Режин Перну, былай деп жазады: "...Жаннаның Робер де Бодрикурмен сөйлескенін, Бертран де Пуленжи көрген. Жанна оған Құдайға дұға ету үшін оған Құдайдың еркі жіберілгенін айтып, дұшпанмен шайқасқа түспей Құдайдың көмегін күтуін сұраған... Жанна патшалықтың дофинге емес, Құдайға тиесілі екенін, және Құдай дофиннің патшалықты оның қолынан алғанын қалайды деп жариялайды». Бодрикур, әскери және жұмыспен қамтылған адам. Орта ғасырдағы адамның барлық діни менталитетіне қарамастан, Домремиден келген қызға күмәнмен қараған. Жаннаны тыңдамай, Отанына қайтарып жіберген. Ол 1429 жылдың ақпан айында тоғыз айдан кейін қайтып келіп, тағы да сол жетістікпен капитанмен кездесуді талап етті. Бұл жолы Жанна Вокулерде ұзаққа қалып, оны құдайдың өзі Дофин мен Францияны құтқару үшін жібергенін хабарлады. Өзінің үйіне архангел мен оның қасиетті әйелдері келгенін айтып, халықты аузына қаратты. Бұл ретте 12 ақпан күні Орлеанға жақын маңда маңызды шайқас болды және Вокулерден оқиға орны 300 километрден көп болғанына қарамастан замандастардың хабарламалары бойынша Жанна соғыс нәтижесін болжаған болатын. Бодрикур дереу Домремиден келген қыздың беске ие емес екендігін тексергісі келді. Экзорцизм рәсімі үшін дін қызметшісі шақырылды. Бірақ ол ештеңе таппады, және де капитанға Жанна қарапайым қыз екенін сендірді. Осыдан кейін Жаннаны Вокулерден алыс емес резиденциясына герцог II Карл шақырды. Николя-де-Пор Нанси қаласының оңтүстігінде орналасқан. Ауыр науқас герцог ерекше мистикалық қыз туралы тез жайылған қауесетті естігеннен кейін Жаннаны емші деп шешкен еді. Бірақ ол бірден емшілікке ешқандай қатысы жоғын, ал оған өз әйелін ендігіде алдамауын сұрады. Карл Лотарингскийдің заңды әйелі көңілдегі болғаны бәріне белгілі болатын. Герцог Жаннаның еш қорқынышсыз ақиқатты тіке айтқанына таң қалып, оған ашуланбай керісінше сыйлықтар беріп, кері Вокулерге шығарып салған болатын [4, 57].

Лотарингияда Карл қабылдағаннан кейін, Бодрикурдың Жаннаға деген қатынасы жақсы жаққа өзгереді. Қандай да болмасын жәрдемді көптен күткен адамдар бикенің шын мәнінде жоғары күшпен жіберілгеніне сене бастайды. Жаннаның айтуынша, ол Ұлы пост (ораза) ортасына дейін Дофин алдында болуға міндетті, әйтпесе тым кеш болады. Айта кету керек, ол қателеспеді, өйткені Францияның құлауы жақындап келе жатқан болатын. Бодрикур Жаннаның қасына алты адам қосып шинонға жіберу туралы шешім қабылдады, онда ханзада ауласы бар еді. Жаннаны Вокулердің кішкентай отряды шығарып салды. Вокулерден Шинонға дейін тікелей 400 километрден көп емес, бірақ ағылшындармен кездесуден аулақ болу үшін түнде қозғалуға тырысып, отряд 11 күн ішінде мақсатына жетті. Жаннаның Осерде және Тур қаласының оңтүстігіне қарай Сен-Катрин-де-Фьербуада болғаны белгілі.

Одан кейінгі оқиғалар жалпыға белгілі: Карл Шинонада екінші күннің кешкісінде Жаннаны қабылдады. Бірақ Карл Жаннаны тексергісі келіп,өзінің орнына басқа адамды алмастырады.Бірақ Жанна ешбір қатесіз осы жердегі нағыз Валуаның кім екенін түсініп, былай дейді: "Құдайдың атымен саған айтам, Францияның нағыз мұрагері мен патшаның ұлы.Сені Реймске алып келу үшін Құдайдың өзі мені жіберген болатын". Әрине, бұл сөздер Құдайдың аянына ұқсамаса да, мұндағы дофиннің ауласында орын алған үмітсіздік атмосферасын ескерген жөн.Дофинді Жаннаның,оған "Құдайдан басқа ешкім білмеген құпияны" ашқаннан кейін сендірді-мыс", - дейді.Аңыз бойынша, ол Карлға оның жеке дұғасын қайталаған екен.Пуатье қаласындағы богословов және университет профессорлары соты вердикт шығарды: "Біз Корольдік кеңесте барлығы туралы баяндадық, және Біз Орлеан қаласы жасайтын шұғыл іс-әрекеттер мен қауіптіліктің қажеттігін назарға ала отырып, патша ол қыздың көмегін қабылдап, оны Орлеанға жібере алады деген ортақ пікірге келдік».[5]

Жаннаның соғысқа қосылуы 1429 жылдың сәуір айында Дофин әскері жиналған Блуа қаласының ауданында болды. Ауылдық қыз армияны басқаруды қолға алып, тамаша табыстарға қол жеткізіп, ерекше қолбасшылық таланты мен ұйымдастырушылық қабілетін көрсете білді. Қысқа мерзім ішінде ол әскер арасында темір тәртіп орнатты, ондағы талас-тартыс пен маскүнемдікті жойды, өз капитандарының ортасында сөзсіз беделге ие болды.Соңғысы өте қиынға түсті: шайқаста шыңдалған тәжірибелі ардагерлер, ең танымал әскери жауынгерлер, ақырында, құдайға да, шайтанға да, патшаға да бағынбайтын баскесерлер бір мезетте он жеті жасар "ауыл пастушқасына" бағынуға мәжбүр болды. Бірақ Жанна д'Арк ешқандай қиындыққа қарамастан, оларды шебер ұйыстырып, өзіне сендірді. Нәтижесінде көптеген жеңістерге қол жеткіздірді.Капитан және Францияның болашақ маршалы Этьен де Виньоль, жас және талантты граф Дюнуа, маршал де Буссак, сеньор де Сентрайль, адмирал де Бруссак, тағы бір болашақ маршал барон Жиль де Рэ,ханзада герцог Алансонский сияқты батырлар халықтың кумирі, Францияның үміті атанды[1].

Олардың аттары енді тек Орлеан қызының серіктестері болғандықтан ғана белгілі. Барлығы Жаннаны өзінің әскери басшысы ретінде бірден қабылдай алмады.Жанна оларға жеңіске деген сенімнің көзі – ерлік туы ретінде қажет болды. Олар нәзік қыз әскери операцияларды жоспарлауға, әскерлерді басқаруға, ұрыс даласына шыға алмайды дегенсенімде болды. Бірақ Жанна д'Арк оларға тек номиналды бас қолбасшы болмайтынын тез түсіндірді. Осындай нәзік кішкентай қыздың ішінде жігер мен қайрат тасып тұрды. Оған қоса асқан ақылы пен даналығы болды.Міне, осы қабілеттерінің арқасында француз әскерін түгелдей өзіне қарата алды.

Жанна Орлеандық шайқасты арадағы міндет ретінде қабылдады, өйткені Архангел Михаил және қасиетті Екатерина мен Маргарита қойған басты мақсат Нотр-Дам-де-Реймс соборында Карл Дофинге тәж кигізілуі болды.

Орлеан триумфы туралы хабар керемет жылдамдықпен тарады - әрине хабардың басты кейіпкері әулие қыз болды. Ол Құдайдың елшісі, аспаннан түскен періште, Луи Орлеанскийдің заңсыз қызы деген неше түрлі лақап пікірлер айтылып жатты. Орта ғасырлық дәуірде соғыстың науқаны аяқталғаннан кейін әдетте әскерді ыдырататын, дворяндар үйлеріне аттанып, ал жалданушы әскер өзіне қайтадан жаңа қожайынды іздейтін. Негізінен, Орлеан ісі осылай аяқталуы керек еді, бірақ, тез арада Жүз жылдық соғыс ұлт - азаттық қозғалысқа айналады. Жанна мен Дюнуаның пікірі бойынша – француз армиясы ешбір қарсылықсыз алға жылжыды. 10 шілдеде ешбір ұрыссыз Труа қаласы алынды, 13 шілдеде Францияның қарамағына Шалон оралады, 16 шілдеде Дофин мен Әулие қыздың алдында Реймс өз қақпасын ашты [5].

Сөйтіп, Жаннаның тарихи мақсаты орындалды- 1429 жылдың 17 шілде күні француз ұлтының жаңадан туған кезі болды,үш ай бұрын Кастилияға немесе Шотландияға қашуға дайын Францияның мемлекеттілігі қайта қалпына келтірілді.Ағылшындардың қарсылығына қарамастан 1429 жылдың шілде айында,

Карл VII Реймс қаласында патша тағына отырды. Коронация кезінде Жанна Рыцарлық сауыт киген түрінде патшаның қасында болды. Король коронациядан кейін қайтадан Жаннаға марапат ұсынды, бірақ ол тек өз туған жері Домремиді салықтан босатуды ғана сұрады. Оның өтініші орындалды. Реймстегі коронациямен Орлеан қызының миссиясы аяқталды. Сосын өз еркімен Карлдан оны үйіне жіберуін сұрады. Бірақ патшаның ресми өтінішінен кейін, ол бас қолбасшының қызметінде қалуға келісті.

Өз миссиясын абыроймен орындағаннан кейін, әскери қимылдарда Жаннадан сәттілік қашып шыққандай болды. Алансон мен Бикеш Парижді алуға тырысты, бірақ Орлеандық жеңіс қайталанған жоқ - Жанна жамбасынан жараланып, шабуыл құлап, армияны шегіндіруге тура келді. Орлеандық қыздың танымалдығы, соның ішінде сарай интригандардың тырысуымен әлсірей бастады. Жаннадан арылу мақсатында, оны корольдік әскер үш бекіністі - Кон, Ла-Шарите және Сен-Пьер-ле-Мутьені алуы тиіс Луара алқабына жібереді. Егер соңғысын басып алу оңайға түссе, Ла Шаританы алуда күтпеген ауыр мәселелер пайда болады: ағылшындар қарсы шабуыл жасап, француздар артиллерияны тастап қашуға мәжбүр болды. Бұл әскери сәтсіздікті Жаннаға жауып салды. Кенеттен Жанна Компьен қаласында 1430 жылдың 23 мамыр күні ағылшындардың қолына тұтқынға түседі.[2]

Сол дәуірдегі трибуналдың отырыстарының хаттамалары мен оқиғаға қатысушылар мен куәгерлерінің айғақтары жақсы сақталған. Ақталу процесіндегі руандық судьяның және Жанна д'Арктың үдерістегі мінез-құлқының барлық жақтары егжей-тегжейлі өте жақсы берілген. Ол өзін абыроймен ұстап, шіркеу казуистикасындағы клириктерге қарсы тұрды. Жас сауатсыз қыз ағылшындық төрешілерді жиі таң қалдырды, өйткені олардың мәнсіз сұрақтарына асқан даналықпен жауап беріп отырды. Оның көптеген нақты жауаптары мен сөз тіркестері қазіргі уақыттың өзінде қанатты сөздерге айналды.

Осылайша, Жанна д'Арктың сот процесі 1431 жылдың 21 ақпанында басталды. Ресми түрде Жаннаны шіркеуді еретик деп айып тағу бойынша соттағанына қарамастан, ол әскери тұтқын ретінде ағылшынның қорғауымен түрмеде болды. Франциядағы ағылшын мүдделерінің жарқын жақтаушысы Епископ Пьер Кошон сол процесті басқарды. Ағылшын үкіметі Жанна д'Арктың үстіндегі сотқа өзінің қатысын жасырмады. Ол үкімет оған байланысты барлық шығындарды өзіне алды. Нормандиядағы ағылшын қазынашылығында сақталған және жарияланған құжаттары бұл шығындардың аз болмағанын көрсетеді. Трибунал оны өлімге үкім етті. 1431 жылдың 30 мамырында Жанна д'Арк Руандағы ескі базардың алаңында өртелді.[6]

1940 ж. билеушілер мен генералдар Гитлердің армиясына қарсы күресуден бас тартқан кезде және фашистік Германия Францияны жаулап алған кезде, Жанна д'Арктің аты, оның жауынгерлік даңқы, оның өшпес ерлігі немістермен күреске көптеген мың француздарды шабыттандырды. Неміс фашистеріне қарсы партизандар мен Француз патриоттарының отрядтары Жанна д'Арктің атын алып жүрді.[10]

Жанна д'Арк феномені үлкен маңызға ие деп айтуға болады - оның кенеттен пайда болғанына дейін де, кейін де, әлемдік тарихтың көк аспанында осындай жарқылға тең салыстырмалы оқиғалар болған жоқ. Иә, әлем шексіз кейіпкерлер мен ғажаптарды көрді, бірақ олар дәл Жанна сияқты көптеген даулар, күмән және сұрақтар тудырмады. Шын мәнінде не оқиға орын алғандығы туралы пікірталас алты ғасыр бойы жүріп жатыр. Жаннаға ондаған кітаптар мен зерттеулер арналған, құрғақ және биографиялық трактаттардан бастап конспирологиялық шығармаларға дейін, бірақ жоғарыда келтірілген сұраққа дәл жауап жоқ. "Жанна д'Арк ісінде" финалдық нүктені қоюға сөзсіз 1429 жылдың көктемі мен 1431 жылдың 30 мамырында орын алған Руанда отпен аяқталған оқиғаларға қатысқан, тіпті скептиктер және материалистермен мойындалатын мистикалық элементтер мен табиғаттан тыс бөлшектер кедергі жасайды.[7]

Осы тарихтағы ең басты ерекшелік - Жаннаның пайда болуының өте орынды, әрі уақытында болғаны. Бір жыл бұрын, бір жыл кейін де емес. Мысалы, 1428 жылы "табиғаттан тыс заттардың" қажеттілігі әлі бола қойған жоқ, ал 1430 жылы тым кеш болар еді. Жанна д'Арк Францияның жағдайы ең мүшкіл кезінде келді, тіпті бір жарым-екі айға кешіккенде, мемлекеттің жойылып кетуі де әбден мүмкін болатын.

Айта кетсек, тарихта оның дәл есімі де сақталмады. Замандастар ол қызды тікелей Жанна д'Арк деп ешқашан атамаған. Бірінші рет бұл атау Руанда оның өзін өртегеннен кейін 15 жыл өткен соң пайда болды, атын ақтау процесі кезінде, "quondam Johanna Darc" деген жазуға байланысты оны солай атап кеткен. Сол кезде есімге ата-бабалары болған немесе өзі туған жердің атауын, сондай-ақ рулық иеленудің атауын қосу кең тараған еді. [8, 146]

Жанна -17 жасында әлемдік тарихтағы елдің үлкен әскери қызметін атқарған жалғыз тұлға, ол Рим шіркеуі ақтап, тіпті әулиелер қатарына жатқызған инквизиция құрбаны тарихындағы жалғыз адам, оның ісін шіркеу соты үш рет тергеп, талдаған (және екі рет ақтаған) тарихтағы жалғыз әйел. Оның мінсіз жеке қасиеттері, қолбасшылық таланты, патриоттығы, жеке батылдығы, ақыр соңында, оны орлеандық қыздан, Францияның халық санасында киелі Жанна есімімен католик шіркеуінің канонизациялағанға дейін жүздеген жыл бұрын қалдырған. Оны өлімге түрткі еткен шіркеу, өзінің шынайы иелерінің еркін орындай отырып, содан кейін жаңа иелерінің еркіне байланысты оны ақтаған кезде, халық қалыптастырған Жаннаның бейнесіне ештеңе қоса да ала да алмады. [9, 186]

Қорытындылап айтсақ, Жанна д'Арк тарихи тұлға ретінде әлі де шамадан тыс сұрақ тудырса да, тарихшылар осы сұрақтарға әрқашан жауап іздейтін болады. Оның өмірбаяны тек Францияға ғана емес, бүкіл әлемге әсер еткені сөзсіз. Ия, біз ол туралы ештеңе білмеуіміз де мүмкін, өйткені көптеген деректер әлі күнге дейін расталып, дәлелденбеген. Бірақ та Жанна д'Арктің ұстанған идеологиясына қарай отырып патриоттық сезім әрбір адамды танымастай өзертте алатынын көрсетті. Қарапайым шаруа қызының әскер қолбасшысы атанғаны, Францияны көкке көтерем деп ажал құшқан, халық қаһарманы - Жанна д'Арк-тың тарихты сүйер адамның жүрегінде мәңгі қалатынына сенімдімін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дневник осады Орлеана (до 1466 г.). Текст переведен по изданиям: Journal dusieged'Orleans, 1428-1429.
2. Письмо Жанны д'Арк Английскому королю (1429): Хрестоматия по истории средних веков. Под редакцией Н. Л. Грацианского, С.Д. Сказкина, т. II. - Москва, 1950.
3. Хроники и документы времен Столетней войны/Пер., сост. М. В. Аникиева. СПб., 2005.
4. Люблинская А.Д. Жанна д'Арк - В кн: Средние века. М., 1962.
5. Николле Д., МакБрайд А. Французская армия в Столетней войне. - М.: ООО «АСТ», Астрель, 2004
6. Процесс века: Жанна д'Арк в Руане [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://warspot.ru/4620-protsess-veka-zhanna-d-ark-v-ruane>
7. Процесс века: Жанна д'Арк перед костром [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://warspot.ru/4521-protsess-veka-zhanna-d-ark-pered-kostrom>
8. Розенталь Н.Н. Жанна д'Арк- народная героиня Франции. М., 1958.
9. Ромм Фредди. Жанна д'Арк: Загадки Орлеанской девы. - М.: ЭНАС, 2008.
10. Хацкельсон Е. Миссия Жанны д'Арк и загадки истории [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://www.proza.ru/2012/07/30/165>

ӘОЖ 94 (574)

МҰХАМБЕТСАЛЫҚ БАБАЖАНОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ АҒАРТУШЫЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДАҒЫ БЕЛСЕНДІЛІГІ

Дастенбаева П.Х., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі – Бижанова А.Е., тарих ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университет, Орал қаласы

Аннотация: Мақалада Мұхамбетсалық Бабажановтың қоғамда атқарған ролін және ағартушылық жұмыстарындағы белсенділігі туралы жазылған.

Кілт сөздер: Қоғам, Бөкей Орда, Орал, Кіші Жүз, қазақ, патша үкіметі, шаруа.

М.Бабажанов бір жағынан патша үкіметінің, екінші жағынан би-болыс, байлардың екі жақты езгісінен зар илеп, жоқшылық тауқыметін тартқан қара халықтың қайғы-қасіреті мен ауыр тұрмысынан хабардар болып өсті. Казактар мен қазақтар арасындағы қарым-қатынасқа, жер мәселесіне көңіл бөлді. Оның айрықша назар аударғаны – ағартушылық жайы, өз ұлтының білімге, ғылымға құштарлығы және қазақ жастарына білім беру мәселесі.

Мұхамбетсалық Бабажанов патша үкіметінің қазақ жерін отарлау, озбырлық саясатына ашық түрде қарсы шыққан күрескер. Ол патша чиновниктерін үнемі тарихи тиянақты айғақтарымен дәлелдеп, жеңіп кетіп отырған. Сол себепті ол 1731 жылы патшалық Ресейге қосылғанға дейінгі қазақ жерінің оның ішінде Бөкей Ордасының картасын жасайды. Ол орыс пен қазақ халқының тамыр тартқан достығын, желілес тағдырын алғашқылардың бірі болып көрсеткен, соған бар болмысымен қызмет еткен ғалым. М.Бабажановтың үлкен толғаныс үстінде жазған еңбегі «Қазақтарды дәріптеу атты мақалаға қазақтың жауабы» деген туындысы. Бұл мақалада ол Орал казактарының жергілікті халыққа жасап отырған қиянатын, өктемдігін батыл сынады. Бұл мақаланың тууына не себеп болды? 1860 жылы патша үкіметінің шақыруымен қазақ уәлаятының бір топ азаматтары Петербургте, Мәскеуде қонақта, көрме, мәдени орындарда болып, империяның жетістіктерімен танысады. Олардың арасында Салық та болды. Казактар адам санатына қоспай кемсітіп жүрген қазақтарды орыс жұртшылығының орталық қалаларға шақырып, ықыласты қабылдауын Орал казактары ұнатпады. Қазақты кемсітіп, оның ұлттық намысына тиетін бұл мақаланы Орал казактарының атаманы жазып, оны «Русский вестникке» жариялайды. Бұл мақаланы көпшілігі қолдамай, сол тұста наразылық білдіреді. Мақаланың жазылуына себеп болған оқиғаның сырына үңілсек, мынадай жайларды байқаймыз. Орыс оқымыстысы, тарихшы П.И.Небольсин 1860 жылы қараша айында «Русский вестник» басылымына «Серуен – саяхатта жүрген қазақтар» атты мақала жариялады. Қазақ өлкесінің тарихын зерттеп, мол мағлұмат жинаған, қазақ зиялыларымен әсіресе, Салықпен қарым-қатынас жасап жүрген Небольсин өз мақаласында 1860 жылы тамыз айында құрамында С.Бабажанов бар бір топ Кіші жүз қазақтарының Орынборда құрылған өкілетті тобының Мәскеудің, Санкт — Санкт-Петербургтың көрнекті жерлерінде, мәдени - ғылыми орындарында болғаны жазады. Бұл мақала Орал — Жайық казактарына жайдың оғындай әсер етті [1].

Қазақтарды мадақтап отырған Небольсинге ыза болып, қазаққа деген өшпенділігін ішінесыйғыза алмаған Орал казактарының атаманы Железнов кейісті сөздерімен кекесінге толы мақалалар жазады. Бұл мақалаға қазақтардан да біреу жауап беруі тиіс еді. Мұны істеген яғни пікір айтқан Бабажанов болды. Ол «Қазақты дәріптеу атты мақалаға қазақтың жауабы» еңбегінде: «Русский Вестниктің» мақалаларын қарап отырып, бүгін ғана қолыма тиген өткен қараша айының санындағы «Қазақты дәріптеу»

атты мақала көзіме түсті. Менің түсінігімше олар осы сөз арқылы қазақтарға жылы сезім мен сүйіспеншілік көрсетудің қажеті жоқ екенін айтқылары келген. Бұл мақаланың авторы - Иосиф Железнов. («Северная пчела», 1861, №131) Менің түсінбейтінім қазаққа сүйіспеншілік көрсету тіпті орынсыз, ерсі іс болып көрінуі қай орыстың басына келді екен деп қанша ойласам да, ондай орысты көз алдыма елестете алмадым. Себебі мен білетін нағыз таза, ешқандай бөтен ұлттармен қаны араласпаған жергілікті орыстар әрқашанда барлық жерде қазақтармен санасып, қарым — қатынас жасайтын еді. Одан әрі мақалада автордың өмірбаяны арқылы оның шыққан тегін біліп, қазақтарға адамгершілік сезіммен қарағандарға қарсы шығуының жұмбақ сырларын түсіндіріп беруге мүмкіншілік туады. Салық мақаланың авторы Иосиф Железновтың Ресей азаматы екенін, сонымен бірге оның Жайық бойында казак деген атқа ие екенін анықтады. Салық казактардың дербес топ ретінде қалай қалыптасып, құрылып тарих аясына қалай шыққанын, екіншіден олардың орыстармен қандай қарым — қатынаста болып келгенін, үшіншіден не себепті олардың бөкейліктерге күн көрсетпей, мінезін көрсетінін талдап, тексерді.

Бұл мәселелерді сөз еткенде ол орыстармен бөкейліктердің арасындағы байланыстардың дамуына да көңіл бөледі. Салық өз мақаласында: «Орал — Жайықтық казактар орыстың бейбастық қарақшы қашқындарынан, өзендер мен үлкен жол бойындағы босқындардан, орыс мемлекетінің қылмыстарынан, үйсіз — күйсіз жүрген қаңғыбастардан жиналып XV ғасырда Жайық өзені бойында пайда болды. Олар орыстарға жақын, тілдерінде жексұрын идиотизм есепсіз мол, қисық бұрмалау көп болса да казактар өздерінше орысша сөйлейді, олардың діни — сенімдері де христиандық, кәдімгі орыстардікі сияқты, тек өз крестерін өзгеше ұстайды, өздерінің сенім — нанымдары бойынша олар таза текті орыстармен өздерінің аяқ — табақтарын да араластырмайды» деп жазады. Сонымен қатар Салық барлық орыстардың дүниеге көзқарасы, өмір тұрмысы, діндарлығы, әдет - ғұрпы казактармен бірдей еместігін, казактарды орыстардан айырудың қиын еместігін айтып, «казактар казактарды суық мәнерлері арқылы жікке бөліп жүретін тар пейілдеріне қарап және ертедегі жер туралы айтысып келе жатқан қылықтарынан жақсы ажыратады» деп мәлімдеді. Күні бүгінге дейін Ордалық казактар жергілікті казактарды мұқатып, аяқтарын шалып, олардың жанына ауыр жарақат салу үшін әрқашанда бірдемені ойлап тауып, қырсықтық үшін айла — шарғы қарастырып жүреді.

С.Бабажанов былай дейді: «Небольсиннің отаншылдығы және оның жылы жүректен қазақтарға мақтау сөз айтуы, сонымен бірге Ресейдің қауыты туралы, оның тәлімдік мәні жайлы түсіндіргені де Железновтың ойынша ұят және маскара қылық сияқты». Казактар патшалық Ресейдің билеушілеріне арқа сүйейді. Кіші жүз жеріне баса — көктеп орнығып, қоныстанған казактарды орыс мемлекеті бауырына басты. Оларды казактарды құлдыққа салу үшін қолшоқпар етіп пайдаланды. Ішкі Ордадағы ең құнарлы жерлерді, өзен-көлдерді, жайылымдарды казактар өздеріне қаратып алуға тырысты. Мұхамбетсалық еңбектерін оқығанда бөкейліктермен Орал-Жайық казактарының қарым-қатынасында көптеген келеңсіздіктер мен келіспеушіліктер орын алғанын, казактардың патша үкіметіне арқа сүйеп, ұялмай жергілікті халыққа содыр-сойқандық жасағанын, ал казактардың мұндай менмендік пен жөнсіздікке төзімділік, шыдамдылық көрсеткенін байқаймыз [2].

Салық Орал-Жайық казактарының қылықтарына, зорлық зомбылығына орыс халқының қатысы жоқ екенін баса айтып, ыңғайы келген жерде орыс зиялыларының қазақтарға жол көрсетіп, қол ұшын беріп, далалықтарды өнерге, білімге, ғылымға жанастырудағы олардың қамқорлығының игі нәтижелерін ризашылықпен сипаттайды. «Орыстар казактармен шын дос, көлікке бірігіп отырып, бір аяқтан ас ішіп те жүр» деп Салық орыстардың, мінезіндегі ақ пейіл, адал, шынайы көріністерді мақтан етеді. Салық Оралдағы казак атаманы, генерал — майор Столыпиннің қазақ шаруаларымен қазынаның жерін бір тиын да төлемей, көп жылдан бері өз меншігіндей пайдаланып

келгенін әшкерлейді. Салықтың мақаласын орыстың зиялы қауымы жылы ықыласпен қабылдады [3].

Саяси памфлет сияқты бұл мақалаға қатысты сол кездегі көп тарайтын басылымдардың бірі – «Деятельность» газеті «Істің мән-жайын түсінген әрбір көзі ашық оқырман азамат М.Бабажановтың проволвқ түсініктеріне қарап, оның өз басының емес, тіпті, өз халқының емес, жалпы халықтың мемлкеттік мүддесін қорғау жағында мықты тұрғанын көреді» - деп жазады [4]. Бұл Мұхамбетсалық Бабажановты империялық шенеуніктердің атаның баласы ғана емес ел үшін қам жеген халықтың азаматы, қоғамдық қайраткер қызметін атқарғанын мойындауы екендігінің белгісі.

Тарих пен адамның есте сақтағаны емес, оның тарихы тәжірибесінің аккумуляторы болып табылады. Ал ол тиянақты тарихи жеке адамдардың қызметін оқып білусіз және оны баяндаусыз жан-жақты зерттелмейді, Кейбір адамдардың есімін халық өзінің есінде ризашылықпен мәңгі сақтайды. Олардың өмірі халық тарихының, оның ұлттық мақтанышының бір бөлшегі болып табылады [5].

Жалпы Мұхамбетсалық Бабажанов қазақ халқының мақтаныш етуіне лайық, өзінің бүкіл өмірі мен шығармашылық дарынын туған еліне арнаған халқымыздың тарихын зерттеген саяси, тарихи тұлға. Өткені мен бүгінінің байланысы неғұрлым берік болса туған халқына, оның мәдениеті мен тарихына деген сүйіспеншілігі соғұрлым артады. Өйткені өкше басар ұрпаққа әлеуметтік — рухани мұра қалдырып отыру адамзат әулетінің ұлы борышы. Қорыта келгенде, Мұхамбетсалық Бабажанов еңбектерінің келешек ұрпаққа берер тәрбиелік, танымдық маңызы зор. Бүгінгі таңда тарихшылар алдында тарихымыздың түйінді тұстарын жаңаша талдап, түсіндіріп, оның танымдық, тағылымдық жағына көбірек көңіл аударып, ұлы ғалым Мұхамбетсалық Бабажановқа дұрыс баға беріп, халқына қауыштыру міндеті тұр. Өлке тарихына байланысты үлкен ғылыми мұра қалдырған аса зерделі тарихи тұлға Мұхамбетсалық Бабажановты жан - жақты танып — білу бүгінгі жас ұрпақтың алдында тұрған абзал борыштың бірі болып табылады. Өткеніміздің бедері, бүгініміздің беделі, бар ғұмырын халық тарихын тірнектеп жинауға жұмсаған азаматымыздың болашақ ұрпақ бесіктен біліп өсер, мәдениетіміздің төл жұлдыздарының бірі болып, олардың мақтанышына айналары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Маданов Х., Мұсабаева А. «Мұхамбетсалық Бабажанов», А., 1995 жыл.
2. Ысқақов.Б.Ұмытылмас есімдер. А., 1994. 224 б.
3. Ивлев Н.П. Мухаммед Салих Бабаджанов. Соч., А., 1996 ж.
4. Бірімжаров Б.Қ., Қарабалин Ғ.Е. «Мұхамбетсалық Бабажанов». Орал өңірі, 30 мамыр 1996 жыл.
5. Рысбеков Т.З. «Салық өлді дегенше...» Таңдамалы шығармалар. Т.2.,Орал, 2017. 85 б.

АКТИВНОСТЬ МУХАМБЕТСАЛЫК БАБАЖАНОВА В ОБЩЕСТВЕННОЙ И ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ РАБОТЕ

Дастенбаева П. Х., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - Бижанова С. Е., кандидат исторических наук,
доцент ЗКИТУ

Западно - Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье говорится о роли Мухамбетсалыка Бабажанова в обществе и его деятельности в пропагандистской работе.

Ключевые слова: Общество, Букеевская Орда, Урал, Младший Жуз, казахи, царское правительство, хозяйство.

УДК 340.1

ПРАВОВОЙ НИГИЛИЗМ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Дильмухамбетов М. М., магистрант Поволжского института (филиала) федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Всероссийский государственный университет юстиции»

Научный руководитель - **Заметина Т.В.**, доктор юридических наук, профессор
Всероссийского государственного университета юстиции

Всероссийский государственный университет юстиции, г. Саратов, Россия

Аннотация: Современный мир переходит в новую фазу развития, фазу переосмысления сущности человечества. Переход сопровождается множеством нюансов, среди которых построение такой правовой системы, которая могла бы удовлетворять потребностям человека в правовой защищенности. Вместе с тем, мы наблюдаем и слишком медленное осмысление важности правовых знаний в обществе. Это происходит по многим причинам, одна из которых - правовой нигилизм.

Ключевые слова: право, правовой нигилизм, правовая культура, отрицание, личность, общество, преступность, современность.

Современный мир переходит в новую фазу развития, фазу переосмысления сущности человечества. Переход сопровождается множеством нюансов, среди которых построение такой правовой системы, которая могла бы удовлетворять потребностям человека в правовой защищенности. Вместе с тем, мы наблюдаем и слишком медленное осмысление важности правовых знаний в обществе. Это происходит по многим причинам, одна из которых - правовой нигилизм. Правовой нигилизм – есть отрицание ценности права, отрицание необходимости правовых средств в регулировании общественных отношений. Неразрывно с этим и определение места института правового сознания в обществе. По мнению Сенина И.Г., "...правовое сознание определяет идеальную духовную сторону права, поскольку выражает отношение индивида, группы, или общества к действующему или желаемому праву. Высокий уровень правосознания предполагает восприятие права как духовной и культурной ценности на основе знания законов и умения использовать их предписания для достижения общественно-полезной цели".[6]

Вместе с тем, существует и другая сторона личности. Овчинников А.И. предполагает, что, "...Если присмотреться к внутреннему миру современного человека, то мы увидим там признаки эгоцентризма – высокомерие, обидчивость, комплексы, зависть, упрямство, самодурство, сластолюбие и т.д. Для правосознания современного человека негативную роль играют такие склонности характера гордеца, как склонность к пренебрежению правилами поведения, отсутствие уважения к авторитетам, властям, начальству, социальной иерархии, правилам общежития. Рост эгоцентризма влечет за собой рост расизма, национализма, экстремизма и агрессивности". [5]

Туманов В.А. считает, что правовой нигилизм это разновидность социального нигилизма как родового понятия. Сущность его — в общем, негативно-отрицательном, неуважительном отношении к праву, законам, нормативному порядку, а с точки зрения корней, причин — в юридическом невежестве, косности, отсталости, правовой невоспитанности основной массы населения. Подобные антиправовые установки и стереотипы есть «элемент, черта, свойство общественного сознания и национальной психологии, отличительная особенность культуры, традиций, образа жизни». [7]

Ряд авторов связывают незнание и нежелание принимать основы правовых знаний с самой личностью. К примеру, Момышева Ф.С. и др. утверждают, что правовой нигилизм – это психосоциальный и культурный феномен, представляющий

собой отрицательное отношение к праву и к правовым формам организации общественных отношений[3]. Интересна позиция Матузова Н.И., который определяя формы нигилизма, делает акцент на несовершенстве закона. "Одна из самых серьезных форм проявления юридического нигилизма и вместе с тем его постоянный источник — это слабая правовая защищенность личности, которая подрывает веру в закон, в способность государства обеспечить порядок и спокойствие в обществе, оградить людей от криминального разгула. Бессилие же права не может породить позитивного отношения к нему, а, напротив, вызывает лишь раздражение, недовольство, протест. Право как бы само продуцирует нигилизм. Человек перестает уважать, почитать право, т. к. не видит в нем своего надежного гаранта и опоры. В таких условиях даже у законопослушных граждан вырабатывается нигилизм, возникает недоверие к существующим институтам, правовая разочарованность, скепсис"[4].

Ну, а, если мы посмотрим на понятие нигилизма, в общем, то нигилизм соотносится с понятиями "ничто", "ничего", "непризнание чего-либо", "нет необходимости". При этом, нигилизм выражает отрицание личностью определенных человеческих ценностей, норм морали, идеологических взглядов, политических идей. Лозунг нигилистов — окружающее не соответствует нашим взглядам, мы не принимаем и не хотим принимать действующее право, его нужно менять.

Правовой нигилизм может быть связан как с незнанием норм закона, так и с особенностями мировоззрения конкретной личности. К примеру, в повседневной жизни мы применяем нормы обычного права, основанного на традициях, жизненном укладе и т.д., при этом знание закона нам кажется необязательным. Гуляихин В.Н. считает, что существует три формы правового нигилизма: инфантильный нигилизм, фрустрационный нигилизм и мстительный нигилизм. Инфантильный нигилизм присущ преимущественно несовершеннолетним (малолетним). Лица данной возрастной категории плохо понимают сущность права собственности и, как следствие, часто посягают на неё. Так, например, многие дети «покупаются» на чужие сады и огороды, срывая с них сладкие плоды. Тут важно понимать, что их действия при данной форме правового нигилизма не мотивированы ненавистью, не преследуют разрушительные цели. Если две вышеуказанные формы правового нигилизма не имели своей конечной целью разрушение, то третья форма правового нигилизма, мстительный нигилизм, является наиболее радикальной и, как правило, преследует именно разрушительную цель. Мстительный нигилизм появляется там, где не действуют или не в полной мере функционируют правовые институты. В данном случае люди, преступая закон, «берут на себя» защиту своих естественных прав, не доверяя органам государственной власти[1]. Совершенствовать наше общество необходимо на привитии моральной культуры, культуры права. Кроме того, законопослушание вовсе не означает раболепие и коленопреклонение - законопочитание и есть культура общества. Совершенство должно произойти в умах наших граждан, в их сознании и менталитете. Матузов Н.И. выделяет некоторые общие, наиболее характерные черты и особенности современного правового нигилизма в России. Это: во-первых, его подчеркнуто демонстративный, воинствующий, цинично агрессивный характер, не влекущий никакой ответственности, что обоснованно квалифицируется общественным мнением как беспредел или запредельность, отождествляется с хаотизацией общества;

во-вторых, массовость, тотальность, широкая распространенность не только среди граждан, социальных и профессиональных групп, слоев, кланов, но и в официальных государственных структурах, законодательных, исполнительных и правоохранительных эшелонах власти;

в-третьих, многообразие форм проявления — от криминальных до легальных, от парламентско-конституционных до митингово-анархических и охлократических, от «верхушечных» до бытовых; для многих он стал образом жизни, привычной повседневностью;

в-четвертых, особая степень вредности, разрушительности; оппозиционная и конфронтационная направленность, нередко принимающая форму «вызова», «абстракции», «подстрекательства»; в моде не позитив, а негатив; распространились разного рода фобии, вражда, нетерпимость, проявления экстремизма;

в-пятых, слияние с государственным, политическим, нравственным, духовным, культурным, национальным, интеллектуальным нигилизмом, образующими вместе единый деструктивный процесс, ведущий в конечном счете к дестабилизации общества;

в-шестых, связь с негативизмом — более широким течением, захлестнувшим в последние годы сначала советское, а затем российское общество в ходе демонтажа старой и создания новой системы, смены образа жизни, социальных и нравственных ориентиров; доминирование разрушительных тенденций над созидательными;

в-седьмых, огульная критика и отрицание всего и вся по радикальному принципу «чем хуже, тем лучше», исходящая от определенных сил и групп, вовлеченных в острую политическую борьбу с властью и конфликтующих с ней. Преобладают лозунги не «за», а «против». Умником считается тот, кто больше всех отрицает и порицает. Помимо «телефонного права» появилось «митинговое правосудие»[4].

Актуальными и на сегодняшний день являются слова Ильина И.А. который говорил, что "...В обществе все явственнее проявляется осознание того, что именно право является разумной, универсальной константой примирения, толерантности и согласия между людьми. Другого пути нет. Все накопленные человечеством ценности, включая моральные нормы и религиозные каноны, должны способствовать воспитанию в молодежи здорового правосознания. И тогда право будет играть роль основного регулятора общественных отношений и занимать свою достойную нишу в системе человеческих, социокультурных ценностей"[2]. Таким образом, правовой нигилизм в современном мире можно определить как отрицательное и во многом негативное отношение к порядку, основанное на различных причинах и имеющее также конкретные формы. Как было сказано в начале, правовой нигилизм и его последствия опасны для развития и существования общества и в целом для формирования правовой системы государства. Поэтому меры, направленные на борьбу с правовым нигилизмом, должны быть первоочередными, в целостной системе построения правового государства.

Список литературы:

1. Гуляихин В.Н. Психосоциальные формы правового нигилизма человека / В. Н. Гуляихин // Вопросы права и политики. 2012. № 3. С. 108-148.
2. Ильин И.А. Почему мы верим в Россию: сочинения. М.: Эксмо, 2006. 912 с.
3. Момышева Ф.С., Феткулов А.Х., Сейтхожин Б.У., Хакимов Р.Р. Правовой нигилизм: понятие и пути преодоления // Территория науки. 2015. № 5-2. С. 29–33.
4. Матузов Н.И. Правовой нигилизм как образ жизни // Вестник Саратовской государственной юридической академии. № 4 (87). 2012. С. 17-33.
5. Овчинников А.И. Духовные причины правового нигилизма // Северо-Кавказский юридический вестник, (Проблемы теории и истории права и государства). 2013, № 3. С. 7-13.
6. Сенин И.Н. Деформации правосознания и пути их преодоления // Эпоха науки (Социально-экономические и общественные науки). № 12 – Декабрь 2017 г. С. 87-91
7. Туманов В.А. О правовом нигилизме // Советское государство и право. 1989. № 10. С. 20.
8. Чичерин Б.Н. Философия права. М., 1890. С. 70.

УДК 336. (075)

1960-1980 ЖЫЛДАРЫ КСРО ҚҰРАМЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫ

Ермуратова А.Т., БҚИТУ педагогикалық факультетінің І курс магистранты
Ғылыми жетекшісі – **Абдрахманова Р. Л.**, тарих ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Бұл мақалада 1960-1980 жылдары Қазақстанда білім беру саласын ғылым жетістіктеріне сәйкес келтіру мәселесі қарастырылған. Осы міндеттерді орындау үшін жоғарғы педагогикалық білім сапасын арттыру, педагог кадрларды жеке даярлауды құру қажет болды. Бірақ қарастырылып отырған мақалада өзгерістер барысында қателер мен кемшіліктер болды және олар Қазақстанның әлеуметтік экономикалық дамуымен байланысты.

Кілт сөздер: білім, педагог, оқушы, студент, ғылым, техника, мәдениет, жоғары білім.

Қазақстанда ХХ ғасырдың 60-80 жылдары білім беру мазмұнын ғылым, техника және мәдениет жетістіктерінің деңгейіне сәйкес келтіру міндеті қойылды. Сонымен қатар, 50-ші жылдардың ортасынан бастап мектеп интернаттарының, күні ұзартылған мектептер мен мектептердің мектеп жанындағы интернаттардың құрылуына, өндірістік оқытудың енгізілуіне байланысты мұғалімдерге деген қажеттілік артты. Ғылым мен техникада өсіп келе жатқан жетістіктер деңгейінде білім беру үшін мұғалімнен жоғары педагогикалық білім, білім беру сапасын арттыру үшін сабақ өткізу әдістерін меңгеру талап етілді. Қазақстан Республикасының Педагог кадрларымен проблеманы шешу үшін педагог қызметкерлерді даярлаудың өзіндік базасын құру қажет болды. Бұл мәселеде КОКП Орталық Комитеті мен КСР Министрлер Кеңесінің «Жоғары мектепті одан әрі дамыту және мамандарды даярлау сапасын арттыру туралы» қаулысы ерекше рөл атқарды. Егер 1959 жылы республикада тек 11 педагогикалық жоғары оқу орындары мен бір университет болса, олар қазақстандық мектептерге мұғалімдер даярлаған, онда 1960-1961 оқу жылында сырттай оқуды қоса алғанда, 44 мың студент оқыды. Ал 1983-1984 оқу жылында педагогикалық жоғары оқу орындарының саны 21-ге дейін өсті, онда сырттай оқу орындарын қоса алғанда 96,4 мың студент білім алды.

Статистика бойынша республикадағы мұғалім кадрларының тапшылығы проблемасы педагогикалық институттардың санын арттыру арқылы шешілгенін көрсетеді. 1962 -1975 жылдар аралығында 9 жаңа педагогикалық жоғары оқу орындары ашылды: 1962 жылы - Целиноград педагогикалық институты. С. Сейфуллин атындағы Көкшетау педагогикалық институты 1966 жылы - Ақтөбе педагогикалық институты; 1967 жылы - Ш. Уәлиханов атындағы Жамбыл педагогикалық институты. Қазан төңкерісінің 50 жылдығына орай 1970 жылы - Қарағанды дене тәрбиесі институты, 1984 жылы педагогикалық институт болып, 1972 жылы Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты болып қайта құрылды. 1973 жылы - Талдықорған педагогикалық институты, 1975 жылы И. Жансүгіров және Жезқазған педагогикалық институты құрылды. Осылайша, білім беру мамандарын даярлайтын жоғары оқу орындарының саны қарастырылып отырған кезеңде екі есеге артты. Енді республиканың әрбір облыс орталығында педагогикалық қызметкерлердің қажеттілігін қанағаттандыруы тиіс өзінің педагогикалық институты болды. Жалпы республика бойынша педагогикалық институттар он бесжылдықта 49 091 дипломды маман дайындады, оның ішінде күндізгі бөлімдерді 33 205 жас бітірді, бұл 1983-1984 оқу

жылында алдыңғы бесжылдықтан 5 117 адамға артық болды, республиканың жоғары оқу орындарында 96,4 мың студент оқыды [1].

Педагогикалық жоғары оқу орындарын ұлғайту және мектептер үшін олар дайындаған мамандардың саны бойынша жүргізіліп жатқан шаралар мұғалімдердің сапалық құрамын айтарлықтай өзгертті. Алайда, бесжылдық қорытындысы бойынша баяннаттардың жоғары сандарында нақты жағдай жасырылған. Орта білім беруге көшу кезінде мектептерде мұғалімдердің 40%-ға жуығы орта білім алды және мұғалімдердің жартысынан кемі жоғары білім алды, яғни мұғалімдердің сапалық құрамы бойынша жағдайдың өзгеруі кейіннен 70-жылдардың соңына қарай ғана болады. Әсіресе, мұғалімдердің жетіспеу проблемасы республиканың шалғай ауылдық аудандарында болды. 1968 жылы республика Министрлер Кеңесі «Алыс аудандарда тұратын жастар арасынан республиканың жоғары оқу орындарына студенттерді конкурстан тыс қабылдау туралы» арнайы қаулы қабылдады. Педагогикалық институттарға жастарды конкурстан тыс қабылдау шалғайдағы аудандардың мектептерін мұғалімдермен жасақтауда белгілі рөл атқарды. Ұлттық мектептерде орыс тілі мұғалімі мамандығын алуға ниет білдірген ауылдық білім беру мектептерінің түлектеріне педагогикалық институт пен университеттердің дайындық бөлімдеріне өндірістік өтілі жоқ түсуге рұқсат берілді. Осы шаралардың барлығы проблеманың сандық жағын шешуге көмектесті, бірақ сапалы емес. Конкурстан тыс оқуға түсу талапкерлерге білім сапасына жоғары талаптар қоймағандықтан және ЖОО-да оқыған бірнеше жыл ішінде білімдегі олқылықтарды жоюға барлық мүмкіндік болмады. Педагогикалық институттарда студенттердің оқу барысында кетуі байқалып, барлық түлектер мемлекеттік бөлу орындарына айналмады. Бұл сайып келгенде, бітірушілердің дипломдарын жоғары оқу орнын бітіргеннен кейін емес, тек қана мектепке бөлу бойынша келгеніне әкелді. Реформа мамандықтар номенклатурасын кеңейту мәселелерін де қозғады. Көптеген педагогикалық ЖОО мен педагогикалық училищелер студенттердің саны бойынша ғана емес, мамандықтардың саны бойынша да ірі оқу орындарына айналды. Мәселен, 1959 жылы республиканың педагогикалық жоғары оқу орындарында және Қазақ мемлекеттік университетінде жүргізілген реформалар басталғанға дейін. С. М. Киров негізінен дәстүрлі номенклатура бойынша мамандар дайындалды: қазақ тілі мен әдебиеті, орыс тілі мен әдебиеті, тарих, физика, химия, математика, биология, география, ағылшын және француз тілдері, физика және жалпы техникалық мамандықтар. Жалпы, мұғалімдерді даярлау 9 мамандық бойынша жүргізілді. Мектеп реформасының нәтижесінде мұғалім кадрларын даярлау мазмұны айтарлықтай өзгерді. Енді жоғары педагогикалық мекемелер 1985 жылға КСРО Жоғары оқу орындары бекіткен 60 оқу жоспарының 32-сі бойынша жұмыс істеді. Мұғалімдер мен тәрбиешілерді даярлау нәтижесінде 19 түрлі мамандық бойынша жүргізілді [2].

Мамандықтарға деген көзқарас өзгерді. Халықтың аз тығыздығы және шағын жинақты мектептердің жұмыс істеуі жағдайында мұғалім кадрларына деген аса мұқтаждықты сезіне отырып, негізінен Қазақстанда ауылдық жерлерде қосарланған мамандықтар бойынша мұғалімдерді даярлауға көшті. Аз қоныстанған пункттердің мектептерінде параллельді сыныптар жиі болмады, сондықтан мұғалімдерді апталық жүктеме аз пәндер бойынша оқу жүктемесімен қамтамасыз ету үлкен қиындық тудырды. Физика, химия мамандарын бірнеше жоғары сыныптар бар ірі мектептерде ғана жүктемемен қамтамасыз етуге болады. Егер 1950-1965 жылдары физика және математика мұғалімдерін даярлау екі бейін бойынша жүргізілсе, 70-жылдары олардың жеке дайындығына көшті. Бұл, әрине, мектеп оқытушыларының сапалы құрамына әсер етті. 1955-1965 жылдары республиканың көптеген педагогикалық институттары оқу жоспарын басшылыққа ала отырып, «Орыс тілі мен әдебиеті» және «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша төрт жылдық оқу мерзімімен мұғалімдерді дайындады. Бұл мамандыққа қазақ мектебінің түлектері қабылданды. Бірақ практика осы мамандықтың оқу жоспарын түбегейлі қайта өңдеуді талап етті, себебі түлектер орыс

тілін нашар меңгерген. 1974 жылдан бастап бес жылдық оқу мерзімімен «Ұлттық мектепте орыс тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша мұғалімдерді даярлау енгізілді, ал 1984 жылы өзіндік мамандыққа бөлінді.

Егер ЖОО бөлінісінде қарастырсақ, мысалы, ҚазПИ-де 11 мамандық бойынша мұғалімдерді даярлауды жүргізді, онда 6 факультет жұмыс істеді, онда 7907 студент оқыды, оның ішінде күндізгі бөлімде 4151 студент. Жыл сайын осы ЖОО-да жоғары білім туралы дипломды 1150-1200 жас мұғалім алды. Жоғары білікті мамандарды дайындау саласындағы зор еңбегі үшін институт Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталды. Педагогикалық кадрларды даярлауда Оралдағы А. С. Пушкин «Құрмет Белгісі» орденді педагогикалық институтының рөлі зор. Онда 11 мамандық бойынша педагогикалық кадрларды дайындады. Өскемен педагогикалық институтының 9 факультетінде 12 мамандық бойынша кадрлар дайындалды. Қаралып отырған кезеңде республикада педагогикалық жоғары оқу орындарының саны ғана артып қана қоймай, педагогикалық кадрларды даярлау мазмұны өзгерді, сондай-ақ басқару аппараты мен жоғары оқу орындарын басқару реформаланды. 1973 жылы педагогикалық институттар жоғары білім министрлігінің басқаруынан Қазақ КСР ағарту жүйесіне берілді. Осы берілумен институттардың базасымен - мектеппен тығыз байланысы - жалпы білім беретін мектептің қызметімен тікелей байланысты ғылыми зерттеулерде пайда болды. Ұлттық білім беруді дамыту мақсатында педагогикалық институттар негізінде ғылыми-педагогикалық зерттеулер жүргізілді, мысалы, Қарағанды университеті, ҚазПИ, Қызыл-Орда, Семей, Шымкент және басқа пединституттар. Бірақ осы зерттеулерде жетекші орынды педагогика ғылымдарының Ы. Алтынсарин атындағы ҒЗИ алды. Республикадағы ұлттық мектептің дамуы осы ғылыми мекеменің қызметімен тығыз байланысты. Кеңес заманында қазақ тілі мен әдебиеті оқулықтарынан басқа барлық оқулықтар аударма болып, оларды жазу мен бағалау ісі Республика құзыретінен тыс жерлерге шықты. Институт алдында мектеп алдында өзгерген міндеттерге сәйкес жеке ұлттық оқулықтар мен оқу құралдарын жасау міндеті тұрды. Институт бөлімдері оқытудың жаңа параметрлерін енгізуге қазақ мектебінің барлық сыныптары үшін бағдарламалар мен оқулықтарды, оларға әдістемелік басшылық жасауды аяқтады. Институт қызметкерлері сондай-ақ мектептерге бағдарламалар мен оқулықтарды енгізу процесін зерттеді, оқулықтардың сапасын жан-жақты тексерді. Осы жұмыс барысында 1972-1973 жылдары академия базасында республиканың қазақ және ұйғыр мектептері мұғалімдерінің, ғылыми қызметкерлердің, әдіскерлердің ғылыми-практикалық кеңестері өткізілді, онда жаңа бағдарламалар мен оқулықтар бойынша жұмыс нәтижелері талқыланды. Кеңес ұсынымдарына сәйкес, сынақ оқулықтарының сапасын тексеру жалғастырылды. Институт қызметкерлері Қазақ тілі бөлімінің қызметкерлері пән бойынша мектеп мұғалімдеріне арналған бірқатар оқулықтар мен оқу құралдарын жариялады. Мектеп оқулықтарының үздік авторлары болып Р. Әміров (бірінші сыныпқа арналған «Қазақ тілі»), М. Балақаев (екінші - үшінші сыныптарға арналған «Қазақ тілі»), Е. А. Ерохина (сегізінші сыныпқа арналған «Орыс әдебиеті»), Х. А. Бекмұхамедова және Г. Ф. Гуревич (төртінші, бесінші, алтыншы сыныптарға арналған «Орыс тілі»), А. И. Исаков (төртінші сыныпқа арналған «Қазақ тілі»), С. С. Кирабаев (тоғызыншы сыныпқа арналған «Қазақ әдебиеті») танылды. "Мектеп", "Қазақстан" баспалары оқулықтармен жабдықтауда үлкен рөл атқарды. Қазақстандағы баспа базасының дамуына қарай мектеп кітапханаларындағы кітаптар саны артты [3]. Педагогикалық білім беру сапасының маңызды көрсеткіштерінің бірі профессор-оқытушылар құрамының деңгейі болып табылады. Бірінші кезекте бұл ғылыми дәрежелері мен атақтары бар оқытушылардың үлес салмағының өзгеруіне қатысты болды. Ғылыми дәрежелері мен атақтары бар адамдардың үлес салмағы реформалар жылдарында 23% - дан 31% - ға дейін өсті, бұл ретте ғылым докторларының саны үш есе, ғылым кандидаттарының саны екі есе өсті. Тек ХІ бесжылдықтың төрт жылында педагогикалық жоғары оқу орындарының оқытушылары 15 докторлық және 289

кандидаттық диссертация қорғады, мақсатты аспирантураға 516 адам түсті, облыстық педагогикалық жоғары оқу орындарына 330 аспирантура түлегі жіберілді. Алайда, бұл мәселеде ең алдымен Ақтөбе, Жамбыл және Целиноград пединституттарында ағылшын және неміс филологиясы, Қызылорда және Көкшетау пединституттарында орыс тілін оқыту әдістемесі сияқты маңызды мамандықтар бойынша ғылым кандидаттары өздерінің кемшіліктері болған жоқ. Сонымен қатар педагогикалық оқу орындарының материалдық-техникалық базасы мен шешімін талап етті. Бірқатар жағдайларда сатып алынған жабдық оны пайдалану басталғанға дейін материалдық ескірген. Жекелеген оқу пәндері мен жаңа оқу жоспарлары, бағдарламалары арасында күрт алшақтық байқалды. Мұғалім дипломын ала отырып, әрбір түлек мектептерде болса да, сабақта ТСО-ны қолдануда практикалық дайындықтан өткен жоқ. Реформалар барысында мектеп мұғалімдерін қайта даярлау бойынша да жоспарлы жұмыстар жүргізілді. Қайта даярлау мәселелерімен мұғалімдердің біліктілігін арттыру облыстық институттары айналысты. Педагогикалық тәжірибені жинақтау және оқыту әдістемелерін жетілдіру мүмкіндіктерін "Учитель Казахстана", "Қазақстан мұғалімі" газеттері ұсынды. Сонымен қатар, "Қазақ мектебі", "қазақ мектебінде орыс тілін оқыту" атты ай сайынғы ғылыми-педагогикалық журналдар және Орталық баспалардың арнайы әдебиеті жарық көрді. Бұл газеттер мен журналдардың таралымы Қазақстанда 140 мың данаға дейін өсті [4].

Реформалардың жылдарында жаңашыл педагогтардың тұтас мектебі қалыптасты, олар оқушылардың білім беру сапасының мәселелерін ғана емес, сонымен қатар олардың оқуға деген қызығушылығын, белсенділігін, дербестігін, оқушылардың шамадан тыс жүктелуін жою мәселелерін толғандырды. 1979 жылдан бастап бұл тәжірибе "педагогикалық ізденіс: тәжірибе, мәселелер, олжалар" атты кітаптар сериясы түрінде жинақтала бастады. Онда тәжірибе-педагогтар өз тәжірибесімен бөлісті. Ш. А. Амонашвили, С. Н. Лысенкова, И. П. Волков, В. Ф. Шаталов сияқты педагогтар өз тәжірибесін жинақтаған 35 атау жарыққа шықты. Қазақстан деңгейінде Құмаш Нұрғалиұлы Нұрғалиев мектебі белгілі болды. Бұл "ұстаздық шындығында", балалық шақтың рухани және ақылға қонымды дүниесінің кішкентай үлгісі болған.

Батыс Қазақстан облысы деңгейінде мұндай көлемде тәжірибе жинақталмаған. Бірақ біздің облыс пен қалада да талантты педагогтар болды. "Қазақстанның педагогикалық ой антологиясы" жинағына Батыс Қазақстан облысында дүниеге келген Елеша суфиев, Кенжалы Айманов және Қартбай Бержановтың есімдері кірді [5]. 1971 жылы облыстық партия комитетінің Ғылым және оқу орындары бөлімінің меңгерушісі А. А. Карташовқа Мектепке оралу туралы өтініш білдірді. Баевті салынып жатқан №23 мектептің директоры етіп тағайындады. Екі жылдан кейін №23 орта мектептің жұмыс тәжірибесі облыс бойынша, мұғалімдерді жетілдіру институтымен жинақталып, тарату үшін ұсынылды. Үш жылдан кейін қала орталығында №7 орта мектептің жаңа корпусының құрылысы басталды, оның директоры болып В. А. Баев тағайындалды. Оқушылардың өзін-өзі басқаруын ұйымдастыру мәселелерінде мектептің жұмыс тәжірибесі қала мектептері арасында таралған [6]. 1968 жылы Бүкілодақтық мұғалімдер съезінің делегаты болып Орал қаласының №5 мектебінің директоры Н. П. Бойко да болды. М. В. Ломоносов. Орал қалалық халыққа білім беру бөлімі мен мұғалімдерді жетілдіру институты 1968 жылы осы мектептің жұмыс тәжірибесін жинақтап, нәтижесінде әдістемелік брошюра шығарылды [7]. Реформа жылдарында Батыс Қазақстан облысында мұғалім кадрларының, әсіресе ауылдық мектептердің сапалық құрамын жақсарту бойынша үлкен жұмыс жүргізілді. Осы кезеңде облыс мектептеріндегі мұғалімдер саны 1,8 есеге, ал жоғары білімді мұғалімдер саны 2,6 есеге артты. Әсіресе, ауыл мектептерінде сапалық құрамға айтарлықтай өзгерістер болды. Егер 1960/61 жылы жоғары білімді мұғалімдер 31% құраса, он жылдан кейін олар 47% құрады [8, б.2]. Ұстаздарды дайындауда республиканың ең көне жоғары оқу орындарының бірі Орал педагогикалық институты үлкен рөл атқарды. Жыл сайын қарастырылып отырған уақыт аралығында онда 5000 мың студент оқыды.

Кафедраларда 47 штаттан тыс, оның ішінде 53 ғылыми дәрежесі бар 255 штаттық оқытушы жұмыс істеді. Егер алғашқы жылдармен салыстырсақ, онда институтта барлығы 72 адам оқыды[9].

Әрине, реформа көп нәрсе берді, бірақ реформа жылдары облыс және республика мектептерінде мұғалімдердің жетіспеу проблемасы соңына дейін жойылды. Физика, математика, орыс және шетел тілдері бойынша мұғалімдер жетіспеді. Ауылдық мектеп мұғалімдерінің сапалық құрамының жақсаруына қарамастан, қала және ауыл мұғалімдері арасындағы білім беру деңгейі мен педагогикалық тәжірибедегі айырмашылық әлі де елеулі болып қала берді. Мысалы, Орал қаласында Жалпыға бірдей білім беруге жоғары білімді мұғалімдер 70% - ды, ал ауыл мектептерінде бұл пайыз-46,6% - дан төмен болды. Осылайша, педагогикалық білім беруді жаңғырту білім берудің жаңа сапасына қол жеткізуге алып келді. Қазақстан мен Батыс Қазақстан облысының мектептері бүкіл елдің мектептері сияқты оқушылар мен студенттерді оқыту жүйесінде қайта құруда маңызды қадамдар жасады. Бірақ осы өзгерістер барысында де педагогикалық кадрларды даярлауды ұйымдастыруда қателіктер мен кемшіліктер орын алды, көбінесе олар елдің және Қазақстан Республикасының экономикалық, саяси және мәдени қиындықтарымен байланысты болды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаетова М.Ф. Педагогика тарихы: педагогикалық институт студенттеріне арналған. - Мәскеу: Просвещение, 1982. - 447б.
2. Педагогика тарихы. Шабаетова М.Ф. редакциясынан - Мәскеу: Просвещение, 1981. - 367б.
3. Бектемисов А.К. Книгоиздание в Советском Казахстане. - Алма-Ата: Рауан, 1970. - 88б.
4. Фарбер Д. "Учитель Казахстана", Приуралье. - 1971. - 13 октябрь. - С.4
5. Антология педагогической мысли Казахстана. Сост. С.Калиев, К.Аюбай. - Алматы: Сөздік- Словарь, 2012. - 447б.
6. Русаков В. Школа - его жизнь. Приуралье. - 1990. - 6 марта. - Б.3
7. ГАЗКОФонд № 65. опись №1. №9 Ис. Связка №1.
8. Долг и заботы учителя. Приуралье. - 1971. - 7 апреля. - Б.3
9. Рустемов Л.З. Подготовка педагогических кадров в условиях развитого социализма (на материале Казахстана). - Алма-Ата: Мектеп, 1985. - 215б.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА И ОБРАЗОВАНИЕ В СОСТАВЕ СССР В 1960-1980 ГОДАХ

Ермуратова С. Т., магистрант 1 курса педагогического факультета ЗКИТУ
 Научный руководитель - **Абдрахманова Р. Л.**, кандидат исторических наук, доцент
 ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос приведения сферы образования в Казахстане в соответствие с достижениями науки в 1960-1980 годах. Для выполнения этих задач необходимо было повысить качество высшего педагогического образования, создать индивидуальную подготовку педагогических кадров. В статье рассматриваются ошибки и недостатки, которые связаны с социально-экономическим развитием Казахстана.

Ключевые слова: образование, педагог, ученик, студент, наука, техника, культура, высшее образование.

ӘОЖ 94(574)

ҮШ ЖҮЗ ПАРТИЯСЫНЫҢ ТАРИХЫ

Есқайратова А. БҚИТУ педагогикалық факультетінің I курс студенті
 Ғылыми жетекшісі – **Сүлейменова Д.Д.**, тарих ғылымдарының кандидаты,
 БҚИТУ профессоры

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: “Үш жүз” партиясы тарихы мен К.Төгісовтің қоғамдық-саяси қызметінің ашылмай жатқан құпия тұстары көп. Әзірше К.Төгісовтің қаламынан шыққан 40-тан астам мақала бізге белгілі. Оның негізгі дені Ресейде шыққан “Революционная мысль” газеті мен өзі ұйымдастырған “Алашта” жарияланған. Алайда қазақ қоғамының саяси өмірін аша түсетін құнды құжаттар, біз таппаған және білмейтін еңбектері әлі де бар екені сөзсіз. 1917 жылы музейтанушы М.Әбдеи Т.Көлбайдың 1917 жылы түскен фотобейнесін тауып алды.

Кілт сөздер: “Үш жүз”, Алаш, Уақытша үкімет, “Алаш” газеті, “Надандықтың құрбаны”

XX ғасырдың басынан өрістей бастаған қазақ зиялыларының саяси қозғалыстарының басты талап-мақсаты қазақ елін отарлау жүйесінен құтқарып, езуші тап өкілдерінен азат ету, ұлттық тең құқықтылықты орнату, оқу-ағарту ісін жетілдіріп, өркениетті елдер қатарына қосылу еді. Осындай талаптарды жүзеге асыру барысында зиялыларымыз Әлихан, Ахмет, Міржақып, Жаһанша, Райымжандармен бірге саяси аренаға шығып, тұңғыш социалистік “Үш жүз” партиясын құрған, “Алаш”, “Үш жүз” газеттерін ұйымдастырып шығарған, заң, әдебиет, тарих салаларына маңызды мақалаларымен үлкен үлес қосқан азаматтарымыздың бірі-Көлбай Төгісов.

К.Төгісовтің өмірбаянына үңілсек, ол 1897 жылы Семей облысы Зайсан уезінің Шорға болысында жәулетті жанұяда дүниеге келген. Көлбай Зайсан ауыл шаруашылық мектебін бітірген. Орыс тіліне жетік болғаннан кейін жергілікті үкімет орны оны Зайсан уезінің бітімгерлік сотының тілмашы қылып алады [1]. Жалпы Көлбайдың жоғарғы заң орнында оқығандығы туралы дерек жоқ. Сондықтан оның заң саласына келіп, кейіннен адвокаттық іске араласуының бірден-бір себебі орысша білуінде болса керек. Ал Төгіс ұрпақтарының айтуы бойынша, Петербург университетін экстерн жолмен бітірсе керек. К.Төгісовтің өмір жолы XX ғасырдың басындағы революциялық күрес жылдарымен тығыз байланысты. Сондықтан оның саяси қайраткер болып шыңдалуына елде болып жатқан өзгерістер әсер етпей қоймады. Оның публицистикалық қызметінің де оянуы осы кезеңге тап келеді. К.Төгісов земствоның қазақ жұртына тигізетін пайдасының зор екенін, земство жүйесін тек отырықшы аудандарда ғана емес, көшпелі жұртқа да енгізу қажеттігін баса айтқан. Кейіннен 1917 жылы бірінші жалпықазақ сиезінде де земство жүйесін көшпелі жұртқа енгізуді, қажет деп тауып, шешім шығаруды Уақытша үкімет алдына қояды. Патша әкімшілігінің жергілікті қазақ халқына жүргізіп отырған әділетсіз билігіне арашашы болу мақсатында Көлбай 1908 жылдан адвокаттық қызметпен айналыса бастайды. Орыс үкіметінің тарапынан қысымшылық көрген қазақтардың істі мәселелеріне араласып, көпшілік жағдайда әділетті шешім табуына себепкер болады.

Көлбайдың жазықсыздан-жазықсыз қамауға алынып, түрмеде отырғандығын зайыбы Бәтима Дала генерал-губернаторына жеделхат жолдайды. Көлбайдың өзі де Дала генерал-губернаторына еш кінәсіз қамауда отырғандығын айтып бірнеше рет шағымданады [2]. А. Троицкийдің Ішкі істер министріне жазған хаттарында К.Төгісовтің қазақ қоғамына өте қауіпті адам ретінде қазақ даласынан шалғайдағы Якут (Саха) жеріне немесе Енисей губерниясына бес жылға жер аударылуы баса талап етіледі. “Алаш” газетін шығаруға Түркістан өлкесінің барлық оқыған саналы

азаматтары тартылды. Олар үгіт-насихат жұмыстарын жүргізіп, газеттің қазақ даласына кең таралуына, жазушылар қатарының көбеюіне де ат салысты. Газеттің шығуы мен таралуына К.Төгісовтің туған-туысқандарының да көп көмектері тиді. Ағасы Әбілдабек Төгісов Шорға болысынан “Алаш” газетіне жазылушылар үшін 92 сом ақшалай көмек көрсеткен. К.Төгісов “Алаш” газетіне серік боларлық журнал шығаруды да көздеді. Жаңа шығатын журналды “Бабымыз Алаш” деп атап, айына бір рет шығарып тұрмақшы болды. Бұл жайында “Алаш” газетінде хабарлама да басылды. Алайда түрлі себептермен журнал дүниеге келе алмады. “Алаш” газетінің шығарушысы Көлбай Төгісов болғанымен, алғашқы сандарында оның редакторы Мәриям Төгісова деп жазылып жүрді. Әрине, мұның үлкен себебі де болды. Өйткені, Көлбай Төгісов патша үкіметінің тарапынан қатаң бақылауда болып, қоғамдық-саяси жұмыстарымен айналысу құқынан айырылған еді. Ағартушының “Алаш” газетінде көтерген мәселелерінің тағы бірі- халықтың ескі мәдени мұралары - ертегілер, мақал-мәтел, аңыз-әңгімелер, жұмбақтарды жинастырып, кітап шығару, яғни ескі ақыл қазыналарымызды халық жадында сақтау еді. 1915 жылы 25 маусындағы 19-31 жас арасындағы қазақ жастарын майдан жұмысына алу қырқүйек айынан басталды. Бұрын әскер ісі дегенді халық не істерін білмей абыржып, есі шыққан сәтте қазақтың оқыған азаматтары баспасөз бетінде бұл жағдайға байланысты көзқарастарын жазып, қазақ жастарын тыныштық, сабырлылық сақтауға шақырды. Көлбай қазақ жастарының әскер қатарына шақырылуына тікелей қарсылық білдірмеді. Керісінше, егер қазақ жастары орыс, украин, белорус халықтарының балаларымен бірге әскерге алынса, онда қазақ елінің терезесі басқалармен тең болар еді деп есептеді. Көлбай драматургия саласында да қалам тербеп, еңбек етті. Оның қазақ драматургиясы тарихында өзіндік орны бар туындысы – “Надандықтың құрбаны” пьесасы [3]. Үш перделі пьесса 1915 жылы Уфа қаласында “Тұрмыш” баспаханасынан жеке кітапша болып басылып шықты. Пьесаның негізгі идеясы- қазақ халқын ілгері бастырмай, аяғына тұсау болып келген рулық- патриархалдық салт- дәстүрді жою. Бұл тұста Көлбай ел арасында сараңдықты, пасықтықты, надандықты ашып көрсетпек болды. Пьесаның “Надандық құрбаны” аталуы да сондықтан. К.Төгісовтің қоғамдық-саяси қызметі “Үш жүз” партиясымен тығыз байланысты. “Алаш” партиясының соңынан іле-шала құрылған саяси партиялардың бірі – “Үш жүз”. Қазақтың тұңғыш социалистік партиясы атанған “Үш жүздің” қоғамдық-саяси қызметі, іс-әрекеті мен олардың жетекші қайраткерлерінің нақтылы қызметтері әлі де болса толықтай зерттеліп, нақтылы тұжырым жасала қойған жоқ. Тарихымыздың “ақтаңдақ беттері” болып келген бұл тақырыпты кеңес өкіметі кезінде қозғаудың өзі мүмкін емес еді. Ғылыми зерттеулерде, саяси әдебиеттер мен көркем шығармаларда “Үш жүз” партиясы жөнінде “буржуазиялық ұлтшылдар” деп жаппай қаралаған пікірлер жазылып келеді. Негізінде “Үш жүз” партиясының құрылуы, оның саяси және экономикалық, әлеуметтік мақсат-мүддесі, бағыты жөнінде сол кездің өзінде-ақ әр түрлі тілде, баспасөз беттерінде мақалалар жариялана бастады. Мәселен, Омбы кеңес депутаттарының органы болған “Революционная мысль” газеті: “Қазақ социалистік партиясы “Үш жүз” құрылды, ол өзінің орталық комитетін сайлады, Тұрағы Омбы қаласы”, -деп жазды. “Үш жүз” партиясының бағдарламасы, құжаттары көпшілік қауым талқысына салынды. “Үш жүз” партиясының бағдарламасы, құжаттары көпшілік қауым талқысына салынды. “Жас азамат” газеттерінде әр түрлі пиғылда жазылған бірнеше мақала жарияланды. Әрине көпшілігі “Үш жүзді” мақтай емес, даттай жазды. “Алаш” партиясының басшыларының бірі М.Дулатов та “Үш жүз” партиясына қарсы пікірде болды. Ол “Үш жүздің қулары” деген мақаласын жариялап, “Үш жүз” партиясын құрушы, М.Әйтпенов пен К.Төгісов және партияғы мүше болған Ш.Әлжанов, Қ.Торсанов, Ұ.Қасабаевтардың қадамдары Алашқа қарсы жүргізіліп жатқан істер деп сынға алынды. Осылайша қазақ интеллигенттері бірден-ақ К.Төгісовті әр қырынан сынауға тырысты. Біреулері оның жеке басына кінә тақса, екіншілері “Үш жүз” партиясына қатысты қызметін сынға алды. “Үш жүз” партиясы

мен “Алаш” партиясының саяси бағыттары бір еді. Олардың негізгі мақсаты - езуші, ескіні көксеген үкімет билігін толығымен жойып, қазақ халқының өз алдына бөлек отау құруын жүзеге асыру. Сондықтан осы мақсатты орындау жолында бұл екі ұлттық партияның арасында күрес туындады. “Алаш” мүшелері “Үш жүздің” ісін жақтырмады, “Үш жүз” де “Алашты” өз газеттерінде ғайбаттап жазды. “Үш жүз” бен “Алаш” партиясының арасындағы тартысты қазақ зиялыларының қатарынан шыққан алғашқы большевиктердің бірі С.Сейфуллин өзінің “Тар жол, тайғақ кешу” деп аталатын тарихи-публицистикалық еңбегінде толық сипаттап, партияның жүргізген іс-әрекеттерін, оған басшы болған М.Әйтпенов пен К.Төгісов және де басқа мүшелерінің саяси портреттерін ашық көрсетуге тырысты. Шындығында 1917 жылды қараша-қазан айларында Мұқан Әйтпенов, Көлбай Төгісовтердің басшылығымен құрылған “Үш жүз” партиясы буржуазияшыл демократтардың саяси ұйымы болды. Партия құрамында зиялы қауым өкілдері, революцияшыл-демократиялық бағыттағы жартылай жұмысшылар мен кедей шаруалар бар еді. Жаңа партияның Орталық комитетінің төрағалығына М.Әйтпенов, төрағаның жолдасы болып К.Төгісов, хатшылыққа Ы.Кәбеков, Ал Ә.Қылышбаев қазынашы қызметін атқарушы болып сайланды. Жалпы, зерттеуші Л.М.Спиринский көрсеткендей, 1918 жылдың көктемінде құрамында 600-700 мүшесі болған. Ал В. К. Григорьевтің зерттеуінше, 1918 жылы сәуір айында партия қатарында мыңға тарта мүшесі болған. Тарихшы Б. Елкеев те партияның құрамында жалпы саны мыңға тарта, оның ішінде Петропавлда- 200, Омбыда-450 дей мүше болғандығын атап көрсетеді. “Үш жүз” партиясының басшылары өздерін еңбекші халықтың мүдде-мақсатын көздеушілерміз деп есептеді және өз бағдарламасында қарастырылған бағыттар “Алаш” партиясының іс-әрекеттерімен салыстырып отырды. “Үш жүз” бағдарламасының негізгі мәселелері -жер, дін, сот, земство, автономия, бейбітшілік және т.б. еді. Қазақ автономиясы мен ұлтаралық қатынас мәселелері халқында “Үш жүз” партиясы “Алашпен” бірде жақындасып, бірде қайшы келіп отырды. К.Төгісов “Алаш автономиясы” мақаласында қазақ автономиясын құруда үлкен қиыншылықтардың туу мүмкіндігін айта келе былайша тұжырымдайды: “Қазақ халқы өзі көшпелі, өзі кедей, өзі ата қуып, тай-тайпасымен тұратын, өзі бұрын тарих жүзінде мемлекет болып өрнек алмаған жұрт”; “Үш жүздіктер қазақ автономиясын құру қолымыздан келмейді, Түркістанмен қол ұстасып өмір сүру қажет дейді”. “Алаш” пен “Үш жүз” партияларының осы автономияны құру мәселесінде көзқарастары келіспеді. Үшжүзшілер Орта Азия мен Түркістан халықтарымен бір ынтымақтастықтағы федерация құру қажеттігін баса айтады. “Үш жүз” соғыс мәселесі жөнінде де “Алаштан” басқа көзқараста болды. Импералистік соғысты тез арада тоқтатып, соғысушы елдер арасында аннексиясыз және контрибуциясыз келісімге келу қажет деп білді. “Үш жүз” партиясы сот ісі мәселесінде қазақтың болашақ заң жинағына шариғаттың әділдік және адалдық жөніндегі қағидаларын да енгізуді ұсынды. Оның ішінде неке, отбасы, мұра ісіне қатысты шариғат заңдарын алу қажет деп көрсетілді. Жер мәселесін шешуде үшжүзшілер қазақ шаруаларына керегіне қарай жететін жер бөліп беруді талап етті. Қазақтың отырықшы болып өмір сүріп, егін егуін қолдады. Земство мәселесіне келгенде оның құрылуын жақтады. Отырықшы халықтың земствосы көшпелі халықтың жағдайына мүлдем келмейтіндігін ескерте, келе земство ісінде “төрт түлік мал шаруасына қолайлап, ел болып, ақсақалдармен, көп білетін білгіштер бірге ақылдасып отырып земство ашалық деген кеңестерін ұсынды”. “Үш жүз” партиясы 1917 жылдың желтоқсанының соңғы күндерінде жұмысшы және солдат депутаттар кеңесін толығымен қолдайтындығын мәлімдеді, кеңестік өкіметті жақтайтындарын білдіріп жеделхат жолдады. Ал Көлбайдың өзі 1918 жылдың қаңтарында осы Омбы орталық комитетінің жиналысына қатысып, “Қазіргі кездегі жағдай” туралы баяндама жасап, тез арада алашордашылар басқарған қазақ комитеттерін таратып, революцияшыл жұмысшы, солдат, шаруалар кеңестерімен бірлесіп іс-қимыл жасау қажеттігін баса айтады. “Үш жүз” партия мүшелері кеңес

ұйымдарын тарапынан қолдау тапты. Кеңестің ұсынуы бойынша К.Төгісов 1918 жылы қаңтарда Омбы губерниялық кеңесі атқару комитетінің құрамына сайланады. Омбы Советінің атқару комитеті Ақмола, Семей облыстары бойынша мемлекеттік мүлік комиссары етіп тағайындады. “Үш жүз” басышыларының арасында өзара тартыс партияның беріктігін әлсіретті. Партия бірте-бірте екі жаққа бөлініп кетті. Оның революциялық-демократиялық солшыл қанатын К.Төгісов басқарса, ал оңшыл қанатына М.Әйтпенов жетекшілік етті. “Үш жүз” партиясы қазақ жастарын өз жағына тартуға тырысты. Ш.Әлжановтың төрағалығымен құрылған “Бірлік” ұйымы мүшелерінің саяси көзқарастарының екі бағытта болуына байланысты бөлініп кеткен жастар тобын өз жағына тартқан К.Төгісов оны “Қазақ демократиялық жастар кеңесі” деп атауды ұсынды [4]. “Үш жүздің” кейбір мүшелері кеңестік ұйымдарда жауапты қызметтер атқарды. Ы.Кәбеков, С.Төлеңгітов, М.Өсербаев, Ж.Исмағамбетов, Ж.Ишмухамедовтар Петропавл кеңесінің шаруашылық, жер және азық-түлік комитеттері бөлімдерінің құрамына енген. Өкінішке қарай, қазақ социалистік “Үш жүз” партиясы мүшелерінің тағдырлары аянышты аяқталды. Сібірде Колчак үкіметінің құрылуы “Үш жүз” партиясы мүшелерін жаппай қудалауға алып келді [5]. Партия басшысы Көлбай Төгісовке жалған айыптар тағылып, Омбы түрмесінде ұзақ уақыт азапталды. Бұл жөнінде “Қазақ” газеті “Қазақ большевиктері” деген мақаласында: “Большевикке сүйеніп жұртты қырмақ болып жүрген Көлбай Төлеңгіт баласы Омбы абақтысында жатыр”, – деп жазса. Мәскеуге Ұлттар ісінің төрағасына “Үш жүз” партиясының төрағасы К.Төгісовтің қамауға алынғандығы жөнінде Омбыдан жеделхат жіберіледі. Осылайша 1919 жылы Көлбай Төгісов Колчак жөндөушілерінің қолынан қаза табады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық, төртінші том. Алматы Атамұра 2010 ж. 752 б,
2. Айман Селкебаева. Қазақстанда құрылған қоғамдық ұйымдар. // Қазақ тарихы №6 (145) 2016 ж. -29-30б
3. Гүлжауهار Көкебаева. Уақытша үкімет және большевизм // Егемен Қазақстан 78 наурыз 2017 жыл.
4. Е.Тілешов, Д.Қамзабекұлы Алаш қозғалысы (энциклопедиялық анықтамалық) Алматы, «Сардар» 2014 ж. -528 б.
5. Дмитрий Чураков. Уроки и значение 1917 года. // Литературная газета 18-24 января 2017 №1-2 (6582).

ИСТОРИЯ ПАРТИИ «ҮШ ЖУЗ»

Есқайратова А., студентка 1 курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель-Сулейменова Д. Д., кандидат исторических наук,
 профессор ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Существует много нераскрытых секретов в истории партии «Үш жүз» и общественно-политической деятельности К. Тугисова. К настоящему времени известно более 40 статей К. Тугисова. Большая часть его была опубликована в российских газетах «Революционная мысль» и «Алаш», которые он организовал. Однако есть ценные документы, раскрывающие политическую жизнь казахского общества, есть работы, которые мы не нашли и не знаем.

Ключевые слова: «Үш жүз», Алаш, Временное правительство, газета «Алаш», «Жертва невежества»

УДК 340.1

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ИНСТИТУТЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Жамбаева А.Г., магистрант Поволжского института (филиала) федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Всероссийский государственный университет юстиции (РПА Минюста России)

Научный руководитель – **Затонский В.А.**, кандидат исторических наук, доцент Поволжского института (филиала) федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Всероссийский государственный университет юстиции (РПА Минюста России), г. Саратов, Российская Федерация

Аннотация: В статье рассматриваются государственные институты защиты прав человека. Права человека без создания реального механизма их защиты останутся пустым звуком, поэтому важно, чтобы в каждой стране были не только провозглашены приоритетными права человека, но и созданы реальные способы и органы их защиты.

Ключевые слова: защита прав, государство, человек

Решение проблемы защиты прав и свобод личности заключается сегодня в том, что власть и все государственные органы должны быть жестко ориентированы на их реализацию и охрану [1]. В этой связи важнейшим элементом конституционного механизма защиты прав и свобод граждан является защита прав человека государством посредством различных государственных органов. Для реализации указанных функций и задач создаются необходимые государственные органы власти и управления. Прежде всего, государственная защита прав и свобод человека – это конституционно-правовая защита различными ветвями государственной власти. Права и свободы личности являются главным ориентиром законодательства и правоприменительной практики.

Парламент РК осуществляет деятельность по охране и защите прав и свобод человека и гражданина в основном через свою законодательную деятельность, т.е. путем принятия новых законов, внесения изменений и дополнений в уже действующие акты в целях детализации в текущем законодательстве конституционно-правовых норм о правах и свободах, а также дальнейшего развертывания и совершенствования комплексной системы гарантий каждого основного права и свободы.

Комиссия по правам человека – это консультативно-совещательный орган при Президенте РК. Данный орган относится к несудебным органам защиты прав и свобод человека. В соответствии со своим Положением, Комиссия является совещательным и консультативным органом при Главе государства, содействующим реализации его конституционных полномочий гаранта прав и свобод человека и гражданина. Основная цель этого органа – оценка состояния соблюдения прав человека в государстве и информирование Президента о своих выводах. Основная задача этого органа – содействие реализации полномочий Президента РК как гаранта основных прав и свобод человека. При реализации своих полномочий Комиссия имеет право запрашивать от государственных органов и должностных лиц любые материалы, документы, необходимые для выполнения возложенных на нее задач; проводить проверку работы государственных учреждений, относительно которых имеется информация о массовых либо грубых нарушениях прав человека; получать объяснения от любых должностных лиц по вопросам, входящим в компетенцию Комиссии. По результатам своей деятельности Комиссия составляет ежегодные доклады о соблюдении прав человека и направляет их Президенту РК.

В целях информационно-аналитического, организационно-правового и иного обеспечения деятельности Уполномоченного по правам человека в РК был создан Национальный центр по правам человека [2]. Национальный центр по правам человека осуществляет свою деятельность в соответствии с Конституцией и законами РК, Указом Президента РК от 19 сентября 2002 года «Об учреждении должности Уполномоченного по правам человека», настоящим Положением, иными нормативными правовыми актами. Национальный центр по правам человека является юридическим лицом, которое создается в организационно-правовой форме государственного учреждения. Уполномоченный по правам человека, назначается на должность и освобождается от должности Президентом РК.

Защиту конституционных прав и свобод человека и гражданина, обеспечивает Конституционный Совет путем конституционного производства, которое может быть возбуждено по обращениям определенного круга субъектов (ст. 78 Конституции РК) [5].

Важная роль в конституционно-правовом механизме защиты прав и свобод человека отводится правоохранительным органам. Именно данные органы специально созданы для защиты прав и свобод человека. Несмотря на то, что в структуре деятельности любого государственного органа вопросы охраны конституционных прав и свобод граждан занимают значительное место, они не являются основными функциями большинства органов государства. Поэтому особая важность защиты прав и свобод человека диктует необходимость создания правоохранительных органов, непосредственно специализирующихся на решении указанных задач. Основное содержание правоохранительной деятельности в РК выражается в выполнении задач по обеспечению правопорядка и законности, охране и защите прав и свобод от нарушений, охране прав и законных интересов государственных и негосударственных организаций, трудовых коллективов, борьбе с преступлениями и иными правонарушениями, контролю за соблюдением правовых предписаний всеми адресатами.

С этой целью в государстве функционируют и тесно взаимодействуют между собой системы правоохранительных органов, которые специализируются на решении конкретных задач.

Список литературы:

1. Трошкин Ю.В. Права человека: Учебное пособие. – М., 1997.
2. Указ Президента Республики Казахстан от 10 декабря 2002 года Положение о Национальном центре по правам человека // СПС «Юрист».
3. Башимов М.С. Институт омбудсмана (Уполномоченного по правам человека). – Астана: «Фолиант», 2003.
4. Ахметолла А.А. Становление института омбудсмана в Казахстане // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2004. – № 1(29). – С.80-83.
5. Ким Ю.А. Роль и значение Конституционного Совета в обеспечении конституционной законности // Законотворческий процесс в РК: состояние и проблемы: Материалы Международной научно-практической конференции: «5-летие Конституции и законотворческий процесс в РК». - Астана, 2000.

УДК 346.6:1

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТҰРҒЫН ҮЙ НАРЫҒЫНДАҒЫ ИПОТЕКА ИНСТИТУТЫ

Жанабаева А.Ж., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі – **Сисекешова А.С.**, тарих ғылымдарының магистрі,
БҚИТУ аға оқытушысы

Батыс Қазақстан инновациялық- технологиялық университеті, Орал қаласы

***Аннотация:** Ипотекалық кредиттер Қазақстан банктері қызметінің ең перспективалы бағыттарының бірі болып табылады. Отандық банктер Қазақстанның бай тарихи тәжірибесін және басқа елдердің тәжірибесін зерделей отырып, күрделі экономикалық жағдайларда жұмыс істей алатын өз кредиттік модельдерін және банк өнімдерін әзірлеуге ұмтылады. Бұл мақалада Қазақстандағы ипотекалық несиелендірудің қазіргі заманғы модельдері қарастырылады.*

***Кілт сөздер:** ипотека, кредит, ипотекалық кредит беру, тұрғын үй құрылысы, ипотекалық кредит беру моделі*

Ипотека - капитализм дамыған елдерден келген заманауи сөз емес. Ипотекалық несие тарихы өркениет тереңіне тамырымен кетеді. Ипотека алғаш рет Грекияда біздің дәуірге дейін VI ғасырда дами бастады. Сол кезде бірінші рет қарыз беруші борышкердің жер учаскесін өз қарызын қамтамасыз ету ретінде қабылдады: борышкердің жер учаскесінің шекарасында баған орнатылған, онда осы жер учаскесі осындай сомаға және белгілі бір мерзімге кепілге алынғаны жазылған. Бұл баған грек сөзі "ипотека" деп аталды.

1993 жылы тұрғын үй реформасында маңызды қадам жасалды. Қазақстан Республикасы Президентінің № 1344 Жарлығымен "жаңа тұрғын үй саясатының мемлекеттік бағдарламасы және оны іске асыру тетіктері" қабылданады. Ол мемлекеттің тұрғын үй саясаты саласындағы бірқатар маңызды стратегиялық қадамдарды қарастырды: тұрғын үй саласына қатысы бар құқықтық нормалар жүйесіне қажетті өзгерістер мен толықтырулар енгізу; тұрғын үй құрылысы мен тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты қаржыландыру жүйесін реформалау; монополиясыздандыру; тұрғын үй құрылысының құнын төмендету және оны халық үшін арзандату жөніндегі шаралар кешенін әзірлеу; осы процеске азаматтар мен заңды тұлғалардың ең көп санын тарту мақсатында тұрғын үй құрылысы және пайдалану процесіне қатысушыларға жеңілдіктер жүйесін құру; тұрғын үй саласындағы жалға берілетін секторды кеңейту жөніндегі шараларды жүзеге асыру; құрылыс индустриясының базасын жаңғырту; тұрғын үй құрылысы үшін жер учаскелерін бөлудің және тіркеудің оңайлатылған рәсімін әзірлеу; тұрғын; мемлекеттің тұрғын үй саясатын жүзеге асыру үшін тиімді ұйымдастыру құрылымдарын құру; тұрғын үй және жалпы жылжымайтын мүлік нарығының инфрақұрылымын дамыту. Бұл пайымдау тұрғын үй секторын одан әрі реформалаудың нақты мүмкіндіктерін және оны қаржыландыру жүйесін талдау үшін өте маңызды.

1999 жылдың соңында Қазақстанның Ұлттық банкі ипотекалық кредит беру жүйесін енгізудің нормативтік құқықтық базасын әзірлеуге бастама жасады. Нәтижесінде республика Үкіметі Тұрғын үй құрылысын ұзақ мерзімді қаржыландыру және Қазақстан Республикасында ипотекалық кредит беру жүйесін дамыту тұжырымдамасын бекітті. Тұжырымдама ипотекалық кредит берудің тұтас жүйесін құруды көздейді, ол банктердің және өзге де несие берушілердің қарыз алушы азаматтарға ұзақ мерзімді ипотекалық кредиттер беруін, сондай-ақ кредиторларды кредит беру үшін қажетті ұзақ мерзімді ресурстармен қамтамасыз ету тетігін қамтиды. 2000 жылдың соңында осы жүйені енгізу басталды.

"Қазақстанның тұрғын үй құрылыс жинақ банкі" АҚ — еліміздегі тұрғын үй құрылыс жинақ жүйесін жүзеге асыратын бірден-бір банк. ТҚЖ жүйесі салымшылардың ақшасын тұрғын үй құрылыс депозиттеріне тарту және оларға тұрғын үй заемдарын беру арқылы халықтың тұрғын үй жағдайын жақсартуға бағытталған.

2003 жылдың шілде айында "Қазақстанның тұрғын үй құрылыс жинақ банкі" АҚ заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу туралы куәлік алды. Осы жылдың қыркүйек айында банктің филиал желісін дамыту және салымшыларды тұрғын үй құрылыс депозиттеріне тарту бойынша кең көлемді жұмыс атқарылды.

2005 жылы банк алғашқы рет заем берді. Бұл — аралық заем еді. 2006 жылы шығынсыз қызметке көшіп, алғашқы тұрғын үй заемын берді. 2007 жылы Банк Moody's халықаралық рейтинг агенттігінен рейтинг алды. Сондай-ақ Тұрғын үй құрылыс жинақ банкі қазақстандық банктердің алғашқысы болып ISO9001:2000 сапа менеджменті жүйесіне сәйкестік сертификатын алды. Сыртқы тәуелсіз сертификаттау органы бұл сертификатты жыл сайын растап отырады.

Бұдан кейін "Қазақстанның тұрғын үй құрылыс жинақ банкі" АҚ-ның мемлекеттік және салалық бағдарламаларға қатысу көлемі елеулі түрде кеңі түсті. Оның үстіне, банк тұрғын үй құрылыс жинақ жүйесі арқылы тұрғын үйді өткізу бойынша жекеменшік құрылысшылармен ынтымақтастық жасаса бастады.

"Қазақстанның тұрғын үй құрылыс жинақ банкі" АҚ сенімділік, сенім, ашықтық және клиенттері әрі серіктестерімен өзара қарым-қатынасының жоғары сапасы қағидаттарын сақтай отырып, тұрғын құрылыс жинақ жүйесіне қатысу үшін экономикалық тұрғыдан белсенді ел халқының кеңінен қамтылуына ұмтылады.

Ипотекалық кредит беру елдің әлеуметтік және экономикалық дамуының елеулі факторы болып табылады. Ипотека тұрғын үй проблемасын шешудің тетігі ғана емес, инвестициялық ахуалды жақсартудың маңызды тетігі болып табылады. Ол құрылыста, құрылыс материалдары мен конструкцияларының өндірісінде, құрылыс және жол, машина жасауда, ағаш өңдеу саласында және жиһаз өндірісінде жандануды тудырады. Өнеркәсіптік ипотекалық кредит беру өндірісті жаңғыртуға мүмкіндік береді, бұл өнімнің сапасы мен бәсекеге қабілеттілігінің артуына әкеледі. Осының барлығы елдің экономикалық әлеуетін арттыруға алып келеді. Оның рөлі әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыс кезеңінде ерекше көзге түседі [1].

Ипотекалық несиелендірудегі негізгі ұғым жылжымайтын мүлік болып табылады. Жылжымайтын мүліктің мазмұнын негізге ала отырып, оның құрамында қаржы активтерінің мынадай топтары бөлінеді:

- жер учаскесі, жер қойнауы, тұйық су объектісі (Қазақстан Республикасының Су кодексіне сәйкес);
- кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру үшін тұрғын үй-жай, тұрғын емес үй-жай, кәсіпорын жер учаскелерін, ғимараттарды, құрылыстарды, шикізатты, өнімді және т. б. қоса алғанда, кәсіпорынның қызметіне арналған мүліктің барлық түрлерін қамтитын мүліктік кешен.;
- ғимарат және құрылыстар;
- мемлекеттік тіркеуге жататын орман қорының учаскелері, әуе, теңіз кемелері және ішкі жүзу кемелері, ғарыш объектілері.

Ипотекалық кредиттер әртүрлі белгілері бойынша жіктеледі:

- жылжымайтын мүлік объектісі бойынша: кәсіпкерлік қызметте пайдаланылатын жер учаскелері, кәсіпорындар, сондай-ақ ғимараттар, құрылыстар және өзге де жылжымайтын мүлік, тұрғын үйлер, пәтерлер және тұрғын үйлер мен пәтерлердің бір немесе бірнеше оқшауланған бөлмелерден, саяжайлардан, бақша үйлерінен, гараждардан және тұтыну мақсатындағы басқа да құрылыстардан тұратын бөліктері.
- несие түрі бойынша: банктік, банктік емес.

- кредит беру субъектілері ретінде қарыз алушылардың түрі бойынша: құрылыс салушылар мен құрылысшыларға берілетін кредиттер; тікелей болашақ тұрғын үй иесіне берілетін кредиттер. Қарыз алушылардың үлестес дәрежесі бойынша кредиттер банк қызметкерлеріне, банк клиенті фирмаларының қызметкерлеріне, риэлтерлік фирмалардың клиенттеріне - осы өңірде тұратын тұлғаларға, барлық тілек білдірушілерге берілуі мүмкін.
- қайта қаржыландыру тәсілі бойынша: ипотекалық кредит берумен әр түрлі кредиттік институттар айналысады, олардың қызметінің ерекшеліктері берілген кредиттерді қайта қаржыландыру тәсілінде жасалған.
- кредит беру мерзімі бойынша.
- борышты амортизациялау тәсілі бойынша: тұрақты ипотекалық кредит, ауыспалы төлемдері бар кредит, ерекше шарттарға сәйкес біржолғы өтеуі бар кредит.
- пайыздық ставканың түрі бойынша: белгіленген пайыздық ставкамен кредит, ауыспалы пайыздық ставкамен кредит.
- мерзімінен бұрын өтеу мүмкіндігі бойынша: мерзімінен бұрын өтеу құқығымен, мерзімінен бұрын өтеу құқығынсыз, айыппұл төлеу шартымен мерзімінен бұрын өтеу құқығымен.
- қамтамасыз ету дәрежесі бойынша (бастапқы төлемнің шамасы) кредит сомасы кепілге салынған мүлік құнының 50% - дан 100% - ға дейін құрауы мүмкін.[2]

Бұдан басқа, ипотекалық кредиттер: әдеттегі және аралас (бірнеше кредит берушілер беретін); жалпы шарттарда субсидияланатын және берілетін болуы мүмкін. Халықты несиелендірудің бір түрі ұзақ мерзімді ипотекалық тұрғын үй несиесі болып табылады. Ұзақ мерзімді ипотекалық тұрғын үй кредиті – бұл міндеттемені қамтамасыз ету ретінде сатып алынатын тұрғын үй кепілдігімен тұрғын үй сатып алу үшін тиісінше екінші деңгейдегі банктерге, кредиттік ұйымға немесе заңды тұлғаға (кредиттік емес ұйымға) үш жыл және одан да көп мерзімге берілген кредит. Ипотека нысаны тұрғын үй, пәтер болуы мүмкін. Ұзақ мерзімді ипотекалық тұрғын үй несиесі ақылылық, мерзімділік және қайтарымдылық шарттарымен, сондай-ақ кредиттік қаражаттың пайдаланылуына қатаң бақылау жасаумен беріледі [2].

Классикалық ипотекалық схеманың негізгі субъектілері:

- қарыз алушылар-жеке тұлғалар, Қазақстан Республикасының азаматтары;
- тұрғын үй сатушылары-тұрғын үй-жайларды сататын жеке және заңды тұлғалар;
- кредиторлар-Банктер (кредиттік ұйымдар) және өзге де заңды тұлғалар;
- жылжымайтын мүлікке құқықтарды және онымен жасалатын мәмілелерді мемлекеттік тіркеу органдары;
- сақтандыру фирмалары;
- риэлтор фирмалары-тұрғын үйді сатып алу-сату нарығындағы кәсіби делдал болып табылатын заңды тұлғалар;
- инвесторлар-кредиторлар немесе қайталама нарық операторлары шығаратын ипотекалық несиелермен қамтамасыз етілген бағалы қағаздарды сатып алатын заңды және жеке тұлғалар. Олардың қатарына зейнетақы қорлары, сақтандыру фирмалары, инвестициялық банктер, инвестициялық пай қорлары және т. б. жатады.;
- ипотекалық кредит беру жүйесінің инфрақұрылымдық буындары-нотариат, паспорт қызметтері, қорғаншы және қамқоршы органдар, заң консультациялары және тұрғын үй-жайлармен мәмілелерді қажетті заңдық сүйемелдеуді, азаматтарды тұрғылықты жері бойынша (оның ішінде салынған пәтерлер мен үйлерде) тіркеуді, жылжымайтын мүлікпен мәмілелер жасасу кезінде кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін басқа да ұйымдар.

Ипотекалық кредит алудың стандартты рәсімі мынадай негізгі кезеңдерден тұрады:

- қарыз алушының алдын ала біліктілігі (мақұлдау);
- қарыз алушының андеррайтингі-кредитордың кредитті өтеу ықтималдығын бағалауы және ең жоғары ықтимал соманы анықтау;
- қарыз алушы мен тұрғын үйді сатушы арасында пәтерді сатып алу-сату келісім-шартын жасау және қарыз алушы мен кредитордың арасында несиелік келісім-шартын жасау, қарыз алушының тұрғын үйді сатып алуы және оны ипотека туралы келісім-шарт бойынша немесе заң бойынша кредиторға кепілге ауыстыру [3].
- тұрғын үй-жайды сатушымен есеп айырысуды жүргізу;
- ипотека нысанасын, қарыз алушының өмірін, сондай-ақ меншік иесінің сатып алынатын тұрғын үй-жайға құқығын сақтандыру. Бұдан әрі кредитор кредитке қызмет көрсетеді.

Ипотекалық кредит беру модельдері мен әдістерін қарастырайық. Әдетте ипотекалық нарықта әрекет екі кезеңде жүзеге асырылады. Бастапқы нарық деп аталатын бірінші кезеңде жылжымайтын мүлік кепілімен несиелер беріледі. Банктер несиені ұзақ мерзімге беретіндіктен, олардың қызметін жүзеге асыру үшін қажетті қолжетімді қаржы ресурстарының көлемі төмендейді. Кредиттерді қайта қаржыландырудың негізгі тәсілдері банк берген мамандандырылған ұйымның ипотекалық кредиті бойынша құқықтарды толық беруге (екі деңгей шығады: банк – мамандандырылған ұйым) не кредит берген банктің өзі осы кредит бойынша талаптарды өз балансында (бір деңгей – банк) қалдырған кезде бағалы қағаздарды шығаруға негізделеді. Несие бойынша талап ету құқығы мамандандырылған ұйымға берілгенде, ол бір тектес кепілге салынған пулдарды біріктіреді және пулдардың кепілімен өзінің бағалы қағаздарын шығарады [3].

Қазақстандық ипотекалық компанияның құрылымы қаржылық схемаларға негізделеді, өзгеріс бірлескен бизнестің тиімділігін арттыру, шешімдер қабылдау үшін салаларды ажырату бойынша параметрлерді әзірлеу үшін жүргізіледі. Сонымен қатар, құрылымда көлденең (қызмет түрлерін сипаттайтын) және тік (қызметтің бір түрі үшін жауапкершілік ауқымын анықтайтын) байланыс жүзеге асырылған [4].

Қазақстандық ипотекалық компанияның дамуы аса күрделі несиелік операцияларын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Олардың ең тиімдісі бағалы қағаздарды пайдаланады. Бағалы қағаздар қор нарығының құралдары болып табылады. Сонымен қатар бағалы қағаздардың көмегімен Қазақстандық ипотекалық компанияның жұмыс істеуі қамтамасыз етіледі. Қазақстандық ипотекалық компанияның қатысушылары, серіктестері мен клиенттері ипотекалық кредит беруді жүзеге асыру арқылы жалпы мүдделерге байланысты. Бағалы қағаздарды шоғырландыра отырып және оларды кейіннен қор нарығында ұсына отырып, жүйе қаржы қаражатын алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алдербаев А. Превратности залога, или Пора менять правила, которые так и не выучили // Юрист. – 2009. – № 2. – 186 с.
2. Закон Республики Казахстан от 7 июля 2006 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам развития арендного сектора жилья».
3. Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 октября 2006 года №1021 «О внесении изменений в постановления Правительства Республики Казахстан от 25 января 2005 года №57 и от 3 марта 2006 года №146».
4. Скоробогатов С.В., Скоробогатова С. Ипотека. – Алматы: ТОО «АВиО»,

ӘОЖ 322.327.3

ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙДІҢ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ САЛАДАҒЫ ӘРІПТЕСТІГІ

Ибатова А., БҚИТУ педагогикалық факультетінің I курс магистранты
Ғылыми жетекшісі – **Шинтимирова Б.Г.,** тарих ғылымдарының докторы,
БҚИТУ профессоры

Батыс Қазақстан инновациялық- технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: Мақалада тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан мен Ресейдің энергетикалық саладағы әріптестігінің бағыттары сарапталады. Қазақстан мен Ресейдің әріптестігін энергетикалық кезең-кезеңмен өлшеу көпжақты сипатқа ие. ҚР мен РФ-ның энергетикадағы ынтымақтастығын дамытуға бірқатар факторлар әсер етеді. Олар өңірлер бойынша елдердің отын-энергетикалық теңгерімін бөлудің біркелкі еместігі, көліктік-логистикалық инфрақұрылымның жағдайы, экономиканың жоғары энергия сыйымдылығы, көршілес және үшінші мемлекеттердің аумағы арқылы энергияның әртүрлі түрлерінің транзиті, сыртқы нарықтардағы энергия ресурстарының құны, тарифтік саясат, инвестициялар тапшылығы, геосаяси белгісіздік.

Кілт сөздер: Әріптестік, дипломатия, логистика, энергия ресурстары, отын-энергетикалық кешен

Энергетикалық саладағы мемлекеттердің ынтымақтастық мәселелері қазіргі кезеңде экономикалық, саяси, әлеуметтік және техникалық жоспар проблемаларының тұтас спектрін өзара байланыстыра отырып, пікірталас және көп деңгейлі сипатқа ие. Айта кету керек, Қазақстанның энергия ресурстарының әлемдік нарығында жақсы көрсеткіштер бар. 2017 жылы Қазақстанның бастапқы энергоресурстарының жиынтық қоры мұнай эквивалентінде 32 млрд тоннаны құрады немесе барлық әлемдік қорлардың 3,6% - ға жуығын құрады [1].

Қазақстанның отын - энергетикалық кешенінің (ОЭК) әлеуеті туралы төмендегі деректер бойынша айтуға болады. Қазақстан Республикасының отын-энергетикалық кешенін дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы алдыңғы қатарлы әлемдік тәжірибе мен әлемдік энергетиканың соңғы даму үрдістерін ескере отырып, мұнай-газ, көмір, Атом және электр энергетикасы салаларының бірыңғай дамуын байланыстырады [2].

Әрине, энергетикалық секторды дамыту Қазақстан экономикасының барлық салаларының табысты жұмыс істеуі үшін іргелі шарт болып табылады. ХВҚ сарапшылары атап өткендей, ҚР-дағы экономикалық өсім мұнай секторына байланысты. Осыған орай, Қазақстан үшін энергетикалық қауіпсіздік мәселесі стратегиялық маңызды мәселе болып табылады деп айтуға болады. Бұл фактор Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі даму стратегия-сын қоса алғанда, республиканың ұзақ мерзімді даму басымдықтарына қатысты бірқатар маңызды құжаттарда көрсетілген. Жаһандану жағдайында энергетикалық сипаттағы мәселелер әлемнің жаңа геосаяси және геоэконо-микалық құрылымын қалыптастыру факторларының бірі болған кезде Қазақстан үшін энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы серіктестерге сүйену маңызды екенін атап өткен жөн. Республиканың энергетикалық саласының алдында тұрған сын-қатерлер Қазақстан Республикасының стратегиялық әріптесі – Ресей Федерациясымен ынтымақтастық шеңберінде оларды шешу жолдарын іздестіруді өзекті етеді. Қазақстан өзінің сыртқы саяси басымдықтарында энергетикалық саясатта да ұстанатын көп вектор-лық тұжырымдаманы негізге алады. Әрине, Қазақстанның "көпвекторлы" энергетикалық стратегиясын іске асыруда Ресей маңызды рөл атқарады. ҚР энергетикалық

дипломатиясы тек осы салада ғана емес, жалпы алғанда, Ресей Федерациясының стратегиялық серіктесі ретінде елдің ұстанымын нығайтуда мемлекетаралық қатынастардың үлкен әлеуетін қамтамасыз етуге ықпал етеді. ҚР Тәуелсіз мемлекет ретінде құрылған сәттен бастап энергетикалық секторды дамыту мүддесінде Республика бірлескен кәсіпорындар құру арқылы тікелей шетелдік инвестицияларды тарту үшін жағдай жасады. Бірінші кезекте бұл Ресей Федерациясына қатысты. Бұл бірқатар саяси, экономикалық, демографиялық, әлеуметтік-гуманитарлық факторларға байланысты. Ресей Федерациясының Сыртқы саясатының тұжырымдамасында 2016 жылғы 30 қарашада Ресей Федерациясының сыртқы саясатының басымдығы «Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына мүше мемлекеттермен екіжақты және көпжақты ынтымақтастықты дамыту» ретінде көрінеді және оның басты міндеті - Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) аясындағы ықпалдастық, Ресей Федерациясының Қазақстанмен қарым-қатынасының ерекше маңыздылығын атап өтуге болады [3].

Өз кезегінде, ҚР сыртқы саясатының 2014-2020 жылдарға арналған тұжырымдамасына сәйкес, ХХІ ғасырдағы тату көршілік және одақтастық туралы шарт негізінде Ресей Федерациясымен ынтымақтас-тықтың барлық салаларындағы қатынастарды нығайту республиканың маңызды елдік және аймақтық басымдығы болып табылады [4].

Бірақ, ең алдымен, Қазақстан үшін энергетикалық саясаттың шешуші факторлары Ресейдің географиялық жақындығы және Орталық Азия (ОА) аймағындағы геосаяси конфигурацияның ерекшеліктері болып табылады. Ресеймен республиканың әлемдегі ең ұзын құрлық шекарасы-шамамен жеті жарым мың километр. Елдің ішкі материалдық жағдайын, теңізге тікелей шығудың болмауын, әлемдегі тоғызыншы елдің аумағы бойынша үлкен қашықтықты, сондай-ақ Қазақстанның шикі мұнай нарығындағы негізгі сыртқы сауда серіктестері Ресей аумағы арқылы шығатын Еуропа елдері болып табылатындығын ескере отырып, бұл фактордың мәні айқын. ҚР мен РФ Каспий теңізі бойынша жалпы шекараға ие, ал осы өңірге елдің көмірсутегі қорларының едәуір үлесі тиесілі (Каспий маңы мұнай-газ бассейнінде АҚШ энергетикалық ақпарат қызметінің бағалауына сәйкес, барланған қорларға 8,76 трлн текше метр 48 млрд баррель мен газ кіреді [5]).

Жалпы, Қазақстан мен Ресейдің әріптестігін энергетикалық кезең-кезеңмен өлшеу көпжақты сипатқа ие. Салалық бөліністе энергетикалық саясатты талдау осы саланы әріптес елдер экономикалық қауіпсіздіктің өзекті мәселелері контекстінде қарайтынын көрсетеді.

ҚР мен РФ-ның энергетикадағы ынтымақтастығын дамытуға бірқатар факторлар әсер етеді.

Ішкі факторларға жатқызуға болады:

- өңірлер бойынша елдердің отын-энергетикалық теңгерімін бөлудің біркелкі еместігі
- көліктік-логистикалық инфрақұрылымның жағдайы
- экономиканың жоғары энергия сыйымдылығы.

Сыртқы факторлар да бар:

- көршілес және үшінші мемлекеттердің аумағы арқылы энергияның әртүрлі түрлерінің транзиті
- сыртқы нарықтардағы энергия ресурстарының құны
- тарифтік саясат
- инвестициялар тапшылығы
- геосаяси белгісіздік.

Жалпы, энергетикалық ынтымақтастық Қазақстан үшін де, Ресей үшін де бірдей маңызды. Энергетикалық байланыстарға нақты тұжырымдалған тәсілдердің арқасында олар өзара тиімді және өзара толықтыратын арнада дамып келеді.

Ресей үшін Қазақстанмен энергетика саласындағы әріптестік стратегиялық болып табылады. Біріншіден, посткеңестік кеңістікте әртүрлі геосаяси күштердің

бәсекелестігін күшейту жағдайында Қазақстан Ресей үшін және өз мүдделерін іске асыру кезінде тиімді экономикалық серіктеске айналды.

Теңізге шыға алмайтын ел бола отырып, Қазақстан көлік дәліздерін салу жөніндегі барлық жобаларды қолдайды. Ең дұрысы, ел "Солтүстік-Оңтүстік" және "Батыс-Шығыс" жолдары үшін транзиттік хабқа айнала алар еді, бұл шикізат қаржыландыру көзі бола бастаған жағдайда да елдің дамуын қамтамасыз етеді. Бұдан басқа, көлік дәліздері жүйесі геосаяси шиеленіс деңгейін айтарлықтай төмендетеді, бұл да елдің маңызды міндеті болып табылады. Сайып келгенде, Қытай, Ресей және Қазақстан қауіпсіздіктің жаңа сын-қатерлері мен қатерлеріне байланысты өңірде тұрақты жағдайларды қамтамасыз етуге мүдделі. Біздің ойымызша, "бір жол" Қытай бастамасының ЕАЭО-мен түйісуі Пекин мен Мәскеудің қарсыластарындағы шиеленісті төмендетуге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, 2025 жылға қарай бірыңғай энергетикалық нарықты қалыптастыру жоспарланған ЕАЭО-ға қатысуға байланысты Қазақстан үшін энергетика саласында тәуекелдер де бар. Алайда, бүгінгі күні Ресей түрлі қатысушы мемлекеттерге қолданатын Мұнай және мұнай өнімдері саудасы жағдайындағы айырмашылықтар бойынша одаққа қатысушылар арасында келіспеушіліктер жиі туындайды. Сонымен қатар, Ресей ЕАЭО аясындағы әріптестердің арасында, оның нарығының көлеміне байланысты үстем жағдайға ие. Осыны негізге ала отырып, энергетика саласындағы саясатты оның орын алатын шамада үйлестіру ЕАЭО-ға қатысушы басқа елдердің саясатын, негізінен, Ресейде қалыптасқан жағдайларды ескере отырып, түзетуге алып келеді деп болжауға болады. ЕАЭО мүшелігіне байланысты тәуекелдердің тағы бір факторы Украинадағы дағдарысқа байланысты Ресейге Еуропалық Одақ, АҚШ және басқа мемлекеттер салған санкциялардың экономикалық салдарымен байланысты. Қазақстан мен ОА аймағының басқа елдері экономикалық өсу үшін ынталандырудың жетіс-пеуі, инфляция, Ұлттық валютаның девальвациясы және т. б. сияқты проблемаларға тап болып отыр.

Мәселен, мұнай өндіру секторында терең су қайраңындағы кен орындарын игеру үшін қолданылатын технологиялар мен жабдықтарды беруге тыйым салынды. Сонымен қатар, арнайы қаржы санкциялары бірнеше мұнай компанияларына (мысалы, "Роснефть", "Транснефть", "Газпром Нефть", "Лукойл" және "Сургутнефтегаз") салынды. Қаржыландыру ұсынуға, технологиялар беруге және тауарлар мен қызметтерді экспорттауға арналған Батыс санкциялары таяу перспективада белгісіздік факторына айналып отыр, бұл Ресеймен тығыз байланысты Қазақстан үшін теріс әсерге ие. Мұндай жағдайларда, геосаяси ойындардың күшеюі кезеңінде Қазақстан Ресеймен де, Батыспен де статус-кво сақтап қалуға тырыса отырып, күштер теңгерімін сақтау мақсатында маневр жасауға мәжбүр. ҚР энергетикасының барлық салаларында Ресеймен ынтымақтастықпен байланысты Даму тәуекелдері бар. Мұнай немесе газ секторларында тасымалдау мәселелерінен басқа, атом саласын дамыту мен дамыту Ресейге көліктік - логистикалық тәуелділігімен ерекшеленеді. Уранды тасымалдау Ресей порттары арқылы жүзеге асырылатындықтан, Ресей тасымалдаушыларының темір жол және теңіздік шикізат тасымалдау бағасының өзгеру тәуекелі бар. Логистика проблемалары Қазақстанның көмір саласы үшін де өзекті. Әлеуетті өткізу нарықтары, мысалы, Еуропа елдері айтарлықтай алыс. Қазақстандық көмірдің ірі импортері болып табылатын Ресей Қазақстандық көмірде жұмыс істеген мамандандырылған электр станцияларының істен шығуына байланысты, сондай-ақ отандық өндірушілерді қолдау мақсатында Қазақстаннан жеткізілімдердің төмендеуін белгіледі. Қазақстанның энергетика саласындағы саясаты бірқатар тетіктерді қамтиды, олардың үйлесімі мемлекет мүдделерінің үздік теңгерімін қамтамасыз етуге бағытталған. Сондай-ақ, халықаралық қатынас-тардың өңірлік кіші жүйесін қалыптастыру үдерісіндегі Қазақстанның энергетикалық саясатының маңызды рөлі айқын, ол ҚР мен РФ-ның трансөңірлік байланыстары мен жаһандық акторлардың бәсекелестігі контекстінде

өзара қарым-қатынасының динамикасын талдау процесінде анық байқалады. Жоғарыда баяндалған материалды түйіндей келе, Қазақстан энергетикалық ресурстарды ірі экспорт-таушылардың бірі ретінде өңірлік және жаһандық ауқымдағы энергетикалық кеңістікті орналастыру мен теңгерімде маңызды позицияны иеленеді деп пайымдаймыз. Құқықтық мәселелер шеңберіндегі энергетикалық саясатқа жаңа тәсілдер, институционалдық құрамдас бөлікті жетілдіру Қазақстанға Ресейдің стратегиялық серіктесі ретінде, сондай-ақ өңірде бәсекелес басқа да жаһандық және өңірлік акторлар ретіндегі өз ұстанымын нығайтуға мүмкіндік береді. Қазақстанның сыртқы саяси мүдделері энергетикалық ресурстарға немесе географиялық жағдайға қарамастан мемлекеттің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде энергетикалық секторда көпвек-торлы саясатты күшейтуді талап етеді. Энергетикалық проблемалар көп деңгейлі сипатқа ие бола отырып, өңірлік институттар (ЕАЭО) форматында, сондай-ақ жетекші державалардың мега-жобалары (ШЫҰ, «Бір белдеу», ТРАСЕКА) контекстінде Қазақстан мен Ресейдің неғұрлым тиімді ынтымақтастығына әкелуі мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Время возобновляемых источников энергии впереди // [Электрон. ресурс], 2017. <https://csi.kz/news/23062017>
2. Об утверждении Концепции развития топливно-энергетического комплекса Республики Казахстан до 2030 года [Электрон. ресурс], 2014. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400000724>
3. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 30 ноября 2016 г.) [Электрон. ресурс], 2016. http://www.mid.ru/foreign_policy/news//asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248
4. Концепция внешней политики РК на 2014 - 2020 г.г. [Электрон. ресурс], 2017. <http://www.mfa.kz/ru/erevan/content-view/koncepcia-vnesnej-politiki-rk-na-2014-2020-gg>
5. Лаумулин М.Т. Политика США и ЕС в Центральной Азии (сравнительный анализ) // Вызовы безопасности в Центральной Азии. – М.: ИМЭМО РАН, 2013. – С. 106-132.

СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА И РОССИИ В ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ СФЕРЕ

Ибатова А., магистрант 1 курса педагогического факультета ЗКИТУ
 Научный руководитель - **Шинтимирова Б.Г.**, доктор исторических наук,
 профессор ЗКИТУ

Западно - Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье анализируются направления сотрудничества Казахстана и России в энергетической сфере за годы независимости. Поэтапное энергетическое измерение партнерства Казахстана и России носит многосторонний характер. На развитие сотрудничества РК и РФ в энергетике влияет ряд факторов. Это неравномерность распределения топливно-энергетического баланса стран по регионам, состояние транспортно-логистической инфраструктуры, высокая энергоёмкость экономики, транзит различных видов энергии через территории соседних и третьих государств, стоимость энергоресурсов на внешних рынках, тарифная политика, дефицит инвестиций, геополитическая неопределенность.

Ключевые слова: сотрудничество, дипломатия, логистика, энергоресурсы, топливно-энергетический комплекс

УДК 340.1

ДЕЛЕНИЕ ПРАВА НА ПУБЛИЧНОЕ И ЧАСТНОЕ. ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Ибрашев А.С., магистрант Российской академии правосудия
магистрант Поволжского института (филиала) федерального государственного
бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Всероссийский
государственный университет юстиции (РПА Минюста России)
Научный руководитель – **Затонский В.А.**, кандидат исторических наук, доцент
Поволжского института (филиала) федерального государственного бюджетного
образовательного учреждения высшего образования «Всероссийский государственный
университет юстиции (РПА Минюста России), г. Саратов, Российская Федерация

Аннотация: Важность изучения проблемных вопросов частного и публичного права в настоящее время обусловлена потребностью дальнейшего развития праворегулирования в любом государстве. Разработка вопросов в данной области существенно развивает теорию гражданского и административного права, позволяет лучше представить внутреннюю систему права, формы и методы правового воздействия общественные отношения, усилить регулятивные возможности права в условиях постоянных законодательных реформ, проводимых в государстве.

Ключевые слова: право, история, гражданское право, римское право.

Позитивное право представляет собой целостное и однородное явление. Однако, несмотря на данное свойство права, уже с момента зарождения права мыслители и творцы права понимали необходимость разделения права на частное и публичное.

Первые свидетельства о разделении права и его отличии от закона встречаются в трудах ученых и философов Древней Греции. По их мнению, закон - продукт деятельности государства, необходимый для построения общения между членами общества. Право же первично по отношению к закону, если закон устанавливается государством, то право – природой.

Известный мыслитель тех времен Цицерон в своей работе «О законах» представляет закон как высший разум, заложенный в природе, который определяет не только верное и неверное поведение, но предписывает соответствовать данным представлениям. По его мнению, данный разум и представляет собой закон, который должен соответствовать естественному праву. Несмотря на это в Римской империи сформировалось строгое представление о правовой природе как системы. Настоящее гражданское право существенно отличается от римского гражданского права. Римское гражданское право представляло собой национальное право, регулирующее имущественные отношения между гражданами Рима. Особенностью римского права было сочетание таких признаков как строгий формализм, консерватизм и национальная ограниченность. Основным источником римского права выступали Законы XII таблиц [1].

Со временем по мере развития торговых отношений Римской империи с иными государствами, римляне признали необходимость формирования иной правовой системы, такой как права народов как разновидности римского права, которое отличалось большей гибкостью. Сформировалось преторское право в результате деятельности преторов и иных магистратов, которые дополняли своими актами и решениями первые две системы. Совокупность данных трех правовых систем образовала римское гражданское право, которое в результате взаимопроникновения, которое и заложило понятие римского частного права.

Уже в Римской империи помимо частного права существовало право публичное. Римский юрист Ульпиан характеризует его как право, относящееся к положению Римского государства. Главным отличием права публичного от частного являлся

интерес: если предметом частного права выступал интерес отдельных лиц, то предметом публичного права являлся интерес государства, правовое положение государства, его органов и должностных лиц, регулирование отношений, имеющих ярко выраженный общественный интерес. Строгое разделение сфер, а также методы правового регулирования и их отличия демонстрирует причины разделения права на частное и публичное. Представление общества о разделении права на частное и публичное в дальнейшем отражалось зарубежных правовых системах в различных формах, то конкретизировалось самим законом, то в виде идеологии правового государства, то в виде идей общественного договора.

Что касается русского права, то разделение права на публичное и частное носило слабовыраженный характер, что объяснялось тем, что право в России долгое время было представлено в виде обычаев. Однако в XIX в. отношение к праву начало меняться из-за прогрессивных процессов в обществе, повышения интереса к идеям конституционализма и введения системы законов.

Развитие идей публичного и частного права в России нашло отражение в трудах известного русского юриста Н.М. Коркунова в «Лекциях по общей теории права». Он справедливо заметил, что разделение римлянами права на частное и публичное по принципу разделения интересов на частные и публичные является несостоятельным. По его мнению, различия, применяемые римлянами, отличаются неопределенностью и не позволяют разделить и определить различные области права. Также он считал ошибкой противопоставление интересов общественных и личных. Общий интерес представляет собой определенную совокупность частных интересов. В некоторой степени право охраняет интересы отдельных лиц, при этом указанный интерес должен быть общим либо может затрагивать интересы даже одной личности, которая должна занимать в государстве положение, при котором его интересы имеют значимость для всего общества в целом, т.е. частных интересов [2].

В последующем Н.М. Коркунов по-своему трактует различия частного и публичного права. Согласно его теории, причина различия между частным и публичным правом заключается в различии не бытового основания этих отношений, а в различии их юридической формы. При этом он отмечает, что сведение различий лишь к различию положения субъекта прав или последствий нарушения тех и других прав ошибочно. Суть заключается в том, что различие их остается более общим даже в тех случаях, когда ни о каком нарушении нет и речи.

Помимо таких юридических форм разделения объекта, различения «моего» и «твоего», существует и иная форма - приспособление объекта к совместному осуществлению разграничиваемых интересов. Во многом это объясняется тем, что существуют такие объекты, которые нельзя разделить заинтересованными субъектами. Иные объекты можно разделить, однако необходимо наличие юридических различных инструментов и методов.

На основании вышеизложенного, мы можем сказать, что необходимо применение обеих форм обеспечения юридической возможности, так как они не могут заменять друг друга в полной мере. Существование и применение обеих форм необходимо во всех случаях, как и две необходимые формы действия права. Именно сочетание обеих форм позволяет классифицировать правовые явления.

Список литературы:

1. Римское право. Конспект лекций. Васильева Т.Г., Пашаева О. М. - 2008. -160с.
2. Римское частное право. Баринаева М.Н., Максименко С.Т. - Учебное пособие - 2006. -208 с.

УДК 94(575)

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ – ИСА ҚАШҚЫНБАЕВ

Изжанова Л., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
 Ғылыми жетекшісі – **Сүлейменова Д.Д.,** тарих ғылымдарының кандидаты, БҚИТУ
 профессоры

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: Иса Қашқынбаев – Батыстан шыққан Алаш қайраткері және алғашқы қазақ дәрігерлерінің бірі. Орал қаласындағы әскери реалды училищесінің түлегі.

Кілт сөздер: әскери-реалды училищесі, экстерн, облыстық Земство, ассистент, аспирант

Алаш қайраткері Қашқынбаев Иса (Ғайса) Тауышұлы 1891 жылы қыркүйектің 15-інде бұрынғы Орал облысы, Ілбішін уезінің Құрайлы болысы 3- ауылында (қазіргі Ақжайық ауданы) дүниеге келген. Әкесі дәулетті әрі сауатты кісі болған. Тегі-Байұлына жататын тана руы. 1903 жылы Қарасу -Шалқар болыстық орыс-қазақ мектебін үздік бітірді.^[1]

1903-1910 жылдары Орал әскери-реалдық училищесінде оқыды. 1911 жылы осы училище жанындағы жоғары оқу орнына түсуге мүмкіндік беретін қосымша класты тамамдайды. 1912 жылы Орынбор халық ағарту округінің сынақ комитетінде ер балалар гимназиясының 8-сыныбы көлемінде латын тілінен қанағаттанарлық бағаға емтихан тапсырып, құжаттарын Мәскеу университетінің медицина факультетіне жолдады. Мәскеу университеті қабылдаудан бас тартқан соң сол жылы Қазан университетінің медицина факультетіне түсті.^[2] Орал облыстық земство жиынының стипендиясына оқыды. 1905 жылы студенттік толқуларға қатысты, татар М.Уахитов, чувашмары Н.Никольский, В.Охотников, қазақ Н.Залиев, Ә.Имамбаевтармен бірге РСДРП ұйымының оқушы ячейкасына кірді, полицияның жасырын бақылауына ілікті. 1-дүниежүзілік соғысқа байланысты 4-5-курстарды бір жылда экстерн бітірді. 1917 жыл Ақпан революциясынан соң Петроград қаласына келіп, саяси оқиғаларға араласты. І Бүкілресейлік мұсылмандар съезі қарсаңында шығыс зиялылары мен саяси қайраткерлерінің арасында Мұсылман аймақтарының болашақ мемлекеттік құрылымдарының унитарлық (Ресейден бөлінбейтін) және федеративтік түзілімін таңдау жөніндегі айтысына қатысты.

1917 жылы жазда Орал облыстық земство управасында, оның халық денсаулығын сақтау бөлімінің меңгерушісі А.Генкенің көмекшісі болып істейді. Земство съезін шақыру жөніндегі Жымпиты уездік ұйымдастыру комитетінің жұмысына қатысты. Осы орайда әкімшілік-аумақтық бөліністі ру жігі бойынша жүргізу көзқарасы салдарынан орын алған қақтығыстар тұсында Киев политехника институтының түлегі М.Балтановпен бірге Е.Қасаболатов тобына қарсы шықты. 1917 жылы желтоқсанда өткен II Жалпықазақ съезінде Уақытша Ұлт кеңесі (Алашорда) мүшелігіне кандидат (Ұлт Кеңесі мүшесінің орынбасары) болып сайланды.^[4]

1918 жылы қаңтарда Қаратөбеде өткен III Орал облыстық қазақ съезінде салық мәселесі туралы айтыста Жаһанша және Халел Досмұхамедовтер тобын қызу қолдады. Сол жылғы мамырда Жымпитыда өткен IV Орал облыстық қазақ съезінің делегаты, «Ойыл уәлаятының Уақытша үкіметіне» мүше болып сайланды. Облыстық земство жанындағы үкімет мүшесі ретінде әскери құрама жасақтау, халыққа дәрігерлік, тұрмыстық қызмет көрсету мәселелерімен шұғылданды. 1918 жылы желтоқсандағы Жымпиты Алаш гарнизонының бас көтеруі кезінде өткізілген Батыс Алашорда үкіметі мен облыстық земство басқармасының төтенше мәжілісіне қатысты.^[5]

Бас көтеруден соң әскери құрамаларды зиялы топ өкілдері мен ел ішіндегі сыйлы адамдардың балаларынан жасақтау, сапалық тұрғыдан жақсарту шараларын қолдады. Батыс Алашорда тізе бүккеннен кейін оның белсенді үкімет мүшелері арасынан Жаһанша және Халел Досмұхамедовтермен бірге (1920 жылы ақпан айының басында) Орынбор арқылы Мәскеуге жөнелтілді. Маусым айында кеңес басшылығына табыс етілген Батыс Алашорда үкіметінің қызметі туралы мәлімдемені әзірлегендердің бірі. Сол жылғы 3 маусымдағы БОАК қаулысымен Қазәсревком қызметіне ұсынылды. Қазәсревком бұл ұсынысты негізінен құптағанымен РК(б)П ОК-нің осы мазмұнда жеделхатына Қазақ РК(б)П облыстық комитеті келісім бермеді. Әсіресе 1920 жылы 21 маусымдағы мәжілісінде «әлеумет үшін қауіпті» адам ретінде И.Қашқынбаевты айрықша мінездемемен Заволжье әскери округіне жіберу жөнінде шешім қабылдады. Алайда, Қазақ халық ағарту комиссариатының ара түсуімен сол жылғы тамыз айында осы органның Түркістан Кеңес республикасындағы уәкілі ретінде Ташкент қаласына жіберілді.^[6]

1920 жылы осында Өлкелік мұсылмандардың фельдшерлік мектебін ұйымдастыруға белсене қатысты. 20-жылдардың аяқ шенінде Орта Азия мемлекеттік университетінің педагогика факультетінде ассистент.

1930 ж. 1 қазанда университет аспиранттары М.Әуезов, Қ.Кемеңгеровпен бірге тұтқындалып, Алматы қаласына айдалды. Осында Қазақ КСР Біріккен саяси басқармасы комендатурасының арнаулы түрмесіне 32 қайраткермен бірге қамалды. «М.Әуезов, Ж.Күдерин, Қ.Кемеңгеровпен бірге қазақ ұлтшылдарының контрреволюциялық ұйымының Ташкенттегі астыртын бөлімшесіне мүше болды» деген айып тағылды. Иса Қашқынбаев 1930 жылы барлық Алаш қайраткерлерімен бірге тұтқындалып, бірақ Иса Қашқынбаев Алиханов және т.б барлығы 18 адам қылмыстық істері жоқтығына байланысты тұтқыннан 1932 жылы босатылған.

Иса Қашқынбаев 30-жылдар ортасында Ташкенттегі Семашко атындағы Функциональдық диагностика институтында бөлім меңгерушісі болды. 1938 жылы 23 сәуірде Өзбек КСР Мемлекеттік қауіпсіздік басқармасы тарапынан ұсталып, «халықаралық буржуазияның реакциялық бөлігіне көмек көрсетті», «контрреволюциялық ұйымға қатысты» деген айыппен қылмыстық жауапкершілікке тартылды. Өзбек КСР ІХК-ның 1939 жылы 1 желтоқсандағы қаулысымен қылмысы дәлелденбеуі себепті Иса Қашқынбаев қамаудан босатылған. Бұдан кейінгі Ташкент қаласында тұрған. 1941жылы Ташкентте қайтыс болған, сонда жерленген.

Иса Қашқынбаев – Батыс Алашорда қайраткері, алғашқы қазақ дәрігерлерінің бірі. Қорытындылай келе, Бүгінгі тәуелсіздігіміздің іргетасы, бастауы - осы Алаш арыстары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Жаһанша, Халел Досмұхамедовтар, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Иса Қашқынбаев және басқалары көтерген батыл, мемлекетшіл және отандық идеясы болатын. Алаш қайраткерлері атқарған тарихи міндеттің зор маңызы да осында. Тарихқа тағзым, өткенге құрмет елге, жерге, Отанға деген құрмет болып табылады. Қазіргі Батыс Қазақстан облысының Жымпиты елді мекенінде 2008 жылы Алаш қозғалысының 90 жылдығына орай саябақ ашылды. Саябақта Алаш арыстарына арналған ескерткіш-монумент кешені орнатылған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Т.А.Қосуақ «Азапты Аластаған Арулар» Алматы, 2004
2. А.Әлжанов «Алғашқы Қарлығаштар» Алматы, 2007
3. Д.Сүлейменова «Батыс Алашорда Тарихы – өлке тарихының құрамдас бөлігі» Алматы, 2007
4. Д.Сүлейменова «Батыс Алашорда арыстары» Орал, 2017
5. Д.Сүлейменова «Алаш қозғалысы және Жаһанша Досмұхамедов» Орал, 2010
6. Батыс Қазақстан Облыстық әкімдігі «Батыс Қазақстан Облысы» энциклопедиясы Алматы, 2010

ӘОЖ 34.09

СОТТАЛҒАНДАРДЫ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУДІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК МОДЕЛІ

Кикбаева Д., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, құқықтану мамандығының III курс студенті

Ғылыми жетекшісі – **Идресова Ү.Х.,** Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Азаматтық-құқықтық пәндері кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты

***Аннотация.** Мақалада сотталғандарды әлеуметтендірудің қазақстандық және шетелдік тәжірибелеріне шолу жасалады.*

***Кілт сөздер:** құқық, сотталғандарды әлеуметтендіру, әлеуметтік орта, пробация*

Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің «Қазақстан-2050» стратегиясының «Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында қол жеткізілген жетістіктерге қарамастан Қазақстанда осы уақытқа дейін жалпы жаңғырту процесіне кірікпеген әлеуметтік топтардың бар екенін атап өтті [1]. Осыған орай, еліміздің бас стратегиялық құжатында айқындалған саяси бағытқа негізделі отырып, Елбасының «100 нақты қадам» бағдарламасының 33-қадамында: «Бас бостандығынан айыру орнынан босаған және сынақтан өту қызметіне тіркелген азаматтарды әлеуметтік оңалтудың тиімді жүйесін қалыпқа келтіру. Осындай азаматтар үшін арнаулы әлеуметтік қызмет стандарттарын және әлеуметтік оңалтудың кешенді стратегиясын жасау» бағытында құзырлы органдарға нақты тапсырмалар берді [2]. Бас бостандығынан айыру орындарынан босаған азаматтардың әлеуметтік, еңбек қабілеті, денсаулық, психологиялық жағдайы және т.б. өзгеріп, олардың қоғамға, әлеуметтік ортаға бейімделуі және адамдармен қарым-қатынасы, араласуы үдерісінде қиыншылықтарға тап болып жататындығы анық. Соның салдарынан әлеуметтік ортамен байланысы бұзылады, еңбекке араласуында қиындықтарға тап болады, өзінің өмір сүруіне қажетті материалдық қажеттіліктерін өз бетінше қанағаттандыра алмайды немесе мүмкіншілігінен айырылады, көп жағдайда түрмеден босап шыққандардың бәрі осы аталған қиыншылықтарға тап болады, бұл қиыншылықтарды өздігінен еңсеріп, күресе алмай жатады, осыдан келіп олардың қоғамға әлеуметтік бейімсіздігі туындайды. Ал, әлеуметтік бейімсіздіктің арты кейде өткінішті факторларға ұрындырып жатады. Сондықтан, сотталғандарды әлеуметтендіру саласында мемлекеттік биліктің араласуын және оларға әлеуметтік көмек пен қызметтер көрсету ісін дамытуды қатаң талап ететін өзекті проблема. Қазақстан Республикасында пробациялық қызмет есебінде болу негіздер бойынша бас бостандығынан айыру орындарынан босаған адам өмірлік қиын жағдайда деп заңмен танылады және оларға әлеуметтік қорғау органдары әлеуметтік қызметтер көрсетеді [3]. Жалпы, сотталғандарды әлеуметті ортаға қайта бейімдеу - көкейтесті мәселелердің бірі, оның шешімі тек құқық қорғау органдары емес, нақты мемлекет және азаматтық қоғам институттарына тәуелді.

Сотталғандарды әлеуметтендіру процесінде қылмыстық-атқару жүйесі мекемелеріне ерекше орын берілген, себебі жазаны өтеудің қалыптасқан жүйесі белгілі бір әсерін қалдырады: отбасылық, туыстық байланыстарды әлсіретеді, сотталғанның өз ресурстарын ұтымды және дұрыс пайдалану және бостандықта әртүрлі өмірлік жағдайларда барабар шешім қабылдау дағдыларын жоғалтуына әсер етеді. Бұдан басқа, босатылғаннан кейін адамға қолдау көрсетудің, оны қоғамға толықтай қайтару тетігі тиімділігінің, алғашқы кезеңде туындаған әлеуметтік-құқықтық проблемаларды

шешуге жәрдем көрсетудің ерекше мәні бар. Бұрынғы сотталғандарды бейімдеу қылмыстық-атқару жүйесі органдарының ғана міндеті емес. Осы күрделі мәселеде барлық уәкілетті мемлекеттік органдар мен үкіметтік емес ұйымдардың кешенді ынтымақтастығы көмек бере алады.

Сотталғандарды әлеуметке қосу мәселесі бойынша алғашқы қадам құқық қорғау қызметі мен сот жүйесінің тиімділігін арттыру жөніндегі шаралар шеңберінде қабылданған болатын, онда қылмыстық жазаны өтеген адамдарды әлеуметтік бейімдеу мен оңалтуды ұйымдастыру және жүзеге асыру жөніндегі функциялар жергілікті атқарушы органдардың қарамағына беріледі. 2012 жылы қылмыстық-атқару инспекциясы құрылымында пробация қызметінің бөлімшелері құрылған болатын, ол сотталғандардың мінез-құлқын бақылауды жүзеге асырып қана қоймай, оларды жұмысқа кіргізуді, білім және мамандық алу, медициналық қызмет көрсетуді, заң, психологиялық және өзге де әлеуметтік көмекті қамтитын әлеуметтік-құқықтық көмек алуына жәрдемдеседі. 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап Қылмыстық-атқару кодексі қолданысқа енгізілді, онда босатылған сотталғандарды әлеуметке қосу процесін реттейтін нормалар көзделген[4]. Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және пробация қызметінде есепте тұрған адамдарға әлеуметтік-құқықтық қызметтердің қажетті көлемін көрсетуде мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктердің және азаматтардың мүмкіндіктерін кешенді іске асыру тетігін жаңғырту мен дамытудың маңызды аспектілеріне жетекші рөл беріледі. Құқықтық қатынастардың барлық субъектілерінің өзара іс-қимылының тиімділігін арттыруға ерекше назар аударылған. Қазақстан Республикасындағы бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және пробация қызметінде есепте тұрған азаматтарды әлеуметтік оңалтудың 2017 - 2019 жылдарға арналған кешенді стратегиясы жазасын өтеушілер босатылғаннан кейін және пробация қызметінде есепте тұрған кезеңінде азаматтың әлеуметтік бейімдеспеуі мен әлеуметтік адасу алғышарттарын жоюға бағытталған [5]. Кешенді стратегия ережелерін жүзеге асыру заңнама нормаларына негізделеді, дәйекті және әдістемелік сипатта болады, Конституцияда жарияланған азаматтардың барлық құқықтарының, бостандықтары мен заңды мүдделерінің қол сұғылмаушылығын және іске асырылуын қамтамасыз етеді. Кешенді стратегияның ережелері ағымдағы жағдайдың мониторингі мен объективті бағалануын және оны іске асыру барысында қол жеткізілген жетістіктердің тиімділігін ескере отырып түзетілуі мүмкін.

Елімізде жазаны өтеу режимі; тәрбиелік ықпал ету; жағымды әлеуметтік байланыстарды сақтап тұру; қоғамға пайдалы еңбек; бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік білім алу; қоғамдық ықпал ету сотталғандарды түзеудің, әлеуметтендірудің негізгі құралы болып табылады. Қылмыстық-атқару мекемелерінің әкімшілігі сотталғандармен жеке тәртіппен олардың қажеттіліктеріне сәйкес, әлеуметтік бейімдеу жөніндегі жұмыстар мен психологиялық жұмыс жүргізеді. Сотталғандарды әлеуметтік бейімдеу жөніндегі жұмыс мынадай: 1) сотталғандармен жұмыс жөніндегі жеке бағдарламаларды әзірлеу; 2) сотталғандарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуге бағытталған бағдарламаларды әзірлеу, ұйымдастыру және іске асыру; 3) мемлекеттік органдарды, жергілікті атқарушы органдарды және жұртшылықты сотталғандарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуге тарту; 4) сотталғандардың жағымды әлеуметтік байланыстарын нығайтуға жәрдемдесу; 5) босатылатын адамдарға көмек көрсету нысандарында жүзеге асырылады [6].

Ал, көптеген шет елдердің заңнамасында қамаудағылардың еңбек қызметі міндетті болып табылады (Швейцария, Швеция, Польша, Норвегия, Германия, Латвия, Қытай, т. б.). Түрме әкімшілігінің міндеті сотталғандардың мүмкіндігінше мамандығын, олардың жынысын, жасын, денсаулық жағдайын ескере отырып, пайдалы еңбек түрін қарастыруға тиіс. Түрме әкімшілігінің аса маңызды міндеті сотталғандардың ақылға қонымды және пайдалы қызметпен айналысуға олар үшін аса

маңызды міндет. Чехияда түзеу-тәрбиелеу мекемелері жанында сотталғандарды босатылуға дайындауға арналған оңалту бөлімшелері жұмыс істейді. Осыған ұқсас практика Норвегияда қолданылады, онда «Half-WayHous» («Үйге жарты жолда») «өтпелі» түрмелері жұмыс істейді, оларда босатылуға дайындалып жатқандардың әрқайсысына қажетті әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету үшін бір қызметкер белгіленеді. Ұлыбританияда түрме қызметі мен пробация қызметі бірлесіп өткен ғасырдың ортасында құқық бұзушыларды бағалаудың ұлттық жүйесін әзірледі, ол қайта қылмыс жасау ықтималдығын сапалы және сандық бағалауға, сотталғандардың жеке дамуында болып жатқан өзгерістерді өлшеуге, сотталғандардың қажеттілігі мен тәуекелді бағалауды ескере отырып олардың жеке тұлғасына психотерапевтік ықпал етуді жоспарлауға мүмкіндік береді. Швейцарияда барлық сотталғандар, зейнеткерлік жасқа жеткендерді қоса алғанда, еңбек етуге міндетті. Еңбек етуден бас тарту қамау режимін бұзу болып табылады және тәртіптік шараларды қолдануды көздейді. Жұмыс берушілердің айтуынша, тәуелсіз өндірушілер түрмелерге белсенді түрде араласып, жұмыскерлерді жұмысқа тартады. Латвия мен Швецияда болғандай, Швейцариядағы тұтқындардың жұмысы пенитенциарлық мекемелердің өкілдері мен ұлттық еңбек нарығында басымдыққа ие жағдайлардың жағдайында жүргізіледі. Ал, Нидерланды түрмелері сотталғандарға жақын туыстарымен күнде кездесуге рұқсат беру, егер тәртібі оң болса, туысқандарымен, достарымен саябақтарда қыдырып келуіне және т.б. әлеуметтік ортамен байланысты үзбейтін шаралар қолданылады. Жалпы, Нидерланды мемлекеті бас бостандығынан айыру жазаларының өзгеше ізгі жолдарын тәжірибеге енгізген мемлекет. Бұл мәселе де шетелдік тәжірибені сараптамалық зерттеуді қажет етеді.

Қорытындылай келе, елімізде сотталғандарға техникалық және кәсіптік білім беру бағдарламалары кәсіпкерлікке баулитындай етіп жасалып, оқытылу қажеттігі заман талабы. Сотталғандарға кәсіпкерліктің алғы шарттарын үйрету үдерісі үзіліссіз жүргізіліп, олардың түрмеден шыққаннан кейін өзін-өзі, отбасын асырай алатындай бейімделгені жөн. Еңбек тұлғаны шыңдайды, әрі төзімділік пен шыдамдылыққа үйретеді. Еңбегінің жемісін көру адамды жақсылыққа жетелейді. Қылмыстық-атқару саласындағы құзырлы органдар білім беру мекемелері мен кәсіпкерлер одағы немесе Сондай-ақ, жазаны өтеу мекемелерінен босап шыққан адамдардың көбі бөгде адамдармен араласып, тіл табысуда жасқаншақтанатыны мәлім. Олар адамдармен ашылып сөйлесіп кетуі қиын. Әлеуметтендіру – бұрын сотталған адамдарды қоғамға заңды сыйлай білетін азаматтар ретінде кіріктіруге бағытталған кешенді шаралар болып табылады. Сотталғандарды қоғамға бейімдеу үшін, қоғам да оларды «өзекке теппей» қабылдауға бағытталған қадам жасай білу керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 14 желтоқсан 2012 ж.
2. 100 нақты қадам. Қазақстан Республикасының Президенті бағдарламасы. 20 мамыр 2015 ж.
3. Қазақстан Республикасының «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» заңы. 29.12.2008. 6-бап
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық - атқару кодексі 5.07.2014 ж. 119-120 бап
5. Қазақстан Республикасындағы бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және пробация қызметінде есепте тұрған азаматтарды әлеуметтік оңалтудың 2017-2019 жылдарға арналған кешенді стратегиясы 8.12.2016 ж.
6. С.М.Әпенев. Қылмыстық-атқару құқығы – Алматы. ҚазМЗА. 2011

ӘОЖ 17.022.1

ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ

Қабдраш А.О., БҚИТУ педагогика факультетінің 1 курс студентті
Ғылыми жетекшісі – **Хасанова М.Д.,** БҚИТУ аға оқытушысы

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Білімсіз адамгершілік молаймайды, білімсіз адам өзгенің абзал қасиеттерін тани алмайды. Жан дүниені тәрбиелемей үлкен жетістікке жету жоқ. Ғылым мен тәрбие ұштасса ғана рухани салауаттылыққа жол ашылмақ. Мінез құлқын түзей алмаған адамның ақиқат ғылымына қолы жетпейді.

Кілт сөздер: мемлекет ұғымы, мемлекет түрлері, құқық, құқықтық мемлекет, этикалық ізгіліктер, философ.

Әр түрлі кезеңдерде ғалымдар, философтар түрлі мемлекеттердің модельдерін жасауға тырысты. Әр адам өзінің белгілі бір мемлекет түрлерін бөліп, қоғам үшін қандай мемлекет жақсы, ал қайсысы мүлдем қолайсыз екенін көрсетуге тырысты. Олардың арасында әл-Фараби да ерекше орын алады. Тарихымыздағы ұлы тұлғалардың бірі, ислам дүниесінің ең ірі, атағы әлемге жайылған ғұлама философы, Аристотельден кейінгі «Екінші ұстаз» атанған, батыс пен шығысты білімімен бас идірген Әбу Насыр әл-Фараби қазақ жерінде, Отырар қаласында 870 жылы дүниеге келген. Әл-Фараби түркі тайпасының әулетті отбасында дүниеге келген, әкесі әскер басы болған. Руы қаңлы-қыпшақ. Әкесі әскер басы болғандықтан, жас Мұхаммедтің де жауынгершілік, соғыс өнерінен хабары болған. Бала Мухаммед қала медреселерінің бірінен сауатын ашып, хат танып, Отырар кітапханасынан мол қорынан сусындап өскен. Тіл үйренуге жастай көңіл қойған. Араб тарихшысы ибн Халликан «әл-Фараби 70-ке жуық тіл білген» деп жазып қалдырған. Әсіресе түркі тілін, араб, парсы, грек тілдерін жетік меңгерген. Әбу Насыр әл-Фараби 12.16 жасында ғылым-білім іздеп Бағдатқа аттанған. Бағдад шаһары ғылым мен өнерге ден қойған адамдарға қақпасын кең ашып, оларға ғылыммен айналысу үшін бар жағдай жасаған. Ұлы ғалым, философ, музыка теоретигі Әбу Наср әл-Фараби ғылымның әр түрлі салаларының дамуына үлкен үлес қосты. Оның көзқарастары, идеялары, осы әлемді түсіну әлі күнге дейін тек үлкендер арасында ғана емес, сонымен қатар өскелең ұрпақ арасында да өзекті. XX ғасырдың белгілі философ, социолог және қоғам қайраткері П. Н. Федосеев "орта ғасырлық Шығыс ғылым тарихында әл-Фарабиге тең ғалым табу өте қиын, ол ғылыми ойдың тереңдігі мен кеңдігімен және жан-жақты энциклопедиялық біліммен ерекшеленді" [1]. Өйткені, трактаттарды оқи отырып, әркім өзі үшін өмірді түсінуде, өз іс-әрекеттерін түсінуде жаңа нәрсе ашады. Бірінші орынға әл-Фараби адамның білім алуына және қоғамның бақытын түсінуге ұмтылды. Оны бір ұлттың немесе ұлттың өкілі деп атауға болмайды. Әл-Фараби-тек түркі ғана емес, парсы, грек, үнді мәдениетінің құндылықтары мен жетістіктерін біріктіре алатын әлемдік деңгейдегі адам. "Қайырымды қала" трактатында әл-Фараби әлеуметтік әділеттілік пен еркіндікті орнықтыратын – ізгілікті қоғам туралы ой қозайды. Мұндай қоғамды ұлы ойшыл "әрбір адам екінші адамның өмір сүруіне қажетті үлесін бертін, бір-біріне көмектесетін адамдарды біріктіру арқылы ғана адам өз табиғатына сай жету дәрежесіне ие болатын" қоғам түрінде елестетеді. "Қала" сөзі біз қазір қолданатын мағынада емес, басқа мағынада, яғни қала — бұл жеке тұтас қоғам немесе мемлекет. Сонымен, "мемлекет" ұғымы дегеніміз не? Әл-Фарабидің мемлекеттің қандай түрлері бар? Ол үшін қандай идеалды болып көрінген, қандай дұрыс емес? және ол қалай атаған еді және қандай бағыттар бойынша бөлінген? "Мемлекет" ұғымында өзінің мәні салынған, бірақ сонымен қатар негізгі мағынасы мынадай: "мемлекет-құқық және мүдделердің

ортақтығы мәселелерінде өзара байланысты халықтың игілігі. Адамдардың мұндай қосылуының себебі олардың әлсіздігі емес, бірге өмір сүрудің туа біткен қажеттілігі".Әл-Фараби өз трактаттарында мемлекет-қалалардың екі негізгі түрлерін бөліп көрсетеді: "тәуелсіз" және "ізгілікті" [2]. Осы екі мемлекет түрін толығымен шектеуді ол өзінің "Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактатында" жүргізеді. Өз кезегінде "тәуелсіз" қалалар бірнеше түрге бөлінеді. Бұл қалалар жалпы сипатқа ие. Бұл қалалардың тұрғындары түрлі әрекеттер жасайды. Осы теріс қылықтар бойынша "надандық" қалалар болып бөлінеді: қажет қалалар, алдау, билікті сүйгіш, төмен және бақытсыз қалалар. Қажет қаласының тұрғындары "дене өмір сүруі үшін — тамақ, ауыз су, киім-кешек, үй-жай және оған қол жеткізуде бір-біріне көмек" қажет материалдық заттармен ғана шектелуге тырысады. Билік сүйгіш қала — бұл тұрғындары басқа қалаларды бағындыруға ұмтылатын, өз қолдарының орындалмауы, олар үшін қуаныш пен бақыт негізі-басқаларды жеңу болып табылады. Ақыр соңында, ұжымдық қала бар. Бұл ойпатты және биік қала. Онда адал адамдармен қатар әділ адамдар, даналықтар, жоғары атаққа лайықты адам өмір сүреді. Сондықтан дұрыс таңдалған стратегияда, ақыл-ой билеушісінің нақты күш-жігерінде ол мейірімді қалаға айналуы мүмкін деген үміт бар. Әл-Фарабидің ұжымдық қалалар қатарына Бағдад кіреді. Ол бұл қаланы өте жақсы көрді, бірақ оның кемшіліктерін көрді. Әл-Фарабидің еңбектері өмірді қайта ойлауға, қандай да бір әрекетті таңдауда дұрыс шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Көптеген мемлекеттер әл-Фараби еңбектерінде сипатталатын "мейірімді" қаланың деңгейіне жетуге тырысады. Тіпті біздің мемлекетіміздің дамуында әл-Фарабидің идеялары байқалады. Мәселен, Н. Ә. Назарбаев өзінің "Қазақстан-2050" Жолдауында "Қуатты мемлекет, дамыған экономика және жалпыға ортақ еңбек мүмкіндіктері негізінде берекелі қоғам құру" мақсатын қойды. Ол сондай-ақ "тек дұрыс қойылған мақсаттар ғана табысқа жететінін" атап өтті [4].

Әдебиеттер тізімі:

1. Раимқұлова Д.У. Әбунасыр әл-Фараби және ортағасырлық Отырар // Ғұлама. Ойшыл. Ұстаз. Әл-Фарабидің 1130 жылдығына арналған 2001 жылдың қазан айының 12 жұлдызында Отырарда өткізілген Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары, -Алматы: Қазақпарат, 2001 ж
2. Нысанбаев Ә. Ғылым тарихы және философиясы. Оқу құралы. Алматы: Эверо, 2013 ж
3. Байғабылов Х.С. Ұлы ойшыл ғұлама // Ғұлама. Ойшыл. Ұстаз. Әл-Фарабидің 1130 жылдығына арналған 2001 жылдың қазан айының 12 жұлдызында Отырарда өткізілген Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары, -Алматы: Қазақпарат, 2001 ж
4. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың "Қазақстан-2050" Стратегиясы

АЛЬ-ФАРАБИ И ПРАВО

Кабдраш С. О., студент 1 курса педагогического факультета ЗКИТУ

Научный руководитель - Хасанова М. Д., старший преподаватель ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: без знаний мораль не растет, без знаний человек не может признать достоинства других. Нет большого успеха без воспитания души. Только сочетание науки и образования открывает путь к духовному благополучию. Человек, который не может исправить свое поведение, не имеет доступа к науке правды.

Ключевые слова: концепция государства, типы государства, право, верховенство права, этические добродетели, философ.

ӘОЖ 346.7

ӨЗІН-ӨЗІ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ: ӨЗЕКТІЛІГІ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қаратай Н., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, құқықтану мамандығының III курс студенті

Ғылыми жетекшісі – **Идресова Ү.Х.,** Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Азаматтық-құқықтық пәндері кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ.

Аннотация: Мақалада өзін-өзі жұмыспен қамтушылардың құқықтық мәртебесін заңмен белгіленуі мәселелері баяндалады.

Кілт сөздер: жұмыссыздық, өзін-өзі жұмыспен қамту, бірыңғай жиынтық төлем, Салық кодексі

Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің 2017 жылғы мәлімдемесінде елімізде өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың жалпы саны екі млн-нан асыпты. Нақтырақ айтсақ, 2 099 222 адам. Оның 1 881 484-і нәтижелі, 217 738-і нәтижесіз жұмыспен қамтылғандар. Өзін-өзі жұмыспен қамтығандар – табыс алу үшін тауарлар өндірумен (өткізумен), жұмыстар мен қызметтер көрсетумен дара айналысатындар, өндірістік кооперативтер мүшелері, отбасылық кәсіпорындардың (шаруашылықтардың) және жалдамалы жұмыскерлердің еңбегін пайдаланушы жұмыс берушілердің еңбекақы төленбейтін жұмыскерлері қатарындағы жеке тұлғалар деп түсіндірілді (қазір 26.12.2018 № 203-VI Заңымен бұл түсінік заңнан алынып тасталды)[1]. Дәл, осы өзін-өзі жұмыспен қамтылғандар мәселесі қоғамда шешімін таппаған күрделі мәселеге болды. Олардың көбісі жасырын жұмыссыздардың қатарында деп есептеледі. Бірақ олар – шағын бизнес саласындағы кішігірім жеке кәсіпкерге жұмыс істейтіндер, сондай-ақ, тіркеусіз жұмыс істейтін шағын кәсіпорындардың жалдамалы жұмысшылары еді. Өзін-өзі жұмыспен қамтылғандар мемлекеттік тіркелімге жатпайды, сондықтан олар еліміздегі жұмыссыздар санатында есептелді.

2017 жылы Н. Ә Назарбаевтың тапсырмасымен Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі ел экономикасына бейресми жұмыспен қамтылған халықты қалыптастыру және тарту мақсатында 2018-2020 жылдарға арналған «Жол картасын» әзірледі. Жол картасы үш жағдайда: бірінші - өздігінен жұмыспен қамтылмаған жұмыссыздарды өзектендіру, екінші – оларды жеңілдетілген жағдаймен рәсімдеу және табысы 12 АЕК-ден төмен болатын өзін-өзі жұмыспен қамтыған адамдарды салықтан босату туралы бағыттарды қамтыды. Тек, кейбір тұлғалар үшін МЗЖ төлеу міндетін орынына жеке құқығы болып табылады.

Бірыңғай жиынтық төлемді енгізудің басты себебі - бейресми жұмыспен қамтылған тұлғалардың қызметін тіркеуді жеңілдету. БЖТ енгізілуімен аталған тұлғалар барлық төлемдерді төлеуге және әлеуметтік қамсыздандыру жүйесіне қатысу мүмкіндігіне ие болды. Сондай-ақ, БЖТ-ның артықшылығы - міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесіне енгеннен кейін медициналық мекемені таңдап, шектеусіз мөлшерде медициналық қызмет түрлеріне қол жеткізе алады. БЖЗҚ-да өзінің зейнетақы жинақтарын толықтырудан басқа БЖТ төлеушілер үшін зейнетақы жүйесіне қатысу өтіліне байланысты базалық зейнетақы төлемін алу мүмкіндігі пайда болды. Жүйеге қатысушы еңбек ету қабілетінен, жұмысынан, асыраушысынан айырылған және жүктілік пен босану, бала асырап алған, бала күтімі жағдайларында әлеуметтік төлемдер ала алады. Бірыңғай жиынтық төлем ЖК ретінде тіркеусіз кәсіпкерлік

қызметпен айналысатын, сондай-ақ жалдамалы қызметкердің еңбегін пайдаланбайтын, салық агенттеріне қызмет көрсетпейтін және (немесе) басқа жеке тұлғаларға жеке қосалқы шаруашылық өнімдерін сататын жеке тұлғаларға арналған (жылдық табыс 1175 АЕК-тен аспауы тиіс).

БЖТ төлемейтіндерге келесі тұлғалар жатады:

1) Салық кодексінің 774-бабы 1-тармағының 3) тармақшасында көрсетілген қызмет түрлерін коммерциялық жылжымайтын мүлік аумағында, сондай-ақ коммерциялық нысандарда, оның ішінде меншік, жалдау, пайдалану, сенімгерлік басқару объектілерінде жүзеге асыратын тұлғалар;

2) тұрғын үйді қоспағанда, жалға (жалдауға) мүлік беретін тұлғалар;

3) жеке тәжірибемен айналысатын тұлғалар;

4) оралмандарды қоспағанда, шетелдіктер мен ҚР азаматтығы жоқ тұлғалар;

5) жеке кәсіпкер ретінде мемлекеттік тіркеуден өткен тұлғалар [2].

Бірыңғай жиынтық төлем (БЖТ) режимі формалды емес жұмыспен қамтылғандарға жеке кәсіпкер ретінде тіркелмей-ақ кәсібін жүргізуге мүмкіндік береді.

БЖТ төлеушілер мынадай мүмкіндіктерді иеленеді:

Бірінші: міндетті медициналық сақтандыру аясында барлық медициналық қызмет түрлеріне қол жеткізе алады. Медициналық ұйымды таңдау құқылы болады.

Екінші: Зейнетақы жүйесінде еңбек өтілін жинап, базалық және жинақталған компоненттер есебінен тиісті көлемде зейнетақы алатын болады. Бұл орайда БЖТ төлеушілердің базалық зейнетақы көлемі еңбек өтіліне сәйкес есептеледі.

Үшінші: міндетті әлеуметтік сақтандыру жүйесіне қатысады және еңбек ету қабілетінен, асыраушысынан айырылу жағдайларына, жүктілік және босану, жаңа туған нәрестені асырап алу, 1 жасқа дейінгі бала күтімі бойынша әлеуметтік төлемдер алуға құқылы болады.

БЖТ төлеу өз еркімен, қалауымен жүзеге асырылады. Бұл жүйеге қатысу, қатыспау құқығы азаматтың өз шешіміне байланысты болады. Бұл орайда БЖТ төлемегені үшін қандай да бір жауапкершілікке тарту шарасы қарастырылмаған. БЖТ мөлшері республикалық және облыстық маңызы бар қала тұрғындары үшін - 1 айлық есептік көрсеткішті (2019 жылы 2 525 теңге), басқа елді мекендердің тұрғындары үшін – айлық есептік көрсеткіштің жартысын (2019 жылы 1 262,5 теңге) құрайды (тұрғылықты жерінде тіркелуіне сәйкес).

БТЖ төлеуші салықтық органдарына есеп бермейді.

БТЖ үлесі мынандай:

- 10% - жеке табыс салығы;

- 20% - Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорына әлеуметтік аударымдар;

- 30% - Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қорына зейнетақы жарнасы;

- 40% - Әлеуметтік медициналық сақтандыру қорына аударымдар. Қалай болғанда да жинақтаушы зейнетақы жүйесіне, әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесіне қатысу – заман талабы. Қазір жұмыссыз жүрген, бірақ тұрақты жұмыс істегісі келетіндер үшін жұмысқа тұру, жаңа мамандықты игері мүмкіндіктері пайда болып жатыр. Осылайша адамдар барлық төлемдерді жеңілдетілген жағдайда жүзеге асырып, әлеуметтік қамсыздандыру мен медициналық сақтандыру жүйесіне қатысуға мүмкіндік алды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Халықты жұмыспен қамту туралы заң 6.04.2016 ж.
2. Қазақстан Республикасының Салық кодексі 25.12.2017 ж. (2018 жылғы өзгерістер мен толықтырулар)

САМОЗАНЯТОСТЬ: АКТУАЛЬНОСТЬ И ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Каратай Нуртас, студент III курса специальности правоведение Атырауского государственного университета им. Х. Досмухамедова

Научный руководитель - **Идрисова У.Х.**, профессор кафедры гражданско - правовых дисциплин Атырауского государственного университета им.Х.

Досмухамедова, кандидат исторических наук

Атырауский государственный университет им.Х. Досмухамедова, г. Атырау

***Аннотация:** в статье излагаются вопросы установления законом правового статуса самозанятых.*

***Ключевые слова:** безработица, самозанятость, единый совокупный платеж, Налоговый кодекс*

ӘОЖ 9(574)

БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ АГРАРЛЫҚ ДАМУЫ (XX ғ. 60-80 жылдары): ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ

Құсайынова М., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі – **Құрманалин С.Б.**, тарих ғылымдарының кандидаты, БҚИТУ
профессоры

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: Мақалада Батыс Қазақстанның халық шаруашылығының негізгі салаларының бірі ауыл шаруашылығының даму тарихы баяндалады. Нақтыланған кезеңде өлкенің аграрлық дамуы біраз ілгері басты. Авторлар ауыл шаруашылығындағы оң қадамдарды салыстырмалы түрде талдайды. Тақырыптың өзектілігі мен зерттеу қажеттілігі және зерттеу жұмысы бойынша қорытындылар мен тұжырымдар мақаланың негізгі мазмұнын құрайды.

Кілт сөздер: Батыс Қазақстан, аграрлық даму, ауыл шаруашылығы, жетістіктер, дағдарысты құбылыстар.

Халық шаруашылығында ауыл шаруашылығы тарихи да күрделі орындардың біріне ие. Өйткені ол екі өзара сабақтас міндеттерді шешеді: бір жағынан, халықты азық-түлікпен, екінші жағынан өндіріс кәсіпорындарын ауыл шаруашылығы дақылдары шикізатымен қамтамасыз етеді. Ауыл шаруашылығының қоғамдағы осындай маңызды ролі Қазақстан Республикасы тарихына тән жағдай болып саналады.

Қазақстан патшалық Ресейдің отарлау саясаты кезінде де, кейінгі жиырмамыншы ғасырдағы кеңестік дәуірде де ауыл шаруашылығы дамыған аграрлы елдің бірінен саналды. Алайда, Қазақстанның XX ғасырдағы ауыл шаруашылығы дамуының жетістіктері маңызды, әрі қарама-қайшылыққа толы күрделі процестердің бірі болып есептеледі. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін қазақ өлкесінде социалистік меншікке негізделген ұжымдастыру саясатын жүргізу қолға алынып, колхоз, совхоз құрылысының негізі қаланғандығы тарихтан мәлім. Екінші дүниежүзілік соғысқа дейін жаңа сипатқа ие болған бұл аграрлық саясат соғыстан кейінгі кезеңде бұдан әрі жалғасып, республикада 1950-жылдардың аяғына қарай совхоз, колхоз құрылысы толық жеңіске жетті. 1960-80 жылдарда бұл саясат одан әрі тереңдеп, Қазақстанда экономикалық жағынан қуатты, энергетикалық, техникалық жағынан жоғары, еңбекті ұйымдастыру тұрғысында сол кезеңге сай тиімді ірі аграрлық ұжымшарлар мен кеңшарлар барынша қызмет етті. Сөйтіп, Қазақстан КСРО-ның шығыстағы ірі аграрлық-экономикалық аймағына айналды. Тіпті, 1980-жылдардың басында ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіптің өзара жақындасуы барысында ірі аграрлық-өнеркәсіптік кешендердің дүниеге келуіне жол ашылды. Алайда, 1980-жылдардың бірінші жартысында жалпы КСРО секілді Қазақстанда да ауыл шаруашылығының дамуына жетістіктермен қатар күрделі қиындықтар, қарама-қайшылықтар, тежелу процесі тән болды. Қазақстанның ауыл шаруашылығының дамуында Батыс аймағы (Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау облыстары) өзінше үлес қосты. Оның айқын дәлелі Батыс Қазақстанда екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылдарда мал саны өсіп, жоғары егіншілік дамып, нәтижесінде бұл өлке ірі аграрлық-экономикалық аймақ дәрежесіне көтерілді. Сөйтіп, 1970 жылдардың аяғы – 1980 жылдардың басында Батыс Қазақстан аймағы жалпы республикалық ауыл шаруашылығы жиынтық өнімін өндіруде астық дақылдары бойынша 10 пайыз, ет өндіру 15 пайыз, жүн 24 пайыз, сүт өндіру 10 пайыз үлеске ие болды [1]. Ірі ұжымшарлар мен кеңшарлар, агроөнеркәсіптік кешендер, ауыл шаруашылығы дақылдарын өңдейтін құрылыстар салу жүзеге

асырылды. Қазіргі таңда тарихымыздың ақтаңдақтарын ашуда, жекелеген аймақтың, ауыл шаруашылығы салалары мен өнеркәсіп орындарының еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуына қосқан үлесін баяндау, олардың даму барыстарын саралап зерттеу тарих ғылымының негізгі бағыттары қатарына жатады. Соның ішінде 1960-1980 жылдардағы Батыс Қазақстандағы ауыл шаруашылығының дамуы: тарихы және сабақтарын зерттеу танымдық мағынасы мен тарихи маңыздылығы айқын тақырып болып табылады. Өйткені зерттеу тақырыбының өзектілігі қоғам өмірінде ауыл-селонның алатын орнымен тығыз байланысты. Себебі кез-келген ұлттың шығу тегі, өзінің бастау бұлағы, дәстүрлі мәдениетінің қалыптасқан кеңістігі – ауыл. Ал ауылдың тарихы – қазақ ұлтының тарихы. КСРО ыдырағанға дейін қазақтардың басым бөлігі ауылдарда тұрып, аграрлық салада еңбек етті. Оның үстіне халықты азық-түлікпен, индустрияны шикізатпен аграрлық сала қамтамасыз етеді.

Республика жағдайындағы ауыл шаруашылығындағы жетістіктер мен күрделі қарама-қайшылықтар Батыс Қазақстанның ауыл шаруашылығында да көрініс тауып жатты. Қазіргі егемендік және тәуелсіздік жағдайында бұл ауыл шаруашылығының дамуындағы қандай да болмасын өзгерістер өз тамырын кеңестік дәуірдегі аграрлық саясаттан алады. Сондықтан осыған сәйкес, тарихи күрделі процестерді, қоғамдық-саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени-рухани және әлеуметтік-демографиялық өзгерістерді шынайы тұрғыда зерделеу, оның оң және теріс ықпалдарын жан-жақты ашып көрсету бүгінгі таңда отандық тарихтағы қажетті міндеттердің бірінен саналады. Бірінші кезекте күні бүгінгі жас буын өзінің аталарының немесе қазіргі аға ұрпақтың қандай жағдайда, қандай қоғамда, қаншалықты еңбек атқарғандығын тарихи тұрғыда пайымдай алуы керек. Осы тұрғыда аграрлық тарихты зерттеушілер тарапынан көпшілік назарына ұсынылатын ғылыми еңбектердің алдына қойған міндеттерінің қатарында төмендегідей өзекті сұрақтар болуы тиіс. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылдардағы Батыс Қазақстан еңбекшілерінің ауыл шаруашылығын дамытуға қосқан үлесін тарихи сана елегінен өткізу. Оның ішінде, 1946-1953 жылдардағы әміршіл-әкімшіл жүйенің шарықтауы барысында аймақта ауыл шаруашылығының дамуын қалпына келтірудегі тарихи процес пайымдалуы керек. Екіншіден, 1953-1954 жылдардағы КОКП ОК қыркүйек және ақпан-наурыз пленумдары шешімдеріне сәйкес жүргізілген түбегейлі бетбұрыс пен тың және тыңайған жерлерді игеруден туындаған аграрлық тарихтың даму барысы зерделенуі қажет. Сонымен қатар КОКП ОК 1965 жылғы наурыз пленумы шешіміне сай қабылданған жаңа аграрлық саясатты жүзеге асыру барысындағы жетістіктер мен күрделі қиындықтар тарихын баяндау болып табылады. Сол сияқты, 1980 жылдардың ортасында басталған қайта құру саясаты кезінде жүргізілген реформалар және тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі ауыл шаруашылығын нарыққа көшіру мәселелері де бүгінде ел тарихының, шаруашылық шежіресінің назар аударарлықтай келелі мәселелерінің қатарынан саналады және жан-жақты қарастыруды талап етеді. Заманында Қазақстандағы кеңестік аграрлық саясатқа қатысты дәуір үрдісіне сәйкес көптеген ғылыми еңбектер жарық көрді. Біз бұл шағын мақалада кезеңдегі өлкенің аграрлық даму тарихнамасындағы басты зерттеулерге талдау жасауды мақсат етіп отырмыз. Осы орайда тақырыпқа қатысты отандық авторлардың монографиялық еңбектерінің басында тұрған Г. Дахшлейгер мен К. Н. Нұрпейісовтың «Кеңестік Қазақстанның шаруалар тарихы» атты еңбегінде мұрағат құжаттары, статистикалық деректердің мол қоры жинақталған. Еңбекте ауыл шаруашылығының материалдық-техникалық жабдықталуы, еңбеккерлердің әлеуметтік құрылымындағы өзгерістері баяндалады. Сонымен қатар, зерттеу еңбегінде ұжымшар құрылысының тарихы, ұжымшар мүшелерінің әлеуметтік-экономикалық жағдайларының табыстары көрсетілген [2]. В. К. Савосько мен И. Ш. Шамшатовтың монографиясында [3] ұжымшар құрылысының тарихи тәжірибесі ұжымшар өндірісінің материалдық-техникалық базасының нығаюы, ұйымдастыру мен еңбек төлемі, мамандардың өсуі және т.б. көрсетілген. Ал, басқа еңбегінде зерттеуші И. Ш. Шамшатов

ұжымшар өндірісінің отыз жылдық даму жолын қамтып, сонымен бірге КОКП ОК-нің 1965 жылғы наурыз пленумынан кейінгі аграрлық саясаттың жүзеге асу барысындағы әлеуметтік-экономикалық нәтижелеріне көңіл аударады[4]. Қазақстан тарих ғылымының жаңаша даму кезеңі, бұрынғы еңбектерді ой-елегінен өткізіп талдау жасау, оған жаңаша көзқарас егемен ел болудан басталды. Осы уақыттан бастап ұлттық тарихымыздың өткен-кеткені жан-жақты қарастырыла бастады. Тың деректердің ғылыми айналысқа енуі, тарихи ой-пікірдің жаңаша өрбітілуі төл тарихымызды толықтыра түсті. Бұл жылдары тоталитарлық мемлекеттің ауыл шаруашылығындағы дағдарыстық құбылыстары мен тоқырау мәселелері қайта зерттеліп, бірқатар зерттеулер жарияланды. Қазақстанның аграрлық дамуын талдауға жасалынған қадамдардың бірі деп К.А.Берденова, С.И.Иманбердиеваның «Аграрная политика тоталитарного государства как фактор кризисного состояния сельского хозяйства Казахстана» деген бірлескен зерттеуін атап өтуге болады. Еңбекте 1960-80 жылдардағы Қазақстандағы ауыл шаруашылығының дамуы тарихта шынайы көзқараспен талдау жасалынған. Бұл жұмыс жаңа тарихи принцип тұрғысында жазылып, сол тұстағы бүкіл Кеңес Одағындағы аграрлық салада етек алған тоқыраудың себептерін айқындауға ұмтылыс жасайды. Оның негізгі себептерін авторлар ауыл шаруашылығы саласындағы социалистік меншіктің орын алуының аграрлық теория мен практиканың алшақтығы салдарлары ретінде түсіндіреді. 1996 жылы жарық көрген Б.Қ.Бірімжаровтың «Қазақстанның 60-80 жылдардағы ауыл-селоларының әлеуметтік-экономикалық дамуы (батыс облыстар материалдары бойынша)» атты төрт тараудан тұратын монографиясы[5], біздің зерттеуімізге кезеңі жағынан да, тақырыбы жөнінен де жақын. Тақырыбынан көрініп тұрғандай, бұл зерттеуде XX ғасырдың 60-80-ші жылдардағы Батыс Қазақстан ауыл-селоларының әлеуметтік-экономикалық дамуы қарастырылып, өңірдің аграрлық әлеуеттегі үлесін анықтауға мән берілген, мәдени-тұрмыстық қызмет сапасының әр кезеңдегі деңгейі сараланған. Ауылдар мен селолардың артта қалуын зерттеуші көптеген объективті және субъективті себептермен байланыстырады. Сонымен қатар автордың келесі еңбегінде соғыстан кейінгі жылдардағы Батыс Қазақстанның жарты ғасырлық ауыл шаруашылығының даму тарихы жан-жақты сараланады [6]. Зерттеуші С.А.Байтілен «Кеңес мемлекетінің Қазақстандағы аграрлық саясаты: ауыл шаруашылығындағы экстенсивті бағдар және дағдарыс (1965-1990 жылдар)» деген тақырыпта жазылған докторлық диссертациясында кеңес қоғамының аграрлық салада ғана емес, қоғамның барлық саласында дағдарыстық құбылыстар орын алғандығын атап көрсетеді [7]. Қ.Қ.Байсаринаның «Қазақстанда ауыл шаруашылығының дамуы: тарихы және сабақтары (1946-1965 жж.) деген тақырыпта жазылған докторлық зерттеу жұмысында соғыстан кейінгі жылдарда ауыл шаруашылық өндірісін дамытудың басты бағыттары, оның қайшылықты тағдыры, өмірге енгізілу әдісі, түрі мен тәжірбиелері, сол секілді аграрлық саясаттың ащы сабақтары, қиыншылықтары мен зардаптары зерттелген [8]. Тарихшы-ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстары дәлелдегендей, Батыс Қазақстанның XX ғасырдың екінші жартысындағы дамуында ірі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани және демографиялық өзгерістердің жүргізілгеніне толық көз жеткізуге болады. Оның айқын дәлелі Ұлы Отан соғысы барысында қираған, дағдарысқа келген ауыл шаруашылығының қысқа мерзімде 1948-1953 жылдарда қалпына келтірілуі, аймақта жүргізілген тың және тыңайған жерлерді игеру барысында қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, 1965 жылдан басталған жаңа аграрлық саясатты жүзеге асыру жолындағы еңбекшілердің қоғамдық-саяси және әлеуметтік белсенділіктері, оның барысында қалыптасқан аймақтағы, ауыл-селоардағы әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани салалардағы ауқымды жетістіктер болып саналады. Осындай оң өзгерістердің Батыс Қазақстан ауыл шаруашылығын қайта құру саясаты және нарыққа көшіру кезеңінде еңбекшілер тарапынан оң қолдау тауып отырғандығына толық көз жеткізуге болады. Алайда,

зерттеу жұмыстарында назар аударылғандай Батыс Қазақстан еңбекшілерінің бұл табыстарға қол жеткізуде күрделі қиындықтар мен қарама-қайшылықтарға тап болғаны белгілі. Бұл аймақта да ауыл шаруашылығының дамуында күрделі тежелу механизмдері орын алған. Олардың қатарына 1946-1953 жылдар аралығында шарықтау шегіне жеткен саяси тұрғыдағы әміршіл-әкімшілік жүйенің орын алуын, 1950 жылдардың аяғы – 1960 жылдардың басындағы қиыншылықты тың және тыңайған жерлерді игеру барысындағы табыстарға қол жеткізгенмен, ауыл-селоарда азық-түлік мәселесінің шиеленісуін немесе 1970 жылдардың аяғы – 1980 жылдардың бірінші жартысында жалпы КСРО шеңберінде қалыптасқан экономикадағы тежелу механизмдерінің аймақ шаруашылығына тигізген теріс ықпалдарын және қайта құру саясаты мен тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы ауыл шаруашылығын реформалаудағы, оны нарыққа көшірудегі кездескен қиындықтарын, қарама-қайшылықтарын жатқызуға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Народное хозяйство Казахстана за 60 лет. Алматы, 1980. - 241 с.
2. Дахшлейгер Г.Ф., Нурпеисов К.Н. История крестьянства Советского Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 247 с.
3. Савосько В.К., Шамшатов И.Ш. Колхозное строительство в Казахстане (1946-1970 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1974, 276 с.
4. Шамшатов И.Ш. Колхозы Казахстана: развитие общественного хозяйства и его социально-экономические результаты (1946-1980 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1985. – 252 с.
5. Берденова К.А., Иманбердина С.И. Аграрная политика тоталитарного государства как фактор кризисного состояния сельского хозяйства Казахстана. – Алма-Ата: Ғылым, 1994. – 142 с.
6. Бримжаров Б.К. Социально-экономическое развитие аулов и сел Казахстана в 60-е – 80-е годы (по материалам западных областей). – Алматы, Ғылым: 1996. – 188
7. Байтілен С.А. Кеңес мемлекетінің Қазақстандағы аграрлық саясаты: ауыл шаруашылығындағы экстенсивті бағдар және дағдарыс (1965-1990) // Тарих ғылымдарының докторлық диссертациясы: 07.00.02. – Алматы, 2000. – 247 б.
8. Байсарина Қ.Қ. Қазақстанда ауыл шаруашылығының дамуы: тарихы және сабақтары (1946-1965 жж.) // Тар. ғыл. докт. ... авторефераты: 07.00.02. – Алматы, 2006. – 37 б.

АГРАРНОЕ РАЗВИТИЕ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА (60-80-е годы XX века): ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Кусаинова М., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - **Курманалин С. Б.**, кандидат исторических наук,
профессор ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассказывается об истории развития сельского хозяйства как одна из отраслей народного хозяйства Западного Казахстана. В данном периоде аграрное процветание региона значительно продвинулось. Авторы в сравнительном порядке анализируют развитие сельского хозяйства. Значимость данного предмета и необходимость его изучения, более того итоги и концепции по его исследованию составляют основное содержание данной работы.

Ключевые слова: Западный Казахстан, аграрное развитие, сельское хозяйство, достижения, кризисные явления.

ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ОНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ

Құттыбаева Д.М., тарих ғылымдарының магистрі, БҚИТУ аға оқытушысы
Дауесова А.Ж., тарих ғылымдарының магистрі, БҚИТУ аға оқытушысы

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: Мақалада Әбу Насыр Әл-Фарабидің ұрпаққа қалдырған рухани мұрасы және олар туралы зерттеулер туралы жазылған.

Кілт сөздер: Ойшыл, мұсылман, рухани мұра, фараби танушылар.

Әл-Фараби көрнекті ойшыл, өзінің замандастырының арасындағы ең ірі ғалым, философ және шығыс аристотелизмнің өкілі. Өзінің білімділігі мен сауаттылығының арқасында «екінші ұстаз» атауына ие болды. Әл-Фарабидің шығармашылық мұрасы орасан зор, ал оның айналысқан ғылыми салалары ол – философия мен логика, саясат пен этика, музыка мен астрономия. Ғылыми еңбектерінің ең әйгілісі «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайлы трактат» деген шығармасы әлемнің көптеген тілдеріне аударылған [1].

Әл-Фарабидің еңбектері күні бүгінге дейін өз мән-маңызын жоғалтқан жоқ. Әл-Фарабидің мемлекет, ел басқару жөніндегі тұжырымдары, әлеуметтік-этикалық саяси көзқарастары бүгінгі қоғам үшін де айрықша маңызды. Оның еңбектері еуропалық Ренессанстың өрлеуіне үлкен ықпал етті. Фараби Батыс пен Шығыстың ғылымы мен ежелгі мәдениетін табыстыруда зор рөл атқарды.

Фараби өмір сүрген дәуір терең тарихы, төлтума мәдениеті, озық дәстүрі бар түркі даласына ислам дінінің дендей еніп, түркі, араб, парсы мәдениетінің тоғысуы басталған күрделі кезең еді. Саналы ғұмырын ғылым-білім жолындағы ізденіске арнаған Фарабидің өмірлік ұстанымының қалыптасуына көптеген факторлардың әсері үлкен болғаны анық. Философия, логика, психология, этика, математика, астрономия, тіл білімі, эстетика, социология, поэтика салаларына арналған 150-ге жуық трактат қалдырған энциклопедист-ғалымның өз зерттеулерінің үлкен бөлігін Аристотель еңбектерін түсіндіруге арнауы – дәуір сұранысынан туған ізденістер еді. Көрнекті шығыстанушы Е.Э.Бертельс бұл туралы: “Аристотельдің араб тіліндегі алғашқы аудармалары мінсіз деуге келіңкіремейтін. Ғылыми терминологияның қалыптаспағандығы аудармашылар жұмысына едәуір бөгет жасады. Мәтінді игере алмағандықтан олар көбіне грек тіліндегі түпнұсқаның синтаксистік құрылымын сақтауға тырысып, аударманы араб оқырманы мүлде түсінбейтін жағдайға жеткізді. Тек Фараби еңбектері ғана көне дәуір дүниелерін дұрыс түсінуге мүмкіндік берді. Ғалым Аристотельдің “Категориялар”, “Герменевтика”, “Бірінші және екінші Аналитика”, “Топика”, “Риторика”, “Софистика”, “Поэтика” секілді еңбектеріне түсіндірме жасады. Осы еңбектері әл-Фарабиді “Екінші ұстаз” атандырды” деп жазады. Сан-сала ғылымның түп қазығын философия мен логикадан тарата зерттеуде Фараби Аристотель бағытын жалғастырды. Шығу тегін өзі логикадан тарататын поэтика, әдебиет теориясы, тіл білімі салаларына арнап әл-Фараби “Өлең өнері туралы трактат”, “Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат”, “Әдебиеттегі пікірталас туралы трактат”, “Риторика туралы трактат”, “Аристотель “Риторикасына” түсіндірменің үлкен кітабы”, т.б. еңбектер қалдырды. Сондай-ақ “Логика туралы трактат”, “Ғылымдардың шығуы туралы трактат”, “Мемлекет билеушісінің нақыл сөздері”, “Ғылымдардың жіктелуі туралы трактат” секілді еңбектерінде де Фараби әдебиет пен поэзияға қатысты бірқатар әдебиет пен өлең өнеріне қатысты біршама пікірлері тұжырымдалған. Фарабидің әдебиет әлеміне қатысты ғылыми еңбектері мен жеке шығармашылығы белгілі

ғалымдар А.Машанов, Х.Сүйіншәлиев, М.Мырзахметов, Р.Бердібай, Н.Төреқұлов зерттеулеріне арқау болды. Ә.Дербісәлиев, А.Көбесов, Б.Ғафуров, Н.Келімбетов, Т.Медетбаев еңбектерінде Фараби мұраларының рухани қырына назар аударылды [2].

Қазақстандық фарабитанушылардың отандық фарабитануға қосқан үлесіне тоқталатын болсақ, белгілі фарабитанушылардың бастауымен Әл-Фарабидің еңбектері қазақ және орыс тілдерінде жарық көрді. А.Х. Қасымжанов үйлестірген «Философия тарихы және Қазақстандағы қоғамлық-саяси ойлар» бөлімі жанынан құрылған шығармашылық топта И.О.Мұхаммед (Иран), Еуропа тілдерінің маманы Б.Я. Ошеревич, шығыс математикасының маманы А.Қ.Көбесов, арабтанушылар Б.Г.Ғафуров және А.В.Сагадеевпен байланыстар орнатылды. Осы ғылыми шығармашылық топтың арқасында ұлы ғұлама философ Әл-Фарабидің шығармашылығымен, қолжазбаларымен мұқият танысуға зерделі зерттеулер басталып кетті. Өткен ғасырдың соңғы ширегінде А.Қасымжанов, М.Бурабаев, Ә.Дербісәлиев, Қ.Жарықбаев, Г.Шаймуханбетов, С.Сатыбековалардың еңбектері қазақстандық фарабитану кеңістігін ұлғайта түсті. Алғаш рет Әл-Фарабидің «Философиялық трактаттары», «Әлеуметтік-этикалық трактаттары», «Математикалық трактаттары», сондай-ақ «Птоломейдің «Алмагестіне» түсініктеме» атты мирастары қазақ-орыс тілдерінде жарық көрді [3].

Әл-Фарабидің еңбектері көп уақыттан бері әлемнің көптеген ғалымдары тарапынан зерттеліп келеді. Біздің еліміздегі зерттеулер осы үлкен үдерістің жалғасы деуге болады. Ортағасырлық Еуропа классикалық ежелгі грек философиясымен көп жағдайда Әл-Фараби еңбектері арқылы танысты. Мысалы, XII ғ. кезінде оның «Ғылымдар классификациясы» деген еңбегі латын тіліне екі рет аударылды. «Альфарабийус» - «Сананың мәні туралы», «Сұрақтар негізі» және Аристотельдің «Физика», «Поэтика» еңбектеріне түсініктемелері, «Бақыт жолы туралы» және логикаға байланысты трактаттары мен басқа да еңбектері XIII ғ. бастап XVII ғ. дейін латын тіліне бірнеше рет аударылды [4].

Ұлы адамдардың шығармашылығына зейін салып қарасақ, олар өз заманының перзенті ретінде өздері өмір сүрген дәуірдің айқындаушы бейнесі болып табылады. Қазақ даласы Отырарда дүниеге келіп, түркілік дүниетанымның мүмкіндігін әлемге паш еткен Әбу Насыр Әл-Фараби адамзаттың кемелдікке деген үздіксіз ұмтылысын бейнелейді. Батыс пен Шығыстың өркениеттер аралық сұхбаттастық идеалына жақындай түсуіне жағдай жасайды. Әлемдік өркениетте өз орнын ойып алған ұлы жерлесіміз әл-Фараби іліміне қайта оралу, танып білу, ұлт мүддесіне жарату – таусылмас рухани азық, баға жетпес рухани құндылық деп білеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Көбесов А. Әбу Насыр Әл-Фараби. А., 2004. 422 б.
2. Исахметұлы Ж., Даутбаев М. Фараби трактаттарындағы білім, тәрбие мәселелері// Ақиқат. №6. –306б.
3. Ф.Абдихаева, Е.Балабеков. Тәрбие жүйесіндегі музыканың алар орыны туралы Әл-Фарабидің ой-пікірлері. // Ғұлама. Ойшыл. Ұстаз. (Әл-Фарабидің 1130 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары). – А., 2001.
4. Дербісәлиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. – А., 1995.

АЛЬ-ФАРАБИ И ЕГО ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ

Куттыбаева Д. М.-магистр исторических наук, старший преподаватель ЗКИТУ
Дауесова С. Ж.-магистр исторических наук, старший преподаватель ЗКИТУ

Аннотация: Статья посвящена духовному наследию Абу Насира Аль-Фараби и исследованиям по ним.

Ключевые слова: Мыслители, мусульмане, духовное наследие, ученые Фараби.

УДК 340.1

ПРОИЗВОДСТВО ПО ДЕЛАМ ОБ ОСПАРИВАНИИ ЗАКОННОСТИ НОРМАТИВНЫХ ПРАВОВЫХ АКТОВ

Нурманова Н.К., магистрант Поволжского института (филиала) федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Всероссийский государственный университет юстиции (РПА Минюста России)

Научный руководитель – **Мильшин Ю.Н.**, доцент, доцент кафедры конституционного права Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Саратовская государственная юридическая академия»

Аннотация: По своему предметному назначению судебная власть представляет конкретную форму деятельности государства в соответствующих сферах жизни общества. Потребность государства в судебной власти определяется как необходимостью разрешения постоянно возникающих споров, так и необходимостью защиты конституционного строя, прав и свобод, законных интересов человека и гражданского общества.

Ключевые слова: законность, судебная власть, нормативные правовые акты.

Конституция Республики Казахстан в качестве основного приоритета определяет права, свободы и законные интересы человека и гражданина, тем самым, закрепляя важность судебной защиты, одним из механизмов которой является судебный контроль.

Основанием для возбуждения производства по делам о признании недействующими нормативных актов полностью или в части является заявление.

Правом на подачу заявления обладают (ст. 298 ГПК РК):

1) гражданин, юридическое лицо, считающие, что принятым и опубликованным в установленном порядке нормативным правовым актом органа государственной власти, органа местного самоуправления или должностного лица нарушаются их права и свободы, гарантированные Конституцией РК, законами и другими нормативными правовыми актами;

2) прокурор в пределах своей компетенции с заявлением о признании нормативного акта, противоречащего закону в части или полностью.

К заявлению об оспаривании нормативного акта приобщается копия оспариваемого нормативного акта или его части с указанием, каким средством массовой информации и когда опубликован этот акт. Подача заявления об оспаривании нормативного акта не приостанавливает действие нормативного акта, который оспаривается, кроме случаев обращения прокурора в суд о признании опротестованного нормативного правового акта незаконным до рассмотрения судом.

Дело рассматривается в месячный срок со дня окончания подготовки дела к судебному разбирательству с обязательным участием гражданина или представителя юридического лица, прокурора, представителя государственного органа или должностного лица, принявшего нормативный правовой акт.

Заявление прокурора рассматривается судом в десятидневный срок со дня окончания подготовки дела к судебному разбирательству с участием прокурора и с участием органа, должностного лица, принявшего решение об отклонении протеста, или его представителя.

При рассмотрении заявления о признании противоречащим закону нормативного правового акта обязанность доказывания обстоятельств, послуживших основанием для принятия указанного нормативного правового акта, возлагается на

государственный орган или орган местного самоуправления либо должностное лицо, принявшее нормативный правовой акт.

Отказ лица, обратившегося в суд, от своего требования не влечет за собой прекращения производства по делу. Признание требования органом государственной власти, органом местного самоуправления или должностным лицом, принявшими оспариваемый нормативный правовой акт, для суда не обязательно (ст. 300 ГПК РК).

Решение суда, которым нормативный правовой акт полностью или в отдельной его части признан несоответствующим закону и недействующим, обязательно для государственного органа или должностного лица, принявшего этот нормативный правовой акт. Решение обязательно для неопределенного круга лиц, на права и свободы, законные интересы которых распространялось действие оспоренного подзаконного нормативного правового акта.

Стоит отметить, что согласно ч. 3 ст. 301 ГПК РК решение суда о соответствии или несоответствии нормативного правового акта законам имеет преюдициальную силу. Законность подзаконного нормативного правового акта может быть оспорена вновь другими гражданами или юридическими лицами только в той его части, которая ранее не проверялась в судебном порядке.

НОРМАТИВТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ АКТІЛЕРДІҢ ЗАҢДЫЛЫҒЫМЕН КЕЛІСПЕУ ІСТЕРІ БОЙЫНША ІС ЖҮРГІЗУ

Нурманова Н.К., «Бүкілресейлік мемлекеттік әділет университеті» (Ресей әділет министрлігінің РКА) «Поволжье» федералды мемлекеттік бюджеттік жоғары білім беру мекемесінің (филиалының) магистранты.

Ғылыми жетекші - **Мильшин Ю.Н.,** «Саратов мемлекеттік заң академиясы» федералды мемлекеттік бюджеттік жоғары білім беру мекемесінің конституциялық құқық кафедрасының доценті, доцент.

Аннотация: Өзінің мазмұндық мақсаты бойынша сот қоғамның тиісті салаларындағы мемлекеттік қызметтің нақты формасын білдіреді. Мемлекеттің сот жүйесіне деген қажеттілігі үнемі туындайтын дауларды шешу қажеттілігімен, конституциялық құрылысты, құқықтар мен бостандықтарды, адамның және азаматтық қоғамның заңды мүдделерін қорғау қажеттілігімен де анықталады.

Кілт сөздер: заңдылық, сот билігі, нормативтік құқықтық актілер.

УДК 314.0.045

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР

Оразбаева Л., БҚИТУ педагогикалық факультетінің І курс магистранты
Ғылыми жетекшісі – **Балыкова А.М.,** тарих ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстандағы этнодемографиялық үдерістердің бағыты баяндалады. Ұлы Отан соғысы қарсаңындағы және соғыс уақытындағы тұтастай халықтарды күштеп қоныс аударуды зерттеу бүгінгі күндегі тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің бір болып табылады. Кеңестік кезеңде Ұлы Отан соғысына дейін және соғыс жылдарында депортацияланған халықтар қатарында: кәрістер, поляктар, түріктер, ирандықтар, күрдтер, әзірбайжандар, қараайлар және тағы басқа ұлт өкілдері болды. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы көші-қон үдерістері өсіп-өну көрсеткіштері мен табиғи өсімді төмендетіп, өлім-жітімді күшейтті. Резвакуация, майданға жұмылдыру, жұмысшылардың құрылыс пен өнеркәсіптік кәсіпорындарға кетуі республика халқының санын азайтты.

Кілт сөздер: Депортация, эвакуация, резвакуация, көші-қон, механикалық өсім

Ұлы Отан соғысы басталғаннан кейін шығысқа барлық өндіргіш күштерді көшіру қолға алынды. 1941 жылы маусым-желтоқсан айларында КСРО-ның түрлі аймақтарынан тылға 1530 ірі кәсіпорындар мен цехтар көшірілді. Оның екі жүзден астамы Қазақстанға орналасты. Қазақстан қуатты майдан арсеналына айналды. Алғашқы бес айда республикада өнеркәсіп консервациясы басталды. Әсіресе, шикізаттық базаға көп көңіл бөлінді. Әскери экономиканың қуаты ГУЛАГ-тағы тұтқындардың еңбегінің арқасында жүзеге асырылды. Қазақстан территориясында осы лагерьлердің тұтас желісі жұмыс жасады. Тұтқындар еңбегі кеніштерде, шахталарда, темір жол құрылыстарында пайдаланылды. Соғыс басталар алдында Қазақстан территориясында 93 мың колхоздар, 1876 совхоз және 2890 МТС жұмыс жасаған болатын. Қазақстанға соғыс жылдары армия мен халықты азық-түлікпен қамтитын орталықтар да көшірілді. 1941-1943 жылдары Қазақстанның ет өнімі 66,5 пайызға, сүт 18,7 пайыз, жүн 38,1 пайызға артқан [1, 536 б.].

Майдан даласына еңбекке қабілетті халық, ер-азаматтармен бірге, кәсіби білікті мамандар, механизаторлар, шопырлар да алынды. Қазақстанда механизатор-мамандар саны 1941-1942 жылдары 164 мың адамға азайған. Колхоздардың ауыл шаруашылық қызметі балалар мен әйелдер еңбегінің арқасында жүргізілді. 1943 жылы қаңтарда Қазақстан колхоздарының еңбекке қабілетті халқының жалпы санында 20 пайыз ер-азаматтар мен 58 пайызы әйелдер мен балалар, 22 пайызы қариялар болған екен.

1941 жылы қарашада Эвакуация кеңесінде республиканың өңірлеріне эвакуацияланған халықты орналастыру жоспары бекітілді. 1941 жылы 27 қарашада бекітілген жоспарға сәйкес, Ақмола облысына 10 мың, Қостанай облысына 13500 адам, Семей облысына 15 адам, Гурьев облысына 5 мың, Ақтөбе облысына 10 мың, Шығыс Қазақстан облысына 10 мың, Қызылорда облысына 11500 адам, Солтүстік Қазақстан облысына 20 мың, Қарағанды облысына 15 мың, Батыс Қазақстан облысына 20 мың адам келетінін көрсетеді. Барлық 172 мың адам Қазақстанға көшірілген [3, 7 б.].

Эвакуацияланған адамдар облыстар бойынша былайша бөлінді: Алматы облысы 26580 адам, Қостанай облысына 16490 адам, Оңтүстік Қазақстан облысына 16100 адам, Ақмола облысына 15300 адам, Қызылорда облысына 12070 адам, Ақтөбе облысына

11090 адам, Жамбыл облысына 10940 адам, Қарағанды облысына 9710 адам, Батыс Қазақстан облысына 9500 адам, Семей облысына 9260 адам, Солтүстік Қазақстан облысына 7880 адам, Шығыс Қазақстан облысына 5380 адам, Павлодар облысына 4830 адам, Гурьев облысына 1590 адам көшірілді [4, 17 б.]. 1941 жылы қарашада эвакуацияланған адамдардың ұлттық құрамы туралы мәліметтерге [1 кесте] назар аударамыз [2, 93 б.].

Кесте 1.

1941 ж. 30 қарашадағы эвакуацияланған халықтың ұлттық құрамы [2].

Ұлттар	Абс.	%	Ұлттар	Абс.	%
Орыстар	51758	32,0	Армяндар	10	
Украиндықтар	26635	16,5	Француздар	3	
Белорустар	3994	2,5	Қазақтар	2	
Еврейлер	75024	46,5	Осетиндер	1	
Поляктар	980	0,6	Испандықтар	1	
Немістер	423	0,3	Өзбектер	1	
Латыштар	339	0,2	Мордвалар	1	
Эстондықтар	247	0,2	Татарлар	1	
Литвалықтар	118	0,1	Басқа	1857	1,1

1941-1942 жылдары Қазақстанға эвакуацияланған, эвакуация мекемелерінде есепте тұрған адамдар саны: 1941 жылы 15 қазанда 97969 адам, 1941 жылы 25 қазанда 142895 адам, 1941 жылы 01 қаңтарда 1567720 адам, 1942 жылы 1 қаңтарда 386492 адам, 1943 жылы 1 қаңтарда 484149 адам болған. Эвакуациялау қарқыны бірдей болған жоқ. 1941 жылы 15 қазан - 1942 жылы 1 қаңтар аралығында 288796 адам келген болатын. Келген халықтың көпшілігі Алматы облысына 64897 адам, Оңтүстік Қазақстан облысына 47038 адам, Жамбыл облысына 44988 адам, Қызылорда облысына 44594 адам, Батыс Қазақстан облысына 40487 адам қоныстанған [5].

1942 жылдың аяғында Қарағандыға 14800 жұмысшы келді. Оның ішінде 794 адам Қырғызстаннан, 493 адам Өзбекстаннан келген. Одан кейін Донбасстан 5245 әртүрлі мамандық иелері келді. Республикадағы темір жолшылар қатары эвакуацияланғандар есебінен 30 пайызға артты [2].

Қазақстанға Ворошиловград паровоз құрылысы зауыты, Гурьевке Донбасстан Петровский атындағы машина құрылысы зауыты, «Грознефтекомбинат», «Артемнефт», «Майкопнефтекомбинат», «Азнефтестрой» көшірілді. Оған сәйкес жұмысшылар, инженер-техник мамандар келді. 384 паравоз құрылысшылары, 179 машина құрылысшысы, 1020 мұнайшы келді. Өскеменге 6 мыңнан астам энергетик мамандар мен құрылысшылар келген. Воронеж пресс-автомат зауыты Шымкентке көшірілді. Оның ішінде 1027 адамның 42,7 пайызы жұмысшылар мен мамандар болды. 54252 адам ішінде 6184 адам ауыл шаруашылығы мен кәсіпорындардың білікті мамандары болды [2].

Соғыс жылдарында Қазақстанға эвакогоспитальдар, балалар үйлері, интернаттар да көшірілді. 1942 жылы Қазақстанға эвакогоспитальдар бастап келе бастады. 1942 жылы 48 эвакогоспиталь, 1943 жылы 30, 1944 жылы 19, 1945 жылы 2 эвакогоспиталь келген [6].

Эвакуациялауға дейін Қазақстанда 126 балалар үйі болған. Онда 15713 тәрбиеленуші мен 12 сәбилер үйінде 1534 сәби болған. 1942 жылы 1 шілдеде 111 балалар үйі (12969 бала) мен Мәскеу қаласынан 3 интернат көшірілді (23334 адам). Бұл балалардың көп бөлігі республиканың оңтүстігіне орналастырылды. Оңтүстік Қазақстан облысында 2218 адам, Жамбыл облысына 2018 адам, Қызылорда қаласына 1850 адам, Алматы қаласына 1544 балалар келген [7].

М.Қ.Қозыбаевтың пікірінше, Қазақстанға 1,5 млн адам көшірілген [8]. Республикаға осындай көп адамның келуі халық шаруашылығында еңбек ресурстарын толықтыруға ықпал етті. 1943 жылы жұмысшылар мен қызметкерлердің саны 1940 жылмен салыстырғанда Кеңестер Одағында 38 пайызға азайса, Қазақстанда 7 пайызға артқан [9]. Бұл уақытта Орал, Сібір, Орталық Ресейде құрылыс пен өнеркәсіптік кәсіпорындарда Қазақстаннан 200 мың адам келіп жұмыс жасаған. Ұлы Отан соғысы жылдарында 1366000 адам соғысқа жұмылдырса, еңбек армиясында 700 мыңнан астам адам қызмет жасады [8]. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы оқиғалар өсіп-өну көрсеткіштерімен табиғи өсімді төмендетіп, өлім-жітімді күшейтті. Реевакуация, майданға жұмылдыру, жұмысшылардың құрылыс пен өнеркәсіптік кәсіпорындарға кетуі республика халқының санын азайтты. Күштеп қоныс аударған халықтардың орналасу процесін, біріншіден, келген жерлерінде орналастыру, олардың адам шығыны мен тұрмыстық тіршілігінің ауыр кезеңдерімен белгілі. Екіншіден, облыстарға орналастыру, яғни ішінара қоныстарын жүйеленіп қалған орталарынан алыс аудандарға қайта көшіріп, ортадан аластатылуы да үлкен шығындардың, ауыр тұрмыстың белгілерімен жалғасады. Үшіншіден, орналасу процесінде екінші отанында ұлт ретінде қайта танылу, болашақтарын сақтап қалу күресі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. История Казахстана и Центральной Азии. Алматы, 2001. С.535
2. Базанова Н.Ф. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР. Алма-Ата, 1987. С. 36
3. ҚР ОММ. 1987 қор. 1 тізбе. 14 іс. 5 б
4. ҚР ОММ. 1987 қор. 1 тізбе. 14. 17 б
5. ҚР ОММ. 1987 қор. 1 тізбе. 17 іс. 1 б
6. Қазақстан тарихы. Көне дәуірден бүгінге дейін. Алматы, 2001. 374 б
7. ҚР ОММ. 1692 қор. 1 тізбе. 633 іс. 46 б
8. Козыбаев М.К. История и современность. Алма-Ата, 1996. С.66
9. Оразов К. Рабочий класс Казахстана в великой Отечественной войне. Алма-Ата, 1975. С. 45
10. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. - Алматы: Атамұра, 2010.
11. Боффа Дж. История Советского Союза. Т.2. М., 1994.

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Оразбаева Л.-магистрант 1 курса ЗКИТУ специальности «История»

Научный руководитель - **Балыкова А.М.**, кандидат исторических наук, доцент ЗКИТУ

Аннотация: В статье освещается история этнодемографических процессов в Казахстане в годы Великой Отечественной войны. Исследование насильственного переселения народов является одной из актуальных проблем исторической науки. В советское время в числе депортированных народов были корейцы, поляки, турки, иранцы, курды, азербайджанцы, карачаи и другие национальности. Миграционные процессы в годы войны снизили показатели роста и естественный прирост. Реевакуация, мобилизация на фронт, отток рабочих на строительные и промышленные предприятия снизили численность населения республики.

Ключевые слова: Депортация, эвакуация, реевакуация, миграция, механический прирост

УДК 342,4

КОНСТИТУЦИЯ КАК АТРИБУТ НЕЗАВИСИМОГО ГОСУДАРСТВА**Осиновская В.Е.**, студентка II курса ЗКГУ им М. УтемисоваНаучный руководитель – **Серикова Л.С.**, кандидат исторических наук, доцент, зав. кафедрой правовых дисциплин ЗКГУ им. М. Утемисова

Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова, г. Уральск

Аннотация: рассмотрена история создания и становления Конституции, как атрибута любого независимого государства. Обосновано то, что наличие Конституции это – обязательное условие для соблюдения законности, правопорядка в государстве, о чем говорят исторические факты создания основного закона.

Ключевые слова: конституция, независимость, закон, права, свобода, процветание.

16 декабря 1991 года Казахстан обрел независимость, пройдя длительный путь, вобравший в себя героические и самоотверженные страницы прошлого, как и те, что наполнены безотрадной трагедией. Сколько казахстанских воинов пало в годы Великой Отечественной войны; более половины населения Казахстана стали жертвами конфискации скота и принудительной коллективизации, что привело к голоду; сколько репрессированных было расстреляно, к их числу можно отнести и плеяду видных казахстанских деятелей, сколько народов было депортировано.

После распада СССР Казахстан также пережил немало трудностей: снижение жизненного уровня населения; экономический кризис; внешние долги; длительная задержка заработной платы. И, наконец, мечта миллионов казахстанцев сбылась – Казахстан обрел независимость.

Основа независимости государства – Конституция. За всю историю независимый Казахстан имел 2 Конституции. Первая была принята на IX сессии Верховного Совета Казахстана XII созыва 28 января 1993 года [3]. Однако с момента принятия Конституции в органах государственной власти настал кризис в связи с тем, что в ней не был решен вопрос об основных полномочиях законодательной, исполнительной власти. Также не получил четкого конституционного закрепления вопрос о форме правления. Встал вопрос о предоставлении большей самостоятельности Правительству, переходе широких полномочий от Парламента к Президенту, что послужило поводом для принятия новой Конституции Республики Казахстан.

Действующая Конституция Республики Казахстан была принята 30 августа 1995 года на всенародном референдуме. На всенародном референдуме был вынесен следующий вопрос: «Принимаете ли Вы новую Конституцию Республики Казахстан, проект которой опубликован в печати первого августа 1995 года?». За принятие новой Конституции выступили 90,6% избирателей. Принятие Конституции — это один из переломных моментов на пути к укреплению независимости Республики Казахстан.

Как отмечал первый президент Республики Казахстан Нурсултан Абишевич Назарбаев, Конституция — это источник государственной власти, со дня принятия Конституции Казахстан вступил в новую эру своего развития. Референдум, проведенный в период принятия Конституции – это историческое событие, а Конституция превратилась в социально-важный документ. Для разработки Конституции был задействован весь потенциал отечественной юридической науки, эксперты – практики, иностранные специалисты, специалисты смежных отраслей, проработано 20 Конституций во всем мире. Более 7 миллионов человек принимали участие в разработке проекта Конституции. Во время обсуждений было внесено свыше 30 тысяч

корректировок и предложений. 55 из 98 статей Конституции потерпели изменения. Действующая Конституция состоит из 9 разделов и 98 статей [4].

Таким образом, можно утверждать, что именно народ является автором Основного Закона Республики Казахстан. Исходя из этого, преамбула Конституции Республики Казахстан начинается со слов: «Мы народ Казахстана...принимаем настоящую Конституцию». Принятие Конституции — одно из главных событий в современной истории казахстанского народа.

Конституция Республики Казахстан отображает опыт конституционного развития демократических государств, отвечает международным стандартам конституционного законотворчества. Благодаря Конституции, Казахстан достиг больших результатов во всех сферах жизни. Конституция упрочняет государственный суверенитет Казахстана, укрепляет независимость нашего государства, регулирует демократические основы устройства власти и общества, устанавливает внутриполитическую стабильность, регулирует правовой статус личности.

Конституция обладает высшей юридической силой, это означает, что ни один нормативно – правовой акт не может ей противоречить. Конституция – это основа развития Казахстана в области обеспечения прав и свобод человека и гражданина, которая за 24 года доказала свою эффективность, демократичность и нацеленность на защиту прав и свобод человека и гражданина. В соответствии со статьей 1 Конституции Республики Казахстан «Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы» [5].

Идея свобод, прав человека и гражданина – неотъемлемая часть конституционной концепции, которая выражается в закреплении этих прав и свобод в Конституции Республики Казахстан. Конституционным правам и свободам человека и гражданина посвящен 2 раздел. Согласно статье 12 Конституции Республики Казахстан «основные права и свободы человека принадлежат каждому от рождения, признаются абсолютными и неотчуждаемыми» [5].

Именно закрепление дает правам и свободам человека и гражданина поддержку, защиту и охрану в соответствии с законодательством Республики Казахстан. Человек, его права и свободы – высшая ценность, их охрана и защита – обязанность государства. Каждый гражданин имеет право защищать свои права и свободы в судебном порядке. Также следует отметить, что перед законом и судом все предстают на равных условиях. Если мы хотим жить в развитой, свободной стране с достойными условиями жизни, давайте начнем с себя. Каждый из нас должен знать и соблюдать требования Конституции, что и приведет к процветанию нашей страны.

Список литературы:

1. Алебастрова ИА. Конституционное право зарубежных стран: конспект лекций. 2-е издание испр. и доп., 2007. С. 154.
2. Распространение Конституции// Интернет-издание WashingtonProFile//Режим доступа: www.washprofile.org. (дата обращения: 23.02.2020).
3. Конституционное право Республики Казахстан / Сост. Ащеулов А.Т. — Алматы: КазГЮА, 2001. — С. 82—83.
4. История конституционализма в Казахстане // Казахстан: 20 лет независимости / Под общ.ред. Б. К. Султанова. — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. — С. 10—16.
5. Конституция Республики Казахстан с изменениями и дополнениями от 23.02.2020.

КОНСТИТУЦИЯ ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТТІҢ АТРИБУТЫ РЕТІНДЕ

Осиновская В. Е., М. Өтемісов атындағы БҚМУ ІІ курс студенті
Ғылыми жетекшісі – **Серикова Л. С.**, тарих ғылымдарының кандидаты,
доцент, М. Өтемісов атындағы БҚМУ құқықтық пәндер кафедрасының
меңгерушісі.

Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті М. Өтемісов, Орал қаласы

Аннотация: кез келген тәуелсіз мемлекеттің атрибуты ретінде Конституцияның құрылуы мен қалыптасу тарихы қарастырылды. Конституцияның болуы-мемлекетте Заңдылықты, құқықтық тәртіпті сақтау үшін міндетті шарт, бұл туралы негізгі заңды құрудың тарихи фактілерін айтады.

Кілт сөздер: конституция, тәуелсіздік, заң, құқық, еркіндік, өркендеу.

УДК 94(470+47)

ОЙРАТСКОЕ (КАЛМЫЦКОЕ) ПРАВО В СРЕДНИЕ ВЕКА: ИСТОРИЯ ВОПРОСА

Очиров У.В., магистрант Российской академии правосудия

Научный руководитель – **Бадмаева Е.Н.**, доктор исторических наук, профессор, директор Международного научно-исследовательского центра «Ойраты и калмыки на евразийском пространстве»

Калмыцкий государственный университет им. Б. Б. Городовикова, г. Элиста, Россия

Аннотация: Кодекс уголовных наказаний «ИкиЦааджинБичиг» 1640 г. способствовал дальнейшему развитию в кочевых образованиях монголов, ойратов, волжских калмыков системы права, судопроизводства, политических институтов. Он упорядочил социальную структуру кочевых обществ, установил принципы военно-демократического устройства, общественных отношений ойрато-монгольских государств – Калмыцкой на Волге, Джунгарской на Эмеле, Хошоутской на озере Кукунор, а также Халха Монголии.

Ключевые слова: кочевые общества, система права, источники права, Великое Монгольское государство, Чингисхановский Ясак, ИкиЦааджинБичиг, Джунгария, Хошоутское государство, Калмыцкое ханство.

В истории человечества есть периоды, которые надолго определили ее развитие. Для кочевых народов евразийского пространства именно таким периодом времени – одновременно и потрясений и реформаций — стали средние века. В это время, в результате завоевательных походов Чингисхана и его преемников, сложилось «Великое Монгольское государство», включавшее в период наивысшего расцвета обширные территории Центральной Азии, Южной Сибири, Восточной Европы, Ближнего Востока, Китая и Тибета. В империю Чингисхана входило множество народов и племен, в том числе предки современных калмыков — ойраты, которых степной правитель в начале XIII в. присоединил к создаваемому им государству и которые в тот исторический период принимали активное участие в общемонгольских войнах и походах. После распада империи, предводители родов и племен монголо-ойратских народов вернулись, как прежде, к разрешению всех споров и конфликтов на основе норм обычного права, к широко бытовавшему ранее у них «степному» суду с четким приоритетом монгольской правовой традиции. Данный факт свидетельствует о том, что монголы и ойраты, несмотря на активное участие в завоевательных походах Чингисхана и его преемников, в незначительной мере подверглись ассимиляции покоренными народами, влиянию традиций регионов, на которые распространялась власть Джучидов.

Неослабевающий интерес современного общества к кочевнической истории евразийских народов, к самому феномену кочевничества, актуализирует необходимость изучения процессов формирования права как в самой огромной средневековой империи — Великом Монгольском государстве, так и в ее отдельных этнонациональных образованиях, возникших после распада чингисхановской империи, в частности, ойратских — Калмыцкой на Волге, Джунгарской на Эмеле, Хошоутской на озере Кукунор, а также Халха Монголии.

Источниками ойратского (калмыцкого) права исследователи называют обычаи ойратских и монгольских народов, «Монгольское Уложение», «Великую Ясу» Чингисхана, постановления ойратских, монгольских и калмыцких князей, Монголо-ойрато-калмыцкий закон «ИкиЦааджинБичиг» 1640 г.» и др. Последний из названных правовых актов создавался в условиях частых междоусобных войн, ведущихся на

просторах Евразии кочевыми племенами, приведший к образованию отдельных, разрозненных государств. Перед лицом угрозы внешних врагов, в особенности со стороны маньчжуров, монгольским народам необходимо было объединиться и создать мощное, единое государство. Вопрос объединения монголов и ойратов постоянно витал в воздухе и, наконец, долго вынашиваемая и целенаправленная задача объединения «Халхи и Джунгарии» (Б. Я. Владимирцов) была реализована в 1640 г. на монголо-ойратском съезде. В общенародном форуме приняли участие племенные вожди 44 монгольских и ойратских родов и поколений, в том числе и представители волжских калмыков во главе с тайши Хо-Урлюком. Съезд правителей из разных мест обитания монгольских народов закрепил создание союза в виде своеобразной федерации княжеств. Именно на этом объединительном съезде, имевшем важное политическое значение для монголов, ойратов, волжских калмыков, был принят монголо-ойрато—калмыцкий кодекс уголовных наказаний «ИкиЦааджинБичиг», известный также под следующими названиями: «Монголо-ойратские законы 1640 г.», «Великое Степное Уложение». Принятый в 1640 г. законодательный акт, в отличие от древнего ойратского закона —Цааджинбичик, по словам проф. Леонтовича, явился юридическим выражением более широкого союза четырех и сорока монгольских племен [1]. Идея нового правового памятника была направлена на достижение единства монгольских племен во всех делах, прежде всего, в военных, в самом документе об этой сакраментальной идее говорится так: «действовать заодно как в деле нападения, так и в случае собственной обороны». Немаловажным фактором для создания общего кодекса монгольских народов послужила, по словам Ф. Бюллера, «...необходимость оградить частные имущества, приобретенные военной добычей, водворить безопасность в улусах» [2]. Оригинальный текст новопринятого правового документа на монгольском языке не сохранился до наших дней. Имеется только 5 ойратских копий исторического памятника, несколько русских переводов, среди которых по точности и качественности выделяется немецкое переложение данного свода законов известного ученого П. Палласа. По вопросу о правовых источниках ИкиЦааджинБичик отечественные историки и правоведаы высказывали самые различные точки зрения, и сама научная проблема вызвала оживленные дискуссии и споры. И. Я. Гурляндубежден, что основным источником ИкиЦааджинБичика является обычное право ойратов [3]. Сторонники, прежде всего, «ойратской» основы правового кодекса монголов середины XVII в. находили в нем также определенное влияние некоторых писаных уголовных законов западных монголов – ойратов. Действительно невооруженным взглядом видна генетическая близость ИкиЦааджинБичик и ранее действовавшего у западных монголов древнего общеплеменного устава или уложения ойратов, регулировавшего союзные отношения четырех ойратских племен – Цааджин-Бичик. Однако точка зрения определяющего влияния ойратского права на общемонгольский законодательный памятник 1640 года поддержана была не всеми историками права. Ф.И. Леонтович полагает, что одним из основных источников «Степного уложения» является буддийское каноническое право [1]. Подобной точки зрения придерживается и В. А. Рязановский [4]. Современные калмыцкие исследователи также отмечают значительное влияние на «ИкиЦааджинБичик» религиозных принципов буддизма [5]. С ними солидарен И. Ч. Аксенов: «... источником обычного права калмыков, помимо Ясы Чингисхана, выступило каноническое (буддийское) право, что стало результатом влияния новых религиозных воззрений монгольских народов со времени признания ими буддизма основной религией» [6]. С.Д. Дылыков считает, что источниками закона 1640 г. являлись «в основном письменные законодательные памятники – монгольские уложения, принятые на съездах монгольских феодалов во второй половине XVI и начала XVII века, а также некоторые обычаи, бытовавшие в монгольском народе» [7]. Несколько обособленно выглядит точка зрения дореволюционного российского исследователя П. Палласа, категорично утверждавшего: «Несмотря на типологическую

общность, ИкиЦааджинБичик представляет собой совершенно самостоятельный устав» [8]. Проф. К. Голстунский, сравнивая и сопоставляя правовые нормы «ИкиЦааджинБичиг» и «Великой Ясы», также считал, что «ни «Великая Яса» Чингисхана, ни пайзэ, ни ярлыки, ни каноническое буддийское право не были и не могли быть письменными источниками для законов 1640 г.» [9]. Тем не менее, нельзя не согласиться с исследователями, утверждающими и не без основания о влиянии Чингисхановского Ясака на монголо-калмыцко-ойратский устав взысканий 1640 г. Безусловно, есть определенная нормотворческая общность двух этих законодательных памятников, но имеются и различия, в особенности в характере правовых регламентаций. Нормы «Великой Ясы» намного жестче регламентируют общественные отношения в обществе, чем правовые нормы законодательного акта ойрат-монголов. Об этом можно судить по системе наказаний, предусмотренных в обоих правовых документах. В Ясе практически за каждое третье правонарушение предусматривалась смертная казнь. В.А.Рязановский подсчитал, что из 36 фрагментов Ясака наказание смертной казнью предполагается в 13 случаях [10]. В Уставе 1640 г. нормы наказания за подобные проступки мягче и гуманнее. Яса Чингисхана проповедовала толерантное отношение к вероисповеданиям полоненных народов, тогда как монголо-ойратский устав менее терпим к другим религиям. Данное обстоятельство обусловлено тем, что монгольское и ойратское общества середины XVII в. были однонациональными, основную массу жителей в них составляли представители коренного этноса, в отличие от Великого Монгольского государства, на территории которого проживали разные народы и племена. В послеордынский период, монголо-ойратские правители стали активно и целенаправленно проводить политику, направленную на внедрение в общество ламайского буддизма и, понятно, что в русле принятого курса на монополизацию одной религии в моноэтнических государствах, не могло быть и речи о равной поддержке других вероисповеданий. Поэтому, «Степное уложение» по воле степных вождей и духовных иерархов законодательно защищало в основном интересы буддийской церкви. Посягательство на буддийское духовенство, на их имущество, нанесение оскорбления духовным лицам монголо-ойрато-калмыцкий, законодательный кодекс 1640 г. относил к серьезным преступлениям. В то же время, по указанному законодательству, буддийские духовные лица могли подвергнуться наказанию за попрание религиозных норм и отклонение от духовного этикета: «Кто из духовных лиц самовольно нарушит принятый на себя обет, с того взять половину его скота и имущества».

«ИкиЦааджинБичик», как и «Великая Яса» Чингисхана, определял в первую очередь систему управления государством военного типа. В нем особое внимание уделяется вопросам подготовки к боевым походам. Материальное обеспечение армии кочевников возлагалось на само население: каждые сорок кибиток были обязаны ежегодно поставлять в воинские подразделения два лата (пластинчатые доспехи азиатских воинов). За неисполнение приказа полагался штраф в размере 1-ой лошади и 1-го верблюда. Ополченцы, мобилизованные по указанию ханов, должны были своевременно явиться к месту сбора, за опоздание назначалось определенное наказание, при этом учитывался статус и материальное положение провинившегося: "если не выедут вовремя, то взыскивать: с князя по два девятка, с знатного человека по панцирной лошади и 4-годовалому верблюду... с людей низкого сословия по 4-х годовалой лошади". «ИкиЦааджинБичиг» предусматривал уголовную ответственность за не оповещение о надвигающемся противнике: «Если человек, видевший, что идет большое войско, не объявит об этом, его казнить. Движимое и недвижимое его имущество конфисковать. Потомство несообщившего должно быть изгнано». Нормами монголо-ойратско-калмыцкого законодательного памятника устанавливалась строгая подчиненность низших командиров высшим, пресекались самовольные, не согласованные с вышестоящим начальством, военные действия, затруднявшие

осуществление общего стратегического плана ведения военных операций. Провинившиеся воины, независимо от сословного происхождения, подвергались двукратному штрафу. За ошибки и неправильные действия командира с точки зрения военного искусства кочевников штрафовался весь отряд – 30-ю лошадьми, и боевое подразделение лишалось права участвовать в дележе военной добычи. Степное Уложение прописало определенные правила дележа военной добычи. Они были практически идентичны установленным правилам раздела военных трофеев «Великой Ясы». Однако, «ИкиЦааджинБичиг» более дифференцированно, чем «Великая Яса» Чингисхана, подходил к вопросу о степени наказания виновных за нарушение воинской дисциплины, определяя ее в зависимости от сословного происхождения. В законе 1640 г. сказано: «Если человек ханского происхождения во время сражения сбежит, взять [с него] тысячу лошадей, сто верблюдов и сто панцирей. Если сбежит нойон - наказание такое же. Если сбежит простолюдин с панцирем, взять у него панцирь и четыре лошади. Если без панциря - взять две лошади». Воина, сбежавшего с поля боя и оставившего в опасности нойона, ожидали разорение хозяйства и смертная казнь: «А кто владельца оставит, того разорить и умертвить». Наоборот, воин, спасший знатных людей, поощрялся переходом в сословие дарханов, освобождением от уплаты налогов. Виновными признавались командиры, произведшие несанкционированный раздел добытого имущества, которое полностью забиралось у них, а сами военачальники наказывались штрафом в размере одного девятка. Попытка сокрытия захваченного имущества считалась тяжким преступлением, если это было сделано в первый раз, полагался штраф в 5 скотин. Повторная попытка приравнивалась к краже, за что штрафные санкции были более жесткими. Сурово наказывалась кража воинского снаряжения. Воин, укравший у другого воина, к примеру, латы и панцирь, штрафовался девятью девятками. «ИкиЦааджинБичик», кроме правовых норм, устанавливающих принципы военно-демократического устройства ойрат-монгольских государств, правила организации кочевых армий, систему наказаний за воинские провинности, охватывал самые различные отрасли права – уголовное, гражданское, духовное (религиозное), семейное, наследственное, а также процессуальное (порядок производства степного суда, вопросы административного управления). Общемонгольский правовой устав 1640 г. также являлся важным правовым регулятором общественных отношений монголо-ойратских народов, в том числе и волжских калмыков. Кодекс законов упорядочил социальную структуру кочевых обществ ойрато-монгольских государств — Калмыцкой на Волге, Джунгарской на Эмеле, Хошоутской на озере Кукунор, а также Халха Монголии, способствовал дальнейшему развитию в этих кочевых образованиях системы права, судопроизводства, политических институтов. Волжские калмыки, несмотря на удаленность от «ойратского мира», жили по законам Степного Уложения даже после принятия ими в 1609 г. российского подданства. Общий монголо-ойратский законодательный кодекс продолжал играть значительную роль в правовой системе Калмыцкого ханства и Калмыцкой степи, вплоть до начала XIX в. Однако новые государственно-общественные отношения в составе интенсивно складывавшегося единого российского государства стали еще больше втягивать калмыков в орбиту общегосударственного права. Указы Галдан-хунтайджи, законы, составленные для волжских калмыков при калмыцком хане Дондок-Даши («Токтолы»), «Зинзилинские постановления» 1822 г. развивали нормы Степного уложения 1640 г. с учетом современных общественно-экономических реалий и потребностей. В определенной степени учитывали особенности правовых традиций калмыцкого народа и разработанные российским правительством Положения об управлении калмыцким народом от 24 ноября 1844 г. и 23 апреля 1847 г. В 1994 г., через три с половиной века, калмыцкий народ, наследуя исторический дух «ИкиЦааджинБичиг», принял Степное Уложение (Конституцию) Республики Калмыкия.

Список литературы:

1. Леонтович Ф.И. Калмыцкое право: Уложение 1822 года (текст). Примечания: Состав, источники и общий характер уложения. Общественный быт по калмыцким уставам. К истории права русских инородцев. Ч. 1. Одесса: Тип. Г.Ульриха, 1880. 450 с.
2. Бюлер Ф. А. Кочующие и оседло живущие в Астраханской губернии инородцы, их история и настоящий быт // Отечественные записки. СПб., 1846. Отд. 2. Т. 47. № 7. С. 1–28; № 8. С. 59–125; Т. 48, № 10. С. 58–94; Т. 49. № 11. С. 1–44.
3. Гурлянд И.Я. Степное законодательство с древнейших времен по 17-е столетие. Казань. 1904. 112 с.
4. Рязановский В.А. Монгольское право (преимущественно обычное). Исторический очерк. Харбин, 1931. 352 с.
5. Уланов М.С., Бадмаев В.Н., Мацакова Н.П. Буддизм и правовая традиция в Монголии // Былые годы. 2016. № 4. С. 168—176.
6. Аксенов И.Ч. Обычно-правовые нормы калмыков: исторический дискурс // Обычное право народов Северного Кавказа: итоги и перспективы исследования: Сборник статей. Ростов н/Д, 2006. Вып. 2. 162 с. (128-141).
7. Их цааз: Памятник монгольского феодального права XVII в. / ойратский текст, транслитерация сводного ойратского текста, реконструированный монгольский текст и его транслитерация, перевод, введение и комментарии С.Д. Дылыкова. – М., 1981.
8. Паллас Петр Симон. Путешествие по разным провинциям Российского Государства. Атлас. СПб. 1788. 111 с.
9. Голстунский К. Ф. Монголо-ойратские законы 1640 г. дополнительные указы Галдан-хунтайджи и законы, составленные для волжских калмыков при калмыцком хане Дондук-Даши. - СПб., 1880. 144 с.
10. Рязановский В.А. Монгольское право (преимущественно обычное). Исторический очерк. Харбин, 1931. 352 с.

ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ОЙРАТ (ҚАЛМАҚ) ЗАҢЫ

Очиров У.В., Ресей әділет академиясының аспиранты

Ғылыми жетекшісі - **Е.Н. Бадмаева**, тарих ғылымдарының докторы, доцент,
«Еуразия кеңістігіндегі ойраттар мен қалмақтар» халықаралық зерттеу орталығының
директоры
атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті Городовикова Б., Элиста қаласы

Аннотация: 1640 жылғы ИкиЦажинБичиг қылмыстық жазалар кодексі моңғолдардың, ойраттардың, Еділ қалмақтарының көшпелі формацияларындағы заң, сотісін жүргізу, саяси институттардың одан әрі дамуына ықпал етті. Ол көшпелі қоғамдардың әлеуметтік құрылымын жетілдірді, әскери-демократиялық жүйенің қағидаларын, ойрат-моңғол мемлекеттерінің – Еділ бойындағы қалмақ, Емелде Жоңғар, Кукунор көліндегі Хошут, сонымен қатар Моңғолияның Халхасы сияқты қоғамдық қатынастарды орнатты.

Кілт сөздер: Көшпелі қоғамдар, құқықтық жүйе, құқықтың қайнар көздері, Ұлы Моңғол мемлекеті, Шыңғыс хан Ясак, ИкиЦажинБичиг, Жоңғария, Хошоут мемлекеті, Қалмақ хандығы.

УДК 347.1.3

КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ МАҢЫЗЫ, АДАМЗАТ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДТТЕРІ

Рустемова Г.Р., «Құқықтану» мамандығының ІІ курс студенті
Ғылыми жетекші - **Досжанов Қ.М.**, М.Өтемісов атындағы БҚМУ оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ.

Аннотация: Ғылыми жұмыстың мақсаты Қазақстан Республикасының конституциясына сәйкес адам құқықтары мен қатар адамдардың міндеттерінің де маңыздылығын жеткізу. Қазақстан Республикасының азаматтарына өздерінің конституциялық құқықтарын және міндеттерін тең алып жүруді және оған жауаптылықпен қарауды насихаттау.

Кілт сөздер: адам, қоғам, даму, құқық, міндет, заң, құрмет.

Қазақстан Республикасы өз Конституциясында адам, оның өмірі, құқығы мен бостандығы ең жоғары құндылық болып табылатынын мақұлдап бекітті және Конституция мәтіні осы фактіні жариялаумен басталады. Қоғамның дамуы, заңдылықтың нығаюы, құқық тәртібінің орнауы үшін құқықтың маңызы зор екендігі белгілі. Сондықтан, тұтас алғандағы қоғамдық прогресс, экономиканың жаңа сатыға көтерілуі және елдің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету ең алдымен қоғамдық қатынастардың қалай реттелінгендігіне және заң талаптарының мұқият қарастырылғанына байланысты.

Адамның өміріне, жеке бостандығына, ар-намысы мен қадір-қасиетіне қол сұғуға ешкімнің де құқығы жоқ. Сондықтан, Қазақстан Республикасының Конституциясы, басқа да заңдары азаматтың жеке бостандығын қамтамасыз етуге айрықша назар аударады. Егер өміріне, денсаулығына, азаматтық қадір-қасиетіне қауіп төнсе, әр адам мемлекеттік органдардан көмек сұрауға, заңмен қорғалуға құқылы. Ол үшін арнаулы органдар жұмыс істейді. Адам өзінің құқығы мен бостандығын бұзушылардан қорғанып Республика Президентіне жүгінуге құқылы. Қазақстанда адам құқықтарын қорғауға арналған үкіметтік емес ұйымдар да бар. Солардың ішінде Қазақстандық адам құқықтары жөніндегі халықаралық бюро Адам құқықтары жөніндегі Алматы-Хельсинки Комитеті “Қазақстанның құқықтық дамуы”, “Әйелдер мен құқықтар кәсіподақтар конфедерациясы бар, яғни мен бұл ойыммен не айтқым келді? Бірде-бір мемлекеттік орган, бір де бір лауазымды адам да азаматтың құқығын шектей алмайды. Адам құқығы мен бостандығы шектелген жағдайда, оған қай заңды бұзғаны, қандай құқық бұзушылық жасағаны туралы хабарлануы тиіс [1].

Құқықтар мен бостандықтар төрт түрге бөлінеді: жеке, саяси, экономикалық және әлеуметтік.

1. Жеке құқықтар мен бостандықтар.

2. Әркімнің өмір сүруге құқығы бар.

3. Ешкімнің өз бетінше адам өмірін қиюға қақысы жоқ. Өлім жазасы ерекше ауыр қылмыс жасағаны үшін ең ауыр жаза ретінде заңмен белгіленеді, ондай жазаға кесілген адамға кешірім жасау туралы арыздану құқығы беріледі" (Конституцияның 15-бабы). Өлім жазасына кесілген адам кешірім жасау туралы өтінішпен Қазақстан Республикасының Президентіне жүгінуге құқылы. Кешірім жасау туралы шешім шығарған кезде, сотталған адам қандай кісі, бұрын сотталған ба, бұрын оған кешірім жасалған ба, жасы, отбасылық жағдайы және басқа да мән-жайлары ескеріледі.

2. Саяси құқықтары мен бостандықтары, яғни мемлекет ісін басқарумен, демократиямен тығыз байланысты құқық пен бостандықты білдіреді. Қазақстан азаматы барлық: аудандық, қалалық, облыстық мәслихаттардан Республика Парламентіне дейінгі деңгейдегі өкілетті органдарды қалыптастыруға тікелей қатысады. Аталған өкілетті органдарды сайлауға жасы 18-ге толған азаматтар қатысады. Азаматтардың бұл құқығы ұлтына, нәсіліне, біліміне, жынысына, лауазымына, мүлдіктік жағдайына және басқаларына қарап шектелмейді.

3. Экономикалық құқықтары мен бостандықтары адамға өзінің материалдық өндіріс және бөлініс саласындағы өз мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін қажет. Әлеуметтік құқық пен бостандық адамның рухани және басқа да қоғамдық (жеке) қажеттерін өтеуге қызмет етеді.

Жеке меншік иесінің құқығы қандай? Меншік иесінің құқығы үш элементтен тұрады:

а) иелену құқығы, яғни, меншік объектілеріне: жылжымалы және жылжымайтын мүлікке заңдық тұрғыдан иелену құқығы;

ә) пайдалану құқығы, яғни, меншік объектісінің пайдалы қасиеттерінің тиімділігін көру, техниканы, технологияны

пайдалану құқығы;

б) билік ету құқығы, яғни, сату, жалдауға беру, мұралыққа қалдыру, біреуге қайтарымсыз беру және т.б.

4. Әлеуметтік құқықтары мен бостандықтары. Денсаулықты сақтау құқығы жайлы Қазақстан Республикасының Конституциясының 31-бабында былай делінген: "Мемлекет адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы айналадағы ортаны қорғауды мақсат етіп қояды". Халықтың денсаулығының негізі - қоршаған табиғи орта. Оның жағдайы қандай болса, адамдардың денсаулығы да сондай [2][3].

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының дербес мәні болғанымен, оларды азаматтардың міндеттерінен бөлек қарастыруға болмайды. Әрадамның басқа адамдардың алдында, қоғамның алдында, мемлекеттің алдында белгілі бір міндеттері бар. Әр адамның өмір сүруге, өзінің денсаулығын сақтауға, өз еңбегінің жемісін көруге табиғи құқығы бар. Нақ осылай өмір сүруге, денсаулығын, меншігін сақтауға құқылы басқа адамдар да бұл құқықты құрметтеуі керек. Адамдардың табиғи міндеті осылайша табиғи түрде пайда болады. Бұл міндеттердің маңыздылығы сондай, ол заңмен бекітіледі. Демек, міндеттемелерді орындамаудың оны бұзғандар үшін елеулі зардаптары болады [4].

Сөз соңында қорыта келіп, төмендегідей тұжырым жасауға болады:

Қазақстан Республикасы Конституциясын құрметтеу және оны мүлтіксіз сақтау әр азаматтың қасиетті міндеті болып табылады. Бүгінде жалпы әлемдік деңгейде адам құқықтарын қорғауға аса жоғары мән берілуде деп айтуға болады әрі бұл бағытта басты бағдар ретінде ұстанатын қағида - ол жалпы адамгершілік құндылықтары екендігі айқын көрніс таба бастады. Сондай-ақ қазіргі кезде адам құқықтарын қорғау халықаралық деңгейде ұйымдық тұрғыдан алғанда жоғарғы деңгейде көрініс тапқан деп айтуымызға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Права человека; Алматы, «Данекер», 1999г.
2. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясы
3. Сапарғалиев Г. «Конституционное право Республики Казахстан»; Алматы, «Жеті Жарғы», 1998г.
4. Абельдинов А. «Конституционно-правовой статус человека и гражданина»; журнал «Политика», 1996г. №7
5. Конституция РК: Научно-правовой комментарий; Алматы, 1998г.

ӘОЖ 349.6

ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ЭМИССИЯЛАУДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сапарғалиев Ш., Құқықтану мамандығының II курс студенті
Ғылыми жетекшісі – **Сарсенова А.Б.**, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік
университеті, Азаматтық-құқықтық пәндері кафедрасының аға оқытушысы, заң
магистрі

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ.

Аннотация: Мақалада қоршаған ортаға өндірістік және тұрмыстық қалдықтарды орналастыруды жүзеге асырудың құқықтық жағдайлары баяндалады.

Кілт сөздер: қоршаған орта, табиғат пайдаланушылар, өндірістік және тұрмыстық қалдықтар, эмиссия, экологиялық рұқсат

Қоршаған ортаны қорғау және сақтау, жалпы экология мәселесі әлемдік деңгейде алаңдатушылық туғызып отырған проблемалардың бірі. Қоғам байлығы адамның тіршілік етуіне қолайлы табиғат қажет. Айналадағы табиғи ортаны қорғау – ең алдымен адамның өмірі мен денсаулығын, болашақ ұрпақтың мүдделерін қаматамасыз етуге, табиғи ортаға қарсы зиянды іс-әрекеттер жасауға жол бермеуге, табиғи тепе-теңдікті сақтау мен қоршаған ортаны тиімді пайдалану мақсатын көздейді. Елдің экологиялық жағдайы, әсіресе индустриалды дамыған орталықтарда, соның ішінде ауылшаруашылық аймақтарында өткір түрде қойылуда. Табиғи ортаны тиімді пайдалану, қалаларды, елді мекендерді көгалдандыруда, ұлттық парктер, көгалды аймақтар жасауда көптеген шаралар іске асырылса да, қоршаған ортаны қорғаудағы жауапсыздық, болашақты ескермеушілік орын алып отыр. Адам табиғатта өмір сүреді, оның денесі мен рухани өмірі табиғатпен тікелей байланысты, яғни адам табиғаттың бір бөлігі. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы табиғи ресурстарға және өндірістік потенциалға бай мемлекет. Ел экономикасы нарықтық қатынас талаптарында жоғары дамып, тұрақты шаруашылық өндірістері пайда болды. Бірақ өндіріс қалдықтарын дұрыс орналастырмауы салдарынан табиғат ресурстарына, яғни топырақта, суда, атмосфералық ауада әртүрлі адам өміріне зиянды химиялық қосылыстардың жиналуына әкеп соқтырып, түрлі аурулардың пайда болуына себеп болды. Сондықтан, Экология кодексінде атап көрсетілген қоршаған ортаға өндіріс қалдықтарын шығару және оны орналастыру тәртібі (эмиссия) туралы жан-жақты баяндау аталған мәселенің өзектілігінен туындайды.

Қоршаған ортаға эмиссия дегеніміз-ластағыш заттардың шығарындылары, төгінділері, қоршаған ортада өндіріс және тұтыну қалдықтарын орналастыру, зиянды физикалық әсер ету болып табылады

Қазақстан Республикасында табиғат пайдаланушыларға мынадай экологиялық рұқсаттар:

1. қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсаттар,
2. кешенді экологиялық рұқсаттар беріледі [1].

Қоршаған ортаға эмиссияларды жүзеге асыратын табиғат пайдаланушылар қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органнан қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсат алуға міндетті. Қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсат табиғат пайдаланушыға оның өтініміне сәйкес Экология Кодексында белгіленген тәртіппен беріледі. Табиғат пайдаланушылар қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсатта көрсетілген шарттарды орындауға міндетті және оларды сақтамағаны үшін Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жауапты болады. Өз меншігінде өндірістік объектілері бар табиғат пайдаланушылар қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсат алу

үшін: 1) бір облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) аумағында орналасқан әрбір объект бойынша да, олардың тұтас жиынтығы бойынша да өтінім бере алады; 2) әр түрлі облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) аумағында орналасқан әрбір объектінің орналасқан жері бойынша өтінім беруге тиіс. Егер қоршаған ортаға эмиссиялар ортақ табиғат пайдалану процесінде жүретін болса, бұл эмиссияларға рұқсат алу талап етілмейді. Қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсат: 1) табиғат пайдаланушы және ол жүргізіп отырған шаруашылық және өзге де қызмет туралы мәліметтерді; 2) рұқсаттың қолданылу мерзімін; 3) табиғат пайдалану шарттарын, оның ішінде олардың барлық көздері бойынша эмиссиялардың нормативтерін; 4) рұқсаттың қолданылуы кезеңіне арналған қоршаған ортаға қорғау жөніндегі іс-шаралар бағдарламасын; 5) өндірістік экологиялық бақылау бағдарламасын қамтитын, белгіленген үлгідегі құжаттар жиынтығы болып табылады.

Қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсат бланкілерінің нысандарын және оларды тотыру тәртібін қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган бекітеді [2]. Қоршаған ортаға эмиссиялар үшін табиғат пайдаланушыларға рұқсат берілетін объектілер I, II, III және IV болып төрт санатқа бөлінеді.

-I санатқа өндірістік объектілерді санитарлық сыныптауға сәйкес қауіптіліктің 1 және 2 –сыныпты объектілері жатады.

-II санатқа өндірістік объектілерді санитарлық сыныптауға сәйкес қауіптіліктің 3 –сыныпты объектілері жатады.

-III санатқа өндірістік объектілерді санитарлық сыныптауға сәйкес қауіптіліктің 4 –сыныпты объектілері жатады.

-IV санатқа өндірістік объектілерді санитарлық сыныптауға сәйкес қауіптіліктің 5 –сыныпты объектілері жатады.

Табиғат пайдаланушылар қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсатты I санат объектілеріне қоршаған ортаны қорғау саласындағы орталық атқарушы органнан, II санат объектілеріне – қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органның аумақтық органдарынан, III санат объектілеріне – оңайлатылған схема бойынша қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органның аумақтық органдарынан, IV санат объектілеріне – хабарлау декларациясының негізінде осы объектілердің орналасқан жері бойынша қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органның аумақтық органдарынан алады [3].

Табиғат пайдаланушының Қазақстан Республикасында жүзеге асыратын түрлері үшін арнаулы экологиялық талаптар мен нормалар қабылданған болса, қоршаған ортаға эмиссиялар үшін рұқсатқа осы талаптар мен нормалардың орындалуын қамтамасыз ететін табиғат пайдалану шарттары енгізілуі мүмкін. Қоршаған ортаға эмиссиялар үшін рұқсатқа табиғат пайдаланудың белгілі бір шарттарын енгізу туралы шешімді рұқсат берген органдар қабылдайды. Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасында белгіленген экологиялық талаптар мен нормаларда көзделмеген табиғат пайдалану шарттарын қоршаған ортаға эмиссиялар үшін рұқсатқа енгізуге тыйым салынады. Қоршаған ортаға эмиссиялар үшін рұқсатқа табиғат пайдалану шарттарын енгізу тәртібін қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган бекітеді [4].

Кешенді экологиялық рұқсат- бұл табиғат пайдаланушының ең озық қолжетімді технологиялары енгізу және Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасында белгіленген эмиссиялардың техникалық үлес нормативтерін сақтау шартымен қоршаған ортаға эмиссияларды жүзеге асыру құқығын куәландыратын біртұтас құжат болып табылады. Өнеркәсіптің жекелеген процестері мен салалары үшін ең озық қолжетімді технологиялар тізбелерін қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган мүдделі орталық атқарушы органдардың, басқа да заңды тұлғалардың қатысуымен әзірлейді және оларды Қазақстан Республикасының Үкіметі бекітеді. Қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсаттардың орнына кешенді экологиялық рұқсаттар алынуы мүмкін өнеркәсіп объектілері типтерінің тізбесін және оларды беру тәртібін

Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілейді[5]. Кешенді экологиялық рұқсат осы рұқсатта көрсетілген қолданылатын технологиялар мен табиғат пайдалану жағдайлары өзгерген кезге дейін қолданылады. Қоршаған ортаға эмиссия үшін төлемақы – қоршаған ортаға эмиссия үшін арнайы табиғат пайдалану тәртібімен алынады. Арнайы табиғат пайдалану қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган беретін экологиялық рұқсат негізінде жүзеге асырылады. Экологиялық рұқсатта белгіленген тәртіппен ресімделген қоршаған ортаға эмиссияларға, жылжымалы көздерден шығатын ластағыш заттар шығарындыларын қоспағанда, қоршаған ортаға белгіленген эмиссиялар нормативтерінен тыс қоршаған ортаға эмиссиялар ретінде қарастырылады.

Қоршаған ортаны қорғау қорғау саласындағы уәкілетті органның аумақтық органдары тоқсан сайын, есепті тоқсаннан кейінгі екінші 1-нен кешіктірмей өзінің орналасқан жері бойынша салық органдарына уәкілетті орган белгілеген нысан бойынша мәліметтер береді. Арнайы табиғат пайдалану тәртібімен Қазақстан Республикасының аумағында қызметін жүзеге асыратын жеке жіне заңды тұлғалар төлемақы төлеушілер болып табылады. Салық салу объектісі қоршаған ортаға эмиссиялардың белгіленген нормативтері шегіндегі және қоршаған ортаға одан артық эмиссиялардың нақты көлемі болып табылады. Тұрмыстық және өндірістік қалдықтарды орналастыру нормативтері аумақтардың және акваторияның табиғи ерекшеліктері ескеріле отырып, қоршаған орта сапасы нормативтерінің сақталуын қамтамасыз етуге тиіс және жол берілетін шекті шоғырлану немесе қоршаған орта сапасының нысаналы көрсеткіштері негізінде есептеледі. Тұрмыстық және өндірістік қалдықтарды орналастыру нормативтерінің шамалары шаруашылық және өзге де қызметтің қоршаған ортаға және халықтың денсаулығына теріс әсерін азайту мақсатында экологиялық рұқсаттар беру мен қажетті техникалық іс-шаралар өткізу қажеттігі туралы шешімдер қабылдауға негіз болып табылады. Тұрмыстық және өндірістік қалдықтарды орналастырудың техникалық үлестік нормативтері өнеркәсіптің нақты процестері мен салалары үшін ең озық қолжетімді технологиялар енгізу негізінде белгіленеді. Тұрмыстық және өндірістік қалдықтарды орналастырудың техникалық үлестік нормативтері техникалық регламенттерде белгіленеді және кешенді экологиялық рұқсаттардың негізі болып табылады. Ластаушы заттар шығарындылары мен төгінділерінің жол берілетін шекті нормативтері қоршаған орта сапасының нормативтеріне қол жеткізуді қамтамасыз ететіндей шартпен әрбір шығарынды көзіне және тұтас кәсіпорынға есептеулер негізінде белгіленетін эмиссиялардың шамалары болып табылады [5]. Ластаушы заттар шығарындылары мен төгінділерінің жол берілетін шекті нормативтері қоршаған ортаға эмиссияларға арналған рұқсаттар беру кезінде, нормативтердің есептеу мәндерін, табиғат пайдаланушылардың ластаушы заттар шығарындылары мен төгінділерінің жол берілетін шекті нормативтері деңгейіне жету жоспар-кестелерін, жылжымалы және стационарлық шығарынды көздері, технологиялық процестер мен жабдықтар үшін эмиссиялардың техникалық үлестік нормативтерінің белгіленген мәндерін қамтитын жобалар құрамында пайдаланылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Байділдинов Д.Л. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. Алматы, 2005.-39б.
2. Қазақстан Республикасының экология кодексі 2007 ж. 28-бап
3. Стамқұлұлы Ә. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. Алматы, 1995.-290 б.
4. Культелеев С.Т. Экологическое право Республики Казахстан. - Алматы, 2003 С.24
5. Бекишева С.Д. Экологическое право РК. Караганды, 2002 г.

УДК 94 (574)

ӘЛ ФАРАБИ- ҒАЛЫМ, АҚЫН - ФИЛОСОФ

Сисенова Д. М., БҚИТУ педагогикалық факультетінің III курс студенті
Ғылыми жетекшісі – **Сүлейменова Д.Д.,** тарих ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ профессоры

Батыс Қазақстан инновациялық –технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Берілген ғылыми мақалада Аристотельден кейінгі "екінші ұстаз", 150-ге жуық философиялық және ғылыми трактаттар жазып қалдырып, философия мен логика, саясат пен этика, музыка мен астрономияны зерттеген ғұлама ғалым Әбу-Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед Тархан ибн Ұзлағ Әл-Фараби туралы талқыланады. Мақалада Әбу Насыр әл – Фараби туралы ұлы ғұламалардың ой – пікірлері келтіріледі.

Кілт сөздер: әл Фараби, ұлы ұстаз, ғалым, философ, ақын, Әл – Фарабидің әлеуметтік – этникалық трактаттары, Н.Ә.Назарбаев, Әбу Әли ибн Сина, Ибн Әби Уасайбиан, Ибн Халликон, Жамолуддин ибн әл – Кифтий, Захируддин әл – Байхақий.

Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында : «Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі қыры бар. Біріншіден, ұлттық сана –сезімнің көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту. Ұлттық салт - дәстүріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс» - деуі [1] біздерге өткен тарихымызға тереңірек үңілуге, өткен дәуірдегі ойшылдарымыздың еңбектерін, атқарған қызметтерін зерттеп, зерделеуге және олардың тұжырымды ой –пікірлерін тәуелсіз еліміздің игілігіне жаратуға, әсіресе жас ұрпақ тәрбиесінде басшылыққа алуға тиіспіз.

Бүгінгі таңда бүкіл елімізде, қоғамдық –әлеуметтік, рухани өмірімізге көптеген игі жаңалықтар енгізіліп жатыр. Солардың ішінде ең бастысы –әрбір халықтың тарихына, тілі мен әдебиетіне, мәдениетіне, әдет –ғұрпына, жалпы рухани мұрасына зор құрметпен қарау, жастарды осы бағытта тәрбиелеу мәселесі алдымызда тұрған баршамыздың ісіміз.

Әбу – Насыр әл-Фараби – дүниежүзілік мәдениет пен білімнің Аристотельден кейінгі екінші ұстазы. (арабша: «Муаллими соний») атанған данышпан, философ, энциклопедист ғалым, әдебиетші, ақын.

Ол Арыс өзенінің Сырдарияға құя беріс сағасындағы ежелгі Отырар (оны Қыпшақтар Қарашоқы деп те атаған қаласында туылған) [2]. Бұл шаһарды арабтар Фараб деп атаған, сол бойынша, ұлы ұстаз әл –Фараби атанып кеткен.

Әл – Фарабидің толық аты – жөні: Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн узлағ Тархани –деп жазылатын болған. Мұндағы «тархани» сөзі екі нәрсені аңғартады: біріншіден, әл – Фараби түркі тектес ру –тайпалардан шыққан білдіреді. Екіншіден, оның ата – бабасы дәулетті, қыпшақтар арасында есімі белгілі кісілер болғанын көрсетеді. Өйткені қыпшақтардың атақтылары ғана дәстүр бойынша «тархан» деп аталатын болған.

Ежелден – ақ Отырар қаласын мекен еткен түркі тектес тайпалардың барлығы дерлік бертін келе қазақ халқының этникалық құрамына енгені тарихтан белгілі. Алайда, Әл – Фарабиді қазақ етіп көрсетуге тырысу осы тарихи негізге сүйенеді [3]. Жалпы алғанда Әл –Фарабиді Шығыс мәдениетінің іргетасын қалаған қайраткер деп айтуымызға болады.

Әл- Фараби жасынан асқан зерек, ғылым – өнерге мейлінше құштар болып өскен. Ол алғашқы білімді туған жері Отырарда қыпшақ тілінде алған. Ол өсе келе білімін толықтыру үшін өз заманының аса маңызды ғылым мен мәдениет орталықтары:

Бағдад, Дамаск, Каир т.б шығарларда ол өз дәуірінің ең көрнекті ғалымдарымен, көркемсөз зергерлерімен танысады. Олардан тәлім – тәрбие алады.

Әл – Фараби өзінің түркі тілімен қатар, араб, парсы, грек, латын, санскрит тілдерін жетік білген жан. Ол ғылыми шығармаларын, өлең – жырларын өз дәуірінің рухани – ғылыми тілі саналған араб тілінде жазды.

Ғұлама – ғалым ретінде Әл – Фараби атсалыспаған, зерттеу жүргізбеген ғылым саласы жоқ деуге болады. Ол философия, логика, математика, астрономия, медицина, музыка, тіл білімі, әдебиет теориясы, т.б. ғылым салалары бойынша қыруар көп ғылыми еңбектер жазды. Алайда оның көптеген шығармалары ел арасында қолжазба күйінде тарап, бірте –бірте жоғалып қала берген. Фараби еңбектерінің кейбір тізімдері ғана сақталған. Соның өзінде ұлы ғалым еңбектерінің саны жөнінде нақтылы деректер жоқ. Мәселен, Фараби шығармаларының санын неміс ғалымы Ш.Штейшнейдер 117 еңбек десе, түрік ғалымы А. Атеш 160, ал совет ғалымы Б. Ғафуров 200 трактат деп көрсетеді. Ұлы ғалымның ұшан – теңіз еңбектерінен біздің заманымызға дейін сақталып, бүгінгі ұрпақтың қолына тигені қырыққа жуық шығарма деуге болады. Сонымен қатар, Фарабидің «Ақылдың мәні туралы трактат», «Данышпандылықтың інжу маржаны», «Ғалымдардыңшығуы» , «Философияны оқу үшін алдымен не білу керек», «Аристотель еңбектеріне түсіндірме» («Поэтика», «Риторика» , «Софистика», т.б) сияқты зерттеулері оның есімін әлемге философ ретінде танытты. Осы еңбектер арқылы біз Әл- Фарабиді ұлы философ ретінде тани аламыз.

Ал Әл – Фарабидің әлеуметтік – қоғамдық және этикалық көзқарастарын танытатын туындылары да аз емес. Бұл тұрғыдан алып қарағанда, әсіресе, «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Бақыт жолын сілтеу», «Азаматтық саясат», «Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері», «Бақытты жету жайында» деген сияқты еңбектерінің мәні ерекше зор. Себебі осы еңбектер арқылы Әл – Фарабидің ерекше мемлекеттік құрылым туралы ой –пікірлерін білуге болады. Ал, енді Фараби ұлы гуманист ретінде феодалдық соғыстарға, ел- жұртты тонауға, тақ пен тәж үшін болған қан төгістерге, әділетсіздікке қарсы шықты, адамның еңбекке, білімге, бейбіт өмірге деген құқығын қорғауға әрекет жасады.

Сонымен қатар, Әбу – Насыр әл-Фараби әдебиет теориясымен де жан –жақты шұғылданған ғалым. Әдебиет теориясы бойынша бірқатар сүбелі еңбектер жазғанын ғалым шығармаларының сақталып қалған тізімдерінен біле аламыз. Мысалы, орта ғасырда өмір сүрген араб ғалымы Ибн Аби Усайбианың (1203 – 1270) айтуы бойынша, әл - Фарабидің өлең құрылысын зерттеуге арналған «Қалом фи аш –шебер ва ал –қафовий» («Өлең және ұйқас туралы сөз» деген шығармасы болған. Әл – Фараби дәуірінде және одан кейінірек өмір сүрген бірқатар әдебиетшілер бұл еңбекті поэзия табиғатын зерттеуде теңдесі жоқ туынды деп жоғары бағалағаны мәлім. Өкінішке орай, ұлы ғалымның бұл шығармасы әзірше табылған жоқ.

Сондай – ақ Фараби еңбектерінің тізімінде оның «Өлең ырғағы туралы», «Ырғақ пен өлең туралы сөз» және «Поэзия өнерінің негіздері туралы трактат» деп аталатын зерттеулері болған. Осы еңбектерді зерттеген ғалым өзбек ғалымы А.Ирисов [4]. Фараби поэтикада екі түрлі құбылыс бар деп біледі. Олардың бірі – софистика, ал екіншісі-еліктеу. Ғалым бұл екеуі төркіндес емес, қайта олар бір – біріне қайшы келетін ұғымдар, екеуінің мүддесі де екі түрлі екенін ерекше атап көрсетеді: «Софист тыңдаушы санасында болмыстан тыс, оған қайшы қайдағы бір елес туғызады, сондықтан ол бар нәрсе жоқ, жоқ нәрсе бар деп ойлайды, ал оған қарама –қарсы еліктеуші тыңдаушысына үйлесімге орай ой түюге жетелейді. Оған сезім шарапатын тигізеді» - деген пікірлерін айтқан.

Осылайша, Әл – Фараби грек поэзиясын төмендегідей топқа бөліп сипаттайды, олар: трагедия, дифирамбы,комедия, ямб, драма, эпос, диаграмма, сатира, поэма, риторика, амфигенносос (космогония), акустика. Әрине, бұл айтылған өлең формалары бүгінгі әдебиетке әбден орныққан әдеби жанрларға айналғанын білеміз.

Әбу Насыр әл – Фараби – өз дәуірінің көрнекті ақындарының бірі. Бұл жөнінде әл – Фараби замандастары және одан кейінірек өмір сүрген Шығыстың көрнекті ақындары, әдебиетшілері және тарихшылары көптеген мәліметтер жазып қалдырған. Мысалы, белгілі араб тарихшылары Ибн Аби Уасайбиан (1203 – 1270) және Ибн Халликон (1211 – 1282) өздерінің еңбектерінде әл –Фарабидің араб, парсы тіліндегі жазылған жырлары бізге дейін жеткен.

Сөйтіп, ақыл – парасат пен оқу – ағарту ісінің жалынды күрескері болған Фараби зорлық-зомбылық атаулыға барынша қарсы шықты. Осы идеяны өз жырларына арқау етті. Ақынның гуманистік тұрғыдан айтылған ой – пікірлері бүгінгі оқырманды да таңдандырып сүйсіндірері хақ.

Фараби табиғатты танып білу мәселесіне материалистік тұрғыдан қарады. Ғұлама – ғалым, өнер мен білім қамқоршысы, озат ойлы азамат десек те Фараби өз заманының перзенті. Ол діннің қара түнегі қаптап тұрған орта ғасырлық Шығыста өмір сүріп, еңбек етті.

Орта ғасыр ғалымдары Әбу Насыр әл – Фараби туралы сол кездегі көптеген авторлар өздерінің ой –пікірлерін жазып қалдырған. Ұлы ойшыл Әбу Әли ибн Сина (980 – 1037), тарихшы – ғалымдардан Захируддин әл–Байхақий (1169 жылы қайтыс болған), Жамолуддин ибн әл – Кифтий (1172 – 1248), Ибн Әби Уасайбиан (1203 -1270) , Ибн Халликон (1211 – 1282) сияқты атақты ғалымдар өз шығармаларында ұлы философ Әбу Насыр әл –Фараби жөнінде кейбір мәліметтер беріп кеткен.Белгілі шығыстанушы –ғалым А.Ирисов солардың бірқатарын араб тілінен өзбекшеге аударып жариялаған екен [5, 187 б.]. Біз соның өзбек тілінен қазақшаға аударылған нұсқасын, оқырмандар қауымына ұсынып отырмыз.

Әбу Насыр әл – Фараби туралы ұлы ғұламалардың ой – пікірлеріне тоқталсақ:

Әбу Әли ибн Сина:«Мен мантик (логика), жаратылыстану және риезет (математика, геометрия) ғылымдарын жақсылап меңгердім. Сосын теологияны оқып үйренуге кіріскенімде Аристотельдің «Метафизика» кітабын оқыдым. Бірақ онда не жазылғанын оқып түсіне алмадым. Бұл кітапты жазған кісінің мақсаты маған құпия болып қала берді. Тіпті оны қырық рет қайталап оқып шықтым. Бұл кітапты тіпті жаттап та алдым. Бірақ соның өзінде, мен оны түсіне алмадым. Ақыры одан үмітімді үзіп, бұл түсінуге болмайтын кітап деген қорытындыға келуіме тура келді жеп жазады. Бір күні бесін намазы кезінде кітап сатушыларға бардым. Үйге келген бойда оны оқуға кірістім. « Метафизика» ойымда жатталып қалғаны себепті сол сәтте – ақ кітаптың мазмұнын түсініп алдым. Мұндай кітаптың табылғанына қатты қуанып, шүкіршілік жасап, ертеңіне –ақ кедейлерге біраз нәрсе садақа бердім –»деп жазады [6].

Захируддин әл – Байхақий: Әбу Насырдың көп трактаттары болған. Мен Рай шаһары бастығының кітапханасынан бұл кісінің шығармаларын көрдім. Тағы бір жәйт, көрген кітаптарымның көпшілігі Әбу Насырдың өз қолымен жазылған яки оның шәкірті Әбу Закария Яхия ибн Адидің қолымен көшірілген еді.

Ғұлама Әбу Насыр әл – Фараби айтқан екен: «Кімде –кім хикмет (философия, даналық) білімін оқып үйренуге кіріспек болса, ол ең алдымен жас болуы, ниеті дұрыс, әдепті, қайырымды адам болуы керек. Ондай кісі адамдарға мейірімді, таза, адал болуы, азғын қылықтардан: күнә, қиянат, зұлымдық пен аярлықтан таза болуы тиіс.

Білімді - кәсіп, өнер етіп алмауы керек, әрі оны мал – дүние табу құралы етіп жібермеуі қажет.

Жамолуддин ибн әл – Кифтий:Әбу Насыр әл – Фараби Мауараннахрдағы түрік шаһарларының бірі болған Фарабан шыққан философ. Бұл кісі мұсылмандардан шығып, әлемге танылған данышпан саналады. Ол Иракка барып, Бағдад шаһарында тұрып қалады. Әбу Насыр бұл қалада хикмет білімін үйренеді. Осы жерде Әбу Насыр сол дәуірде теңдесі жоқ адам болып шығады. Логикаға қатысты кітаптарды зерттеу және оларға түсініктеме жазуда көп іс тындырады. Ол өз шығармаларында логикадан пайдалану үшін түсінікті сөз тіркестерін, астарлы меңзеу сөздер қолданылып отырды.

Тіпті ол логиканы түсіндіру, үйрету және талдау жасаудағы әл – Киндий, тағы басқалар жіберген олқылықтарды атап көрсете білген [7].

Ибн Әби Уасайбиан:Фараби шынайы философ, терең білімді данышпан еді, философияға қатысты пәндерді толық игерген болатын. Ол риезиет (математика, геометрия) ғылымдарына жетік, білгір ірі ғұлама, мал –дүниемен ісі жоқ, қарапайым еді. Ол тағамға шыдамды, қанағаты мол жан болатын. Ол өзінің мінез –күлқы жағынан ежелгі дәуір философтарына ұқсайтын. Әбу Насыр тәуіпшіліктен де едәуір хабардар еді.

Елдің айтуына қарағанда, Әбу Насыр қозы жүрегі мен райхан шәрбатын өзіне тамақ еткен екен. Әбу Насыр алғашқы кезде қазы болып жұмыс істеген . Ғылым дүниесіне тереңірек бойлаған соң бұл жұмысты тастап, бар жан тәнімен білімін асыра түсуге кірісіп кетіпті, мал –дүниеге ешқашан қызықпаған.Әбу Насыр жарлы кісі еді, тіпті түні бойы ұйықтамай, шығарма жазумен айналысатын, - деп жазады өз шығармаларында [8].

Ибн Халликон:Әбу Насыр Фараби логика, музыка және бұл екі пәннен басқа да бірнеше ғылым салаларына қатысты шығармалардың авторы болғанын, сондай – ақ ол мұсылмандардың ең ірі философы саналғаны туралы мәлімет береді..Әбу Әли ибн Сина да Әл - Фарабидің кітаптарынан көп нәрсе үйренгенін, оның бірнеше тілді білгенін жазады.

Кеңес және шетел ғалымдары әл –Фараби шығармашыларын көптен бері зерттеп келеді. Ғұламаның мұрасын зерттеуді алғаш қолға алған кеңес ғалымдарының бірі академик В.В.Бартольд болды.

Қазақстанда Әл –Фараби туралы сан алуан ғылыми мақалалар, көлемді зерттеулер, көркем шығармалар басылып шықты. Айталық, Қазақстанда соңғы сексен жыл ішінде орыс, қазақ және ССРО халықтары тілдерінде Әл –Фараби туралы 700 – дей, ал соның ішінде тек қазақ тілінде 300 – ден астам Әл – Фараби туралы ғылыми еңбектер жарияланды [13].

Қорыта айтқанда, IX – XII ғасырлар аралығында Орта Азия мен Қазақстанда Әбу Насыр Әл – Фараби, Әбу Әли ибн Сина, Әбу Райхан Бируни сияқты есімдері әлемге мәшһүр энциклопедист ғалымдар өмір сүрді [14].

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев.Н Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Астана.2017
2. Келімбетов. Н Ежелгі дәуір әдебиеті.Алматы.1991
3. Әл – Фараби әлеуметтік – этникалық трактаттар.Алматы.1975
4. Ирисов.А.Форобий адиб. Тошкент.1975
5. Абу Насыр Форобий. Шеър санъати. Тошкент. 1979
6. Әбу Әли ибн Сина шығармалар жинағы, IIIтом. Алматы.1972
7. Жамолуддин ибн әл – Кифтийдің шығармалар жинағы.Алматы. 1973
8. Ибн Әби Уасайбиан шығармалар жинағы.Алматы. 1978
9. Машанов А. Тоғыз жолдың торабында. — 2-т. Фараби зираты // Қазақ әдебиеті. — 1969. 18 қаңтар.
10. Көбесов А. Әл-Фарабидің ашылмаған әлемі. —Алматы. Санат, 2002. —
11. Қасымжанов.А. Абу Насыр аль-Фараби.Алматы. 1982
12. Ақжан әл-Машани. Әл-Фараби көпірі. Алматы. Алатау баспасы,1983
13. Х.Сүйіншәлиевтің, Әл-Фараби — әдебиетші. Алматы.1975
14. Н.Төреқұловтың. Әл-Фарабидің әдеби мұрасы, Алматы.1975

УДК 94(47)"1817/1864":378

ИЗУЧЕНИЕ КАВКАЗСКОЙ ВОЙНЫ 1817- 1864 ГГ. В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ

Тапетова Д.К., студентка V курса Оренбургского государственного педагогического университета

Научный руководитель - **Петрич Л.В.**, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории России Оренбургского государственного педагогического университета.

Оренбургский государственный педагогический университет, г.Оренбург, Россия

***Аннотация:** Статья посвящена проблеме изучения Кавказской войны в современной школе. Проведен анализ подходов к явлению Кавказской войны. Акцент сделан на выявление практической значимости исследования. Она заключается в возможности использования материала в школе на уроках, направленных на изучение современной литературы, на факультативах, на внеклассных мероприятиях, посвященных патриотическому воспитанию школьников.*

***Ключевые слова:** Кавказская война, горцы, историография.*

В основу исследования легли принципы объективности научного исследования [1]. Принцип объективности предполагает исследование проблемы Кавказской войны со всех точек зрения и подход к объективным закономерностям, определяющим процессы общественно-политического развития, что в принципе соответствует закономерностям поступательного развития исторического процесса. Принцип объективности является одним из основополагающих исследовательских принципов, который обязывает исследователя рассматривать, в данном случае, историческую реальность политики на Кавказе в ее многообразии и в противоречии каждого реального исторического события в контексте непрерывного исторического процесса. Для принципа объективности научного исследования характерна опора на исторические факты, как на реальное историческое событие, имевшее место в историческом прошлом, и на беспристрастное отношение к событиям Кавказской войны независимо от того, насколько этот факт укладывается в предполагаемые результаты научного исследования. Принцип объективности исторического исследования не подвержен влиянию идеологических шаблонов.

Историки не могут договориться о дате начала Кавказской войны, также как политики не могут договориться о дате ее окончания. Само название «Кавказская война» [2] является настолько широким, что позволяет делать шокирующие заявления о ее якобы 400-летней или полутора вековой истории. Именно поэтому многие историки сейчас говорят о том, что на самом деле было несколько кавказских войн. Они велись в разные годы, в разных регионах Северного Кавказа: в Чечне, Дагестане, Кабарде, Адыгее. Их трудно назвать русско-кавказскими, поскольку горцы участвовали с обеих сторон.

Понятие «Кавказская война» введено российским военным историком и публицистом, современником боевых действий Р.А. Фадеевым (1824—1883) в изданной в 1860 году книге «Шестьдесят лет Кавказской войны». [3]

Современная российская действительность столкнулась с реальной войной в 90-е годы, в эпоху нескольких чеченских кампаний, и литература не смогла остаться равнодушной к этой теме. Боевые действия в Чеченской республике [4] протекали в очень сложных условиях. Большое влияние на ход боевых действий оказывали физико-географические и природно-климатические условия. Дорожная часть развита недостаточно, особенно в горных районах. Речная сеть развита не равномерно.

Преобладает сеть небольших рек и каналов. Местность местами болотистая. Источники воды имеют большую бактериологическую зараженность. Воду в пищу использовать нельзя из-за возникновения вероятности массовых желудочно-кишечных заболеваний. Кипячение воды не дает положительных результатов, особенно в горах из-за больших высот. Летом температура воздуха достигает +40 градусов по Цельсию, зимой -20 градусов по Цельсию. Характерны частые туманы и дожди.

Образ войны на Кавказе переосмысливается через призму всей русской истории и культуры, поэтому прямых упоминаний современные писатели избегают, а читатели в силу болезненности проблемы остро воспринимают те картины условной кавказской войны, которыми делятся современные авторы.

Тема морали, нравственных исканий активно разрабатывается нашей литературой. Но особенно, пожалуй, значительны здесь достижения в прозе о войне. Именно война с ее трагизмом и героизмом, с ее нечеловечески тяжелой повседневностью, с предельной поляризацией добра и зла, с ее кризисными ситуациями, в которые то и дело попадает человек и в которых, наиболее ярко высвечиваются его основные человеческие качества, дает художникам слова богатейший материал для освещения нравственных, этических проблем.

Эта тема сложна, многообразна, неисчерпаема. Задачи современных литераторов, пишущих о войне огромны. Им необходимо показать значимость борьбы и победы, истоки героизма русских людей, их нравственную силу, идейную убежденность; донести до современников чувства и мысли героев, дать глубокий анализ в один из самых критических периодов в их собственной жизни.

В последние годы российские писатели, в основном молодые, всё чаще стали обращаться к теме войн и военных конфликтов [5] конца XX века, в которых пришлось участвовать России. Афганистан, Приднестровье, Абхазия, Чечня – таков неполный список регионов, где пришлось воевать и проливать свою кровь российским солдатам.

В данной работе был рассмотрен вопрос о военных и политических событиях на территории Кавказа. И каким образом данную тему можно использовать на уроках в школе, наглядно на уроках литературы.

Список литературы:

1. Гаджиев, В.Г. Из истории взаимоотношений Дагестана с Россией и с народами Кавказа / В.Г. Гаджиев. - Махачкала: Тип.Даг. ФАН ССР,1982. - 196 с.
2. Магомедов, Р.М. Общественно-экономический и политический строй Дагестана в XVIII начале XIX вв. / Р.М. Магомедов. - Махачкала: Наука, 1957.- Т.1. - 563 с.
3. Фадеев, Р.А. Шестьдесят лет Кавказской войны / Р.А. Фадеев. - Тифлис: Военно-походная,1860. – 159с.
4. Хашаев, Х.О. Занятия населения Дагестана в XIX веке / Х.О. Хашаев. – Махачкала: Изд-во вост. лит-ты,1959.-250 с.
5. Романовский, Д.И. Кавказ и Кавказская война / Д.И. Романовский. - СПб.: Тип. департамента угол. делов, 1860. - Т.1. – Кн. 1. 640 с.

УДК 314,012

1897-1926 ЖЫЛДАРДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ: ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕСІ

Темірбеков Н.Қ., БҚИТУ педагогикалық факультетінің II курс магистранты
Ғылыми жетекшісі – **Балыкова А.М.**, тарих ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық –технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада 1897-1926 жылдардағы Батыс Қазақстан халқының демографиялық дамуының зерттелу мәселесі талданады. Бұл уақытта Батыс Қазақстан халқының демографиялық даму мәселесі патшалық Ресейдің Қазақстанды отарлау тарихы, қазақ даласына орыс-украин шаруаларын қоныстандыру қозғалысының тарихы, көші-қон үдерістері сынды әлі де болса ақтаңдақ беттері ашылмаған тарихи мәселелермен тығыз байланысты.

Кілт сөздер: Демография, Батыс Қазақстан, қоныстандыру саясаты, халық санақтары

1897-1926 жылдардағы Батыс Қазақстан халқының демографиялық дамуы мәселесі кешенді түрде арнайы зерттелмегенмен, оның кейбір аспектілері жалпы Қазақстанның, оның ішінде, батыс аймақтың тарихи демографиясына, әлеуметтік-экономикалық даму тарихына арналған еңбектерде белгілі-бір дәрежеде көрініс тапқан. Аталмыш кезеңдегі Батыс Қазақстан халқының демографиялық даму мәселесі патшалық Ресейдің Қазақстанды отарлау тарихы, қазақ даласына орыс-украин шаруаларын қоныстандыру қозғалысының тарихы, көші-қон үдерістері сынды әлі де болса ақтаңдақ беттері ашылмаған тарихи мәселелермен тығыз байланысты. Сондықтан да, тарихнамалық бағыттағы мақсатымыз батыс аймақтағы халықтың демографиялық даму тарихын құрайтын аталған тарихи мәселелер қарастырылған еңбектерге талдау жасау, соның негізінде тақырыптың тарихнамасын жүйелеу болып табылады.

Батыс Қазақстан халқының қалыптасу және даму тарихына қатысты мәліметтерді П.И. Рычков, П.С. Паллас, А.И. Левшин сияқты төңкеріске дейінгі орыс зерттеушілерінің XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бірінші жартысында жарық көрген еңбектерінен кездестіруге болады. 1748 жылы П.И. Рычков Жайық қалашығына келіп, осыдан кейін казактардың тарихы, жергілікті қазақ халқының тұрмысы мен шаруашылығы турасында құнды жазбалар қалдырған. Оның зерттеулері Жайық бойындағы көне қалалар, XVIII ғасырдағы Орал қаласы жөнінде құнды мәліметтер береді. Ал П.С. Паллас Орал қаласына 1769 жылы барып, оның халқы, кәсіптері, тұрмысы мен өмір сүру салтын баяндайтын тарихи мәліметтер қалдырған.

П.И. Рычков өзінің кейін «Топография Оренбургской губернии» деген атау берілген еңбегінде Жайық қалашығымен қатар, Гурьевті гарнизоны бар қала ретінде атап өтеді [1]. Ал осы өңірде орналасқан көне қалаларға географиялық сипаттама беруге тіпті арнайы тарауша арнаған.

Ал А.И. Левшиннің еңбегінде әсіресе, батыс аймақтағы орын алған саяси-экономикалық үдерістердің тарихы жан-жақты баяндалған. А.И. Левшин Кіші жүз территориясында әскери бекіністердің салынуы Ресейдің Орта Азия елдерімен керуен саудасының қауіпсіздігін сақтау үшін де байланысты болғандығын жазады [2].

Сонымен бірге, аймақтағы халық тарихына қатысты құнды мәліметтер отарлық әкімшілік шенеуніктерінің есептері мен шығармаларында да көрініс тапқан. Сондай құнды дерек көздерінің бірі А.А. Кауфманның Торғай облысына іс-сапарының

қорытындысына арналған есебінің 2-бөлімі. Шенеунік есепті жазуға сол кезеңде шығып тұрған Торғай облыстық ведомостары мен шолуларды пайдаланған. Есепте Торғай даласына орыс шаруаларының қоныстандырылуы, олар үшін жаңа отырықшы елді мекендердің құрылуы, облыс құрамындағы Қостанай елді мекені және Ақтөбе бекінісінің қала ретінде даму барысы, ондағы халықтың қозғалысы баяндалған [3].

Қазақстанның далалық облыстарындағы халық тарихына қатысты мәліметтер Торғай облысы басқармасының тағы бір шенеунігі И.И. Крафттың еңбегінде де кездеседі. И.И. Крафт өзі құрастырған «Сборник узаконений о киргизах степных областей» атты заңдар жинағында «Далалық облыстардағы қалалар туралы тарихи, статистикалық және заңдық мәліметтер» деген қосымша береді. Онда Орал облысының және Торғай облысының құрылу тарихы, орналасқан жерлерінің географиялық сипаттамасы, халқы, қалалардағы өнеркәсіптік және сауда орындары, олардың қызметі, қалалардың шаруашылығы мен көркейтуге қатысты жергілікті заңнамалар және қаулылардың мазмұны жөнінде жан-жақты мәліметтер келтірілген [4].

Батыс Қазақстан халқының қалыптасу тарихын зерттеуде орыстың көрнекті зерттеушісі әрі Торғай облысының отарлық басқармасының шенеунігі А.И. Добросмысловтың еңбектерінің маңызы зор [5]. Артынан көлемді шығармашылық мұра қалдырған патша өкіметінің тағы бір шенеунігі А.К. Гейнс. Ол 1877-1878 жылдары Торғай облысының әскери губернаторы қызметін атқарған. А.К. Гейнс өз еңбегінде қазақтардың күн көріс үшін негізінен жалданып қара жұмыс атқаратынын айта келе, ол қазақтардың қалаға келуінің басты себебі ретінде олардың малынан айырылып, кедейленуін көрсетеді [6].

Батыс Қазақстан халқының қалыптасуының негізгі көзі – орыс-украин шаруаларының қоныстандырылуы болды. Міне, осы қоныстандыру қозғалысының тарихы аймақ халқының кеңестік кезеңге дейінгі демографиялық дамуына талдау жасауда орталық мәселе болып табылады. Осы орайда, кеңестік жылдары қоныстандыру қозғалысының тарихы арнайы зерттеле бастады және ол мәселе туралы А.Б. Тұрсынбаев, Б.С. Сүлейменов, Э.И. Герасимованың еңбектері жарық көрді. А.Б. Тұрсынбаев өз еңбегінде Қоныстандыру басқармасының мәліметтеріне сүйене отырып столыпиндік реформа кезеңіндегі Қазақстанға қоныстандыру қозғалысының көлеміне талдау жасайды, оның аграрлық сипатын ашып көрсетеді. Ал тарихшы-ғалым Б.С. Сүлейменов өз еңбектерінде қоныстандыру қозғалысының жекелеген облыстар бойынша жүру барысын, олардың көлемін көрсетеді [7].

Патшалық Ресейдің қоныстандыру саясаты болып табылатын орыс-украиндық көші-қонның XIX-XX ғасырдың басындағы Қазақстанда жүру тарихына Н.Е. Бекмаханова мен В.М. Кабузанның мақаласы [8] да арналған. Зерттеушілер Қазақстан территориясына қоныстанған орыс және украин халқының санын 1719 жылдан бастап түгендеуге талпыныс жасайды. 1871-1916 жылдардағы қоныстанғандар санын облыстар бойынша бөліп көрсетеді. Қоныстандыру қозғалысын реттеу үшін XIX ғасырдың 80-90 жылдары қабылданған заң-жарлықтарға талдау береді.

Қазақстанның түрлі аймақтарына, оның ішінде, Торғай облысына қоныстанған шаруалардың саны, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ халқының, әсіресе, әлеуметтік жағынан аз қамтылған топтардың қала тұрғындарына айналу үдерісі, оның себептері Е.Б. Бекмахановтың «Присоединение Казахстана к России» атты монографиясында да қарастырылады. Автор зерттеуінде соңғы мәселеге қатысты концептуальдық тұжырымдар жасайды [9].

Патшалық Ресей үкіметінің қазақ жеріне қоныстандыру саясаты мәселесін соңғы жылдары көрнекті тарихшы И.В. Ерофеева да зерттеген болатын. Оның зерттеулері [10] патшалық Ресейдің Қазақстанды әскери-казактік және шаруаларды қоныстандыру арқылы отарлауының, аграрлық саясатының тарихын ашып көрсетеді. Автор еңбектерінде Қазақстан территориясын славяндық-еуропалық отарлаудың бастапқы кезеңіндегі көші-қонға төрт кезеңін бөліп көрсету арқылы объективті талдау береді.

Қазақстанда тарихи демографияға қатысты арнайы зерттеулердің жүргізілуі Н.Е. Бекмаханова, Н.В. Алексеенко, Ф.Н. Базанова сияқты ғалымдардың есімімен байланысты.

Н.Е. Бекмаханованың Қазақстан мен Қырғызстанның XIX ғасырдың 60-жылдарынан 1917 жылға дейінгі көпұлтты халқының қалыптасу тарихына арналған монографиясы кеңестік кезеңге дейінгі Қазақстан халқының тарихы жөніндегі кешенді зерттеу болып табылады. Автор зерттеуінде аталмыш кезеңдегі Қазақстан халқының сандық және сапалық даму көрсеткіштерін қарастыруды арнайы мақсат етіп қойған. Еңбекте халықтың механикалық өсімі және көші-қоны, оның ішінде, Торғай және Орал облыстарына қоныстандыру қозғалысының жүргізілуі мен көлемі талданады. Бұл тұрғыда тарихшы-ғалым Н.Е. Бекмаханова патша үкіметінің Қазақстан мен Қырғыз еліне XIX ғасырдың екінші жартысындағы қоныстандыру саясатын үш кезеңге бөлсе, тікелей Орал және Торғай облыстарына қоныстандыруды шартты түрде екі кезеңге бөліп көрсетіп, олардың әрқайсысына түсінік береді [11].

Кеңестік кезеңге дейінгі Қазақстан халқының мәселелеріне Н.В. Алексеенконың да монографиясы арналды. Көлемді зерттеулер мен дерек көздерінің негізінде жазылған еңбекте халық санының өсу мәселелері арнайы тараушада талданған [12].

Еліміз тәуелсіздігін иеленгеннен кейін Отандық тарих ғылымына, ондағы мәселелерге, оның ішінде, тарихи демографияға деген көзқарас күрт өзгерді. Соған байланысты тарихшылар арасында тарихи демографияға деген қызығушылық артып, жаңа көптеген зерттеулер жүргізіле бастады.

Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде Қазақстан халқының даму мәселелеріне қатысты кешенді зерттеулер М.Х. Асылбеков, А.Б. Ғалиев, А.Н. Алексеенко, М.Б. Тәтімов, М.Н. Сдықов сынды ғалымдармен жүргізілді.

Қазақстан халқының демографиялық тарихына арналған алғашқы еңбек М.Х. Асылбеков пен А.Б. Ғалиевтің «Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980)» [12] атты монографиясы. Зерттеуде қоныстандыру саясатының халықтың қалыптасуына шешуші ықпалының болғандығын дәлелдеуге тырысады. Еңбектің басты құндылығы Қазақстан халқының дамуының бірқатар мәселелерінің тарихи демографиялық тұрғыдан алғаш рет көтеріліп, арнайы зерттелуінде болып отыр.

Көрнекті қазақстандық демограф-ғалым М.Т. Тәтімовтың еңбектері береді. Оның кеңестік кезеңдегі жарық көрген бірқатар зерттеулерінде [13] қазақтар санының артуы, одақтық мемлекет жағдайында Қазақстандағы көпұлтты халықтың өсуіне ықпал ететін үдерістер қарастырылады.

Батыс Қазақстан аймағы халқының даму тарихына арналған арнайы зерттеулердің бірі М.Н. Сдықовтың монографиясы. Бұл еңбекте XVIII ғасырдан бастап ХХІ ғасырдың басына дейінгі аймақтағы халықтың қалыптасу және даму тарихы, қазіргі заманғы тенденциялары көлемді дерек көздері мен санақ және басқа статистикалық материалдар негізінде зерттеледі [14].

Қазақстан халқы мәселелеріне арналып, жарық көрген еңбектердің саны өте көп әрі мазмұны жағынан алуан түрлі. Батыс Қазақстан халқының 1897-1926 жылдардағы демографиялық дамуын арнайы зерттеу Отандық тарихи демография ғылымына қосылатын үлес деуге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. – Уфа: Китап, 1999. – 312 с.;
2. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.;
3. Переселенцы-арендаторы Тургайской области (2-ая часть отчета старшего производителя работ Кауфмана по командировке в Тургайскую область). – Санкт-Петербург, 1897.

4. Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. – Оренбург, 1898.
5. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. – Тверь, 1902. – Т. 1. – 270 с.
6. Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. – Санкт-Петербург, 1897. – Т.1. – 590 с.
7. Турсынбаев А.Б. Из истории крестьянского переселения в Казахстан. – Алма-Ата: Изд.-во АН Каз ССР, 1950. – 101 с.; Сулейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX-начала XX в. – Алма-Ата: Изд.-во АН Каз ССР, 1963. – 411 с.;
8. Бекмаханова Н.Е., Кабузан В.М. Русско-украинская миграция в Казахстане в XIX-нач. XX в. // Известия АН Каз ССР. Серия общ. наук. – 1982. - №2. – С. 14-20.
9. Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. – Алма-Ата: Изд.-во АН Каз ССР, 1957. – 340 с.
10. Ерофеева И.В. Военно-казахья и крестьянская колонизация Казахстана (XVIII-первая четверть XIX в.) / История Казахстана: народы и культуры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 608 с.
11. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в.-1917 г.). – Москва: Наука, 1986. – 244 с.
12. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 192 с.
13. Тәтімов М.Т. Демография – халықтану. Халықтардың саны мен құрамын зерттеу. – Алматы: Қазақстан, 1975. – 104 б.; Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 127 с.
14. Сдыков М.Н. Население Западного Казахстана: история формирования и развития (1897-1989 гг.). – Алматы: Ғылым, 1995. – 220 с.

НАСЕЛЕНИЕ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В 1897-1926 ГГ: ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕННОСТИ

Темирбеков Н. К., магистрант II курса педагогического факультета ЗКИТУ
 Научный руководитель-**Балыкова А. М.**, кандидат исторических наук, доцент ЗКИТУ

Западно –Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация:** В статье анализируются вопросы исследования демографических процессов в Западном Казахстане с 1897 по 1926 годы. Масштабы переселения были столь велики, что царское правительство вынуждено было его ограничить. В результате переселенческой политики царизма основные плодородные земли были переданы русским крестьянам, а казахи согнаны в безводные, малопригодные земли.*

***Ключевые слова:** демография, Западный Казахстан, политика расселения, переписи населения*

УДК 347.1.3

КОНСТИТУЦИЯ - ОСНОВА ПРОЦВЕТЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА

Токтар Г., студентка II курса Западно-Казахстанского государственного университета
имени М.Утемисова

Научный руководитель – **Юрова И.О.**, старший преподаватель Западно-
Казахстанского государственного университета имени М.Утемисова

Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г.Уральск

Аннотация: рассматриваются этапы принятия и редакции Конституции Республики Казахстан. Отмечены особое значение Конституции в жизни общества и государства и ее значимая роль в качестве основы патриотического воспитания казахстанского общества.

Ключевые слова: основной закон, граждане, права, свободы, патриотизм, демократия, общество.

25 лет назад, 30 августа 1995 года, был принят основной закон Республики Казахстан. Это стало особым днем для граждан, как одно из важнейших событий в современной истории казахстанского народа. В обсуждении проекта Конституции 1995 года приняли участие свыше 7 миллионов казахстанцев (89%), внесших более 32 тысяч предложений и замечаний, в результате которых в проект были внесены более 1000 поправок, приведших к изменению 55 из 98 статей проекта. Тем самым Конституция была принята всем сердцем и душой каждого казахстанца. «Мы, народ Казахстана...» — эта фраза раскрывает всю суть нашей Конституции, поскольку именно она отображает волю казахстанского народа, а также стремление утвердить страну как демократическое светское унитарное, а самое главное независимое государство. Говоря о государстве, мы говорим не только о территории, но и об исторической наследственности многих поколений, сосредотачивающей в себе надежду на лучшее будущее и стремление к построению нового, справедливого государства.[1]

Конституция — это основной закон каждого независимого государства, который соответствует интересам своего народа. День Конституции отмечается во многих странах мира. Он подчеркивает особую роль Конституции в жизни общества и государства. Она выступает главным политическим, правовым документом общества, определяет основные права и обязанности граждан. Все эти годы ничто иное как Конституция поддерживала стабильность, регулируя все отношения в обществе, не позволяя разрастаться никаким конфликтам. Главная тенденция Казахстана состоит в том, что абсолютно каждый гражданин обязан безоговорочно подчиняться требованиям, указанным в Конституции ведь именно в ней дано главное для каждого человека — право выбора, ибо творить свою жизнь самим. И отказываться от этого закона не в праве никто. Если рассуждать логически, то не соблюдай граждане вышеперечисленные в Конституции законы, вполне возможно, что в стране был бы беспорядок и можно было бы позабыть о мирной жизни. Закон — это в первую очередь порядок, согласие, позволяющее регулировать отношения между людьми и государством. Не будет закона, не будет порядка. Не будет порядка, люди начнут делать, то, что им вздумается, в итоге это приведет к довольно печальным последствиям. Всегда нужно помнить, что Конституция также устанавливает справедливость. Все принятые и официально вступившие в силу законы направлены на то, чтобы защищать справедливость. Мы равны перед законом и каждый из нас обладает одинаковыми правами и свободами, также мы несем равные обязанности.

Самое главное, надо понимать, что законы созданы как для отдельного человека, так и для всего общества.[2]

Наш Казахстан, как огромный букет из разных цветов, богат на народы разных национальностей. В нашей республике живут казахи, корейцы, узбеки, таджики, русские, немцы, чеченцы и люди других национальностей. Все они живут в дружбе, как одна семья, уважая друг друга, помогая друг другу, в трудные минуты. Вместе радуются и разделяют горести и печали. Все люди, проживающие на территории нашего государства, являются его гражданами, независимо от национальности. И все граждане республики обязаны уважать, почитать и выполнять свои конституционные права и обязанности. Конституция является не просто основным законом государства, но и основой для воспитания казахстанского патриотизма в каждом из нас.

Таким образом, если человек хочет жить в развитой, в богатой, а главное свободной стране, то он должен в самого начало воспитывать в себе достойного гражданина своей страны и призывать к этому остальных. Тогда законы будут соблюдаться всеми без исключения, что в скором будущем приведет к процветанию страны. Вот поэтому очень важно знать и выполнять требования, нашего государства.[3]

Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. Казахстанский путь. - Караганда, 2006.
2. Послание Президента РК Н.А. Назарбаева «Казахстанский путь — 2050: Единая цель, единые интересы единое будущее», Астана, 17 января 2014 года.
3. Распространение Конституции// Интернет-издание WashingtonProFile//Режим доступа: www.washprofile.org. (дата обращения: 23.02.2020).

Аннотация: Қазақстан Республикасының Конституциясын қабылдау және қайта қарау кезеңдері қарастырылады. Конституцияның қоғам мен мемлекет өміріндегі ерекше маңызы және оның қазақстандық қоғамда патриоттық тәрбие берудің негізі ретіндегі маңызды рөлі атап өтілді.

Кілт сөздер: негізгі заң, азаматтар, құқықтар, бостандықтар, патриотизм, демократия, қоғам.

ӘОЖ 433.94

XIX-XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ЖАПОНИЯНЫҢ ІШКІ ЖӘНЕ СЫРТҚЫСАЯСИ ЖАҒДАЙЫ

Уразов С., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі – **Едилханова С.А.,** тарих ғылымдарының кандидаты, БҚИТУ
доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақаланың басты мақсаты –XIX-XX ғасыр басындағы Жапония қоғамындағы капиталистік өзгерістердің мәнін ашу болды. Капитализм дәуірі Жапонияның экономикасын жаңа деңгейге көтерді және сыртқы саясатын милитаристік бағытқа бұрды.

Кілт сөздер: Токугава кезеңі, капиталистік мануфактура, Канагава келісімі, буржуазиялық революция, өнеркәсіптік капитализм, императорлық үкімет, префектура, "жаңа помещиктер", конституция, монархия, жоғарғы бюрократия, помещиктер, ірі буржуазия, агрессивті сыртқы саясат, Портсмут бейбітшілік келісімі, Жапон монополиясы, инвестиция, отар, демократиялық қозғалыс

Жаңа дәуірде Токугава кезеңінде Жапонияның феодалдық ұйымы барлық талапты князьдердің пайдасына орындаған ұсақ шаруа қожалықтарының көптігімен сипатталды. Сонымен қатар, біртіндеп ауылда жаңа таптар пайда болды, олар "жаңа помещик" деп аталды, бұл тап көпестердің, саудагерлердің, ауылдардың жоғарғы орта табынан, ішінара самурайлардан құрылды. Қоғамда капиталистік мануфактура XVIII ғасырдың аяғынан - XIX ғасырдың 1-ші жартысында пайда болды, капиталистік салт қалыптасты. Алғашқы фабрикалар пайда бола бастады, оның ішінде мақта-мата, жібек тоқу ісі дамыды. XIX ғасырдың 50-60 жж. елдегі ішкі саяси жағдайы жақсы болған жоқ, себебі Жапония үкіметі АҚШ пен еуропалық мемлекеттердің қысымымен жабық ел саясатынан бас тартуға мәжбүр болды. Жапон жағалауына М. Перри коммодорының басшылығындағы 4 кемеден тұратын эскадра келіп, нәтижесінде АҚШ 1854 жылы Канагава келісімі арқылы шетелдік кемелер үшін Симод және Хакодате порттарының ашылуына қол жеткізді. 1854-1858 жж. АҚШ пен еуропалық державалар жасаған шарттар Жапонияны әлемдік нарыққа қосты. 1855 ж. Жапония мен Ресей арасындағы ресми мемлекетаралық қарым-қатынастарға бастау қоятын бірінші орыс-жапон шарты жасалды. 1836-1917 жж. аралығында Жапонияда Николай Касаткин бастаған (1912 жылға дейін) Орыс православие миссиясы жұмыс істеді. [1] 1867-1868 жылдары Жапонияда буржуазиялық төңкеріс болды. Сегунатқа қарсы шаруалар мен қалалық кедейлер, сауда-өнеркәсіптік буржуазия, буржуазиямен тығыз байланысты дворяндықтың (самурайлар) төменгі қабаттары, сондай-ақ сарай маңындағы ақсүйектер мен оппозициялық бағытталған ірі феодалдар шықты, олардың арасында оңтүстік-батыс Сацума, Тёсю, Тоса және Хидзен князьдіктерінің басшылары үлкен рөл атқарды. Нәтижесінде, 1868 жылы сегун үкіметі құлап, билікке императорлық үкімет келді. Алайда, Жапониядағы буржуазияның әлсіздігімен ұштасқан халық қозғалысының стихиялылығы сегундыққа қарсы қозғалыс басшылығында императорлық ахуалмен және оппозициялық феодалдық көзқараспен тығыз байланысты элементтер де болды, бұл 1867-1868 жж. төңкерістің аяқталмауына себеп болды. Сонымен қатар, феодалдық жүйенің терең дағдарысы, таптық күрестің шиеленісуі, сауда-өнеркәсіптік буржуазияның талаптары, сондай-ақ АҚШ пен Еуропалық державалардың отаршылдық саясатына қарсы күресте, елдің экономикалық қуатын нығайту қажеттілігі жаңа үкіметті саяси және әлеуметтік қайта құруларды

жүргізу жолына бұруға мәжбүр етті. Олар, бірақ, жартылай сипатқа ие болды және өндірістің капиталистік тәсілін Жапонияда қалыптастыруға жол ашты. Сонымен бірге, көптеген жартылай феодалдық сарқыншақтар сақталып қалды. 1871 жылы князьдіктер жойылды және олардың орнына префектуралар құрылды. 1872 жылы бұрынғы төртеудің орнына үш әлеуметтік жүйе құрылды: жоғары дворяндық (құрамына бұрынғы феодалдық князьдер мен сарай маңындағы ақсүйектер кірді), дворяндық (оған бұрынғы барлық самурайлар жатқызылды), қарапайым халық жүйесі (сауда-өнеркәсіптік буржуазияны қоса алғанда, халықтың қалған топтары кірді). Барлық топтардың теңдігі, мамандық таңдау еркіндігі және ел ішінде еркін қозғалуы туралы заңдар қабылданды. 1872-1873 жж. Жер реформасы жүргізілді, ол реформа кезінде іс жүзінде тиесілі адамдарға жерге деген жеке меншікті заңды түрде бекітіп берді. Жер негізінен "жаңа помещиктер" деп аталатын бай шаруа қожаларынан шыққандардың қолында болды. Шаруалардың басым көпшілігіне тең жер телімдері бекітілді. 1873 ж. маусымда барлық феодалдық табындар мен төлемдерді жою туралы және орталық үкімет алатын жер бағасының 3% мөлшерінде жыл сайынғы ақшалай салықты енгізу туралы заң қабылданды [2]. 1867-1868 жж. революцияның аяқталмауы, феодалдық сарқыншақтардың сақталуы, тар шикізат базасы, кедендік автономиядан айыру Ансэйлік шарттарға сәйкес ірі қазіргі заманғы өнеркәсіп құруды қиындатты. 1868 жылдан 1885 жылға дейін Жапонияда ауыл шаруашылығы шикізатын негізінен қайта өңдеумен айналысатын 1300-ге жуық кәсіпорын жеке капиталмен құрылды. Бұл жағдайда ірі өнеркәсіп кәсіпорындарын құру кезінде қазынадан шыққан елеулі шығындарды шаруа қожалығына түрлі салықтарды үнемі көбейту есебінен толықтырған мемлекет өзіне алды. Мемлекеттік қаражатқа салынған үлгілі кәсіпорындар одан кейін өте төмен бағаға жеке кәсіпкерлерге, бірінші кезекте "Мицуи", "Мицубиси" және басқа да ірі компанияларға берілді. Жаңа режимнің маңызды тірегі - шаруа жерлерін өз қолдарында шоғырландырған помещиктер болды. Жапонияда 1890 жылға қарай капиталистік өндірістің дамуымен бірге шамамен 350 мың адамды құрайтын жұмысшы табының қалыптасуы орын алды. 70-80 жылдары туындаған өте қатал эксплуатация, толығымен саяси заңсыздық, жұмысшылардың эксплуатация қарсы сөйлеген сөздері 1881 жылы саяси дағдарыстың шиеленісуіне әкелді. 1890 жылы парламентті шақырту туралы империялық жарлық жарияланды. 1889 жылы Пруссия моделі бойынша конституция жасалды, императорға ерекше кең құқықтар берілді, ал парламенттің құзыретіне қатаң шектеулер қойылды. Конституция монархия, жоғарғы бюрократия, помещиктер мен ірі буржуазия арасындағы реакциялық одақты заңды түрде рәсімдеді. [3] XX ғасырдың басындағы Жапония капиталистік империализм сатысына енеді. Жапон империализмі елдің тарихи дамуына байланысты бірқатар ерекшеліктерге ие болды. Жапон империализмінің мемлекеттік формасы ресми конституциялық, бірақ іс жүзінде абсолютті монархия болды, буржуазия мен жер иелерінің диктатурасын бейнеледі. Экономикалық және әскери тұрғыдан әлсіз елдердің (Қытай, Корея) жақындығы жапон империализмінің агрессивтілігін күшейтті. 1900 жылы Жапония басқа державалармен бірге Қытайдағы анти-империалистік Ихетуан көтерілісін басуға қатысты. XX ғасырдың басында Жапония мен Ресей арасындағы қайшылықтар Манжурия мен Корея жерлерінен ушығып кетті. Жапония үкіметі Ұлыбритания мен АҚШ-қа нақты қолдау көрсете отырып, Ресеймен соғысқа белсенді дайындықты бастады. 1902 жылы Ұлыбритания мен Жапония арасында келісім жасалды. [4] Бұрын жасалған орыс-жапон шарттарын бұзып, 1904 жылдың ақпан айында Жапония 1904-1905 жылдардағы орыс-жапон соғысын бастайды. Жапония орыс әскерлеріне қарсы бірқатар жеңістерге ие болды, бірақ соғыстан шаршады. 1905 жылы мамырда ол Америка Құрама Штаттарына делдалдыққа жүгінді. 1905 жылы шілдеде Америка Құрама Штаттары мен Жапония арасында келісімге қол қойылды, оған сәйкес АҚШ Кореяның үстінен жапон протекторатын құруға келісті. 1905 жылы тамызда американдық делдалдықпен басталған Портсмуттағы келіссөздер нәтижесінде

қыркүйек айында Ресей мен Жапония арасында 1905 жылғы Портсмут бейбітшілік келісіміне қол қойылды, оған сәйкес Ресей Кореяны Жапонияның ықпал ету саласы деп танып, Жапонияның Порт Артур, Дальниймен Квантун аймағын жалға алуын мойындады, КВЖД Оңтүстік тармағы және Сахалиннің оңтүстік бөлігі (50-параллельден оңтүстікке) Жапонияның ықпалына өтті. Келісім-шартқа қол қоюдағы орыс делегациясын басқарған граф С. Ю. Витте графтық титулды алды.[1] 1905 жылдың қарашада айында Жапония Кореяның үстінен протектораттық келісім жасады, ал 1910 жылы тамызда Корея Жапонияның отарына айналды. 1906 жылы Жапония Оңтүстік Манчжурияны пайдалану үшін Оңтүстік Манчжур темір жолының жартылай үкіметтік концернін құрды. Осылай Жапон монополиясы Қытайдың басқа да қызмет салаларына кірісті. XX ғасыр басында Жапонияның әскери-феодалдық империализмі нығая түсті. 1914 жылы Жапония бірінші дүниежүзілік соғысқа Англия мемлекетімен құрған одақты пайдаланып, Антантаның жағында қатысты. Билеуші таптар өздерінің пайдасын арттыруды көздеп, сыртқы рыноктерді және шикізат қорларын басып алу жолмен, сол сияқты шетке капитал шығаруды ұлғайтып, экономиканың өсуіне жағдай туғызуға тырысты. Дүние жүзін бөліске салудан кешіккен олар оны соғыс күшімен қайта бөлуге кірісті. Сондықтан соғысқұмарлар қаржы олигархиясымен ымыраласып, елде зор рөл атқарды. Әскер мен теңіз флотын күшейтуге орасан көп қаржы жұмсалды. Генералдар мен адмиралдар жоғарғы әкімшілік орындарға ие болып, императордың төңірегіне тығыз топтасты. Императордың жеке басына табынумен бірге, самурайлардың күші мен дәстүрлеріне табынудың күшейгені де дәл осы кез. Жапон империализмі соғыс-феодалдық сипат алды да, қаржы олигархиясының үстемдігі едәуір дәрежеде феодализмнің қалдықтарымен шырмалып, елді милитарландыруды және соғысқұмарлықтың өсуін демеп отырды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Васильев Л.С. История Востока т.1. М.,1994
2. Политика капиталистических держав и национально-освободительные движения в Юго-Восточной Азии.(1871-1917г.г) ч. 1. М.,1965
3. <https://mail.kz/kz/news/economic/aksh-pen-zhaponiyanyn-tarihy-zhene-sayasyty>
4. <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%8F>

ВНУТРЕННЯЯ И ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ ЯПОНИИ В XIX-XX ВЕКАХ

Уразов С., студент IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель- Едилханова С.А., кандидат исторических наук,
доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье основной упор был сделан анализу капиталистических преобразований, имевших место в японском обществе в конце XIX – начале XX веков. Эпоха капитализма подняло экономическое развитие Японии на новый уровень и изменило ее внешнюю политику в сторону милитаризма.

Ключевые слова: эпоха Токугава, капиталистическая мануфактура, договор Канагава, буржуазная революция, промышленный капитализм, императорская власть, префектура, "новые помещики", конституция, монархия, высшая бюрократия, помещики, крупная буржуазия, агрессивная внешняя политика, Портсмутский мирный договор, японская монополия, инвестиция, колония, демократические движения

УДК 130.2

**БУДДИЗМ В ЗАПАДНОМ КИНЕМАТОГРАФЕ:
КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

Утнасунова Ц.Н., магистрант 1 курса направления «философия и культура буддизма»
Института калмыцкой филологии и востоковедения КалмГУ.

Научный руководитель – **Бадмаев В.Н.**, доктор философских наук, профессор,
зав. каф. философии и культурологии КалмГУ им. Б.Б. Городовикова

Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, г.Элиста

Аннотация: Освещение темы буддизма в западном кинематографе в значительной мере повлияло на мировоззрение и представления об одной из трех мировых религий. Каждый зритель смог больше узнать об его основоположнике Будде Шакьямуни и основных идеях буддизма. Роль кино сыграло важную роль в массовой культуре человечества.

Ключевые слова: буддизм, кинематография, Запад, западная аудитория, философия.

Кинематография занимает важное место в жизни современного человека. Посредством кино, являющимся целым социальным институтом, у человека есть возможность увидеть целый мир интересных идей. Киноиндустрия, как и средства массовой информации, в свою очередь, оказывает эмоциональное и психологическое влияние на социум, его поведение и мысли.

Страны западного мира вот уже многие годы славятся своими достижениями в киноискусстве. Многие актуальные проблемы и исторические события человечества были показаны на экранах телевизоров и в кинотеатрах. Это коснулось и такой важной сферы человеческого бытия, как религия. Через призму кинематографии можно отразить основные концепции и религиозные идеи, а также изучить все его аспекты и нюансы.

Наряду с другими мировыми конфессиями - христианство и ислам, буддизм тщательно изучается и освещается западными кинематографистами. Знакомство запада с восточной религией в целом началось со встречи первого в истории объединителя Индии, основателя империи Маурьев, Чандрагупта Маурья и Александра Македонского в 326 году до нашей эры. Благодаря этому стали складываться первые представления о буддизме в сфере культуры. Но общие знания о мировой религии в западных странах начали появляться только в девятнадцатом веке через работы известных ученых, например, Эжена Бюрнуфа, Артура Шопенгауэра, Фридриха Ницше и других [1].

Стремительное развитие информации о буддизме пришлось именно на конец девятнадцатого века, а с наступлением двадцатого века интерес запада к религиозным учениям только возрос. Человечество все чаще стало уделять свое время изучению ее философии, духовным практикам и процессу самосовершенствования. Труды западных философов конца XIX - начала XX века заставили по-новому посмотреть на духовное наследие народов Азии, помогли лучше ощутить близость многих положений философии Востока и Запада» [2].

Повышенный интерес у жителей небуддийских стран религиозно-философским учением нашел свое отражение через киноискусство. В 1925 году на большие экраны вышел фильм «Свет Азии» или «Великое отречение», снятый на основе произведения английского поэта Эдвина Арнольда. Сюжет произведения повествует о жизни Сиддхартхи Гаутамы (Будда Шакьямуни), его изречениях и философии. Благодаря

работе режиссеров Франца Остена и Химансу Райя западные зрители смогли погрузиться в мир буддизма и узнать об исторической личности - основоположнике одной из мировых религий.

Необходимо отметить, что некоторое влияние на западную кинематографию имело движение «бит-поколения», ярким представителем которого являлся американский писатель Джек Керуак. Одним из известных его произведений был автобиографический роман под названием «Бродяги Дхармы». Несмотря на то, что известная работа Керуака не относится к искусству кино, она в большой степени повлияла на поколение того времени (1950-е годы) и их взгляды на буддизм.

Тем временем тема буддизма продвигается ко всё более массовой аудитории, все чаще появляясь на экранах. В 1972 году по одноименному роману Германа Гессе вышел фильм «Сиддхартха» американского режиссера Конрада Рукса. Спустя несколько лет в 1974 году итальянским режиссером Лилиани Кавани был снят фильм-драма «Миларепа».

Популяризация одной из мировых религий приобрело масштабный характер. Посредством кинематографии человечество все больше узнавало о философии буддизма, обратившейся к основам духовной сущности человека и открывшей возможность для его активного вовлечения в историю, в ход исторического и культурного процессов [3].

Вручение Нобелевской премии мира Далай-ламе XIV в 1989 году стало причиной резкого роста заинтересованности у запада к Тибету. Затем в 1993 году на экраны выходит фильм «Маленький Будда», повествующий о группе буддийских монахов под предводительством Ламы Норбу, находящихся в поиске реинкарнации его учителя Ламы Дордже. Их поиски приводят к трем разным детям, один из которых потенциально может быть истинным перевоплощением. Для этого они проходят различные испытания.

Кинопроизведения «День сурка» (1993) и «Во власти луны» (1987) не посвящены теме буддизма, но в них также прослеживаются философские и религиозные идеи [4]. Появление фильмов на тему буддизма наложило свой отпечаток на восприятие и начальные представления о религии. Интерес человека к буддийской философии и к духовному лидеру всех верующих Далай Ламе XIV только рос. В массовой культуре появлялись представления о пользе медитации для психического здоровья, о внутреннем самосовершенствовании, причем каждый человек имел свободу выборочно принимать или нет для себя различные элементы буддийского учения [1].

Тема религиозно-философского учения может быть выражена по-разному в массовой культуре, не только посредством кинематографа. Но именно киноиндустрия внесла определенный вклад на создание и развитие представлений о буддизме у западной аудитории. «Шопенгауэр и Ницше восприняли буддизм не как реликвию, сохранившую память о первых шагах человеческой личности в поисках истины, но как новую парадигму жизни, новый подход к важнейшим вопросам человеческого существования» [2].

Список литературы:

1. Аброскина Е.А., Поляков Н.С. Буддизм глазами современных западных кинорежиссеров. – Санкт-Петербург, 2016. – 67 с.
2. Уланов М.С. К вопросу о начале распространения буддизма на Западе // Современные научные исследования и инновация. – 2013. - №11 [Электронный ресурс]. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2013/11/28482>.
3. Толпыкин В.Е., Толпыкина Т.В. Культурология. – М.: Эксмо, 2010. – 428 с.
4. Михельсон О.К., Поляков Н.С. Буддизм в западном кинематографе. Формирование образа и интерпретации // Вестник СПбГУ. Сер.17. – 2013. - №4 – С. 97-101

УДК 34.01

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕСІ**Хасанова М.Д., БҚИТУ педагогикалық факультетінің аға оқытушысы**

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Қоғам мен мемлекет үшін құқық қатынастарды реттеу және қамтамасыз ету, жүйелендіруді ұтымды қолдану, заңнамалық процеске тәуелсіз ғылыми сараптама енгізу, заңнаманы бағалау жүйесін құру, сот практикасын құқық көздері ретінде қарау және халықаралық және ұлттық құқықтың өзара іс-қимылын күшейту жолымен заңнаманы одан әрі жетілдіру.

Кілт сөздер: құқықтық жүйе, құқықтық саясат, құқық бұзушылық, құқықтық даму, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары, мемлекеттік реттеу, жауапкершілікті арттыру.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің «2050 стратегиясында» . құқық жүйесін реформалау мәселелеріне тоқталып кетті. Сонымен қатар ол жөнінде Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған «Құқықтық саясат туралы» тұжырымдамасында [1] да көрсетілді.

Құқық қорғау органы - адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының, жеке және заңды тұлғалардың, мемлекеттің заңды мүдделерінің сақталуы мен қорғалуын қамтамасыз ететін, өз құзыретіне сәйкес қылмыстылыққа және өзге де құқық бұзушылықтарға қарсы іс-қимыл жөніндегі мемлекеттің саясатын іске асыратын, заңдылықты қамтамасыз ету мен қоғамдық тәртіпті қолдау, құқық бұзушылықтарды анықтау, алдын алу, жолын кесу, тергеу, қылмыстық істер бойынша сот шешімдерін атқару жөнінде арнаулы өкілеттіктер берілген мемлекеттік органдар жатқызылады.

Өткен жылдары мемлекеттік және қоғамдық институттардың қарыштап дамуына ықпал ететін, Қазақстанның орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ететін бір қатар аса маңызды заңнамалық актілер қабылданды.

Тұжырымдаманы іске асырудың басты қорытындылары ұлттық заңнаманың негізгі салаларының (конституциялық, әкімшілік, азаматтық, банктік, салық, қаржы, кеден, экологиялық, қылмыстық, қылмыстық-іс жүргізу, қылмыстық-атқарушылық заңнама) айтарлықтай жаңаруы болды.

Қазақстан Республикасының Конституциясында жария етілген адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының басымдығы, құқық үстемдігі, бірыңғай мемлекеттік билікті тармақтарға бөлу және тежемелік пен тепе-теңдік жүйесін пайдалана отырып, олардың келісілген жұмыс істеуі қағидаттарына негізделген демократиялық, құқықтық, зайырлы және әлеуметтік мемлекет салуға арналған бағытты заңнамада дәйекті іске асыруды қамтамасыз ету керек. Бұл ретте адам құқықтарының басымдығын қоғам мен мемлекеттің мүдделерімен үйлесімді үйлестіру қажет [2].

Осы бағытта құқықтық жүйені дамыту, оны халықаралық құқықтың жалпы қабылданған қағидаттары мен нормаларына, халықаралық стандарттарға дәйекті сәйкес келтіру қажеттігі мыңжылдық саммитінде қабылданған БҰҰ Мыңжылдық декларациясында (2000 ж.) бекітілген.

2000 жылдың 6-8 қыркүйек аралығында болып өткен саммитте, Біріккен Ұлттар Ұйымының штаб-пәтерінде, әлемдік көшбасшылар "Мыңжылдық Декларациясын" қабылдаған болатын және осы құжатты қабылдауға әлемнің 189 елі қол қойған. Мыңжылдық Декларациясының нақты 8 мақсаты бекітілген, бірақ ең маңызды мақсат, ол әлемдегі кедейшілікті жою болып табылады.

Декларацияның мақсаттары:

1. Шегіне жеткен кедейшілік пен аштықты болдырмау
2. Жаппай бастауыш білімді қамтамасыздандыру
3. Ерлер мен әйелдер арасындағы теңдікке қол жеткізу
4. Балалар өлімін азайту
5. Аналардың денсаулығын жақсарту
6. ЖИТС, АИВ және де басқа да аурулармен күресу
7. Экологияны жақсарту
8. Мемлекеттер арасындағы қарым-қатынасты дамыту

Декларация "демократияны көтермелеу және құқық тәртібін нығайту" үшін мемлекеттердің, әлемдік қоғамдастықтың күш-жігерінің қажеттілігін ерекше атап көрсетеді [3].

Бұл тұрғыда құқықтық саясат тұжырымдамасы құқықтық жүйені дамытудың бағыттарын ғана емес, сонымен қатар құқықтық саясаттың әлеуметтік-экономикалық және саяси салалардағы реформалармен келісілуін қамтамасыз етуге бағытталған.

Құқықтық даму мақсаттарының бірі саяси жүйені жетілдіру болып табылады. Халықтың саяси белсенділігінің заңдық нысандарының көптүрлілігін және мәдениетін нақты қамтамасыз ету қажет. Үкімет туралы заңнаманы оның қызметінің тиімділігін және қабылданатын шешімдер үшін жауапкершілікті арттыру мақсатында жетілдіруді талап етеді. Сайлау заңнамасын одан әрі жетілдіру, сайлау процесін ұйымдастыру, сайлау іс-шараларын объективті және толық жариялағаны үшін бұқаралық ақпарат құралдарының рөлін нығайту және жауапкершілігін арттыру қажет.

Мемлекеттік басқарудың тиімді жүйесін құру мақсатында бірізділік пен басқару талаптарын сөзсіз сақтай отырып, мемлекеттік биліктің әртүрлі деңгейлері арасындағы қызмет саласының, функциялар мен жауапкершіліктің нақты арақатынасын ажыратуды қамтамасыз ететін заңнаманы одан әрі жетілдіру, оның ішінде жергілікті мемлекеттік басқарудың тиімді жұмыс істеуі үшін жағдайлар жасау орынды.

Бұқаралық ақпарат құралдары нарығын дамыту, оның экономикалық дербестігін қамтамасыз ету, сондай-ақ оларды қоғамдық және мемлекеттік бақылау тетігі саласындағы заңнаманы одан әрі жетілдіру қажет. Нарықтық экономикаға көшу, монополистің меншік иесі, елде шығарылатын өнімнің негізгі өндірушісі және жеткізушісі рөлінен мемлекеттің бас тартуы азаматтық құқықпен реттелетін қоғамдық қатынастар саласын сапалы кеңейтуге алып келді.

Азаматтық-құқықтық қатынастарды реттейтін заңнама өз жетілдіруді талап етеді.

Азаматтық құқықты дамытудың басым бағыттарының бірі зияткерлік меншік объектілеріне құқықты реттейтін заңнаманы одан әрі жетілдіру болуға тиіс. Ол авторлардың мүдделерін, сондай-ақ Қазақстанның экономикалық, технологиялық және ақпараттық қауіпсіздігінің мүдделерін сақтауға негізделуі тиіс. Ғылыми-техникалық жетістіктерді жасауға және пайдалануға қатысты бірқатар заңнамалық және заңға тәуелді актілерді қабылдау қажет, олар өз кезегінде зияткерлік меншік объектілеріне ерекше құқық иеленуші азаматтардың және аталған объектілер иелерінің құқықтарын, бостандықтарын мен мүдделерін қорғауға бағытталған іс - шаралар кешенін іс жүзінде іске асыруға мүмкіндік береді. Нарықтық экономикадағы еңбек қатынастары нысандарының әртүрлілігі мен күрделілігі еңбек заңнамасын одан әрі жетілдіруді талап етеді. Бұл ретте еңбек құқықтық қатынастарын реттеу қазақстандықтар мүдделерінің басымдығы белгісімен жүргізілуі тиіс. Мемлекеттік қызметтің кәсібилігі мен тұрақтылығын арттыруға, мансаптық өсуді ынталандыруға, пәрменді кадр резервін қалыптастыруға, кадрларды оқытудың жалпы мемлекеттік жүйесін құруға, мемлекеттік қызметшілерді әлеуметтік және құқықтық қорғау шараларын күшейтуге бағытталған мемлекеттік қызмет туралы заңнамаға да өзгерістер енгізу қажеттілігі бар. Бұл ретте мемлекеттік қызмет туралы заңнаманы жетілдіру процесіндегі басты бағыттардың бірі қызметтік саты бойынша көтерудің мансаптық жүйесіне көшу болуы тиіс.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарға қарсы күрестің құқықтық тетіктерінің тиімділігін арттыру проблемасы үнемі назар аударуды талап етеді. Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін адамдарды қылмыстық жауапкершілікке негізсіз тартуды болдырмау мақсатында сыбайлас жемқорлық қылмыстардың шеңберін заңнамалық түрде белгілеу керек. Сондай-ақ сыбайлас жемқорлық әкімшілік құқық бұзушылықтар жасағаны үшін жауапкершіліктен жалтаруға жол бермеу мақсатында қолданыстағы заңнамаға осындай құқық бұзушылықтарды қарау мерзімдерін ұлғайту бөлігінде тиісті өзгерістер енгізу маңызды болып табылады. Қылмыстық іс жүргізу заңнамасын одан әрі жетілдіру қажет. Бұл ретте негізгі мақсат нақты нормаларда қылмыстық сот ісін жүргізудің адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған осындай негіз қалаушы қағидаттарын одан әрі дәйекті іске асыру болып табылады: қылмыс жасауда оның кінәлілігі заңда көзделген тәртіппен дәлелденбейінше және заңды күшіне енген сот үкімімен белгіленгенге дейін әркім кінәсіз деп есептелетін кінәсіздік презумпциясы; ешкім өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес; айыпталушының кінәлілігіне жойылмайтын күмән оның пайдасына түсіндіріледі; айыптау үкімі жорамалдарға негізделе алмайды және анық дәлелдемелердің жеткілікті жиынтығымен расталуға тиіс.; қамауға алу мен күзетпен ұстауға тек заңда көзделген жағдайларда ғана және соттың немесе прокурордың санкциясымен ғана жол берілетіндіктен; ешкім де азаптауға, зорлық-зомбылыққа, басқа да қатыгез немесе адамның қадір-қасиетін қорлайтын іс-әрекетке немесе жазалауға ұшырамауы тиіс.

Қылмыстық-атқару жүйесінің заңнамалық базасын адам құқықтары туралы халықаралық актілердің және сотталғандармен қарым-қатынастың негізгі қағидаттары мен тәртібін айқындайтын халықаралық келісімдердің негізгі ережелеріне сәйкес келтіру мақсатында жетілдіруді, сондай-ақ оның материалдық-техникалық базасын одан әрі жақсартуды жалғастыру, қылмыстық-атқару жүйесін ізгілендірудің жүзеге асырылатын саясатын жалғастыру қажет. Құқық қорғау органдарын одан әрі нығайту керек, ең алдымен кадр саясатының тұрақтылығы және құқық қорғау органдары қызметкерлерінің біліктілігі мен тәртібіне қойылатын талаптарды арттыру мәселелеріне назар аудара отырып. Бұл ретте құқық қорғау органдарының қызметінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды басты басымдықты айқындау, сондай-ақ халықтың белсенді қатысуынсыз табысты бола алмайтын құқық бұзушылықтың алдын алуға ерекше назар аудару қажет. Прокурорлық қадағалау, әсіресе адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселелерінде жүйелі сипатқа ие болуға тиіс. Алдын ала тергеу мен анықтауды қадағалауды жүзеге асыру кезінде прокурор қылмыстық қудалау органдары мен олардың лауазымды адамдары тарапынан кез келген заң бұзушылықтардың жолын кесуге, прокурорлық қадағалау шараларымен қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейтуге барынша ықпал етуге тиіс. Құқықтық саясат тұжырымдамасының қағидаларын іске асыру Республика Конституциясының негізгі идеялары мен принциптерін Қазақстанда құқықтық мемлекет құрылымының жаңа кезеңінің аясында өмірімізде жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған «Құқықтық саясат туралы» тұжырымдамасы
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы 23.03.2019 ж өзгерістер мен толықтырулар
3. БҰҰ Мыңжылдық декларациясы 2000 ж. бекітілген.

ӘОЖ 9 (574)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ӨРЛЕУІ (XX ғ.басы)

Шайзадинов О., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі – Құрманалин С.Б., тарих ғылымдарының кандидаты, БҚИТУ
профессоры

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: Мақалада XX ғасырдың басындағы қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің өсуі жағдайындағы азаттық қозғалысының өрлеуі баяндалады. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске әкелген саяси-әлеуметтік түйін зерделеніп, ұлттың тәуелсіздік жолындағы күресінің алғышарттары талданады.

Кілт сөздер: азаттық, қозғалыс, тәуелсіздік, саяси күрес, көшбасшылар, ұлттық, отарлық езгі.

Ұлттық-отарлық езгінің күшеюі, царизмнің аграрлық саясаты, өлкенің әлеуметтік-экономикалық өміріне капиталистік қатынастардың енуі қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің өсуіне алып келді. Қазақ қоғамындағы ұлттық қозғалыс әртекті болды, әртүрлі идеялық-саяси ағымдар әрекет жасады, солардың негізгі тобын ұлттық интеллигенция – Петербург, Москва, Қазан, Томск, Омбы және Орынбор университеттері мен училищелерін бітіргендер құрды. Ұлттық интеллигенцияның әртүрлі идеялық-саяси ағымының пікірлерін неғұрлым айқын білдірушілер «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті болды.

1911-1915 жж. шығып тұрған «Айқап» журналы (шығарушысы әрі редакторы – М.Сералин (1871-1929) Қазақстандағы идеялық-саяси ойдың аграрлық-демократиялық бағытын білдірді. Онда Ж.Сейдалин, Б.Қаратаев, С.Торайғыров, С.Сейфуллин, Б.Майлин және басқалар қызмет етті. Журнал беттерінде аграрлық қатынастардың, ағарту мен білім беру ісінің, қазақ ауылдарында тауар-ақша қатынастарын дамытудың проблемалары жазылып тұрды, царизмнің отаршылдық саясаты әшкереленді. «Айқап» журналындағы басты мәселе – аграрлық мәселе, яғни жер жөніндегі қарым-қатынастар, көшпелі шаруашылықтың отырықшылыққа айналуы, аграрлық мәдениет, шаруашылық формаларын өзгерту т.б. болды. 1913 жылдан 1918 жылға дейін шығып тұрған «Қазақ» газеті либералдық-демократиялық бағыттағы идеяларды білдірді. Онда қазақ конституциялық-демократиялық партиясының және қазақ халқының жалпы ұлттық қозғалысының жетекшісі, ғалым-экономист Ә.Бөкейханов, сондай-ақ А.Байтұрсынов, М.Дулатов және басқалар қызмет істеді. Ең басты мәселе-аграрлық мәселеде олар жерге мемлекеттік меншікті жойып, оны қазақтардың меншігіне өткізуді, жерді сатуға тиым салуды талап етті. Өлкенің қоғамдық-саяси өмірін дамыту саласында либералдық-демократиялық бағыт қоғамның эволюциялық дамуын жақтады. Тұтас алғанда өлкенің әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси өмірінің дамуы жөнінде әртүрлі көзқарастары болғанымен «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті өз беттерінде империяның отар шет аймағы жағдайындағы қазақ халқының жалпы ұлттық идеялары мен мүдделерін білдіре алды. 1910-1911 жылдары Қазақстанда ереуілдік қозғалыстар жандана түсті. 1911 жылы мамырда Перовск мен Түркістан станциялары шеберханаларының теміржолшы жұмысшылары «Атбасар мыс рудалары» акционерлік қоғамы рудниктеріндегі кеншілер ереуілге шықты. Ол ереуілдерге жалақыларын көбейтуді талап еткен 300-дей адам қатысты.

1912 жылы 28 сәуірде Орынборда және оның темір жол тораптары бойында РСДЖП қалалық комитетінің 1 мамырды мерекелеуге шақырған, сондай-ақ 8 сағаттық жұмыс күнін, саяси бостандықтар берілуін, армияны таратып оның орнына

халық милициясын құруды талап еткен листовкалары таратылды. 1912 жылы 12 мамырда жалақының аздығы, жұмыс жағдайларының ауырлығы себепті Спасск мыс қорыту зауытының жұмысшылары ереуілдеді. 1913 жылы маусымда Орынбор-Орск темір жолының құрылысшы-жұмысшылары, Доссор мұнайшылары ереуіл жасады, қыркүйекте Ақмола облысының Шоқпаркөл көмір кені жұмысшыларының толқуы болып өтті [1]. Өздерінің осы ереуілдерінде жұмысшылар экономикалық жағдайларының жақсартылуын, әлеуметтік мәселелердің шешілуін талап етті, өздерінің құқығы үшін күресте саяси саналылығы мен батылдығын дамыту үшін маңызды рөл атқарған саяси талаптарын алға тартты. Өлке жұмысшыларының ереуілдері царизмге қарсы шаруалар толқуларының артуына, ұлт-азаттық қозғалысының дамуына ықпал етті. Патша үкіметінің аграрлық және отарлық саясатына қарсы қазақ еңбекшілері де бас көтерді. Феодал-байлардың басшы топтары малдың, жайылымдардың көп бөлігін иеленіп, кедейлерді барған сайын қатты қанады. Парақорлық, қорқытып алушылық кеңінен тарады. Қазақ шаруалары байлардың қыстауларын өртеді, салық төлеуден бас тартты, әскери бөлімдерге шабуылдады. Ресейдің дүниежүзілік империалистік соғысқа тартылуы Қазақстан еңбекшілерінің жағдайына ауыр соққы болып тиді: салықтардың мөлшері артты. Қазақ халқына «өз еріктерімен қаржы жинау», мемлекеттік заемдарды зорлап жаздыру және соғыс салығы түріндегі 10-ға жуық әртүрлі салықтар мен баж салығын төлеу міндеттелді [2].

Қазақ жерлерін тартып алу, соғыс қажеті үшін киімдерін, малын, азық-түліктік өнімдерін мемлекеттің керегіне еріксіз алу жалғасып жатты, соғыс жүктерін темір жол станциясына жеткізу үшін олардың көлік күштерін өздерінің ықтиярынсыз жұмылдырды. Соғыс уақытында Түркістан өлкесінен 300 мың пұт ет, 70 мың жылқы, 13 мың түйе тасып әкетілді. Тек Жетісудан ғана 1914 жылы 34 млн. сомның малдары мен мал өнімдері алынды [3, 616 б.]. Әскерге алынғандардың жанұясына көмек көрсету желеуімен еңбек ету міндеті енгізілді, яғни қазақтар жұмыс күші ретінде қоныс аударған деревняның жерлерін жырттып, тұқымын сеуіп, өнімін жинап беруге тиісті болды. Соғыс жылдарында егістік көлемі, мал саны қысқарып кетті, ұлттық-отарлық езгі күшейе түсті. Патша әкімшілігі шовинистік ұрандар тастап, ұлтаралық араздықты әдейі ушықтырды, қоныс аударғандардың басшы топтарын қаруландырып отырды. Мысалы, Жетісу облыстық әскери губернаторының 1914 жылы 9 қазандағы құпия бұйрығы уездік бастықтарды сенімді христиандардан, орыс деревняларының дәулетті топтарынан мұсылман еңбекшілеріне қарсы қаруланған отрядтар құруға міндеттеді. Орыс деревняларының дәулетті топтары мен қазақ ауылдары арасында жер учаскелері үшін күрес күшейіп кетті. Қазақ шаруалары кулактардың қысымына жауап ретінде жылқыларын айдап, меже белгілерін қиратып, пішендері мен шабындықтарын өртеп кетіп отырды. Сондай-ақ, қазақ шаруалары өздерінің жергілікті феодалдық-рулық басшы топтарының қылықтарынан да жапа шекті. Себебі, байлар ауылға немесе ауылдық қауымға жататын жерлерді жоғары жылдық ақы үшін әлгі кулактарға арендаға беруді шығарды. Өз жерлерінен көшіріп жіберушілікке қарсы табанды күресе отырып, қазақ шаруалары патша чиновниктерінің де, өздерінің болыстық басқарушылары мен ауыл ағамандарының да талаптарын орындамады, алым-салықтарды төлеуден, соғыс қажетіне қаржы беруден бас тартты. Соғыс жылдарында қоныс аударушы шаруалардың, солдаттар мен әйелдердің қымбатшылыққа, лауазымды адамдарға, салықтар төлеуге және жұмыстық міндеттерін өтеуге қарсы қозғалысы күшейе түсті. Мысалы, 1915 жылы наурызда Жетісу облысының Верный, Лепсі, Пржевальск уездеріндегі село халқы патша үкіметінің баға саясатына қарсы наразылық білдірді. Бұл саясат бойынша қоныс аударған шаруалар ауыл шаруашылық өнімдерін үкіметке кесімді бағамен сатуға, ал барлық қажетті кездемелік, галантереялық бұйымдарды алып-сатарлық бағамен сатып алуға тиісті болды. Осыған байланысты Лепсі уезінің Андреевск, Осиповск елді-мекендерінде және Верный уезінде әйелдер көпестердің

дүкендерін қиратып, тауарларын талап алып кеткен. 1916 ж. Зайсанда болған әйелдердің бас көтеруі әскери күшпен тоқтатылып, 13 адам қамауға алынған[4].

Әскери бөлімдерде соғысқа қарсы насихат кеңінен өрістеді, әскерге шақырылғандардың әскерлік борыштарын өтеуден бас тартулары жиілей бастады, солдаттар өз жанұяларына жәрдем төленбей тұрғанда майданға аттанудан бас тартты. Мысалы, 1914 жылы Көкшетауда 300 солдат өздерінің жанұяларын жермен, үй маңы учаскесімен және жәрдем ақшамен қамтамасыз етпейінше майданға жөнелтілуден бас тартқан. Солдаттардың бұл бас көтеруі қарулы күшпен тоқтатады, ал 10 белсенді қатысушысы қамауға алынып, әртүрлі мерзімге сотталып, жер аударылды. Осындай бас көтерулер Верный қаласында, Ақмола және Семей облыстарында да болды. Әскери бөлімдерде тәртіп күрт төмендеп кетті, әскерден қашу оқиғалары жиілей түсті. Соғыс жылдарында қаладағы еңбекшілердің, өнеркәсіп орындарындағы жұмысшылардың жағдайы күрт нашарлап кетті. Соғыстың алғашқы күндерінен-ақ патша үкіметі Қазақстанның барлық облыстарында «төтенше соғыс жағдайын» енгізді. Ол бойынша жиналыстар, стачкалар, ереуілдер өткізуге, жұмыстан бас тартуға тиым салынды, хат-хабарларға әскери цензура енгізілді т.т. Полицейлік бақылау күшейді.

Сонымен Қазақстандағы азаттық қозғалысының өрлеуі XX ғасырдың басындағы елдің сипатты белгісіне айналды деп есептейміз. Жинақталған деректер, осы уақытқа дейін жарық көрген еңбектер, жүргізілген зерттеулер мен жарияланған ізденістер нәтижелері осындай тұжырымға жетелейді. Қалай болғанда да қазақ әлеуметтік қоғамы ғасырларға созылған ұлттық және отаршылдық езгінің салдарынан азаттық қозғалысының буырқанған шегінде тұрды және бұл бүкілресейлік саяси дүмпуден шет қалмады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Игибаев С.К. Промышленные рабочие дореволюционного Казахстана (1861-1917 гг.).- Алматы, 1991.-281 с.
2. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін (очерктер).- Алматы: Дәуір 1994.-446 б.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том.-Алматы: Атамұра, 2002.-768 б.
4. Аграрная история Казахстана (конец XIX – начало XX в.): сборник документов и материалов / Автор-составитель С.Н.Малтусынов.-Алматы: Дайк-Пресс, 2006.-1240 с.

РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ (начало XX века)

Шайзадинов О., студент IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - **Курманалин С. Б.**, кандидат исторических наук,
профессор ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье излагается подъем освободительного движения в растущем национальном самосознании казахского народа в начале XX века. Изучен политико-социальный аспект, приведший к национально-освободительному восстанию 1916 года, анализируются предпосылки на пути к борьбе за национальную независимость.

Ключевые слова: свобода, движение, независимость, политическая борьба, лидеры, национальный, колониальный деспотизм.

УДК 930(091/093)

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ БАТЫС ПЕН ШЫҒЫС ФИЛОСОФИЯСЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Шүренбаева Э.Ә., БҚИТУ педагогикалық факультетінің аға оқытушысы

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *Әл-Фарабидің рухани әлемі дүниетанымы ерекше бір тылсым, таптырмайтын құндылық. Оның ойшыл - дана ретіндегі философиялық орталық мәселесі адам және оның бақытқа жету жолдары. Әл-Фараби өзінің азаматтық парызын түсініп, саналы түрде жаңа ізденістер мен ерекше әрекеттер жасап, адамтану адам болу ілімінде көп жаңалықтар ашты. Әл-Фараби философиясының басты мақсаты адамды барынша жоғары деңгейге жеткізіп, кемелдіктің онтологиялық-аксиологиялық мәнін аша білуі.*

Кілт сөздер: *философия, бақытқа жету, қайырымды қала, ізгілікті қоғам*

Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Узлағ ибн Тархан әл-Фараби ат-Түркі – ұлы ғалым, энциклопедист, Аристотельден кейінгі Екінші ұстаз атанған Әл-Фарабидің толық аты-жөні осылай болып келеді. Әл-Фараби 870 жылы Жібек Жолының маңызды орталықтарының бірі болған Отырар қаласының маңында дүниеге келген. Ол бала кезінен сол дәуірдегі өркениет пен мәдениеттің ірі орталықтары саналған Бұхара, Самарқан, Мерв, Бағдат, Харран, Рей, Каир, Алеппо, Шам қалаларында болып, білімін үнемі жетілдіріп отырған. Әл-Фарабидің ғылыми қызметі ортағасырлық араб-мұсылман мәдениетінің гүлдену дәуіріне, яғни біздің дәуіріміздегі Х ғасырдағы мұсылман ренессансына сәйкес келеді. Әл-Фарабидің әлем өркениетінде алар орнына тоқталмас бұрын, ғылымдағы әл-Фарабиге қатысты түрлі көзқарастарға тоқтала кетсек. Кейбір еуропашыл ғалымдар “Әл-Фараби ешқандай жаңалық ашқан жоқ, ол тек Платон мен Аристотельдің мұраларын насихаттап, түсіндіріп келді”- деп есептейді. Антика дәуіріндегі ғұлама ойшылдар Платон мен Аристотель- бүкіл әлемдік мәдениеттің ең жоғарғы шыңы болып табылады. Әл-Фараби осы антикалық мұраны игеріп, оны араб-мұсылман мәдениетінің гүлденуіне жұмсап, үлкен екі жаңалық ашты. Барлығымызға мәлім, Әл-Фараби өмір сүрген уақыт айрықша кезең ретінде аталады. Отырар өлкесінде Әл-Фарабиге дейін ойшылдар өте көп болса, оның өз заманында да ғұламалар аз болмаған. Ол жастайынан туған өлкесінде білім алып, Отырар кітапханасында отырып, шаң басқан қолжазбаларды ақтарып, көз майын тауысып, талмай кітап оқып, оқу-білімге ерте құмартқан. Отырар кітапханасына алыс-жақын елдерден керуенмен сан түрлі кітаптар ағылып келіп жататын. Әл-Фараби өмір сүрген IX-X ғасырларда Отырар өркениетінде рухани мұра жоғары бағаланған. Араб-Мысыр әлемінде Александрия кітапханасының шоқтығы биік. Одан кейінгі орынды Отырар кітапханасы иеленген. Сол кітапханадан Әл-Фараби жиырма жасқа дейін тәлім-тәрбие алып, ондағы бар кітаптарды, трактаттарды оқып зерттеген. Одан кейін білімін толықтыру үшін керуенге ілесіп, араб еліне аттанады. Бағдад, Дамаск сынды басқа да өркениеті дамыған ірі шаһарларда болып, артында ғылыми-зерттеу еңбектерін қалдырған [1]. Әл-Фарабидің дүниетанымына келетін болсақ, кеңестік дәуірде оны маркстік-лениндік, атеистік дүниетанымға алып келді. Бірақ шын мәнінде әл-Фараби ислам руханиятындағы айтулы тұлға болатын. Біріншіден, ол-әлем мойындаған философ, Платон мен Аристотельдің еңбектерін шығыс, араб-мұсылман әлеміне таратқан үлкен ғұлама. Екіншіден, Әл-Фараби- үлкен ғалым. Әл-Фарабидің философиялық көзқарасы өте күрделі. Оны бір сөзбен айтып шығу мүмкін емес. Әл-Фарабидің көзқарасында диалектика да, таным теориясы да, ғылыми рационализм де бар. Әл-Фараби ислам өркениетіне өлшеусіз үлес қосқан. Сондықтан Әл-Фарабидің

дүниетанымы туралы айтқанда оны материалист, болмаса идеалист немесе атеист деп айтуға болмайды. Ол белгілі бір ғылым академиясы тәрізді. Әл-Фарабидің мұрасы ғылымның әр түрлі саласына қатысты еңбектерден тұрады. Сондықтан да ол- әлемдік деңгейдегі философ, ойшыл. Әл-Фараби дүниетанымының қайнар көзі өте тереңде. Себебі, қазақ даласында оған дейін де ғұлама ойшылдар көп болған. Мысалы, гректерді өнерімен тәнті еткен, аузымен құс тістеген шешен Анахарсистің өзі бір төбе болса, Тоқсары, Тоныкөк қобызымен кең дүниені күңіrentкен Қорқыт Ата және басқа да ойшыл данышпандар болған. Осының бәрі- ғұлама ғалымның бастау алған қайнар көздері. Осы орайда, Платон мен Аристотельді атап өткен жөн. Әл-Фараби олардың ғылыми мұрасын оқып қана қоймай, әрі қарай жалғастыра зерттеп, дамытқан. Әл-Фараби тағылым алған дүниелер өте мол. Әл-Фарабидің ашқан ең үлкен жаңалығы- антикалық мұра мен исламды біріктіре мәдениет жасауында. Сондықтан Әл-Фарабидің қайнар көздерін айтқанда міндетті түрде тек шығыс пен батыс, гректің ғана емес, оның қазақтың құнарлы топырағынан түлеп ұшып, Отырар өркениетінен нәр алғанын ұмытпауымыз керек. Әл-Фараби араб елінде аты шығып, «Шығыстың Аристотелі» атанып, артында мол мұра қалдырған. Ол: “Мен Қыпшақ елінен ешқандай атақ-даңқ іздеп келген жоқпын. Мен білім іздеп келдім, сол білімді араб елінен таптым, бірақ менің Қыпшақ еліне сүйіспеншілігім шексіз”, - деп өзінің туған жерге деген сағынышын өлеңге түсірген. Әл-Фараби-қазақ өркениетінің, музыка философиясының негізін қалаған үлкен ойшыл. Бірақ ол-тек қазақтың ғана емес, қазақ халқы қалыптаса қоймаған кезеңде өмір сүргендіктен, бүкіл түркі халықтарына ортақ тұлға. Әл-Фараби мұрасы түркі халықтарын біріктіретін рухани негіз деп айтуға болады. Орта ғасырда энциклопедияшы оқымысты Әл-Фарабидей ғалым болмаған. 1980 жылдардан бастап фарабитану атты жаңа бағыт пайда болды. Әлемдік және отандық фарабитану деген бар. Әл-Фараби шетелге емес, тәуелсіз еліміздің мемлекеттік мүддесі мен ұлттық ұстанымы үшін қызмет етуі керек. Сондықтан Әл-Фарабидің ғылыми-философиялық мұрасын өзіміз ғана біліп қоймай, жас ұрпақтың санасына сіңіруіміз қажет. Әл-Фарабидің мұрасы, Әл-Фараби әлемі туралы білетініміз аз. Оның құпиясы әлі де толық ашылған жоқ. Ол-әлем халықтарын біріктіретін тұлға. Қазіргі таңда Әл-Фараби ойларының өзектілігі қайтадан арта түсуде. Оның көзқарасында саясат, дін және бақыттың өзара терең қатынасы көрсетілген. Бүгінгі күнге дейін оның логика, метафизика, этика, саяси және әлеуметтік философия, музыка мен медицинаға арналған жүзден аса трактаттары сақталған. Ол ең алғаш болып музыканы математикалық негізде жүйелеп, оны ғылымның бір бағыты ретінде көрсеткен. Атап айтсақ, Орта Азия мен қыпшақ даласы үшін X-XII ғасырлар қоғамдық-әлеуметтік, саяси тұрғыдан дамудың жаңа басқышы болып табылады. Бұл кезеңде түркі тілдес халықтардың мәдениеті, әдебиеті, ғылымы едәуір өркендеп өсті. Әсіресе, түркі әдеби тілі жан-жақты дамып, жетіле түсті. Мұның өзі түркі халықтарының, соның ішінде, қазақ, өзбек, ұйғыр, қырғыз, т. б. халықтардың этностық құрамының қалыптаса бастауы мен олардың әлеуметтік-қоғамдық өміріндегі рөлінің біртіндеп артуына байланысты болды. «Бақыт-әрбір адам ұмтылатын ұлы мақсат» екендігін атап көрсеткен Әл-Фараби бақытқа білім мен игілік нәтижесінде ғана жетуге болады, ал ондай мүмкіндік қайырымды қала тұрғындарында көбірек болатындығын дәлелдейді. Әл-Фараби басқаруды қайырлы және қайырсыз деп екіге бөлді. Қайырлы, білімді, мәдениетті басқару халықты бақытқа бастайды, олардың іс-әрекетін, ерік-қасиетін осы жолға бағыттайды. Ол үшін басқару заң күшіне, игі тәжірибеге негізделуі тиіс. Ал қайырымсыз, надан басқаруда теріс әрекеттер мен жаман қасиеттер бой алады. Сондықтан ол надан адам басқарған, озбырлыққа сүйенген, қайырымсыз, катал мемлекеттік тәртіпті өткір сынайды. Ол мінсіз мемлекетті уағыздайды. «Бақытқа жету» еңбегінде ол «бақыт дегеніміз игіліктердің ішіндегі ең қадірлісі, ең үлкені және ең жетілгені» деп атап көрсетеді және әр адамның оған толық құқығы бар дейді. Ал ондай құқыққа ие болуға қайырымды қала тұрғындарының ғана мүмкіндігі бар, сондықтан да қайырымды билеушілер билеген

қала тұрғындары ғана бақытқа жете алатындығын айтады. Мұндай қалалардың басқа қалалардан басты айырмашылығы және негізгі белгісі жоғары тәртіп пен оның тұрғындарының мәдениеттілігі, сыпайыгершілігі және билеушілерінің қайырымдылығы, ақыл-парасаты. Сондықтан, Әл-Фараби бұндай қалалардың өмір сүруі өзінің білгірлігі мен ұстамдылығына толық жауап бере алатын билеушіге тікелей байланысты деп тұжырымдайды. Әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы» трактатында қала тұрғындарын бес топқа бөледі. Оның ойынша, «қайырымды қала бес түрлі адамдар тобынан құралады: ең құрметті адамдардан, шешендерден, өлшеушілерден, жауынгерлерден және байлардан». Әл-Фараби ең құрметті адамдарға ақылдыларды, пайымдағыш адамдарды, маңызды істерде беделге ие болғандарды жатқызады. Екінші топтағы шешендерге- діни қызметкерлерді, ақындарды, музыканттарды, хатшыларды сол сияқты шығармашылық жұмыспен айналысатындарды, ал өлшеушілерге-есепшілерді, дәрігерлерді, астрологтарды, математиканы оқытушыларды қосады. Әл-Фараби бойынша, байлар дегеніміз- қалада байлық табатындар, егіншілер, мал өсірушілер, саудагерлер, қол өнершілер. Әл-Фараби қайырымды қала басшысында алты түрлі қасиет болу керек деп есептейді. Олар: даналық, асқан пайымдылық, сенімділік, ойлау қабілетінің жоғары болуы, соғыс өнерін жетік білуі, денсаулығының мықты болуы [2]. «Осының бәрін өз бойында ұштастыратын адам барлық уақытта кімге еліктеу керек екенін, кімнің айтқан сөзі мен ақылына құлақ қою керек екенін көрсететін үлгі болады. Мұндай адам мемлекетті өзінің қалауынша басқара алады». «Қайырымды қала» трактатында Әл-Фараби әлеуметтік әділеттілік пен еркіндікті орнықтыратын- ізгілікті қоғам туралы ой қозғайды. Мұндай қоғамды ұлы ойшыл «әрбір адам екінші адамның өмір сүруіне қажетті үлесін беретін, бір-біріне көмектесетін адамдарды біріктіру арқылы ғана адам өз табиғатына сай жету дәрежесіне ие болатын» қоғам түрінде елестетеді. Халықтың аз қамтамасыз етілген топтарын мемлекеттік қолдау туралы бұдан мың жылдан астам бұрын айтылған ғұлама идеясы бүгінгі күні де мемлекеттің ішкі саясатындағы басты міндеттердің бірінен саналады. Адамның шын бақытқа қол жеткізу тек осы дүниеде ғана мүмкін екендігіне назар аударған әл-Фараби, адамдар өзін-өзі жетілдіруі және қиындықтан қашпауы тиіс дейді. Оның айтуынша, адам өміріндегі «жақсылық» пен «жамандық» құдайдан емес, адамдардың күнделікті белсенді әрекетіне ғана байланысты. Бүкіл араб саяси философиясында саясатқа көзқарас оның адамгершілік мазмұнымен сипатталады. Осы жағынан алып қарағанда саясат «саяси адамгершілік философиясы» ретінде көрінеді. Сондықтан Әл-Фараби саясаттың басты мақсаты адамдарды бақытқа жеткізу, игілікпен жеткізу деп санайды. Қайырымды қаланың орнығуында Әл-Фараби мұсылман құқығының принциптерін талап етпейді, оны ақыл-парасаттың дамуы мен қайырымдылықтың нығаюымен байланыстырады. Ол тұжырымдаған жағдайдың бәрінде мұндай қала билеушілері моральдық-этикалық қалыпқа сай болып келеді, олардың ешқайсысының исламға тікелей қатысы жоқ. Бірақ Араб халифаты заманында өмір сүрген әл-Фараби өзінің зерттеулерінің тақырыптық шеңберінде саясатты мұсылман құқығы доктринасымен, діни догматикасымен бір қатарға қояды. Дегенмен, грек философиясының ықпалын терең сезінген ол бұл бағытта түбірлі бетбұрыс жасамайды. Грек философиясын мұсылман құқығы, діні және құқықтық теориясымен байланыстырып, одан саясат туралы жалпы ілім жасауға талпыну бұл ілімнің діни-мұсылмандық сипатын білдірмейді. Әл-Фараби саясат туралы ілімді мұсылман құқығымен, догматикасымен салыстыру арқылы олардың құдайлық бастауы туралы ұқсастығын емес, бұл ілімдердің адам іс-әрекеті мен мінез-құлқындағы әртүрлі жақтарға тигізген әсерінің мәнін атап көрсетеді. Әл-Фарабидің саясат туралы айтқан құнды ойлары Араб шығысы мен Орта Азия елдерінде саяси-құқықтық ілімнің одан кейінгі дамуына өз ықпалын тигізе алды. Оның саяси-құқықтық идеялары орта ғасырлық және жаңа заман ойшылдарының еңбектерінде көрініс тапты. Атақты шығыстанушы -зерттеушілер И. Гольцмер, М. Штайншипайдер, Дж. Сартон, Карра де

Во, Н. Штайнер, Ф. Диетеричин, А. Мец, А. Массэ, А. О. Лери, Дж. Хоурони және де басқа ғылымдар Араб халифатының идеялық өмірі туралы, ондаған ой еркіндігі мен гуманизм туралы өз еңбектерінде көп жазған [3, 67 б.]. Біріншіден, әл-Фараби антикалық заман мен исламды өзара жақындастыра синтез жасап, жаңа бір мәдениеттің өркендеуіне жол ашты. Келесі кезекте ол грек ойшылдарының асыл мұрасын жаңғыртты. Сөйтіп, шығыста үлкен қозғалыс, жаңа бағыттар басталды. Араб-мұсылман мәдениеті негізінде антикалық дәуірдегі шешілмеген мәселелерді шешіп, оны ілгері дамытты. Қазақстанда Фараби еңбектерін ең алғаш рет жинау, зерттеу, таныстыру жұмысын өз тарапынан мойнына алып, көп пайдалы іс атқарған адам- Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының коореспондент- мүшесі, профессор Ақжан Жақсыбекұлы Машановты айтуға болады. Оның Фараби өмірі тарихи орны туралы мақалалары газет-журналдарда жарияланды, жинақтарда шықты. Фарабидің ғылыми мұралары жөнінде ол әлденеше рет республика, бұрынғы одақтық көлемде, халықаралық конгрестерде баяндама жасады. Фараби еңбегін алғаш рет қазақ тіліне аударғаны да мәлім. Фарабидің жер жүзі елдерінің кітапханаларында шашырап жатқан еңбектерін іздестіріп тауып, көбінің көшірмесін алдырғанда профессор А. Машанов, ал 1968 жылы араб елдеріне саяхат жасап, араб ғалымдарымен кездесіп, Фарабидің Шам, Дамаск шаһарындағы зиратын іздеп тауып, суретін түсіріп әкелген еді. Қорыта айтсақ, ұлы ғұлама Әл-Фарабидің философиялық, логикалық, танымдық, әлеуметтік пікірлерімен, эстетикалық, теориялық, жаратылыстану ғылымдары салаларындағы пікірлерімен, ғылыми тұжырымдамаларымен жете танысу, оның дәуірін терең түсінуге мүмкіндік береді. Оның ғылыми ой-пікірлері өзінен кейінгі дәуірдегі Шығыс пен Батыс халықтарының философиялық, эстетикалық, қоғамдық этикалық ой-пікірін және өнердің дамуына, жалпы рухани құндылықтардың дамуына әсер етіп, үлкен ықпалын тигізіп отыр. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Біз үшін бұл мерейтойлардың маңызы ерекше. Тарихи датаны ақыл-парасатпен, салиқалы деңгейде өткізуге баса мән беру керек. Негізгі мақсат- ұлы тұлғалардың тағылымын жастардың санасына сіңіру, ұлы тұлғаның ой-толғамдарын кеңінен дәріптеу. Үкіметке қажетті шаралар әзірлеуді тапсырамын, – деген болатын. Ұлы өркениет философы Әбу-Насыр Әл-Фарабидің рухани әлемі адамзат өркениеті мен құндылықтардың биік шыңы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Машанов А. Әл-Фараби және Абай.-Алматы:Қазақстан,1994.-26 б.
2. Сегізбаев О. Қазақ халқының рухани мәдениетіндегі еркін ойлау дәстүрі мен атеизм-Алматы, 1973-98 б.
3. Отырар. Энциклопедия. – «Арыс» баспасы, Алматы, 2005-67 б.

ВКЛАД АЛЬ-ФАРАБИ В ФИЛОСОФИЮ ЗАПАДА И ВОСТОКА

Шуренбаева Э. А., старший преподаватель педагогического факультета ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: По тематике философские исследования Фараби охватывают почти все отрасли средневековой науки. В совокупности их можно назвать энциклопедией знаний того времени. Как показывает содержание отдельных трактатов, Фараби больше всего интересовался теоретической стороной различных наук, их философским смыслом. Рассматривая даже отдельные конкретные науки той или иной научной дисциплины, он подходил к ним не как эмпирик, а как теоретик, философ.

Ключевые слова: философия, достичь счастья, города доброе, добродетельное общество

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 336. (075)

МҰНАЙ-ГАЗ САЛАСЫНДАҒЫ ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ
ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТТІК СИПАТТАМАЛАРЫ

Айтимбетова А.А., БҚИТУ педагогикалық факультетінің ІІ курс магистранты
Ғылыми жетекшісі – **Абдульманов А.А.**, филология ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-техникалық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мұнай-газ саласы терминдерінің жалпы терминдерден өзіндік ерекшеліктері болады. Олардың қолданылу аясы мен өзіндік қызметтік сипатына орай түрліше сипат танытуы мүмкін. Алайда басты ерекшелігі – олардың арнаулы мақсатта қолданылып, белгілі бір тілдік жүйеде болуы. Құрылымы жағынан тіліміздің барлық терминжасам жолдарымен түзіле алатындығын танытып келеді. Тілдің сыртынан жасалатын әрекет салдарынан сала терминдерінің көп жағдайда ұлттық негізінен адасып қалып жататыны тағы бар.

Кілт сөздер: терминжасам, сыртқы әсер, арнаулы мақсат, ұлттық негіз, терминдік жүйе, машина тілі, терминбөлшектер, терминүміткер, узуалдану.

Соңғы онжылда өз зерттеу еңбектерін терминологияға арнаған зерттеушілер қатары өсіп келеді, олардың көшбасшылары В. М. Лейчик, Н. В. Подольская, А. В. Суперанская, Г. П. Немец, Н. В. Васильева, В. П. Даниленко және т.б. ғалымдарды атап көрсете аламыз. Белгілі зерттеуші В. М. Лейчик терминологияны дербес ғылыми пән ретінде анықтайды [1, 14]. Қазіргі зерттеушілердің пікірінше, қазіргі уақыттың терминологиясы — бұл жасанды қалыптасатын қабат, оның әрбір бірлігі пайдалану үшін белгілі бір шектеулерге және өмір сүру мен даму үшін оңтайлы жағдайларға ие болып отыр. Аталымның басқа түрлерінен терминді ерекшелейтін нәрсе – бұл оның ғылыми тұжырымдамалармен байланыста болатындығы. Демек, терминнің тілдік мәртебесі оның қызметтік сипатында болып отыр.

"Термин" ұғымының анықтамасы және оған қойылатын талаптар әлі күнге дейін даулы мәселе, өйткені көптеген ғалымдар зерттеу нысанына байланысты осы ұғымға әртүрлі анықтама беріп жүр. Осыған қарамастан, Д.С.Лотта ұсынған терминге қатысты жалпы ережелері ең негізгілері болып қалып отыр: термин ұлттық терминология жүйесінің мүшесі ретінде қаралады; терминбөлшектердің терминологияда маңызы зор және термин жасауға қатысатын ең аз бірлік болып табылады; табиғи қалыптасқан терминологияның белгілі бір «кемшіліктері бар»; терминдер "абсолюттік" және "салыстырмалы" бірімді болып бөлінеді; ұғымдардың шоғырын "меншікті" және "таратылған" деп бөлу қажет (тек жеке ұғымдар ғана терминдер ретке келтіріледі); бастапқыда реттелген терминдерге қосымша ретінде термин деп таныған жаңа ұғымға құлақ үйренуі үшін терминдік мәртебені беру керек; бірінші кезекте терминжасаушы, жүйе құраушы болып табылатын терминдердің топтарын дұрыс құруға назар аудару керек, өйткені олардың құрылымына жеке салалық терминологияның барлық құрылымы да байланысты; пайда болған термин өз затының немесе ұғымының атауы болуы тиіс, бұл салада синонимдері жоқ және омоним болуы мүмкін емес; қазіргі және жаңадан құрылған термин белгілі бір "жеке" (мағыналық) немесе "тораптық" (агрегаттық) [2, 56-58] қауымдастығын тудыруы тиіс.

Терминтану үшін ғылыми дискурс шекарасындағы зерттеу мәселесі өзекті болып отыр. Қазіргі лингвистикада терминді зерттеуде екі негізгі тәсіл бар: нормативтік және дескриптивтік. Нормативтік тәсілде термин белгілі бір түрдегі лексикалық бірлік ретінде қарастырылады, ол оны жалпы әдебиеттің сөздерінен

ажырататын ерекше семантикалық және грамматикалық құрылымы бар. Нормативтік тәсілді жақтаушылар терминге қойылатын талаптарды әзірледі, олардың мәні мұндай термин бір мағыналы, дәл, жүйелі, қысқа болуы және синонимдер мен антонимдерге ие болмауы тиіс. Бұл тәсілдің жақтаушыларына Д. С. Лотте, А. А. Реформатский, В. И. Сифоров, Т. Л. Канделаки жатады, олардың зерттеулерінде термин динамикалық емес, жанды сөйлеуде жұмыс істейтін, демек өзгерістерге ұшыраған элемент, ал бекіту саласының статикалық элементі ретінде ұсынылған. Лингвистикада мұндай термин "мінсіз термин" анықтамасын алды.

Дескриптивті амалдың жақтастары қызмет ету саласындағы терминді зерделеу кезінде терминдерге бекіту саласының статистикалық элементі ретінде талап қоюдың заңдылығына күмән келтірді (Г. О. Винокур, Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин, В. П. Даниленко, А. И. Крылов). Терминнің ерекшелігі дескриптивтік тәсілде термин ерекше сөз емес, тек ерекше функциядағы сөз емес, яғни кез келген сөз термин бола алады, ал кез келген термин жалпы қолданылатын лексика саласына өтуі мүмкін. Демек, термин көп мәнді болуы мүмкін, оған синонимдер мен антонимдердің болуы тән. Қазіргі заманғы зерттеулер дескриптивтік көзқарасты жақтаушылардың қатары өсіп келеді, олардың көзқарастарын біз де қолдаймыз.

Белгілі бір ғылым саласы терминологиясының қалыптасуы сол ғылым саласының даму сатысына да байланысты болып келеді. Бұл өз кезегінде, қоғамдық өмірдегі өзгерістерге де байланысты болады. XX ғасырдың 60 -70 жылдары ғылымда терминдерді құру туралы мәселе көтеріліп, термин шығармашылық үрдістердің өзгеруі орын алған болатын, сөйтіп неология призмасы арқылы "термин" ұғымының мәселелеріне жаңа көзқарас пайда болады. Терминдердің пайда болу процесінде терминнің нысаны мен мәні арасындағы байланысты құру, орнату мүмкіндіктері тілдің құрылымдық ерекшеліктерімен анықталды. Жаңа термин пайда болған кезде қолда бар тілдік тәжірибе негізінде қажетті таңбалы ақпаратты іздеу, оны тілдің ерекше "ақпараттық-терминологиялық саласына" бекіту жұмыстары жүргізіледі. XXI ғасырдың басында тілдің жаңа бірлігі ретінде термин туралы түсінік жаңа туған терминдермен белгіленген дефинициялардың абстрактивтілігінің жалпы деңгейі жоғары болуына байланысты айтарлықтай өзгереді, ал семантикалық құрылым алдыңғы білімнің қажеттіліктеріне қызмет көрсететін терминдермен салыстырғанда анағұрлым икемді болады [3, 21]. Термин өзінің репрезентациясы аспектілерінің көпмақсаттылығымен және көпмақсаттылығымен сипатталатын ғылыми коммуникацияның құралы, құралы болып табылады.

Қазақ тілінің терминологиясы үшін жалпы лексика – тақырыптық топтардың (аудан, қабат, бұрғылау) болуы, терминдердің логикалық, құрылымдық және семантикалық қасиеттерінің ортақтығы, оның ішінде: терминдердің семантикасының ұғымдық жағы, терминдердің сөзжасамы және дериватологиясы, олардың арасындағы семантикалық байланыстарды белгілейтін, терминдердің семантикалық және олардың қатынастарының қалыптастыруға әсер ететіндігі анық. Терминжүйелерді қалыптастырудың бірыңғай принципі болуы шарт. Бұл ретте қазақ тіл білімі А.Байтұрсынұлы қалыптастырған қағидаттарды назарға алса болады. Өкінішке орай қазіргі сала тілінде орыс тілінің донорлық сипатымен әлі күнге қызмет атқарып келетін сөздер қатары мол. Бұған тілдегі мынадай лексемалар мысал бола алады: абсорбент, абсорбция, агломерат, баррель, қарыз алу массиві, вакуум, ингибитор, инжектор, коррозия.

Бүгінде ғылым мен техниканың барлық салаласында терминологияда төл қазақ лексикасының белсенді қызмет етуіне көңіл бөлетін ғалымдар қатары мол. Оның ішінде академик А.Қайдаров, У.Айтбаев, Б.Қалиев, Ш.Құрманбайұлы, Ш. Біләлов, Р.Шойбеков және т.б. ғалымдардың еңбектері отандық терминологияның дамуы үшін қуатты түрткі болып жүр.

Мұнай-газ саласының жаңа терминдерін таратуда және жасауда халықаралық қарым-қатынас саласында туындайтын сыртқы экономикалық байланыстар ерекше рөл атқарады, бұл бөтен сипаттағы терминдердің пайда болуына ықпал етеді.

Тарихқа үңіліп, салыстыра қарайтын болсақ, ағылшын тілінде "Мұнай және газ" терминінің пайда болуы бастапқыда латын, грек, старофранцузский, сирек — неміс тілдерінен сөздерді алу арқылы жүзеге асырылған екен: crude (лат.) — шикізат, ointment (т. б. фр.)- жақпа майы, octane number (грек. okto-сегіз) — октандық сан. Қазіргі уақытта мұнай-газ саласын дамыту процесінде ағылшындар өз тілінде жаңа терминдердің пайда болуына, тілдің өзі ішінде шынайы лексика негізінде жасалуына ерекше мән беріп отыр.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап мұнай-газ секторын дамыту кезеңінде қазақ тіліне интернационализмдер, ағылшын, орыс тілдерінің терминдері көбінесе тиісті көп компонентті терминдерді синтаксистік көшіру, орыс тілі арқылы ағылшын тілінен интернационалдық лексикалық қорды меңгеру арқылы белсенді түрде енгізіле бастайды. Соңғы онжылдықта Қазақ елінде мұнай мен газ терминдерінің ұлттық тілдегі баламасына жаппай аударылуы байқалады. Осы аудармаларды қарастыра келе ағылшын-қазақ терминдерінің құрылымдық және қызметтік сипатын салыстыра отырып саралайтын болсақ, төмендегіше көрініс туындайды:

Мұнай-газ саласындағы қазақ тілінде қарастырылған терминдердің арасында мынадай терминдік атаулар анықталды: "мұнай өндіру", "мұнайхимия", "мұнай өңдеу өнеркәсібі", "газ өндіру", "жобалау". Мысалы, oil — мұнай терминожүйесі (мұнай): oil pool — мұнай шоғыры (мұнай шоғыры); oil show — мұнайдың көрінісі (мұнай көрінісі) және т. б. "Нефтедобыча" терминінің ішінде терминдер арасында "бурение" және "скважина" мәні бар көлемді блоктар анықталды: drilling — бұрғылау (бурение): structural drilling — құрымдылық бұрғылау (бурение структурное); drilling speed — бұрғылау мерзімділігі (скорость бурения) және т. б.; well, hole — ұңғыма (скважина): well depth — ұңғыманың тереңдігі (ұңғыма тереңдігі), well hole — ұңғыманың оқпаны (ұңғыма оқпаны) және т. б.

Ішкі құрылым бойынша терминдер бір компонентті және көп компонентті болып бөлінеді, мысалы: ағыл. — sedimentation — седиментация, orifice — тесік; қаз. - кенорны — field, жоба — draft(бір компонентті); ағыл. — abrasiveness of rocks — жыныстардың абразивтілігі, capacity drum — сыйымдылық; қаз. — кәделеуіш қазандық — қазандық тазартқыш қазан, өнеркәсіптік кенорны — кен орны өнеркәсіптік (көп компонентті). Диаграмма мысалында салыстырмалы тілдердің мұнай-газ саласындағы терминожүйелерінде көп компонентті терминдердің бір компонентті терминдерден басым болу үрдісі байқалады.

"сын есім + зат есім"сөз тіркестерінің аз саны жатады, бұл екі компонентті тіркестердің санынан 18% құрайды: ағылш. — analytical balance (аналитикалық таразылар), spherical bearing (сфералық мойынтірек); қаз. — мұнайлы аймақ (мұнайлы облысы), қатты мұнай (нефть пластовая). Зерттеу барысында Қазақ тілі терминдерінің арасында екі компонентті тіркестердің құрылымдық типтері табылған жоқ.

Қарастырылып отырған тілдердегі үш компонентті және төрт компонентті терминологиялық тіркесімдер көплексемдік тіркесімдердің аз мөлшерін құрайды: ағылш. — ash of petroleum product(мұнай өнімдерінің күлділігі), combustibility of petroleum product (мұнай өнімдерінің жануы; қаз. — газдың мұнай ерігіштігі (растворимость газов в нефти), ауырлатқан бұрғылау құбыр (ауырлатылған бұрғылау құбыры). Үш компонентті терминологиялық тіркестердің арасында " зат есімі. + нысанның аты. + нысанның аты.». Терминологиялық лексикадағы күрделі құрамдас ұғымдардың қалыптасуы бір қабатты терминологиялық бірліктің номинацияға деген қажеттілікті қанағаттандыра алмауымен түсіндіріледі. Терминдерге жүгіну ұғымдарды белгілеудің синтаксистік тәсілі жетекші орынға ие және мазмұн тұрғысынан да, білдіру

тұрғысынан да ағылшын және қазақ тілдерінің маңызды сипаттамасы болып табылатын қазіргі мұнай-газ саласындағы термин түзілуімен байланысты.

Терминологиялық сөз тіркесі өзекті және тәуелді компоненттерден тұрады, онда өзекті компонент негізгі мәнге ие болады, ал тәуелді компонент негізгі мәнді толықтырады. Терминдердің негізгі компоненттеріне байланысты субстантивті (атаулы) болып бөлінеді, онда стержендік компонент-зат есім; адъективті.

Қарастырылатын тілдердегі бір компонентті терминдер түрліше және үш негізгі құрылымдық түрге бөлінеді: қарапайым, аффиксалды және күрделі терминдер, олардың арасында аффиксалды терминдер басым: жай: ағылш. – area (облыс), field (алаң); қаз. – алап(алаң), мұнай (мұнай);

аффиксальды: ағылш. – migration (көші-қон), saturation (қанығу); қаз. – айырғыш (сепаратор), ауытқы (аномалия);

күрделі: ағылш. – framework (қаңқасы), hydrocarbons (мұнай-газ шикізаты); қаз. – жерасты(жер асты), кенорны (кен орны). Зерттеу көрсеткендей, қарастырылатын терминдердің пайда болу негізінде жалпы әдебиетті семантикалық дамыту жатыр. Жалпы әдеби сөздердің мағынасының өзгеруі нәтижесінде пайда болған терминжасам үшін мынадай семантикалық процестер тән болып табылады: әдеби тіл сөздерінің терминологиясы, семантикалық сөз көлемінің метафоризациясы, семантикалық дифференциация, сондай-ақ семантикалық мотивация.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лейчик В.М. К определению философских основ терминоведения. — М., 1998. — 258 с.
2. Лотте Д.С. Упорядочение технической терминологии // История отечественного терминоведения. Классики терминоведения: Очерки и хрестоматия. — М., 1994. — С.77.
3. Айтбаев У. Основы казахской терминологии. — Алматы: Арыс, 2000. — 114 с.

СТРУКТУРНЫЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОВ НЕФТЕГАЗОВОЙ СФЕРЫ

Айтимбетова А.А., магистрант II курса ЗКИТУ педагогического факультета
Научный руководитель – **Абдульманов А.А.**, кандидат филологических наук,
доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Термины нефтегазовой отрасли имеют специфические особенности от общих терминов. В зависимости от сферы их применения и характера своей деятельности они могут носить разнообразный характер. Но главная особенность заключается в том, что они используются в специальных целях и находятся в определенной языковой системе. По структуре наш язык может образовываться по всем терминообразующим путям. Из-за внешних действий языка, в большинстве случаев термины отрасли заблуждаются в основном национальным.

Ключевые слова: терминообразование, внешнее воздействие, специальная цель, национальная основа, терминологическая система, машинный язык, терминологические элементы, квазитермины, узуализация.

УДК 373 (076)

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІ БОЙЫНША ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Асылбаева Ж., БҚИТУ педагогика факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі - **Нугманова Ж.Т.,** магистр, БҚИТУ аға оқытушысы

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада бастауыш сыныптағы қазақ тілі пәні бойынша жаңартылған білім бағдарламасы бойынша оқытудың ерекшеліктері зерттелген. Қазақ тілі пәнін оқытуда қолданылатын жаңартылған бағдарлама бойынша тиімді әдістер көрсетілген.

Кілт сөздер: оқу бағдарламасы, дағды, оқыту әдіс-тәсілдері, әдістеме, білік, интербелсенді әдіс.

Білім беру мазмұнын жаңарту білім берудің қазіргі заманғы үрдістерін және қазақстандық білім берудің үздік практикасын кіріктіруге бағытталған. Білім беру мазмұнын жаңарту шеңберінде оқу бағдарламаларын әзірлеу кезінде қазақстандық педагог-практиктердің және ғалымдардың ұсыныстары ескеріліп жасалды.

Оқушылар барлық пәндерді оқу кезінде АКТ қолдану дағдыларын дамытады. Ақпаратты іздеу және өңдеу барысында ұжымда идеялармен алмасады, өз жұмыстарын бағалайды және жетілдіреді, түрлі жабдықтар пен қосымшалардың кең ауқымын пайдаланады. АКТ оқушы білімінің, оларды тиімді қолдану бойынша дағдыларының дамуына жәрдемдеседі.

Оқу бағдарламаларында оқу мақсаттарының жүйесі түрінде берілген күтілетін нәтижелер тұжырымдалған. Күнделікті білім беру үдерісі оқу мақсаттарына жетуге және оқушыларда алынған білім мен дағдыларды кез келген оқу және өмір жағдайында шығармашылық пайдалануға дайындығын өзімнің іс тәжірибемде «Сын тұрғысынан ойлау технологиясын» пайдалана отырып, бағалаудың қалыптастырушы түрін кеңінен қолданамын. «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау» бағдарламасының стратегияларын ұтымды пайдалану оқушылардың шығармашылық қасиетін анықтауда, күшейтуде, оқытудың тиімділігін, сапасын арттыруда ерекше маңызды. Бұл бағдарламаның мақсаты – барлық жастағы, соның ішінде бастауыш сынып оқушыларының кез келген мазмұн түсінікке сыни тұрғыдан қарап, ең керекті пікір, ұйғарым таңдауға, шешім қабылдауға, өзін-өзі бағалауға, бірін-бірі бағалауға үйрету. Оқушылардың білім деңгейін көтеруге, шығармашылыққа баулуға, ойларын еркін айтуға жетелеу. Сын тұрғысынан ойлау сынау емес, шыңдалған, бірін – бірі толықтырған ойлау. Ең бастысы жекелей, топта, сыныпта оқушылардың білім деңгейін көтеруге ретімен сұрыптап қолданған стратегиялардың қай – қайсысы болсын сабақтың сапасын арттыруда үлесі зор деп ойлаймын. Қазақстанда білімнің стратегиялық міндеттері ұлттық білім беру жүйесіндегі жетістіктерді сақтай отырып, оны әлемдік білім беру үрдісінің ең озық үлгілеріне сәйкестендіруге негізделеді [1].

Оқыту әдіс-тәсілдері:

Құндылықты-бағдарланған тәсіл-оқушының құндылықтар жүйесін қалыптастырушы оқу-тәрбиелік үдерістің сәйкесінше формалары арқылы тұлғаның өзін-өзі танытуы үшін алғышарттар құруды көздейді.

Орта білім беру құндылықтары: қазақстандық отансүйгіштік және азаматтық жауапкершілік; құрмет; ынтымақтастық; еңбек және шығармашылық; ашықтық; өмір бойы білім алу.

Тұлғалық-бағдарланған тәсіл— педагогтің назарын оқушы тұлғасының тұтастығына, оның тек ақылойы, азаматтық жауапкершілік сезімінің ғана емес, сондай-ақ эмоционалды, эстетикалық, шығармашылық нышандары мен даму мүмкіндіктерімен қоса рухани дамуы туралы қамқорлыққа шоғырландыруды көздейді.

Жүйелік-әрекетті тәсіл— оқу-тәрбие үдерісінде оқушының өз бетінше білім алуына бағытталып, осы мақсатта мұғалімнің тиімді іс-әрекеттің түрлі формаларын қолдануын көздейді.

Коммуникативтік тәсіл—бірінші кезекте оқушылардың ауызша және жазбаша сөйлеу дағдыларын дамытуға, қарастырып отырған мәтін, қатысып отырған әңгіме мазмұнын түсініп, туындаған жағдаятқа сәйкес тілді қолданып үйренуге бағытталған.

Интегративтік тәсіл—оқу үдерісін жобалау және өткізу кезінде әр түрлі оқу пәндерінің мазмұнын өзара кіріктіру есебінен оқушыда әлемнің тұтас бейнесін қалыптастыруға жәрдемдеседі.

Бастауыш білім беру мазмұнына ортақ тақырыптарды енгізу әр түрлі пәндік салалардан білімдерді кіріктіруге және сол арқылы алынатын білімдердің функционалдығына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Зерттеу тәсілі — зерттеушілік әрекет дағдыларын дамытуға, ғылыми таным әдістерімен танысуға жәрдемдеседі, оқушыларда танымдық қызығушылық қалыптастырады.

Интербелсенді әдіс

Интербелсенді әдіс— үйретуші мен үйренушілердің өзара әрекеттесуін оқытудың негізі деп танытын және сондай қатынасқа жағдай жасайтын әдістер. (inter – аралық, бірнеше, action- әрекет дегенді білдіреді) Өзара әрекеттестік әдетте, белгілі бір мәселені шешу, ол шешімнің тиімділігі Біз оқытуды және білім беруді, егер сабақ барысында мұғалім мен оқушы арасында өзара әрекеттестіктің жоғары деңгейіне қол жеткізсе, «интерактивті» деп атаймыз. Интерактивті сөзі – ағылшын тілінен аударғанда туралы әңгімелесу, талқылау түрінде өтеді. Ең бастысы, мұнда мәселені шешу процесі жауапқа қарағанда маңызды екендігін түсіну қажет. Бұл интерактивті әдістің мақсаты— тек ақпаратты беру ғана емес, оқушыларға жауаптарды өз бетінше табу дағдысын меңгерту екендігімен байланысты.

Интерактивті негізде оқу мақсаты – білу емес, үйрене білу

- өзіне деген сенімге тәрбиелейді
- шешендік өнерін жетілдіреді
- танымның мәнін түсінуге көмектеседі (яғни, кейде абсолютті шындық болмайтынын)
- сыни ойлау дағдыларын дамытады
- өз пікіріне деген құқығын түйсінуді артады

Интербелсенді оқыту- әрекетпен және әрекет арқылы оқыту, бұл ұстаным үлкен нәтижелерге жеткізетін тиімді жүйе деп есептелінеді, себебі адам санасында бірінші кезекте өзінің әрекеттері мен өз қолымен жасаған істер қалады. Кезінде көне қытай ғұламасы Конфуций (Күн-цзы) былай деген екен: «Маған айтып берсең – ұмытып қаламын, көрсетсең – есте сақтармын, ал өзіме жасатсаң – үйренемін!» деген пікірі дәлел бола алады. Сондықтан интербелсенді оқыту оқушылардың оқу үдерісіндегі белсенді әрекеттерін үйренудің негізгі құралдары ән тәсілдері ретінде танылады.

Интербелсенді әдісте оқушылар төмендегідей білім, білік, дағды, машықтарға үйренеді:

- терең ойлану, жеке рефлексиялық қабілеттерді дамыту;
- өз идеялары мен әрекеттерін талдау және оларға баға беру;
- ақпаратты өздігімен түсініп, жан-жақты талдап, таңдап алу;
- өздігімен жаңа түсінік пен білім құрастыру;
- пікірталастарға қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеу;
- шешім қабылдау және қиын мәселелерді шешу;

Сол себепті интербелсенді оқытуда оқушылар келесі әрекеттерді атқаруға дайын болу керек:

- бірлескен жұмыс;
- танымдық, коммуникативтік, әлеуметтік тұрғыдан белсенділік таныту.

Интербелсенді әдістемесінің жұмыс түрлері мен әрекеттері:

- бірлескен жұмыстар (жұптық, топтық, ұжымдық),
- рөлдік және іскерлік ойындар, пікірталастар,
- ақпараттың әртүрлі көздерімен жұмыс жасау (кітап, лекция, интернет,
- құжаттар, мұражай т.б.)
- презентациялар,
- тренингтер,
- интервью,
- сауалнама т.б.

Интерактивті әдістерді қолдануда кейбір ережелерді есте сақтау қажет:

- Бірінші ереже. Жұмысқа балалар толығымен қатысуы керек.
- Екінші ереже. Балаларды психологиялық тұрғыдан дайындау, сабақ барысында сергіту сәті, балаларды белсенділігі үшін марапаттау, баланың өзін — өзі көрсетуіне жол беру.
- Үшінші ереже. Кабинет талапқа сай болуы қажет.
- Төртінші ереже. Жұмыс орнына назар аудару қажет. Оқу орны ыңғайлы және жайлы болуы қажет. Бала өз пікірін, көзқарасын білдіріп, дәлелдеп беруге мүмкіндік жасалуы қажет.
- Бесінші ереже. Оқу барысында процедураға және регламентке назар аудару қажет. Мысалы, белгіленген уақыттан асып кетпеу, бөгде кісінің пікірін сыйлау, сөзді бөлмеу, оның ар-ожданын сыйлау.
- Алтыншы ереже. Оқушыларды проблема шешу барысында топқа бөлуге мұқият қарау.

Интерактивтік әдістеме өзара қарым — қатынастың мол ауқымын қамтиды. Дегенмен, әдістемелік амал қандай болса да, оқушылардың өздерінің өмірлік тәжірибелерін білім берудің негізгі көзі саналады [2, 72]. Оқу процесінің барысында мынадай қарым — қатынасқа түседі:

- Мұғаліммен (оқушылар мұғалімнің сұрағына жауап берген кезде);
- Өзге балалармен (қосақталып жұмыс істеу барысында)
- Шағын топтармен (3-5 баламен);
- Балалардың үлкен тобымен (көбіне пікірталас, сынып болып әлдебір мәселені талқылау барысында);
- Балалардың тобымен және халықпен (топ әлеуметтік сауалнама жүргізеді);
- Кейбір техника түрлерімен (мысалға, компьютермен);

Оқыту мен оқудың бұл тәсілі оқытудың сындарлы тәсілімен тығыз байланысты, себебі оқушылар бірлесіп жұмыс істей отырып, пәндердің аралығындағы мәселелерді талқылайды, зерттейді. Оған дәлел: Ми неғұрлым белсенді жұмыс істеген сайын, оқу үдерісі соғұрлым қарқынды жүзеге асады деген. [3, 25].

Оқушылар тек тыңдаумен айналыспай, білім алуда белсенді әрекет етуі керек екенін көрсетеді. Белсенді оқу аясында көңілді білім алады. Жаңарту және критериалды бағалау жүйесін енгізу тұрғысынан мұғалімдер өз шеберлігін көрсетеді. Мұғалімдер әр сабақ соңында оқушыдан күтілетін нәтижелерін анықтайды, яғни бүгінгі тақырыпқа деген жаңаша түсінік пайда болды ма, немесе жоспар іске асты ма деген сияқты, т.б.

Интербелсенді әдістер қолданылған сабақтарда сыныпты екі немесе үш, төрт ұялы топтарға бөліп, барлығына бірдей бір тапсырма не әр ұялы топқа бөлек-бөлек тапсырма беруге болады. Оқыту тәжірибесі барысы пікірталасқа негізделген және оқыту үдерісінде қолданылатын дидактикалық ойындар сияқты интербелсенді әдістерді пайдалану тиімді екенін көрсетеді. Соның ішінде дидактикалық ойындар оқушылардың

білім алуға деген ынтасын, белсенділігін арттырып, алған білімдерін тәжірибеде дұрыс қолдануына көмектеседі. Ойын барысында оқушылардың бойында жағдаятты (ситуацияны) бағдарлау, яғни жағдайға талдау жасай білу, жағдаят (ситуация) кезінде өзінің атқаратын рөлін сезіну, әңгімеге қатысушы әріптестері арасында байланыс орнату, қарым-қатынас жасауда тілдік ұғымдарды дұрыс пайдалана білу сияқты қабілеттері жетілетіндігі байқалады.

Қорыта келе, Міржақып Дулатов айтқандай «Жалғыз сүйеніш, жалғыз үміт – оқуда. Теңдікке жетсек те, жұрттығымызды сақтасақ та, дүниедегі сыбағалы орнымызды алсақ та, бір ғана оқудың арқасында аламыз. Жақсылыққа бастайтын жарқын жұлдыз – оқу. Надан жұрттың күні – қараң, келешегі — тұман» деген сөздерімен аяқтағым келіп отыр. ХХІ ғасыр – ғылым ғасыры. Мақсатты білім беру – тұлға дамуын жүзеге асыратын мәселе. Ал осы жалпыеуропалық стандартқа сай жаңа білім беру — жеке тұлғаның жан-жақты дамуына әкелетін бірден-бір жол!

Әдебиеттер тізімі:

1. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы: Өлке 2003.
2. Оқыту мен оқудың белсенді әдістері. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015. – 85 б.
3. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015. – 40 б.

ОСОБЕННОСТИ ОБНОВЛЕННОЙ ПРОГРАММЫ ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Асылбаева Ж., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - **Нугманова Ж.Т.**, магистр, старший преподаватель ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассматриваются особенности обучения казахскому языку в начальной школе по обновленной учебной программе. Продемонстрированы эффективные методики преподавания казахского языка в обновленном учебном плане.

Ключевые слова: образовательные программы, навыки, методы обучения, методика, навыки умения, интерактивный метод.

УДК 373 (076)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕР АДАМ ЕСІМДЕРІНІҢ ТІЛДІК СИПАТЫ

Ахметжанова Д. И., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
 Ғылыми жетекшісі – **Раманова А. А.**, филология ғылымдарының кандидаты,
 БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада тілдік қасиеттері әйелдер есімдер қазіргі қазақ тілінде. Жұмыста әйелдер есімдерінің қалыптасуы көрсетілген және оларға қысқаша сипаттама берілген. Тірек сөздер негізінде сөз құрушы жұрнақтар мен күрделі атаулардың көмегімен әйел атауларының пайда болу тәсілдері көрсетілген.

Кілт сөздер: әйел аттары, қазақ антропонимиясы, қарапайым аттары, күрделі аттары, туынды аттары

Қазіргі қазақ тіл білімінде соңғы жылдары антропонимияның түрлі мәселелеріне назар аударылып жүр. Соның бірі – тіліміздегі әйел адам есімдерінің этнолингвистикалық сипаты, қалыптасу жайы.

Ғалымдар жіктеуінше, антропонимдік жүйе белгілі бір семантикаға ие әйел есімі мен еркектер есімі болып бөлінеді [1]. Қазақ тіл білімінде жалқы есімдер туралы зерттеулер болғанымен, оларды гендерлік тұрғыдан әйел және ер адам есімдері деп арнайы бөліп қарастырған еңбек жоқтың қасы. Сондықтан да тіліміздегі әйел адам есімдерін арнайы зерттеп қарастыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Кісі есімдері ұлт өмірінен, оның саяси-мәдени даму жолынан да хабар беретін ақпарат көзі екендігін аңғаруға болады. Әр адам есімі өзінде мол ақпарат сақтайды деуге болады. Есімнің қойылу себебін, мағынасын анықтау арқылы тіпті халық тарихына қатысты да мәлімет алуға болады. Ғалым Т.Жанұзақовтың: «Ономастика халықтың өткендегі тарихы мен қоғамдық құрылысын анықтау жайында бірден-бір тамаша материал. Адамдардың атында сақталған ескі лексикалық қабаттар тіліміздің ғасырлар бойғы даму барысын айқын, дәл көрсетеді», - деген пікірі жоғарыда айтылған ойымызды дәлелдей түседі [2].

Ғалымдар зерттеулеріне сүйене отырып, қазақ тіліндегі әйел адам есімдерінің қалыптасу кезеңдерін төмендегіше көрсете аламыз:

1. Көне түркі заманы, V-VIII ғасырлар;
2. Орта ғасырға тән антрополексемалық типтерді қамтиды, VIII-XVII ғасырлар;
3. Тарихта жаңа заман саналатын – XVII-XIX ғасырларда дамыған көп салалы антропонимдерді қамтиды;
4. Қазан төңкерісінен кейінгі Кеңес заманында туып, дамыған антропонимдік типтерді қамтиды [3].

Ғалым зерттеулерінің еліміздің Тәуелсіздік алғанға дейінгі жылдарда жазылғанын ескере келсек, бұл даму кезеңдеріне тағы біреуін қосқан дұрыс деп есептейміз.

5. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарында туып, дамыған антропонимдік типтер.

Қазақ антропонимиясының бір бөлігі – әйел адам есімдері – ұрпақтан-ұрпаққа, атадан балаға беріліп, халқымыздың тарихи, мәдени өмірінен, тұрмыс-салтынан мол хабар беретін тілдік материал. Әйел адам есімдерін зерттеу арқылы тек қазақ тіл біліміне қатысты ғана емес, қазақ халқының тарихына, тұрмыс-тіршілігіне, салт-дәстүріне және діни сеніміне қатысты да мол мәлімет алуға болады.

Ғалым Г.Әлімбек өзінің «Сөз мағынасы және ақпарат» атты еңбегінде антропонимдердің мағынасына қатысты мынадай ой айтады: «...антропонимдердің ұлт өмірінен, оның бүкіл даму, қалыптасу тарихынан өте мол, әрі жан-жақты ақпарат беретін лексикалық қабат екендігін атап айтуға болады. Антропонимдердің ұлт өміріне қатысты сан түрлі ақпарат көзі екендігін, олар арқылы халықтың тарихы, салт-дәстүрі, салт-санасы, ата кәсібі, өскен ортасы, мәдениеті мен өнері, ұлттық дүниетанымы, өзге жұрттармен қарым-қатынасы жөнінде мол мәлімет алуға болатындығынан көруге болады...» [4].

Қазақ тіліндегі әйел адам есімдерін қойылу себептеріне қарай төмендегіше жіктеуге болады:

1) Түр-түс атауларының басқа сөздермен бірігіп келуі. Түркі тілдерінде, әсіресе, «ақ» сөзі «бақытты, таза, өмірге құштарлық» мағынасында *Ақгүл, Ақжан, Ақерке, Ақсұлу, Ақбала* сынды есімдерге, «сары» сөзі «ақылды, дана» мағыналарында *Айсары* сынды есімдерге арқау болған. Бұл қазақ антропонимикасында белгілі бір түстерге қатысты есімдердің кең таралуына себепші болған.

2) Сәбидің дүниеге келу уақытына байланысты: *Дүйсенгүл, Жұмагүл, Айткүл, Наурызгүл, Қараша*;

3) Сәби дүниеге келген кездегі түрлі шараға байланысты: *Саммит, Айткүл, Мейрамгүл, Жеңісгүл, Сайлаугүл*;

4) Отбасындағы бала санына байланысты: *Болған, Кенжесгүл, Тойған*;

5) Тілек мәнді есімдер: *Ұлбала, Ұлболсын, Ұлмекен, Ұлтуар, Тұрсынай*;

6) Наным-сенімдерге байланысты қойылған әйел адам есімдері: *Амангүл, Тұрған*;

7) Мата атауларына байланысты: *Жібек, Қырмызы, Мақпал, Манат, Торғын, Шұға*;

8) Өсімдік, жеміс-жидек атауларына байланысты қойылған әйел адам есімдері: *Алма, Анар, Аришагүл, Қызғалдақ, Раушан, Шынар*;

9) Жан-жануар, аң, құс аттарымен келген әйел адам есімдері: *Бота, Жанат, Қарлығаш, Құралай, Құндыз, Лашын, Тоты, Сандуғаш*;

10) Қымбат тас және металл атауларына байланысты қойылған әйел адам есімдері: *Алтын, Гаухар, Күміс, Маржан*;

Құрамына қарай әйел адам есімдері дара және күрделі есімдер болып бөлінеді. Дара есімдерге бір түбірден болған есімдер жатады. Мәселен: *Айна, Айым, Жаным, Ерке, т.б.* Екі немесе одан да көп түбір сөздердің бірігуінен жасалған есімдер күрделі есімдер болып келеді. Мысалы: *Айдана (Ай+дана), Гүлжан (Гүл+жан), Кенжесгүл (Кенже+гүл), Алтынгүл (Алтын+гүл), Базарханым (Базар+ханым), т.б.*

Тілімізде әйел есімдерінің жасайтын төмендегіше сөзжасамдық жұрнақтарды анықтадық:

-дай: *Балдай*;

-ым: *Айым, Балым, Гүлім*;

-ша: *Қараша, Нұрша, Орынша, Өмірше*;

Қазақ тілінде біріккен сөзден болған күрделі әйел есімдері көп кездеседі. Демек, әйел есімдерінің қалыптасуында сөзжасамның аналитикалық тәсілі белсенді қызмет атқарады.

Екі немесе одан да көп сөздердің бірігуінен жасалған есімдер. Қазақ тіліндегі біріккен сөздерден болған әйел адам есімдерінің құрамында жиі кездесетін төмендегіше тірек сөздерді көрсете аламыз:

ай: *Жұлдызай, Күмісай, Күнай, Нұрай, Сәнімай, Толғанай*;

ару: *Айару, Ақару*;

гүл: *Ажаргүл, Айгүл, Айнагүл, Алмагүл, Армангүл, Базаргүл, Бақтыгүл, Балгүл, Бибігүл, Данагүл, Жанаргүл, Назгүл, Нұргүл, Өміргүл, Райгүл*;

бала: *Айбала, Ақбала, Балбала, Керімбала, Сүйінбала, Тәттібала, Торымбала*;

бану: Гүлбану;
бике: Айбике, Жұмабике, Өрбике;
бибі: Айбибі, Қалбибі, Нұрбибі;
бота: Ақбота, Жанбота;
ганиша (ханиша): Айганиша;
ғыз (қыз): Айғыз, Аққыз;
дана: Айдана, Бекдана, Гүлдана, Нұрдана;
дария: Айдария, Гүлдария;
жамал: Айжамал, Бибіжамал, Гүлжамал, Нұржамал, Сақыпжамал;
жан: Айжан, Айымжан, Балжан, Гүлжан, Еркежан, Маусымжан, Мейіржан, Тоғжан;
жібек: Ақжібек;
ерке: Ақерке, Назерке;
зере: Айзере;
көз (гөз): Ботагөз, Қарагөз;
күміс: Айкүміс, Балкүміс, Жанкүміс;
марал: Ақмарал;
наз: Айназ, Гүлназ, Еркеназ;
нұр: Айнұр, Гүлнұр, Бибінұр, Жаннұр, Майнұр;
сара: Айсара, Гүлсара;
сая: Гүлсая, Жансая, Нұрсая;
сәуле: Айсәуле, Гүлсәуле, Нұрсәуле, Жансәуле;
сұлу: Айсұлу, Бексұлу, Жансұлу, Күнсұлу, Нұрсұлу;
ханым: Базарханым;
шекер: Балшекер;
шолпан: Айшолпан, Таңшолпан;

Ауылда және қалада тұратын әйел адамдар есімі арасында әлеуметтік айырмашылық бар. «Аймақтық антропонимиялық айырмашылық тек елдер арасында ғана емес, сол сияқты ауыл мен қала тұрғындарының есімдері арасында да...» [5, 28] байқалады. Бұл айырмашылық, біріншіден, ауыл тұрғындары мен қала тұрғындарының әлеуметтік жағдайына, өмір сүру деңгейіне байланысты. Мәселен, ауыл адамдары көбіне сәбиге мағынасы терең, қазақи сипаттағы есімді қояр болса, қала тұрғындары арасында кірме есімдерді сәбиге қою жайты жиі кездеседі.

Қорыта келсек, ер адам есімдерін жеке қарастыру арқылы гендерлік лингвистика, әлеуметтік лингвистика, психолінгвистика, сөзжасам мәселелері қатар қарастырылатынын байқадық. Әрине, бұл мәселелердің барлығын бір ғана мақала көлеміне сыйдыру мүмкін емес.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Астана, 2005. – 240 б.
2. Жанұзақов Т. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. – Алматы: Ғылым, 1965. – 224 б.
3. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: ҚАЗАҚ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1971. – 218 б.
4. Әлімбек Г. Сөз мағынасы және ақпарат. Оқу құралы. – Алматы: «Атлас баспасы – 2001», 2006. – 168 б.
5. Бестужева-Лада И.В. Исторические тенденции развития антропонимов // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем: Проблемы антропонимики/Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. – Москва: Наука, 1970. – С. 24-33.

ЯЗЫКОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИМЕН МУЖЧИН В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Ахметжанова Д. И., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - **А.А.Раманова**, кандидат филологических наук,
доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассматриваются языковые свойства женских имен в современном казахском языке. В работе показано формирование женских имен и дана им краткая характеристика. Показаны способы образования женских имен при помощи словообразовательных суффиксов и сложных имен на основе опорных слов.

Ключевые слова: женские имена, казахская антропонимия, простые имена, сложные имена, производные имена

УДК 811.161.1

ЖАРНАМА ТІЛІНДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЛЕКСИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ТҰРАҚТАНУ МӘСЕЛЕСІ

Байғуттиева А., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі – **Абдульманов А.А.,** филология ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-техникалық университеті, Орал қ.

***Аннотация:** мақалада теориялық мәселелері мәтінді талдау қазіргі заманғы лингвистикалық әдебиет, анықталады арақатынасы "мәтін" және "дискурс" анықталады ерекшелігі жарнамалық мәтіннің ерекшеліктері талданады баспа жарнама және оның жанрлық түрлері қарастырылады таптары ретінде лексико-грамматикалық класстары, сөздердің.*

***Кілт сөздер:** дискурс, семантика, бастамашылық, жарнамалау тұжырымдамасы, жарнамалық хабарландыру.*

Лингвистикалық әдебиеттерде "мәтін" терминімен қатар "дискурс" термині кеңінен қолданылады. Қазіргі ғылымда бұл терминдерді анықтауда бірлік жоқ. Дискурс – мәтінге қарағанда кең түсінік деп танылса, мәтін – бір мезгілде сөйлеу қызметінің процесі, оның нәтижесі делінген. Мәтін дискурстың негізгі бөлігі болып табылады; бұл коммуникативті-когнитивті процесс - дискурс нәтижесінде пайда болған формальды аяқталған құрылым. Дискурс сондай-ақ оның түрлі коммуникативтік салаларындағы қоғамдық практиканың тілдік көрінісі ретінде түсіндіріледі; әлеуметтік-идеологиялық, мәдени-тарихи негізделген менталдық [1] тілді ерекше түрде реттелген және жүйелендірілген пайдалану. Егер мәтін бір-бірімен байланысты мәтіндер жиынтығы ретінде қараса, дискурс бір жалпы тақырыпқа бағытталған және бір коммуникативтік сала шегінде жұмыс істейтін (саяси дискурс, жарнамалық дискурс және т.б.) мәтіндердің интегративті жиынтығы ретінде көрінеді. Ю. С. Степановтың пікірінше, дискурс ең алдымен мәтіндерде де бар, бірақ ерекше грамматика, ерекше лексикон, сөз қолдану мен синтаксистің ерекше ережелері, ерекше семантика - сайып келгенде ерекше әлем [2. 10]. Сондықтан қазіргі Лингвистикада тілдің лексика-грамматикалық бірліктерін дискурсивті-бағытталған талдау өзекті болып отыр [3].

Жарнамалық мәтін оның коммуникативтік бағыттылығына байланысты бірқатар ерекшеліктерге ие. Ол әлеуметтік әсердің ерекше нысаны болып табылады. О.Б.Сиротиннің айтуынша, тілдің барлық жанрларын конвенционалды және бастамашыл деп бөлуге болады. Біріншісі ақпаратқа сұрау салудың болуын немесе реципиенттердің қарым-қатынасқа орналасуын болжайды, екіншісі қарым-қатынасқа мүдделі емес реципиентке есептелген. Жарнама-айқын көрінетін бастамашылық жанр, өйткені жарнама беруші адресатты ұсынылатын тауарды немесе қызметті сатып алуға итермелеуді өз міндетіне қояды. Жарнамалық дискурстың әсер ететін, итермелейтін функциясының үстемдігі жарнама мәтініндегі логикалық және суггестивтік параметрлердің ерекше үйлесімділігіне себепші болады. Газеттік жарнама жарнамалаудың екі басым концепциясын жүзеге асырады: тиімді әсер ету стратегиясы және эмоциялық әсер ету стратегиясы. Бірінші стратегияға сәйкес жарнамалық мәтін біріншіден, тұтынушыны тауардың пайдалылығына және сатып алу қажеттігіне сендіру, екіншіден, оны қисынды дәлелдердің көмегімен жасау (яғни тауардың пайда болған проблеманы шеше алатынын дәлелдеу). Эмоционалдық әсер ету стратегиясы суггестивтілікке коммуникативтік бағдарды болжайды және тауарға әлеуметтік-психологиялық мәнділік беру және тауарды қабылдаудың әлеуметтік аяын қалыптастыру болып табылады. Әрбір стратегияда мәтінді құрастырудың тілдік құралдарын ерекше іріктеумен, оларды ерекше біріктірумен сипатталатын, лексика-

грамматикалық бірліктерді пайдалануда да көрініс табатын тактиканың белгілі бір құрамымен жүзеге асырылады. Жарнамалық хабарлама бірнеше жанрлық-композициялық түрлерде болуы мүмкін, олар келесі критерийлер негізінде бөлінеді: 1. жарнамалық мәтін көлемі; 2. жарнама мәтінінің құрылымы; 3. прагматикалық әлеует.

Көлем өлшемі бойынша жарнамалық хабарландыру мен жарнамалық мақала бөлінеді. Жарнамалық хабарландыру-бұл орташа есеппен бір-бес сөйлемнен тұратын баспа мәтінінің көлемі жағынан шағын жанры. Жарнамалық хабарландыруды мақсатты орнату - әлеуетті тұтынушыға тауар және оны сатып алу мүмкіндіктері туралы негізгі және қажетті мәліметтер беру. Жарнамалық мақала көлемі оннан жүзге дейін және одан да көп ұсыныстарды құрайды, ол шолу сипатындағы жарияланым болып табылады, оны мақсатты орнату - тұтынушыға тауар немесе қызмет туралы барынша толық немесе толық мәлімет беру. Жарнамалық хабарландыру мен мақала композициялық құрылым бойынша да ерекшеленеді. Прагматикалық әлеует тұрғысынан жарнамалық хабарландыру ақпараттық және ақпараттық-ынталандыру сипатында болуы мүмкін. Ақпараттық сипаттағы жарнамалық хабарландыруларда негізінен кәсіпорындарды, мекемелер мен ұйымдарды білдіретін тұтынушылардың белгілі бір әлеуметтік немесе кәсіби санаттары үшін мәліметтер қамтылады және ақпараттық функция іске асырылады, өйткені әлеуетті тұтынушыға тауардың немесе қызметтің болу фактісі туралы хабарлау мақсаты жүзеге асырылады. Мұндай хабарландырулардағы әсер ету функциясы жанама болып табылады. Ақпараттық-ынталандыру сипатындағы жарнамалық хабарландырулар оның жас, тендерлік, Әлеуметтік және басқа да сипаттамаларын ескере отырып, кең тұтыну аудиториясына бағытталған. Мұндай жағдайларда, ақпараттық қызметтен басқа, іске асыру және әсер ету функциясы алады. Жарнамалық хабарландырудан айырмашылығы жарнамалық мақала әрдайым ақпараттық-ынталандыру сипатында болады. Белгілі бір тілге кіретін сөздер сөйлеу бөліктері деп аталатын негізгі сыныптарға бөлінеді. Сөйлеу бөлігін құрайтын сөздер класы-жалпы грамматикалық мәнмен, жалпы морфологиялық белгілермен, яғни сөз өзгерту және сөзжасам жүйелерімен, сондай-ақ жалпы синтаксистік белгілермен, яғни сөйлемдегі функцияларымен біріктірілген лексемалардың жиынтығы. Екінші тарау (жарнама мәтінінде тауар ұсынудың лексикалық-грамматикалық құралдары) сөздердің лексикалық-грамматикалық сыныптарын қолдану ерекшелігінің аспектісінде Газеттік жарнама мәтіндерін талдауға арналған. Талдау мәтіннің кез келген түрі сияқты, газет жарнамасы орыс тілінде бар лексика-грамматикалық разрядтарды және мақсатты орнатуға қол жеткізу үшін қажетті морфологиялық формаларды қамтуы мүмкін екенін көрсетті. Зерттеудің өте кең материалын азайту мақсатында, ол сөздің маңызды бөліктерін (зат есім, сын есім, есімдік, Сан, есімдік) қарастырумен шектелді. Бұл ретте, негізгі назар зат есімдерді, сын есімдерді және етістіктерді талдауға бөлінген, өйткені олар координаттар жүйесін анықтайтын үш базалық санаттағы тілдік репрезентация болып табылады (пәнділік, белгіTM және іс жүргізуTM), оның шегінде адам ойының барлық алуан түрлілігі [4]. "Фирма ұсынады..., сатады... және т. б. Бұдан әрі мәтіннің негізгі көлемі аталған фирма не сататынын немесе ұсынатынын атап өтеді, яғни коммуникативтік міндетке сәйкес реципиенттің назарын ұсынылатын тауарға аударады. Жарнама мәтінінің бірқатар жанрларында предикативтілік тілдік құралдар тілсіздерге ауыстырылуы мүмкін. Сөздің аталған пәні (тауар немесе қызмет) ұсынылады, сатылады дегенді білдіретін контекст үлкен мәнге ие. Мысалы: "өндіруші бильярд және аксессуарлар", "көтерме тоқыма маталар", "Иодталған ас тұзы". Етістіктер іс жүзінде қолданылмайтын жарнама мәтінінің ең жарқын мысалы – каталог. Зат жарнама мәтінінің ядролық компоненті болып табылады, өйткені тауар - жарнама объектісін атайды және сатып алу нәтижесінде реципиент сатып алатын игіліктерді білдіреді. Жарнама мәтініндегі зат есімдерінің семантикасын талдау оның лексикасының келесі түрлері туралы айтуға мүмкіндік береді. Бұл ең алдымен әр түрлі тақырыптық топтарға жататын әр түрлі тауарлардың номинанттары: дәрілік заттар,

косметика, азық-түлік, тұрмыстық техника, құрылыс материалдары және т. б. Бұдан басқа, жарнама мәтінде тауарды пайдалану мәнмәтінің сипаттайтын лексикалық бірліктер немесе ғалым А.Морозованың терминологиясындағыдай, контекстуалды ескерту қолданылуы мүмкін. Оларға, мысалы, лексемалар жатады: тауарды қолдану объектісі (оның әрекеті бағытталған зат): косметикаға арналған бет, сабынға арналған қолдар, тіс пастасы тістері, тоңазытқышқа арналған өнімдер, тері жақпамайы, сусабыны және т.б. шашы, қолдану нәтижесі (тазалық, белизна, жылтыр, денсаулық), қолдану жағдайы (жуу, серуендеу, мереке және т. б.), қолдану негіздері (ауру, қайызғақ және т. б.), мақсатты аудитория (әсерлі аудиторияға арналған DANE - дезодоранты), толығырақ оқу MAX FACTOR-кәсіби косметика) және басқа да қосылатын контекстер. Әрине, тауарлардың әрбір тобы өзінің пайдалану мәнмәтіне және белгілі бір ЛСГ лексикасының оған сәйкес келетін құрамына ие. Газет жарнамасы мәтіндегі белгілі бір семантиканың атауын пайдалану тауардың ерекшелігімен ғана емес, жарнама әсерінің тиімділігі жарнамаға үстемеленетін құндылықтармен анықталады. Оны жасаушылардың міндеті-жарнамаланатын өнімді аса құнды етіп беру, оны символдық құндылыққа ие "жақсы" түсінікке айналдыру. Жарнамада құндылықтарды ұсынылатын тауарларға байланыстыру оңайырақ және жарнамаларды қабылдайтын сатып алушылардың түсініктеріне сай, қажеттіліктерін өтейтін тауарларды ғана ұсынсақ үлкен сұраныс туындайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Чернявская В.Е. От анализа текста к- анализу дискурса //Текст и дискурс: традиционный и когнитивно-функциональный аспекты исследования: Сб.науч.тр. /Под ред. Л.А.Манерко; Ряз.гос.пе.ун-т им.С.А.Есенина. Рязань, 2002. С.230 - 232.
2. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности// Язык и наука конца 20-го века. М.: Институт языкознания РАН, 1995. С.35 - 73.
3. Гуреев В.А. Введение дискурсивных данных в современные грамматики // Текст и дискурс: традиционный и когнитивно-функциональный аспекты исследования: Сб.науч.тр. /Под ред. Л.А.Манерко; Ряз.гос.пе.ун-т им.С.А.Есенина. Рязань, 2002. С.89 -93.
4. Кубрякова Е.С. Об исследовании дискурса в современной лингвистике //Филология и культура. Материалы 3-й международной конференции. Тамбов, 2001. Ч. 1. - С. 8 - 11.
5. Морозова И. Слагая слоганы / И.Морозова. М.: РИП-Холдинг, 1998.

ПРОБЛЕМА СТАБИЛИЗАЦИИ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В РЕКЛАМНОМ ЯЗЫКЕ

Байгуттиева А., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель-Абдульманов С. А., кандидат филологических наук,
 доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические проблемы анализа текста в современной лингвистической литературе, выявляется соотношение понятий «текст» и «дискурс», определяется специфика рекламного текста, анализируются особенности печатной рекламы и её жанровые разновидности, рассматриваются части речи как лексико-грамматические классы слов.

Ключевые слова: дискурс, семантика, инициативный, концепции рекламирования, рекламное объявление.

УДК 811.512.3.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МОЛОЧНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ ЯЗЫКОВ)

Болдырева В.В., магистрант II курса института калмыцкой филологии и востоковедения Калмыцкого государственного университета имени Б.Б.Городовикова

Научный руководитель – **Салыкова В.В.**, кандидат филологических наук, доцент Калмыцкого государственного университета имени Б.Б.Городовикова

Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, г. Элиста

Аннотация: *Пища обусловлена главным образом природной средой обитания, хозяйственной деятельностью человека и связана с определенным хозяйственно-культурным типом. Формирование моделей питания отдельных народов зависело от уровня их социально-экономического развития, от влияния культурно-бытовых традиций.*

Ключевые слова: *калмыки, киргизы, кочевой образ жизни, пища, молочная терминология, чайная церемония, калмыцкий чай, кумыс.*

В этнографии разных народов питание играет важную неотъемлемую роль. С самых ранних лет и до глубокой старости крайне важной потребностью, сопровождающей человека всю жизнь - является пища.

Разнообразие продуктов питания зачастую зависит от географического положения, способов ведения быта, традиций и обычаев, а также различных факторов, влияющих на повседневную жизнь того или иного народа.

К примеру, у монголоязычных и тюркских народов основой рациона являются продукты животного происхождения: мясо и молоко. В связи с кочевым образом жизни этих народов, возникла необходимость приспособления материальной культуры к постоянным передвижениям. В данной статье рассмотрим особенности традиционной кухни калмыков и киргизов, которые обусловлены ходом исторических событий, происходивших в жизни этих народов с глубокой древности и до наших дней.

Калмыки по своему образу жизни являются скотоводами. Традиционно они занимались разведением четырех видов скота: корова, овца, лошадь, верблюд. В качестве средства передвижения калмыки использовали лошадей и верблюдов, тогда как мелкий и крупный рогатый скот давал людям мясо в течение всего года. Кроме того, скот служил источником не только мяса, но и давал шерсть, шкуру, кожу и обеспечивал кочевников молоком, которое в свою очередь перерабатывали различными способами и изготавливали разнообразные блюда. Монголоязычные народы имеют различные техники по переработке молока. Подробнее остановимся на продуктах, которые калмыки получали из молока. Они применяли различные способы переработки молока: сквашивание, молочнокислородное и молочно-спиртовое брожение, перегонку.

Большую роль в жизни калмыков играет так называемый *калмыцкий чай* или *жомба*. Первейшим из всех блюд, входивших в меню как для семьи, так и для гостей, всегда оставался калмыцкий чай. Калмыцкий плиточный чай изготавливался из листьев второго сбора, куда входили грубые листья и мелкие веточки, он рос в Грузии, в Адыгее и других южных теплых местах. Длина плитки чая равнялась 36 см., ширина 16 см., а толщина составляла 4 см. Хранили плитку в специальном мешочке из телячьей шкуры вместе с доской, на которой ее крошили. Чтобы чай хорошо заваривался, плитку крошили ножом на мелкие кусочки. Его варили в чугунном котле, после закипания туда добавляли молоко и доводили до кипения, добавляя соль по вкусу. После снимали котел с огня, добавляли в чай сливочное масло, мускатный орех и, немного помешав,

разливали по чашкам. Профессор Хабунова Е.Э. в своей работе «О чайной церемонии калмыков» считает, что «хозяйка должна придерживаться правил приготовления калмыцкого чая. Во-первых, запрещается кипятить воду (хоосн хар усн) без чая. Обычный кипяток употребляется в исключительных случаях: во время болезни, крайней нищеты и т.д. Предупреждая возможность подобного, воду кипятят с солью, чаем или каплей молока» [9]. Все движения во время приготовления чая и ритуала чайного подношения совершаются слева направо, по ходу солнца. «В основе данного правила просматривается солярный культ, имеющий огромное значение в духовной жизни калмыков. Думали, что, совершая круговые движения, люди надеялись, что жизнь и все добрые начинания будут необратимо двигаться вперед согласно законам диалектики» [9].

После того как чай хорошо заварится (агнь һарад), его солят, добавляют по вкусу молоко и мускатный орех, толченный в сливочном масле. Затем чай тщательно размешивают половником. Первая порция свежего калмыцкого чая преподносится в качестве подношения (дееж) бурханам. Чай наливается в жертвенную чашечку, которая постоянно должна находиться на алтаре. По истечении определенного времени этот чай давали детям, в основном мальчикам. Различные рецепты приготовления калмыцкого чая: жареный калмыцкий чай (*хуурсн цэ*). Сварив калмыцкий чай, сливают в отдельную посуду. Потом в котле разогревают две три ложки масла или бараньего жира и, бросив туда горсть муки, доводят содержимое котла до кипения и заливают чаем. Получается «жареный чай», очень вкусный и питательный напиток. Этот чай полезно пить людям с ослабленным здоровьем он придает силы и поднимает жизненный тонус.

Чай сваренный с мясом (*махта цэ*). Сварить мясо и на бульоне сварить калмыцкий чай. Также в сваренном калмыцком чае можно подогреть заранее сваренные кусочки мяса. Получается очень вкусный чай. Калмыцкий чай с лавровым листом. Этот чай можно варить в мае месяце, когда разнотравье, ведь молоко имеет вкус травы, а лавровый лист придает чаю приятный вкус. Сварив калмыцкий чай обычным способом, положить два, три лаврового листа и на некоторое время плотно закрыть крышкой.

Калмыцкий чай с мускатным орехом. Этот чай является лечебным. Сварив калмыцкий чай, положить немного тертого мускатного ореха, довести до кипения и накрыть крышкой. Процесс чаепития - это и дань уважения традициям и обычаям наших предков, а знание чайного церемониала - так же важно, как и знание истории и культуры народа. Калмыцкий чай с удовольствием пьют в Монголии, на Алтае, в Чечне, Ингушетии и в Дагестане. Правда, рецептура там несколько иная, но такие компоненты как молоко, масло и соль имеются.

Все калмыки были большими охотниками до кумыса, который они называли *чигән*. Его изготавливали из кобыльего, верблюжьего, а иногда из коровьего молока. Способов приготовления кумыса несколько, но все они сводятся к следующему: сначала готовят закваску – бродило. Бродилом для получения первого кумыса служит кислое коровье молоко. Исходной закваской служит сычуг забитого шести – семидневного ягненка или козленка, реже теленка. Закваску высушивали и хранили всю зиму до следующего лета. Ну, а когда первый кумыс приготовлен, то следующим бродилом служит крепкий кумыс. Кстати, еще в прошлом веке было установлено, что микроорганизмы кумыса образуют зерна, которые можно промывать, высушивать и сохранять. Закваска из таких зерен – наилучшая. Это – чистые культуры бактерий.

Калмыки берут одну часть бродила и смешивают его с частями свежего парного молока. Смесь эту в течение нескольких минут взбалтывают длинной мутовкой, имеющей на конце глухой, то есть без дырочек, кружок и оставляют на 3-4 часа бродить. Уже через 4 часа появляются первые признаки брожения: поверхность смеси покрывается слоем маленьких пузырьков. В это время в смесь добавляют еще 4-5 частей свежего молока, взбалтывают и оставляют стоять 7-8 часов. Затем к смеси снова

добавляют 4-5 частей молока и сильно взбалтывают. Через 3-4 часа после второго добавления молока слабый кумыс готов. Он имеет приятный кисловатый вкус, а через 3-4 часа становится уже кислым, неприятным, с алкогольным запахом. Это уже крепкий кумыс. Для приготовления среднего кумыса крепкий кумыс разбавляют его свежим молоком. Иногда так разбавляют его два-три раза в день. Итак, от начала приготовления до получения крепкого кумыса названным способом проходит меньше суток. Этот процесс можно ускорить или замедлить, повышая или понижая температуру. Углекислота во время процесса приготовления улетучивается. А чтобы приостановить кислое брожение молока, подливают часто понемногу воды и, взбивая мутовкой, из молочной пены стараются добиться винного брожения. Трехдневный кумыс или вообще старый может произвести охмеляющее действие на людей, не употребляющих крепких напитков и вообще больных. Арака – трансформированное слово от *арк*. Для приготовления араки применялась специальная посуда – 4-ведерный котел, к нему прилагалась деревянная крышка, также маленький котел, куда стекала водка. Но это не все. Необходима была еще перегонная трубка (*цорг*), по которой проходил пар от кипящего кумыса, и капля за каплей падал в маленький котел. Трубка изготовлялась из кривой, дугообразной ветки дерева. Ветку, предварительно ободрав кору, разрезали или распиливали на две половины, долотом выдалбливали сердцевину, до образования ложбинки и оставляют сушиться. После просушки обе половины склеивают, обертывают кожей, чтобы пары не уходили через щели. Существовала при приготовлении и такая утварь, как *амсур* (тонкая палочка с верблюжьей шерстью на конце), своего рода прибор, предназначенный для дегустации водки, с помощью аmsура измеряли также количество выгнанной водки. Маленький котел помещался в деревянное корыто с водой, которую следовало постоянно менять, чтобы она оставалась холодной. В крышках и большого, и маленького котлов просверливалось по два отверстия: по одному большому и одному маленькому. Нарыв этими крышками котлы плотно обмазывали глиной края их, чтобы пар не мог найти иного выхода, кроме как через цорг (трубку). С той же целью обмазывают оба конца цорг, один из которых воткнут в большое отверстие большого котла, другой – в большое отверстие маленького котла, тогда как маленькие отверстия обоих чугунов наглухо закрываются специальными затычками (чомпад). Через маленькое отверстие маленького снимается проба. Остается разжечь огонь под большим котлом, чтобы чигән закипел, но кипение должно быть ровным и спокойным, поэтому огонь нельзя ни на минуту оставлять без внимания. В качестве топлива годился только кизяк. Когда процесс заканчивался, конструкцию разбирали, а водку выливали в специальную посуду. Изготовление *арк* – процесс долгий и кропотливый, поэтому занимались этим делом накануне больших праздников или торжественных событий в жизни семьи, хотона (села). Вершиной кулинарного искусства калмыков можно назвать тот факт, что они владели искусством безотходного производства продуктов питания. Для этого достаточно проследить за процессом переработки молока: молоко – чигән – масло – арака – бозо – ээдмг (махн хоормг) – шуурмг – чиидмг.

Бозо – тот же молочный продукт, но оставшийся после перегонки араки. Если еще горячий бозо налить в чашку и добавить в него молока, то происходила реакция разделения очередной порции сырья на сыворотку и плотную массу, похожую на большой кусок мяса. Отсюда и название – *махн хоормг*. А еще из бозо готовили творог, процедив его через марлю, сложенную в несколько слоев. Сыворотке тоже находили применение: во-первых, ею поили скот, чтобы он быстрее рос, набирал вес; во-вторых, женщины мыли сывороткой голову, поэтому волосы их были здоровыми и блестящими.

Изготавливали *шуурмг* (сушеный творог) из почти сухого творога и имел несколько названий, в зависимости от вида и конфигурации продукта: *хурһн шуурмг*, сала шуурмг, *хурсн шуурмг*. Если маленький кусочек творога зажать между ладонями,

придав ему круглую форму, затем подсушить, то получается хурсн шуурмг. Если творог сжимали в кулаке, а затем подсушивали на солнце, то получался сала шуурмг. Если творог сжимали в кулаке так, что на нем оставались отпечатки пальцев, то получался хурһн шуурмг. *Тарг*. От простокваши тарг отличается, прежде всего, тем, что заквашивается из кипяченного молока и процесс заквашивания происходит при определенных условиях. Во-первых, молоко не просто предварительно кипятят, а вытапливают на медленном огне при помешивании, чтобы оно при этом не закипало, а нагревалось до 90 градусов, не теряя от 15% до 30% воды. Это создает более плотную консистенцию продукта по сравнению с русской простоквашей. Его нельзя перегревать, так как он становится острым или же створаживается, также нельзя переохладить, тогда он не сквашивается и получается слабым и безвкусным.

Затем после охлаждения массы до 40 градусов, т.к. оптимальная температура роста кисломолочных палочек в молоке от 30 до 40 градусов, в нее добавляют закваску. Закваской для этого продукта служит тарг предыдущего дня из расчета 100 грамм на 1 литр молока.

Чем старше закваска, тем лучше качество, крепче и плотнее. Предварительно закваску хорошо размешивают в отдельной посуде, затем вливают в теплое молоко, тщательно и равномерно размешивают его в нем. После чего посуду закрывают, плотно укрывают и оставляют выдерживаться в тепле. Через 8-10 часов переносят в прохладное помещение для уплотнения сгустка и предотвращения от переокисления. Полученный таким образом тарг используют как самостоятельное блюдо, а также для приправы к супам и мучным блюдам. В случае отсутствия готовой закваски ее можно приготовить из сырого молока путем добавления сметаны. К 1 литру свежего молока добавляют 100-150 г сметаны и выдерживают открытым в течение суток в теплом месте. 100 грамм полученной закваски хватает для заквашивания 1 литра молока.

Тарг – это в основном летняя пища, другие кисломолочные продукты, полученные из снятого квашеного молока, заготавливали обычно на зиму.

Летом, когда удои молока становились обильными, начинали готовить и запасать всевозможные молочные продукты с таким расчетом, чтобы их хватило до будущего года. В течение лета шла заготовка сливок (*өрм*) и пенки. Сливки и пенка – служат исходным продуктом для получения масла.

Сливки получали очень простым способом. Свежее молоко наливали в посуду и держали продолжительное время в прохладном месте, затем снимали образовавшиеся на поверхности густые сливки. Для получения пенки – молоко, только что надоевшее, сейчас же сливали в котел и кипятили на медленном и ровном огне. Когда молоко закипало, его перемешивают таким способом: т.е. зачерпывают поварешкой молоко и с небольшой высоты льют обратно в котел, отчего на поверхности образовывается пенка.

В очаг подкладывают немного топлива и держат молоко несколько часов в состоянии, близком к кипению, а потом котел оставляют до тех пор, пока молоко не остынет. Образовавшийся толстый слой плотной пенки разрезают и сушат на кошме и досках. Почти также получают сметану – сдоенное молоко сливают в котел, кипятят и разливают в корыта. На другой день утром собирают слой сметаны, образовавшейся на поверхности молока. Такую сметану собирают в бараньи или козьи брюшины. Сметану также получали из сливок, которые при долгом хранении в прохладном месте постепенно превращались в сметану.

Из молока калмыки готовят масло, особого рода сырные яства и напитки.

Для получения сливочного масла сливки немного подогревали, выливали в высокую узкую кадку и перемешивали мутовкой, на конце которой укреплен небольшой кружок с пробуренными отверстиями, пока не появлялось масло. Процесс взбивания масла из скисшего молока такой же, как и из сливок, только его взбивают значительно дольше, а из сметаны, наоборот, взбивают белое масло быстрее, чем из сливок и из молока. Сбившиеся кусочки масла собирали и клали в

посуду с холодной водой, затем отжимали. Остающаяся от масла жидкость составляет сытный и лакомый для калмыка напиток; он употребляется двояким образом: или на то же количество подливают парного молока, и тогда употребляется двояким образом: или на то же количество подливают парного молока, и тогда употребляют.

Для получения топленого масла, накопленную за лето в бараньих или других брюшинах сметану или же пенки осенью растапливали в чаше; отделяющееся наверху масло постепенно собирали и вливали опять во вновь приготовленную брюшину барана или козы. Приготовленное этим способом масло на цвет желтое и на вкус приятное. Таким образом, рассмотрение вопросов молочной пищи калмыков свидетельствует о том, что оно является для них традиционным, а также позволяет говорить о высоком уровне производства продуктов животноводства. Следует также подчеркнуть, что на примере изготовления ряда молочных продуктов отчетливо выступает культурная общность калмыков с другими скотоводческими народами и генетическая связь с монгольскими народами. Кыргызская кухня самобытна и своеобразна. Пища кыргызов представляет собой важное этнокультурное явление. Скотоводческое хозяйство имело определённое значение в формировании состава пищи. Пища кыргызов имела сезонный характер. В пищевом рационе преобладали мясомолочная продукция. Зерновые продукты, как составная часть пищи, стали появляться в процессе оседания кочевников и перехода к земледелию. Жизненный уклад кочевников представлял собой постоянное перемещение с места на место по степям и среди гор, в холодную и теплую погоду и поэтому их еда была калорийной и питательной. Одна из особенностей кыргызской кухни состоит в том, что продукты большей частью сохраняют свой натуральный вид и вкус. Главными же из них остаются мясо, молоко, овощи и фрукты, широко используются мучные изделия. Традиционное кыргызское меню разнообразно обогащается различными сезонными фруктами и овощами, которые сменяются в зависимости от наступления того или иного времени года. Основные компоненты питания кыргызов составляет пища молочного происхождения: цельное кислое молоко - жуурат; кислое молоко - айран; творог из кипячённого молока - быштак; шарики из отжатого и засушенного творога - курут, его разновидности - кайнаткан курут и туздаткан курут; творожный сыр из овечьего или козьего молока - эжигей; сливки - каймак; масло - май; топленое масло - сары май и др.

В традиционной кухне кыргызов было много разновидностей блюд, ингредиентом в которых вступают кисломолочные продукты - катыктайт. В зимнее время в качестве затирухи использовался курут, что придавало пище вкус и качество.

Важным напитком национальной кухни является кумыс. Кумыс является не только вкусным и питательным, но и целебным напитком. Его получают из кобыльего молока путем брожения, а также употребляли блюда из верблюжьего, ячьего молока.

Огромное место в культуре Кыргызстана занимает чай и чайная церемония.

У кыргызов и сейчас в связи с приготовлением и приёмом пищи существует целый ряд обычаев и традиций, восходящих своими корнями в древность. Некоторые изменения претерпела кыргызская кухня в результате влияния кухни узбеков, таджиков, уйгуров, дунган, русских, украинцев и других народов в конце XIX в. и первой половине XX веков. Особо следует подчеркнуть влияние русско-украинской на кухню кыргызов Чуйской, отчасти Иссык-Кульской области.

Переработка молока в кисломолочные продукты в условиях кочевой жизни позволяла сохранять на длительный срок питательные свойства молока. К сожалению, в наше время с появлением разнообразных видов новых продуктов питания, к большому сожалению отсутствует производство традиционных национальных продуктов. Исходя из вышесказанного можно отметить, что кулинарное искусство — это яркое проявление национальной культуры. В национальных кухнях отражаются культовые запреты, религиозные ритуалы и духовные обычаи народов. Каждый народ имеет свои излюбленные блюда, особые традиции застолья, приготовления пищи.

Список литературы:

1. Айтбаев М.Т. Пища кыргызов XIX и начала XX веков // Известия Академии наук Киргизской ССР. Серия общественных наук. Т.V. Вып.1. Фрунзе, 1963.
2. Бентковский И.В. – Жилище и пища калмыков большедербетовского улуса, 1868.
3. Житецкий И.А. – Очерки быта астраханских калмыков, 1893.
4. Жуковская Н.Л. Пища кочевников Центральной Азии (к вопросу об экологических основах формирования модели питания) // Советская этнография, 1979. № 5.
5. Кочкунов А.С. Традиционная пища кыргызов (Некоторые вопросы типологии). Билим жана Тарбия, 2003.
6. Ользеева С.З. Калмыцкие народные традиции, 2004.
7. Пахутов А.Е. Связь системы питания монголоязычных народов с их хозяйственно-культурным типом. – М., 2002.
8. Трофимова С.М., Рассадин В.И. – Названия молочных продуктов в калмыцком языке. – Элиста, 2012.
9. Хабунова Е.Э. Формулы традиционного этикета калмыков или как стать «йоста хальмг». – Элиста, 2010.
10. Эрендженов К.Э. Золотой родник. – Элиста, 1985.

СҮТ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ (ТҮРІК-МОҢҒОЛ ТІЛДЕРІНІҢ МАТЕРИАЛЫНДА)

Болдырева В. В., Б. Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университетінің қалмақ филология және Шығыстану институтының II курс магистранты
 Ғылыми жетекшісі-**Салыкова В. В.,** филология ғылымдарының кандидаты,
 Б. Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университетінің доценті

Б. Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ.

***Аннотация:** Азық-түлік негізделген негізінен табиғи тіршілік ортасы, шаруашылық қызметімен адамның және байланысты белгілі бір шаруашылық-мәдени түрі. Жекелеген халықтардың тамақтану үлгілерін қалыптастыру олардың әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіне, мәдени-тұрмыстық дәстүрлердің ықпалына байланысты.*

***Кілт сөздер:** қалмақ, қырғыздар, көшпелі өмір салты, тамақ, сүт терминологиясы, шай салтанаты, қалмақ шайы, қымыз.*

УДК 821.161.1"19/20"

АЛЕКСАНДР ПУШКИН И АБАЙ КУНАНБАЕВ - ВЕЛИКИЕ ПОЭТЫ ПРОШЛОГО
ВЕКА И СОВРЕМЕННОСТИДжумалиева А.Н., студентка II курса факультета языков и менеджмента ЗКИТУ
Научный руководитель - Исагулова Т.Р., старший преподаватель ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *Сверхзадача статьи объективно заключается в том, чтобы показать Александра Пушкина и Абая Кунанбаева как совершенно уникальных личностей, в которых в максимальной степени преломились и нашли ярчайшее отражение доминантные черты великой русской и казахской культуры.*

Ключевые слова: *пушкинские строки, национальный язык, вечные ценности, культура, мнение народа, слова назидания, литература, история, тема в литературе, поэт.*

Отмечая большой интерес, проявленный А.С.Пушкиным к участию казахов в пугачевском восстании и их будущей судьбе, путешествуя по казахским степям, он коснулся и будущности просторов, добавив в шуточной форме следующее пожелание: "Можно было бы обязать киргизов (казахов), чтобы каждый, женившись, сажал в степи по одному дереву... и через это степи обросли бы лесом..." Это Пушкинское назидание, высказанное полтора века тому назад, следует помнить и претворять в жизнь и в наше время!

А.С.Пушкин в романе "Капитанская дочка", упоминая об участии казахов в крестьянском движении Е.Пугачева, отмечает общее возмущение восточных народов, в т.ч. казахов. Большим событием в развитии казахской темы в русской литературе явилось посещение А.С.Пушкиным осенью 1833 года Уральска. Собирая материалы по истории пугачевского восстания, поэт интересовался жизнью казахского народа, песнями, преданиями казахов. Подробно познакомился с бытом, культурой казахов Пушкину помог Даль - знаток всего того, что нужно было знать поэту о казахах. Запись, найденная в архиве А.С.Пушкина, является одним из доказательств, что великому русскому поэту были дороги сокровища казахского народного творчества. Пушкин первым из русских писателей познакомился с казахским народным литературным творением.

Сохранилось в записи Пушкина изречение на незнакомом ему национальном (казахском) языке: оцюш кайбас. Выражение это взято поэтом из казахского языка во время поездки по казахским степям. Что же означает казахское выражение "оцюш кайбас"? Кайбас переводится без затруднений: какая голова. Что же касается "оцюш", то, очевидно, это выражение записано Пушкиным на слух при разговоре с лицом, владевшим казахским языком, и поэтому оказалось фонетически искаженным. "Оцюш" можно представить как естественное в живой речи слияние двух слов "отшы сушы" в буквальном переводе: "Отшы" зажигающий огонь; "Сушы" носящий воду. В целом означает: "Кто глава семьи этого дома - отшы сушы қай бас".

Таким образом, казахская разговорно-вопросительная фраза в записи Пушкина свидетельствует, что он лично общался с казахским населением и для этой цели заучивал необходимые казахские выражения.

Дата рождения А.С.Пушкина почти совпадает с образованием Букеевского ханства (1801) на территории между Уралом и Волгой и рождением последнего хана казахов Жангира. Бурные события начала XIX в. в России коснулись и Казахстана. Начался процесс духовного пробуждения казахов.

К Пушкину восходят истоки литературного содружества русского и казахского народов. Великий казахский поэт-просветитель Абай Кунанбаев (1845-1904 гг.), так много сделавший для единения русской и казахской культуры, перевел 50 поэтических произведений Пушкина, в том числе и семь отрывков из «Евгения Онегина». Он переложил эти строки на музыку. Трогательно и поэтично звучат они под неспешный аккомпанемент казахской домбры. Сила творчества - «Письмо Татьяны» и другие пушкинские строки запела вся Степь. Это произведение великого русского поэта Абай сделал доступным для казахского читателя более ста лет назад, его перевод до сих пор остался непревзойденным образцом гениальной поэзии. И стали стихи Пушкина частью культуры казахского народа. Потомки Абая продолжили Пушкиниану - неиссякаемый источник взаимопроникновения культур двух народов. Впервые в 1903 году пушкинская «Капитанская дочка» увидела свет на казахском языке. В 20-е годы XX века видные представители казахской культуры Шакарим Кудайбергенов, Ахмет Байтурсынов, Султанмахмуд Торайгыров, Спандияр Кобеев, Мухамеджан Сералин, Бекет Отетлеуов внесли большой вклад в пропаганду, распространение пушкинского литературного наследия. Великан казахской поэзии Жамбыл широко воспел Пушкина, ярко выразив искреннюю любовь казахского народа к творениям великого русского поэта. Мы, казахстанцы, всегда будем особо чтить те мгновения, когда у нас в Уральске гостил великий человек - Пушкин, - проявляя интерес к тому, что здесь было в прошлом, выражая надежду, что «назовет его всяк сущий здесь язык». Народный писатель Казахстана Жубан Молдагалиев вдохновенно воспел: а нынче вольности певец. Не гость в Уральске, а жилец. Гуляют пушкинские строки по степи из конца в конец. Духовные связи прочнее, чем политические и экономические. Гений Пушкина объединяет сердца, и в этом источнике черпают вдохновение те, кто умеет понимать вечные ценности культуры.

Пушкин пробыл в Уральске в октябре 1833 года всего три дня. Однако плоды этого визита видны в «Истории Пугачевского бунта» и повести «Капитанская дочка». Для казахстанцев приезд Пушкина интересен еще и тем, что впоследствии в его архивах обнаружили поэму «Козы-Корпеш – Баян-Сулу». Текст этого казахского эпоса был впервые опубликован в 1837 году в «Вестнике Пушкинской комиссии». Запись на пяти листах сделана рукой неизвестного человека.

Уральские ученые полагают, что Пушкин, прослушав в исполнении акына эту поэму, попросил кого-то, владевшего казахским языком, перевести ее на русский язык. Пушкинская запись немного расходится с общераспространенным вариантом. Краевед Николай Чесноков утверждает, что поэму записал яицкий казак, владевший казахским языком. Однако вероятнее всего, что великому русскому поэту казахскую поэму записали люди из Бокеевской ставки хана младшего жуза, которые хорошо владели русским языком. По словам уральского пушкиниста Николая Щербанова, сам факт обнаружения казахской поэмы среди бумаг Пушкина является доказательством, что поэту было интересно народно-поэтическое творчество казахского народа.

Есть предположение, что на основе «Козы-Корпеш – Баян-Сулу» Пушкин намеревался написать собственную поэму, но ему помешала ранняя смерть.

В Уральске Пушкин останавливался в атаманском доме. Здание это было построено незадолго до приезда поэта в Уральск по проекту итальянского архитектора Дильмедино. Дом этот сохранился до наших дней. Многие годы здесь размещался госпиталь сотрудников органов внутренних дел. Впрочем, они и сейчас поправляют здесь свое здоровье. Но в прошлом году одна из комнат была отдана под музей Пушкина. Открытие музея приурочили к приезду в Уральск президента России Владимира Путина. По этому случаю, чтобы воссоздать пушкинскую эпоху, местные мастера соорудили фаэтон. Предполагалось, что на нем прокатятся президенты двух стран – Нурсултан Назарбаев и Владимир Путин. Однако служба охраны глав государств воспротивилась такой идее. Поэтому фаэтон, как и предполагается,

запряженный лошадьми, встречал президентов у входа в музей. После этого фаэтон оказался не у дел. Потом его с трудом пристроили в одном из складов областного краеведческого музея за неимением мест в самом Пушкинском музее.

Пушкин и Абай действительно настоящие поэты. Они внесли очень большой вклад в культуру. Знать произведения Абая и Пушкина — значит быть настоящими патриотами своей родины и своего народа, изучать свою культуру и культуру других народов.

Список литературы:

1. Доронин Г. Чудное мгновение. - Казахстанская правда, 02.06.2006 г.
2. Евстратов А. В Уральске приняли меня славно. - Приуралье, 06.06.2006г.
3. Акбай Ж. А.С. Пушкин и казахи. - Пульс, 07.01.1999 г.
4. Щербанов Н. Пушкин в Уральске. - 04.05.1989 г.
5. Абдрахманов С. «...поехал я в Уральск». Казахстанская правда, как к поэту попала поэма “Козы-Корпеш – Баян-Сулу”.

АЛЕКСАНДР ПУШКИН МЕН АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ӨТКЕН ҒАСЫР МЕН ҚАЗІРГІ ЗАМАННЫҢ ҰЛЫ АҚЫНДАРЫ

Джумалиева А.Н., БҚИТУ тілдер және менеджмент факультетінің ІІ курс студенті

Ғылыми жетекшісі - **Исагулова Т. Р**, БҚИТУ аға оқытушысы.

Аннотация: Мақаланың мақсаты объективті түрде Александр Пушкин мен Абай Құнанбаевты орыс және қазақтың ұлы мәдениетінің үстемдік ететін ерекшеліктері рефлексияланған және ерекше көрініс тапқан тұлға ретінде көрсету.

Кілт сөздер: Пушкиннің жолдары, ұлттық тіл, мәңгілік құндылықтар, мәдениет, халықтың пікірі, қара сөздер, әдебиет, тарих, әдебиеттегі тақырып, ақын.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ КЛАССИФИКАЦИЯСЫНДАҒЫ ҚЫПШАҚ ТІЛДЕРІНІҢ ОРНЫ

Бөкенбай Е.М., БҚИТУ педагогикалық факультетінің І курс магистранты
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті. Орал қ.

Аннотация: Мақалада түркітану ғылымындағы түркі тілдері жіктеліміндегі қыпшақ тілдерінің орны қарастырылған. М. Қашқаридан басталған түркі тілдерін жіктеу дәстүрі біздің заманымызға дейін жалғасқанын көрсете отырып, Ф.Корш, А.Н.Самойлович, В.А.Богородицкий т.б. ғалымдардың түркі тілдерін жіктеудегі артықшылықтары мен кемшіліктерін жан-жақта талдаған. Қыпшақ тобындағы тілдердің өзіндік ерекшеліктерін де саралап ұсынған.

Кілт сөздер: түркітану, қыпшақтану, жіктелім, дыбыс, лексика.

Қыпшақ тобына жататын тілдер тілдік ерекшеліктеріне, географиялық орнына, сол тілде сөйлеуші этностардың тарихи қалыптасу жолына байланысты түрліше жіктеліп келді. М. Қашқари беженек, қыфжақ, башғырт, татар, қырғыз тілдерін Рұмға жақын орналасқан тілдер қатарына қосады. Тек түрік тілінде ғана сойлейтіндерге қырғыз, қыфжақ тайпаларын жатқызады, башқұрт тілі аталған тілдерге жақын екенін, бұлғар тілі сөздердің соңын қысқартып айтатын түрік тілі екенін көрсетеді. А.Ремюза қыпшақ тілдерін ноғай тобы, қырғыз тобы деп екіге бөлсе, В.В.Радлов Батыс Сібір, Еділ бойы татарларының, Қырғыз, қазақ, қарақалпақ, башқұрт тілдерін түркі тілдерінің батыс тобына (негізгі белгілері – сөз басында қатаң q, k, t, p дыбыстарының келуі; сөз басында ұяң b дыбысының қолданылуы; сөз басында ұяң d дыбысының қолданылуы; дауысты дыбыстың алдында тұрған қатаңдардың ұяңдануы; s=ʃ, ʃ=ʃ, ʃ=ts дыбыстарының сәйкес келуі; z, s, ʃ дыбыстарының барлық позицияда қолданылуы; l дыбысының жуан – жіңішке варианттарының болуы), Қырым татарларының говорларын оңтүстік топқа (o, ö дыбыстарының бірінші буында ғана қолданылуы; сөз басында d, g дыбыстарының көп қолданылуы, сөз соңындағы ʃ=dz, t=d сәйкестіктері, i, l дыбыстарының өзара ажыратылуы; соңғы буындағы дауыстылардың еркіндікке айналуы, буын үндестігінің толық сақталмауы т.б.) жатқызады. Ф.Корш қырғыз, қарашай, қазақ, ноғай, татар, башқұрт тілдерін түркі тілдерінің солтүстік тобына (негізгі белгісі – u, g дыбыстарының сөз ортасында және сөз соңында қолданылмауы; u дыбысының сөз соңында, ашық дауыстан кейін w дыбысына айналуы); қыпшақ (половец) тілін шығыс топқа (негізгі белгісі – сөз соңында және сөз ортасында u, g дыбыстарының сақталуы) бөледі. А.Н.Самойлович қыпшақ тілін тағлы тобына (негізгі белгісі – тау сөзінің тағ болып айтылуы), тау тобы немесе қыпшақ солтүстік-батыс тобына (негізгі белгісі – тағ лексемасының u немесе созылықты дауыстылармен айтылуы) қырғыз, құмық, қарашай, балқар, қарайым, татар, башқұрт тілдерін (монғол шапқаншылығына дейінгі тілдер), қазақ, ноғай) монғол шапқаншылығынан кейінгі тілдер) тілдерін жатқызады. В.А.Богородицкий қыпшақ тілдерін географиялық орнына қарай жіктеп, қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерін түркі тілдерінің Орта Азия тобына (ерекшелігі – ʃ=s дыбыстарының алмасуы); Еділ, Орал бойындағы татар, башқұрт тілдерін Еділ, Орал бойындағы түркілер тілі тобына (e=u, o=u дыбыстарының сәйкестігі); Чұлым, Барабин, Түмен, Тобыл татарларының тілін – Батыс Сібір тобына, құмық тілін оңтүстік-батыс тобына жатқызады [1]. М.Р.Ряшен қазақ, қарақалпақ, ноғай, қырғыз, құмық, қарашай-балқар, қарайым, татар, башқұрт, көне куман тілдерін түркі тілдерінің солтүстік-батыс тобына жатқызса, И.Бенцинг Қара теңіз, Каспий жағалауындағы қыпшақ тілдеріне қарайым, қарашай-балқар, құмық тілдерін; Арал-Каспий тобына қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдерін жатқызады. К.Г.Менгес көне

солтүстік-батыс түркі тілдері тобына көне куман тілін; Қара теңіз-Каспий тілдері тобына қарайым, қарашай-балқар, Қырым татарлары, құмық тілдерін; Еділ-Кама тілдер тобына татар, Батыс Сібір; барабин татарларының; башқұрт тілдерін; Арал-Каспий тобына қазақ, қарақалпақ, өзбек тілінің қыпшық диалектісі, ноғай тілдерін енгізген. Түркі тілдеріне жасалған жіктемелер ішінде түркі тілдерінің негізгі ерекшеліктері, сол тілде сөйлеуші халықтың этникалық құрылымы, басқа этностармен қарым-қатынасы біршама толық анықталған, көпшілік мамандар тарапынан қолдау тапқан Н.А.Баскаковтың классификациясында татар, башқұрт тілдері – қыпшақ тобының қыпшақ-бұлғар тілдер топшасына; қарайым, қарашай-балқар, қырым татары, қырымшақ тілдері – қыпшақ-половец тілдер тобына; қыпшақ-ноғай тілдер тобына – ноғай, қазақ қарақалпақ тілдері енгізіледі[2]. Р.Г.Ахметьянов түркі тілдеріне жасалған Н.А.Баскаковтың генеалогиялық классификациясының маңыздылығын көрсете отырып, қыпшақ тобындағы тілдердің жаңа жіктемесін ұсынады. Ғалым өз ойын: ‘Тілдерге генеалогиялық классификация жасауда олардың синхрондық жағдайын қалыптастырған диахрондық даму жолын айқындап алу қажет. Бұл үшін туыс тілдерден көрініс беретін түрлі фонетикалық белгілердің жалпы кешенінен бір-бірінен туындайтын өзгерістерді, яғни біртұтас тарихи процессті құрайтын фонетикалық заңдылықтарды ажырату аса маңызды, - дейді және бір-бірінен туындамайтын дыбыс өзгерістерінің өзара сабақтастығы болмайтындықтан генеалогиялық жіктеуде маңызды емес деп санайды. С.Е.Маловтың түркі тілдерінің қалыптасу кезеңдеріне қатысты жасалған тарихи жіктемесінде куман, қыпшақ, половец тілдері жаңа түркі тілдеріне; башқұрт, қазақ, қарақалпақ, қырғыз, құмық, ноғай, татар тілдері ең жаңа тілдерге жатқызылады. Ғалым сүйенген принциптердің бірі – көне түркілік у, g дауыссыздарының инлаут, ауслаут жағдайларда өзгеріп w, j дыбыстарымен айтылуы немесе редукцияланып элизияға ұшырауы балаң тілдерге жатқызылып жүрген қыпшақ тілдеріне ғана тән емес, олардан бұрын қалыптасқан деп танылатын қарлұқ, оғыз тілдерінде (өзбек, ұйғыр, түркімен, әзірбайжан), моңғол тілінде де кездесуі ең көне тілдер қатарындағы чуваш тілінде, ұйғыр-оғыз тілдерінде де көнетүркілік у, g-нің кей жағдайда сақталмауы түркі тілдерін тарихи қалыптасу кезеңдеріне қарай жіктеуге жаңаша көзқарас қажеттігін көрсетіп отыр. Қыпшақ тобындағы тілдер де өзге түркі тілдері сияқты алтай, түркілік текті, баба түркі тілі, көне түркі тілі дәуірлерінен бастау алып, базистік лекциясында баба тілдің, көне түркі тілінің элементтерін молынан сақтаған әрі жаңа сипатқа ие болған тілдер[3].

Түркі тілдеріне қатысты барлық жіктемелерді салыстыра қарағанда, қазіргі қыпшақ тобына жататын тілдердің фонетикалық жүйесі мен морфологиялық құрылымының ұқсастығы, сол тілде сөйлеуші этностардың генетикалық немесе тарихи жақындығы ғалымдар тарапынан принципті түрде ажыратылатын қайшылық тудырмайтынын байқауға болады. Батыс қыпшақ тілдеріне тән ортақ лекцияны жалпы түркілік деңгейде салыстыра қарастырған белгілі ғалым К.М.Мұсаевтың зерттеулерінде де қазіргі қыпшақ тілдерінің тарихи-генеалогиялық жақындығы лексика-семантикалық тұрғыдан дәйектеледі. Сонымен, «Қазақ тілінің шығу тарихы: фонетика» (Т.1., бірінші кітап. Алматы, 2013) кітабындағы тың деректерге сүйенсек қыпшақ тілдерімынадай топтарға бөлінеді:

Қыпшақ-половец тілдері: армян-қыпшақ, қарайым, қарашай-балқар, қырым татарлары тілі (барлық диалектілердің қыпшақ субстраты және қыпшақ диалектілері), қырымшақ, куман (половец, қыпшақ-половец), құмық, татар (қыпшақ субстраты және татарлардың қыпшақ диалектілері), үрім (барлық диалектілердің қыпшақ субстраты, қыпшақ-половец және қыпшақ-оғыз диалектілерінің қыпшақ говору).

Қыпшақ-ноғай тілдері: қазақ, қарақалпақ, қырым татарлары (ноғай диалекті), ноғай, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі.

Қырғыз-қыпшақ тілдері: алтай, қырғыз

Қыпшақ-бұлғар тілдері: башқұрт, татар.

Қыпшақ тобына жататын тілдердің басты ерекшеліктері мынадай:

Фонетикалық құрылымында: 1. Сегіз-тоғыз дауыстының болуы олардың ішінде ы, и, і, (у, ұ, ү) қысаң дауыстыларының өзіндік нақышы болады; 2. ағ > ау, ег > ий, үг > үй т.б. дауысты мен дауыссыздың ежелден белгілі тіркестеріне сәйкестіктің болуы, мысалы: тағ > тау «тау», тег > тий – «тию, жанасу» ү(ө)грн - > үйрен – «үйрену» т.б.

3. Түркі тілдерінің ішінде қыпшақ тілдеріне сөз соңындағы дауыссыздың түсіп қалуы тән. Мысалы, оғыз және қыпшақ тілдеріндегі лексемаларды салыстырыңыз: сулук-сулу – (сұлу) *чистый, красивый*; серук-серу – тоқыма станогі; табак-таба – (жайпақ/жалпақ табак); бураук-бурау – (бұраушы/бұрғы), бурав; тірік-тірі – (тірі). 4. Сондай-ақ, қыпшақ тілдері морфологиясы мен лексикасына тән кейбір ерекше белгілері бар. Олар оғыз және қарлұқ тілдерінің белгілерімен қарама-қарсы қойылады[4]. Қыпшақ тілдерінің ноғай, қарақалпақ және қазақ тілдері сияқты тірі тілдерден тұратын қыпшақ-ноғай топшасыалтын Орда мемлекетінің ыдыраған тұсында (дәуірінде) қалыптасты және өзге тілдердің дамуымен байланысты болды. Қыпшақ-ноғай тілдері Орта Азия мен Еділ бойында таралған. Ал қазіргі қыпшақ тобына енетін тілдердің бір бөлігінің негізінде оғыздық сипаты бар көне бұлғар тілінің жатуы, қыпшақтану процесінен кейін де басқа туыстас тілдермен, мәселен, қазіргі оғыз тілдерімен (қарайым, құмық, қарашай-балқар, қырым татары тілдерінің әзірбайжан тілдерімен қарым-қатынасы), бұлғар тілдерімен (татар, башқұрт тілдерінің чуваш тілімен қарым-қатынасы) тілдік қарым-қатынасқа қолайлы географиялық аумақта таралуы; негізін көне қыпшақ тілінен алатын (көне қыпшақ тілінде де оғыздық элементтердің сақталғаны белгілі) қарақалпақ, қазақ, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі тілдерінің қарлұқ тілдерімен (ұйғыр, өзбек), ноғай тілінің оғыз тілдерімен (чуваш) қатынаста болуы олардың лексикалық қорындағы қыпшақтық қабаттың өзгерістерге түсуіне алып келді. Мұндай өзгерістер негізінен сөз тұлғаларындағы дыбыс сәйкестіктері арқылы айқындалады.

Әдебиет тізімі:

1. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе.- Алматы: Арыс, 2004.- 358б.
2. Баскаков. Н.А. Введение в изучение тюркских языков.- Москва: Наука, 1979.- 384с.
3. Ескеева М. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негіздері. Алматы: Арыс.- 360б.
4. Қазақ тілінің шығу тарихы: Фонетика. Бірінші кітап.- Алматы: Алдоңғар, 2013.- 236б.

МЕСТО КИПЧАКСКИХ ЯЗЫКОВ В КЛАССИФИКАЦИИ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Бөкенбай Е.М., магистрант I курса педагогического факультета ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассматривается место кипчакских языков в классификации тюркских языков науки тюркологии. Также в статье рассмотрены преимущества и недостатки в классификации тюркских языков таких учёных как Корш, Самойлович, Богородицкий и др. Также предлагается анализ особенностей языков кипчакской группы.

Ключевые слова: тюркология, кипчаковедение, классификация, эвук, лексика.
УДК 947.084 (574.2)

АКАДЕМИК Р.СЫЗДЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жантасова Н.Н., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
 Ғылыми жетекшісі - **Бекмашева А.Н.**, филология ғылымдарының кандидаты,
 БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Ғылыми мақалада қазақ тіл ғылымының көрнекті өкілі, ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Р. Сыздықтың қазақ тіл біліміндегі орны, зерттеу бағыттары мен алатын орны, ғалымдық тұлғасы сөз болады.

Кілт сөздер: Тіл білімі, Р. Сыздық, тіл мәдениеті, тарихи лексикология, тіл білімінің жаңа бағыттары, қазақ әдеби тіл тарихы.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген ғылым қайраткері, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының және Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері Рәбиға Сыздықтың қазақ тіл біліміне ғана емес, ұлтымыздың әдебиетіне, мәдениетіне, психологиясына, этнографиясына қосқан еңбегі орасан зор.

Ғалымның ғылыми-зерттеу еңбектері, негізінен, қазақ әдеби тілінің тарихы, Абайдың поэтикалық тілі, қазақ тілінің поэтикасы, XV – XIX ғасырлардағы ақын-жыраулар тілі, ортағасырлық жазба ескерткіштер тілінің тарихы мен лексика-грамматикалық құрылымы, текстологиясы, тарихи лексика, лингвостилистика, тіл мәдениеті салаларына арналған. Қазақ лингвистикасы ғылымы өзінің даму тарихында түрлі көзқарастар мен ғылыми тұжырымдардың, теориялар мен зерттеулердің куәсі болған. Сондай дәйекті тұжырымдар мен ғылыми зерттеулердің авторы Р. Сыздық тіл ғылымының өзекті мәселелері қатарында аталатын әдеби тіл нормалары мен олардың қалыптасу ерекшеліктері, тіл мен сөйлеу мәдениетінің нормативті қалыптары, жазу мен емле заңдылықтары, Қ. Жұбановтың қазақ тіл біліміндегі орны, А.Байтұрсынов және тіл білімі мәселелері, лингводидактика және қолданбалы лингвистика, Абай тілінің ерекшеліктері, түркітану мәселелері, тарихи лексикологияның негізгі қырлары, көркем мәтін лингвистикасы және оны талдау, тіл білімінің жаңа бағыттары, қазақ тілінің синхрондық және диахрондық жағдайы, тілдегі мақсатты-стильдік саралану секілді тілдік проблемаларды арнайы зерттеп, өзіндік соны тұжырымдар айта білген. Оның тіл мәдениеті мәселелеріне арналған еңбектерінде қазақтың ұлттық әдеби тілінің қолданыс аясы, тілдік норма проблемалары, тіл мәртебесі, ұлттық мәдениет пен тіл арақатынасы жан-жақты зерттелген. Тілдік норма мен оның кодификациясы мәселесі академиктің «Тілдік норма және оның қалыптануы» деген еңбегінде алғаш рет сөз болған еді. Ғалым қазақ әдеби тілінің нормативті негіздерін айқындап, қалыпқа түскен тілдік нормалардың теориялық, практикалық негіздерін көрсетіп берген [1].

Қазақ сөзінің даму тарихы мен мағынасын саралау – ғалым зерттеулерінде басымдыққа ие бағыттардың бірі. Ғалымның еңбектерін қарастырып отырған шақта кез келген адам өзінің ана тіліне, оның құдіретіне деген сүйіспеншілік сезімін сезінеді. Ғалымның «Сөз құдіреті», «Сөздер сөйлейді», «Сөз сазы», «Абайдың сөз өрнегі» деген еңбектері тарихи лексикология, көркем мәтін тілінің, соның ішінде, қаламгер, жазушы тілінің көркем шеберлігі мәселесіне, сөз қызметінің көркемдік-эстетикалық қызметіне арналған. Осы еңбектері арқылы тілші-ғалым болашақ ұрпаққа ұлттық тәрбие беру көзі ретінде этнолингвистика саласына елеулі үлес қоса білді. Ол өзінің 1997 жылы жарық көрген “Сөз құдіреті” атты еңбегінде М.Әуезовтің 20 жылдардағы әңгімелері тілінен бастап, Шерхан Мұртаза, Әбіш Кекілбаев, Мұхтар Мағауин, Сейдахмет Бердіқұлов, Оралхан Бөкеев, Асқар Сүлейменов, Тахауи Ахтанов, Қабдеш Жұмаділов, Кәдірбек Сегізбайұлы тәрізді қазақ көркем сөзінің қас шеберлері қаламынан шыққан

туындыларға лингвостилистикалық тұрғыдан талдау жасап, олардың сыры мен сымбатын ашып береді. Сөз шеберлерінің шығармаларын сөз таңдау, сөз қолданыс, сөз әрлеу тұрғысынан зерттейді. “Сөздер сөйлейді” еңбегі ғалымның аса бір зеректікпен орындаған жұмысы болды. Тілшінің өзі айтқанындай: «Белгілі бір сөздің, не сөз тіркесінің бұрынғы және қазіргі қолданысына, яғни сөз мағынасының өзгерісіне, даму эволюциясына назар аудару. Бұл ана тіліміздің барша байлығын айқындай түсуге жол ашады» [2, 159].

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сия ма, ойландаршы,

Өлмейтұғын артына сөз қалдырған? – деп Абай ақын айтқандай өлетін де сөз болатын шығар. Ал Рәбиға Сыздықтың кітабындағы басты идея – кез келген қарапайым сөзді өлмейтін деңгейге алып шығатын талантты қаламгерлердің сөз қолданыстары, өзіндік ізденістері болса керек [3, 11]. Академик көрнекті қазақ қаламгерлерінің көпшілік белгілі шығармаларына лингвистикалық стилистика тұрғысынан талдау жасайды. Сол арқылы әдеби тіліміз бен көркем әдебиетте өтіп жатқан күрделі процестерге үніледі. Атап айтсақ, ғалым «Сөз құдіреті» деген еңбегінде Шерхан Мұртаза, Әбіш Кекілбаев, Мұхтар Мағауин, Сейдахмет Бердіқұлов, Оралхан Бөкей, Асқар Сүлейменов сияқты ірі қаламгерлердің шығармаларын тілдік, стилистикалық талдаулар жүргізіп, сөз деп аталатын тілдік бірліктің көркемдік әлеміне, құдіретіне үніледі, сол мәселені өте мұқият зерттейді.

Рәбиға Сыздықтың бірқатар зерттеулері қазақ әдеби тілінің тарихы сан ғасырға тереңдеп, тамырын әріден алатынын дәлелдеп берді. Ғалым Асанқайғыдан бастап, Махамбетке, Бұқарға, Дулатқа дейінгі бес ғасыр өкілдерінің бізге жеткен сөз үлгілерін әдеби мұра деп қарастырып, оларды әдеби тілдің аспектісі ретінде зерттеді. Бұл дәуір мұраларының фольклордан бөлек, әдебиеттік шығармалар екенін дәлелдей келіп: «Қысқасы, қазақта халық әдебиетінен өзге, бірақ оған едәуір ұқсас келетін профессионал әдебиет өмір сүріп келді, оның тілі әдеби тіл санатына кіреді», — деп, бұл дәуірлерге тиесілі мұраларды ауызша әдеби тіл терминімен атауды ұсынды. Сөйтіп, Р.Сыздық ауызша әдеби тіл ұғымы мен терминін ғылыми айналысқа енгізді, уақыт өте келе мұндай таным-түсінік қазақ әдеби тілі теориясының негізгі постулаттарының біріне айналды; көпке дейін әдеби тіл деген ұғымға тиянақты анықтама берілмей келсе, енді қазақ жазба әдеби тілі, қазақ ауыз әдебиеті тілі, қазақтың жалпыхалықтық тілі деген категориялар бір-бірінен ажыратылып, әрқайсысы өз алдына саралана бастады. Осылайша ғалымның әдеби тіл туралы ойлары кең арналанып, қазақ әдеби тілі белгілі бір зерттеу нысаны бар, онысы көпаспектілі, әрқайсысы дербес, бірақ бір-бірімен сабақтасып жатқан бағыт-бағдары бар ғылым саласы ретінде нақтылана түсті. Қазақ әдеби тілі әр қырын функционалдық тұрғыдан тануға болатын іргелі ғылым саласы аталып, жоғары оқу орындарындағы басты пән санатына енді, бір сөзбен түйіндей айтқанда, қазақ әдеби тілі біртұтас филологиялық проблематика деңгейіне көтерілді. Сондықтан біз академик Р.Сыздықты әдеби тілдің тарихи аспектісін айқындаған, қазақтың ұлттық тілдік тұлғалар ұғымын әдебиетте де, тілде де қалыптастырып, тұрақтандырған, ауызекі сөйлеу тілі мен әдеби тілдің айырмашылығын ашып-ажыратқан, қазақ әдеби тілінің тарихи дамуының күре жолдарын хронологиялық тәртіппен түзіп берген ғалым. Оның теориялық тұжырымдары арқылы қазақ тіл білімінде жаңа бағыттар ашылып, жаңа мектептер қалыптасты.

Мемлекеттік сыйлығының және Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері Рәбиға Сәтіғалиқызы (Ғалиқызы) Сыздық секілді қайталанбас қазақ қызының өмір жолына, белестері мен бағындырған асуларына, ғылымда салған сара жолына ден қойып, зерттеу барысында оның бүкіл болмысын ашар тегінен дарыған, жастайынан ортасы қалыптастырған тұлғалық қасиеттерін айтпай өтуімізге болмас. «Рәбиға

Сыздықтың адами қасиеттері мен ғалымдық табиғаты арасындағы тамырластық төркінінде осындай бір үйлесім үлгісі мен сұлулық сыры бары анық» [4, 7], – дегендей, Р.Сыздық – қазақ тілтаным ғылымында аса ерекше аталатын көрнекті тұлғалардың бірегейі. Ғалым бұл биіктікке өзінің табиғи туа біткен дарыны, жоғары танымдық қасиеті мен тынымсыз ізденісі арқылы жетіп отыр. Ғылымның ауыр жолында алмастай жарқыраған қазақтың біртума қызының қазақ тіл білімінде зерттеген тақырыптары мен салалары сан қырлы. Шешімін таппаған тартысты, даулы мәселелер, екі ұшты тұжырымдарға дәлелді ой айтып, тұшымды пікір келтіре білген ғалым әлі күнге дейін тіл білімін жаңаша, салааралық сипатта байланыстыра зерттеумен айналысып келеді. Рәбиға Сыздық туралы сөз болғанда, ең алдымен, оның қазақ тіл білімі мен қазақ әдебиеті мәселелері арасындағы «алтын көпір» екені ойға оралады. Себебі ол қос әлемді біртұтас, ажырамас бірлік ретінде қарастырып, бүтін дүние тудыра білді. Әдеби мұралардың, ақын-жазушылардың тілін зерттей отырып, қазақ лингвистикасында өзіндік қолтаңбасын қалдырды. Бұған мысал ретінде, 1950 жылдардан бергі көкірек көзінен өткізіп, ғылыми танымның биік деңгейіне жеткізген Абай тілін зерттеуі, түркітану мұраларын талдауы, ақын-жазушылар тілінің көркемдік әлемін саралауы – ғалымның алғашқы ерекшелігі. Қорыта айтқанда, тілдің бейнелік сипатын, сөз құдіретін, ұлт қазынасын саналатын қасиетті ана тіліміздің болмысын ашуда Р.Сыздықтың өзіндік қолтаңбасы мен мұралары жетерлік. Қазақ атты ұлттың тілінің көркемдігін, ұлылығын айқындап, тілдің өзінің мәдениеті болатынын, қазақтың әр сөзін сөйлетуге болатынын еңбектері арқылы дәлелдеп көрсетіп берген академик Рәбиға Сыздықтың ұлттық руханият сахнасында алар орны ерекше болмақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
2. Сыздық Р. Сөздер сөйлейді (Сөздердің қолданылу тарихынан). Толықтырылған 3-басылымы. – Алматы: Арыс, 2004. – 232 б.
3. Зинол-Ғабден Бисенғали, Жамал Манкеева. Қазақ филологиясы: егіз негіз. – Алматы: Арыс, 2010. – 352 бет.
4. Оразбаева Фаузия. Көп туса қазақ дәл сіздей қызды... [Мәтін] // Қазақ әдебиеті. – 2009. – №14. – Б. 7.

РАБИГА СЫЗДЫК И ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Жантасова Н.Н., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - **Бекмашева А.Н.**, кандидат филологических наук, доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В этой научной статье рассматривается научная деятельность, роль, исследовательские направления видного ученого, академика НАН РК, д.ф.н., профессора Р. Сыздык в казахском языкознании.

Ключевые слова: языкознание, Р. Сыздык, лингводидактика, историческая лексикология, новые направления казахского языкознания, история казахского литературного языка.

УДК 894.342.09

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ЖӘНЕ ҚАЖЫМ ЖҰМАЛИЕВТІҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫ

Ибраимова. Г.К., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
 Ғылыми жетекшісі - **Мамыров А.Ы.,** филология ғылымдарының кандидаты, БҚИТУ
 доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Қазақтың асыл мұрасын кәсіби тұрғыда, ғылыми негізде тұңғыш рет арнайы зерттеп қазақ әдебиетінде ең алғашқы болып 1941 жылы «18 - XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті тарихы» тақырыбында кандидаттық диссертация, 1946 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» тақырыбында тағы да тұңғыш болып докторлық диссертация қорғаған көшбасшы ғалым, көрнекті қоғам қайраткері, зергер жазушы, академик Қажым Жұмалыұлы Жұмалиев туралы айтылатынын ескертеміз.

Кілт сөздер: дүниетаным, мұра, эпостық жанр, архив, қажымтану.

Қазақ халқының бар болмысы, рухани әлемі, дүниетанымы, ұлттық коды әдебиетінде жатыр дейтін болсақ, сол асыл мұраны кәсіби тұрғыда, ғылыми негізде тұңғыш рет арнайы зерттеп қазақ әдебиетінде ең алғашқы болып 1941 жылы «18 - XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті тарихы» тақырыбында кандидаттық диссертация, 1946 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» тақырыбында тағы да тұңғыш болып докторлық диссертация қорғаған көшбасшы ғалым, көрнекті қоғам қайраткері, зергер жазушы, академик Қажым Жұмалыұлы Жұмалиев.

Мақалада академик Қажым Жұмалыұлы Жұмалиевтің шығармашылығы сөз болатындықтан ғылым әдеби сақтай отырып, қажымтануда кімдер қандай іс тындырды деген мәселе төңірегінде ақпарат беріп өтейік. Қажым Жұмалиевтің әдеби, ғылыми мұрасы туралы ғалымның көзі тірісінде де, 1968 жылы дүниеден озғаннан кейін де газет-журнал беттерінде, кітаптарда мақалалар жарияланғаны белгілі. Мұның барлығы ғалымның шығармашылық қарымын, адами қадір-қасиетін жан-жақты ашып көрсетудегі игі істер. Бұл ретте жекелеген мақалалардан басқа нендей еңбектер бар дейтін болсақ, 1968 жылы Мұхаметжан Қаратаев, Сағынғали Сейітов, Зейнолла Қабдолов, Хасен Әдібаев шығарған «Қажым Жұмалиев» [1] атты шағын ұжымдық жинақ пен 1987 жылғы Мекерия Атымұлының «Қажым Жұмалиев» атты монографиясын атауға болады [2]. Содан соң 1989 жылы Руда Зайкенованың «Қ.Жұмалиев еңбектеріндегі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері» деген филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациялық жұмысы бар [3].

Алдыңғы ұжымдық жинақ пен монографиялық еңбекте Қ. Жұмалиевті «жазушы», «ғалым», «ұстаз» деп үш қырынан алып қарастырады. Жақсы бастама, қажымтанудың әліппесі дерлік, бірақ жан-жақты ашылмаған. Мұны көлемі шағын еңбектен талап етудің өзі орынсыз. Ал Руда Зайкенованың диссертациялық жұмысы арнайы қажымтануды зерттеу нысаны етіп алған алғашқы еңбек болғанымен, өкініштісі, әдеби айналымда кітап болып жарияланбады.

Ел тәуелсіздігін алғаннан кейін қажымтануда айтылып келген пайымдаулардың дамуына соны қарқын беріп, ғылыми еңбектердің жазылуына тікелей бағыт берген Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Зиновий-Габден Қабиұлы Бисенғали. Мұны ғалымның жетекшілігімен 2006 жылы Ұлттық университеттің Қазақ әдебиетінің тарихы кафедрасында Азамат Мамыровтың «Қажым Жұмалиев эпостық жанрдың түрлерін зерттеуші» [4] атты филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертациялық жұмыстан көруімізге болады. Бұл бағыттағы іс нәтижесіз емес те, ғалымның әр жылдары жазылған еңбектері өзі дүниеден озғаннан кейін тұңғыш рет көп томдық болып 2010 жылы «Ақ Жайық қаламгерлер кітапханасы» сериясымен 7

том болып жарық көрсе [5], 2012 жылы «Қ.Жұмалиев – эпостық жанрдың түрлерін зерттеуші» [6] атты монография, 2015 жылы «Қажымтану» пәні бойынша «Орал-Қазақстан» облыстық телеарнасының «Тарих толқынында» хабары негізінде түсірілген материалдар бойынша электронды дәрістер қоры жинақталды. 2017 жылы «Академик Қ.Жұмалиев архивінен» [7] атты оқу құралы баспадан шықты. 2018 жылы Батыс Қазақстан облысы әкімдігі мен Орал қаласындағы Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті бірігіп өткізген «Қажым оқулары - 1: Әлем мәдениеті контексіндегі білім жүйесінде жалпы адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру мәселелері» атты халықаралық конференция, университеттің педагогика факультетінде салтанатты түрде ашылып тұсауы кесілген «Академик Қажым Жұмалиев атындағы ғылыми-зерттеу және қосымша білім беру» орталығы, 2019 жылы араға елу жыл салып барып, текстологиялық жағынан түпнұсқалық қалпына келтіріліп, ғылыми түсініктемем жазылып қайта шыққан «Жайсандары қазақтың» [8] естелік әңгіме кемекші оқу құралы қажымтанудағы игі істер деп айта аламыз.

Қилы заманның қаһарманы, аяулы жан Қажым ағаның ескен ортасы, заман шындығы мен дәуір тынысын танымын дегендерге «Жайсандары қазақтың» атты естелік әңгімелер жинағын оқып шығуды ұсынамыз.

Қ.Жұмалиевтің жазушылық қырын танытатын «Жайсандары қазақтың» әңгімелер топтамасының жалпы саны жетеу. Олар: «Қайсар қара, қайырымды адам», «Ұлық болсаң, кішік бол», «Күй жаршысы», «Үлгілі ұстаз», «Бір сырлы, сегіз қырлы», «Енегелі емір», «Досыңа достық – қарызың». Бұл әңгімелердің бас қаһамандары Сейітқали Меңдешев, Хамит Жәнібеков, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Санжар Асфендияров, Әлімхан Ермеков, Сәкен Сейфуллин, Қаныш Сәтбаев, Мұхтар Әуезов, Сағыр Камалов, Тайыр Жароков, Әлібек Қоңыратбаевтар.

Қажекеннің әңгімелерінің жанрлық табиғаты туралы: «Қажым Жұмалиев әңгімелерінің бірқатарында нақтылы болған оқиғалар мен фактілер баяндалып отырғандықтан да кейбір әңгімелер очерктік сипат алып жатады... Бұлардың бәрі де ұзақ емір жолы үстіндегі педагог жазушының езі керіп-білген оқиғаларының жиынтығы, жол очерктері сияқты әсер қалдырады» деген М.Атымов пікіріне алып қосарымыз жоқ. 197

Қазақ әдебиеті және Қажым Жұмалиевтің әдеби мұрасы туралы сез қозғағанда қазақ әдебиеттану ғылымында ХҮІІІ-ХІХ ғғ. білгірі, махамбеттанушы ғалым деп мойындалған Қ.Жұмалиев Махамбет елендерін ел ішінен аяқтай жүріп жинап, текстологиялық қалыпқа түсіріп, ақынның құпия болып келген мәңгілік мекенін ақсақалдар кемегімен тауып, басына құлпытас орнатқан рухани шырақшысы екендігін ерекше айтқымыз келеді. Сондай-ақ, қазақ руханиятында Махамбеттің керкем прозадағы әдеби бейнесін тарихи тұлғасынан алшақтатпай «Айқас» атты шығармасы арқылы алғаш сомдаған ғалым жазушы.

Халел Досмұхамедұлы бастап, Қажым Жұмалиев арнасын кеңейткен махамбеттану бүгінгі тәуелсіз ел әдебиетімен бірге жасасып келеді. Бірақ осы тұста Махамбеттің жекелеген елендерін текстологиялық жағынан қайта қарау керек. Махамбеттің туғанына 210 жыл толуына орай 2014 жылы Елбасының алғы сезімен шыққан «Айналайын Ақ Жайық» [9] елендер, ой толғам, естеліктер кітабында «Тарланым» елеңі 31 жол. Ал біздің қолымыздағы Қ.Жұмалиев архиві материалында 32 жол. Әңгіме қалыс қалған бір жолда емес, сол жолдың салмағында. «Тарланым» Махамбеттің Исатай батырды кекке кетеріп жырлаған рухты жыры, Қажекеннің «ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы әдебиетіміздің тарихын алсақ, ерлікті дәріптеп, батырлардың образын жасауда езіне шейінгі халық әдебиетінің табыстарын қайталамай, Махамбет шын мәніндегі реалистік образ жасады» [10] деуі де сондықтан.

Қ.Жұмалиевтің архив материалында Исатайдың айбының асқақтатын Махамбет сездері біріне-бірі сәулесін түсіріп, тұлғаның қадір-қасиетін айшықтап керсетер тұсы:

«Садағына сары жебені салдырған,

Садағының кірісін
 Сары алтынға малдырған,
 Тереңнен кезін ойдырған,
 Сұр жебелі оғына
 Тауықтың жүнін қойдырған,»

болса, 2014 жылғы басылымда жебенің заттық қасиетін айқындайтын жол «Тереңнен кезін ойдырған» қалыс қалған.

Келесі, ақынның «Айныман» өлеңінің екінші шумағы Қажым архивінде:
 «Кеткенім жоқ олжа үшін,
 Кетіп едім елімнен,
 Атаңа нәлет Жәңгірдің
 Қан жылатқан заңы үшін»

болса, осы екінші шумақтың соңғы жолы «Айналайын Ақ Жайық» кітабында Махамбет елінен кету себебін Жәңгірдің «Бір ауыз айтқан сезі үшін» деп түсіндіреді. Бұл қисынға келмейтін сияқты. Махамбет бір ауыз сезге елден безетін адамның сойынан емес. Текстологиялық жағынан дұрысы Қажымдағы «Қан жылатқан заңы үшін» жолы болса керек.

«Махамбеттің қысқа емірі күреспен етті. Талай трагедиялық ауыр халдерді ез басынан кешірді... Әйтсе де осылардың барлығына ақын ерлікпен тезе білді. Сарыуайымға салынып, елім іздеген жоқ, емір іздеді. Тіпті элегиялық сарында жазылған лирикасының езінде де ақын жан сезімін, ез басының күйініш-сүйінішін айта келіп, сезінің аяғын әрдайым оптимистік романтика рухында бітіреді» [10] деген Қажекеңнің сезі Махамбет өлеңдерін текстологиялық жағынан тануда да темірқазық болып қала береді.

2014 жылғы басылым «Айналайын Ақ Жайық» кітабындағы «Алты күндей алаулап» өлеңінің алтыншы, тоғызыншы жолдары бізді тағы да ойландырып тастады. «Толғай-толғай жүгірген, Топырағын суарған» мағыналық жағынан алатын болсақ, толғай жүгірген, яғни шапқан ат топырақты суармайды, керсінше жел тұрғызып топырақты суырады. Қажекеңде бұл жолдар «Топырақты суырған» болып дұрыс беріліп тұр. 2014 жылғы жаңа нұсқада «Ылдидан салса теске озған, Кек мойынды кек жұлын» жолдарындағы «Кек мойынды кек жұлын» қайталамалары сездің сапталуы жағынан дұрыс па? Қажекеңнің архивін ашып қарасақ «кек мойынның» орнына «қой мойын» деп берілген. Қ.Жұмалиев жанымызға жақын екен деп «қой мойынды» дұрыс деп танысақ, ғылымда жасалған әділетсіздік болар еді. Осы тұста ойымызға Абайдың «Аттың сыры» өлеңіндегі:

«Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
 Қой мойынды, қоян жақ, бекен қабақ»

жолдары орала кетті. Бұлтартпас дәлел, «Айналайын Ақ Жайық» кітабындағы «Көк мойынды» тіркесін текстологиялық жағынан түзету керек. Қазақ жылқы малының мойнын 199 «қой мойындыдан» басқаға теңеп, балап сөйлеген емес. Біздің Махамбет өлеңдерін текстологиялық жағынан қайта қарау керек дегендегі дәлеліміз мұнымен сарқылып қалмайды. Айтып отырғанымыз мысал үшін келтірілген бірлі-жарлысы ғана. Сөз танитын кісіге «жамауы мен құрауы» әр жерде көрініп-ақ тұр.

Қ.Жұмалиев шығармашылығын зерттеудегі соңғы жылдар нәтижесі ғалымның жеке архивінде кеңестік идеология жариялауға мүмкіндік бермеген мол материалдар сақталып келгендігін көрсетіп отыр. Бұл материалдардың құндылығы қазақ әдебиетінің байлығын еселей түсері анық. Тозығы жеткен қолжазбалар жойылып кетудің алдында тұр. Әрі мұндағы деректердің басым бөлігі қазақ әдебиетіндегі ақтандақтарды тануға мүмкіндік беретін сирек жәдігерлер. Көлемі бірнеше томға жүк болғандай.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қаратаев М, Сейітов С, Қабдолов З, Әдібаев Х. Қажым Жұмалиев. Алматы: Ғылым, 1968.-526. 199
2. Атымов М. Қажым Жұмалиев-Алматы: Ғылым, 1987.-106 б.
3. Зайкенова Р. Қажым Жұмалиев еңбектеріндегі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері: филол. ғыл. канд дис.-Алматы, 1989.-172б.
4. Мамыров А. Қажым Жұмалиев-эпостық жанрдың түрлерін зерттеуші филол. ғыл канд. дис. - Алматы, 2006.-140 б.
5. Жұмалиев Қ. Ақ Жайық қаламгерлер кітапханасы сериясы Орал Ағартушы, 2010.-1-7т.
6. Мамыров А. Қажым Жұмалиев-эпостық жанрдың түрлерін зерттеуші Орал М.Өтемісов ат. БҚМУ, 2012. - 160 б.
7. Мамыров А. Академик Қажым Жұмалиев архивінен. Тараз Карахан, 2017. - 440 б.
8. Жұмалиев Қ. Жайсаңдары қазақтың-Тараз Карахан, 2019. 348 б.
9. Айналайын Ақ Жайық, -Алматы: Полиграфкомбинат, 2014. 364 б.
10. Жұмалиев Қ. ХҮШ-ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті 5 т.-Орал Ағартушы, 2010-2006 б.

КАЗАХСКАЯ ЛИТЕРАТУРА И ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЖЫМА ЖУМАЛИЕВА

Ибраимова. К. Г., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель- **Мамыров А.Ы.**, кандидат филологических наук, доцент
ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: *Обращаем ваше внимание, что впервые на профессиональной и научной основе впервые в казахской литературе было исследовано национальное наследие казахского народа - кандидатская диссертация на тему «История казахской литературы 18-ХІХ веков» в 1941 году, в 1946 году-кандидатская диссертация на тему «Казахская поэзия до Абая и язык поэзии Абая» - лидер, видный общественный деятель, писатель-ювелир, академик Казжым Жұмалыұлы Жұмалиев.*

Ключевые слова: *мировоззренческий, наследие, эпический жанр, архив, кажымоведение.*

УДК 811.161.1.

ФОРМИРОВАНИЕ ОРФОГРАФИЧЕСКИХ НАВЫКОВ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Коловертнова И.С., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
 Научный руководитель - **Даминова Л.К.** кандидат педагогических наук, доцент
 ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация:** Статья посвящена изучению, выявлению и устранению одной из актуальных проблем – формирование орфографических навыков младших школьников. Особое внимание было уделено проведению экспериментальной работы.*

***Ключевые слова:** орфографическая грамотность, орфографические навыки, правильное письмо, анализ.*

Орфографическая грамотность учащихся – это одна из актуальных проблем, стоящая перед школой на протяжении всего ее исторического развития. Но, несмотря на ее возраст, проблема орфографической грамотности до сих пор не решена и вряд ли может быть решена окончательно. Орфографически - правильное письмо предполагает умение находить, узнавать явления языка на основе так называемого орфографического навыка, который помогает пишущему остановиться, задуматься, проверить себя, когда это надо. К сожалению, не все учителя осознают смысл этого. Поэтому наиболее распространенной причиной низкой орфографической грамотности учащихся является отсутствие сформированности орфографического навыка.

Орфографический навык – это сложный навык. Он создается в процессе длительных упражнений и основывается на более простых навыках и умениях, таких как:

- 1) навык письма
- 2) умение анализировать слово с фонетической стороны
- 3) умение устанавливать морфемный состав слова и вычленять из слова орфограмму, требующую проверки
- 4) умение подвести орфограмму под соответствующее ей правило.

Особая роль в формировании орфографического навыка принадлежит начальным классам. Поэтому учителю нужно научить младших школьников превращать свои знания в навыки. Ученик должен понять, что от знаний, через упражнения, осознавая каждый орфографический случай, действуя по правилам, он приходит, наконец, к овладению навыком. Хорошо развитые речевые навыки (точная, грамотная и выразительная речь в различных ситуациях общения, грамотное письмо, адекватное понимание чужой речи, владение разными видами чтения) воспринимаются как признак воспитанности и образованности личности и в значительной мере определяют общественную и профессиональную активность человека[1].

Уровень элементарной грамотности, в том числе грамотности орфографической, связывается представителями нашего общества не только с общей подготовкой по родному языку, но тем самым и с моральным обликом подрастающего поколения, с его культурой. Поэтому проблема обучения правильному письму на всех этапах развития отечественной школы была и продолжает оставаться одной из центральных.

В дидактике существует много книг и статей, помогающих разобраться в лингвистических, психологических и методических основах обучения грамотному письму. Однако, несмотря на разностороннюю разработку вопросов методики обучения орфографии, проблема продолжает оставаться актуальной. Об этом свидетельствует

общее состояние грамотности выпускников школ, а также студентов колледжей и вузов.

Решение проблемы орфографической грамотности своими корнями уходит в начальную школу, так как именно здесь закладываются основы всех лингвистических знаний и умений. На протяжении всей истории методики обучения орфографии высказывалась мысль о том, что важным при обучении грамотному письму является умение школьников замечать встречающиеся при письме трудности.

Вопрос о том, как системно построить работу над формированием орфографической зоркости у детей, начиная с первых шагов их обучения в школе, по-прежнему остается актуальным. Важнейшим компонентом его решения является обеспечение готовности учителя начальных классов вести соответствующую работу на уроке. Проблеме подготовки учителя к формированию у детей младшего школьного возраста орфографических навыков, посвящена эта статья.

Достижение высокого качества орфографических навыков по-прежнему остается одной из наиболее сложных задач начального обучения. Решая вопрос о работе над формированием у школьников орфографических навыков, учитель должен, прежде всего, учитывать психологическую природу орфографического навыка [2].

Навыки – автоматизированные компоненты сознательной деятельности, вырабатываемые в процессе ее выполнения. Поскольку орфографический навык формируется в деятельности и является результатом многократных действий, в методике обучения орфографии уделяется серьезное внимание изучению закономерностей такой деятельности, а также поиска путей и средств повышения эффективности обучения орфографии с учетом этих закономерностей. Формирование орфографических навыков – сложный и длительный процесс. Поэтому необходима строгая взаимосвязь между всеми компонентами, образующими фундамент любого навыка. Только при этом условии учащиеся могут использовать теоретические знания для обоснования написания слова, то есть действовать сознательно. Прежде чем приступить к работе над определенным орфографическим навыком, важно точно установить, какие знания и умения составляют его фундамент, какими частными операциями должен владеть ученик, в какие взаимодействия должны вступать эти частные операции между собой.

Основу каждого орфографического навыка составляют вполне определенные знания и умения. С учетом характера орфограммы орфографические навыки можно разрешить на две группы:

- 1) навыки, формируемые на фонетико-словообразовательной основе (правописание корней, приставок, суффиксов);
- 2) навыки, формируемые на морфолого-синтаксической основе (правописания окончаний).

И в той и в другой группе центральное место занимает умение видеть орфограмму, то есть орфографическая зоркость, которая невозможна без понимания сущности орфограммы.

Результаты обучения орфографии зависят от того, насколько развита способность ставить перед собой орфографические задачи.

Ребенка важно научить:

- 1) ставить орфографические задачи (находить орфограммы);
- 2) устанавливать тип орфограммы, то есть правильно выполнять алгоритм решения орфографической задачи;
- 3) осуществлять орфографический самоконтроль.

Ошибки при выполнении орфографического действия могут возникать на любой его ступени. Умение ставить орфографические задачи, как и всякое другое орфографическое умение, может формироваться стихийно и целенаправленно. Решение тесно связано с языковым анализом и синтезом. Трудность орфографической задачи в

том, что младший школьник должен сам поставить перед собой задачу. Он должен в процессе письма найти в слове орфограмму и осознать ее как задачу. Время на решение каждой задачи ограничено. Период обучения грамоте – очень ответственный этап для формирования орфографических навыков. Принципиально важно именно в данный период создать предпосылки для успешного развития орфографической зоркости, показать школьникам неоднозначное соответствие между звучащим словом и написанным, причем нужно двигаться не столько от буквы к звуку, сколько, наоборот – от звука к букве. В это же время следует формировать представление о слабых и сильных позициях звуков. Начать работу по формированию орфографической зоркости следует одновременно с обучением двум видам чтения: орфографическому и орфоэпическому. При этом следует активно использовать прием работы как орфографическое проговаривание[7].

Еще одним важным шагом в развитии умения ставить орфографические задачи является знакомство с наиболее отличительными признаками орфограмм гласных и согласных и обучение детей умению по этим признакам находить орфограммы.

Главное средство воспитания орфографической зоркости – правильное и своевременное формирование понятий об орфограмме. При этом обучение умению находить орфограммы (ставить орфографические задачи) – это первоначальный период в обучении правописанию, имеющий свою специальную методику и свои типы орфографических упражнений.

Формирование навыков грамотного письма у младших школьников базируется на усвоении грамматической теории и орфографических правил.

Практическая работа учащихся в большинстве случаев опирается на правила, которые эффективны лишь в случае их точного, уместного и быстрого применения. Малейшая неточность приводит к ошибкам. Для выявления сформированности орфографического навыка младших школьников был проведен срез, он заключался в проведении 3-х экспериментов. 1 – констатирующий эксперимент, где были выявлены распространенные ошибки; 2 – обучающий, была проведена работа по ошибкам и изучению орфограмм; 3 – контрольный эксперимент, на котором были показаны улучшения результатов учащихся. Цель констатирующего которого: выявить уровень сформированности орфографических навыков у учащихся, а также анализ типичных ошибок и определение путей их устранения. Анализ констатирующего этапа педагогического эксперимента.

Мы предлагали детям словарные диктанты на заданную орфограмму и текст, содержащий определенное количество слов на эту орфограмму, или словарный диктант, содержащий по несколько слов на определенное количество орфограмм (чтобы сопоставить уровень усвоения различных орфограмм). По результатам анализа работ детей нами было определено три уровня орфографической грамотности: высокий, средний и низкий. Тест был проведен нами в контрольной и экспериментальной группах, в результате, нами были получены следующие результаты. Если оценить уровень орфографической грамотности экспериментального класса, можно отметить, что преобладающим уровнем является средний, представленный практически половиной класса – 45%, на втором месте низкий зафиксированный у 35%, на последнем уровне высокий, отмеченный у 20%.

Оценивая показатели орфографической грамотности контрольного класса, можно сделать вывод о том, что преобладающим по орфографической грамотности является средний уровень, представленный (50%). На втором месте – низкий уровень 35%, высокий уровень отмечен у 15%.

Анализ результатов обучающего (фиксирующего) эксперимента

Исследование уровня орфографической грамотности показало, что в контрольном и экспериментальном классах он примерно одинаков и не очень высок, т. е. при отсутствии специальной работы по формированию орфографической

грамотности младшие школьники мало отличаются в своих умениях и навыке. Результаты данной работы нацелены на то, чтобы понять, насколько удачно дети контролируют написание орфограмм, а также на какие орфограммы нам следует обратить особое внимание, какие орфограммы детьми усвоены недостаточно[7].

Как показатель сформированности орфографического самоконтроля мы учитывали количество неисправленных детьми ошибок в тексте.

Результаты в ЭГ:

Высокий уровень орфографического самоконтроля выявлен у 4 (20%) детей: один ученик исправил все ошибки, два ученика не увидели по одной ошибке в слове «прелесТную», один ученик не смог исправить две ошибки также в словах с неизменяемой согласной.

Средний уровень орфографического самоконтроля выявлен у 10 (50%) учеников. Пять учеников не смогли исправить по три ошибки в тексте (в основном в словах «вОкруг», «окресТность», «прелесТная», «солНца»), два ученика не увидели по четыре ошибки, два ученика не увидели орфограммы в пяти словах.

Низкий уровень орфографического самоконтроля - у 6 (30%) учащихся. Три ученика не исправили по 6 ошибок, один ученик - 7 ошибок, один ученик не исправил 8 ошибок, два ученика не исправили по 10 и 12. (Рис.3).

Анализ результатов КГ.

Так же, как и в ЭГ для проверки уровня сформированности орфографического самоконтроля нами был выбран текст с ошибками.

Результаты в КГ:

Высокий уровень орфографического самоконтроля выявлен у 3 учащихся (15%): один ученик исправил все ошибки, два ученика не смогли исправить две ошибки в словах с неизменяемой согласной.

Средний уровень орфографического самоконтроля выявлен у 10 учеников (50%). Шесть учеников не смогли исправить по три ошибки в тексте (в основном в словах «пасТбище», «окресТность», «радосТный», «солНца»), три ученика не увидели по четыре ошибки, один ученик не увидел орфограммы в шести словах.

Низкий уровень орфографического самоконтроля - у 7 (35%) учащихся. Два ученика не исправили по 6 ошибок, три ученика - 7 ошибок, один ученик не исправил 8 ошибок, один ученик не исправил 12. (Рис.3).

Можно сделать вывод о том, что учащиеся слабо владеют орфографическими навыками, их уровень знаний невысокий. Следовательно, необходима помощь педагога в деле успешного формирования данного качества. Эта помощь должна быть направлена на заинтересованность детей и разнообразие методических приёмов в подаче знаний на уроках русского языка. Ребятам необходимо вовлечь в активную работу по формированию орфографических навыков.

Контрольный эксперимент

Для повторного исследования уровня сформированности орфографической грамотности учащихся ЭГ и КГ был проведен тест на основе методики Н.В. Зайцева (Приложение2).

После проведения повторного теста в контрольной и экспериментальной группах нами были получены следующие результаты:

В ЭГ высокий уровень орфографической грамотности у 11 человек (55%): частота появления ошибок составила 0, у 4 учащихся - 0,028, у 4 учащихся - 0,057; средний уровень у 7 человек (35%): у 4 частота появления ошибок составила 0,085, у 3 учащихся - 0,114 и низкий уровень у 2 человек (10%): 0,142 и 0,171. Оценивая уровни орфографической грамотности экспериментального класса, можно сделать вывод о том, что преобладающим уровнем на контрольном этапе исследования стал высокий - 55%, на втором месте теперь средний уровень зафиксированный у 35%, на последнем уровне низкий, отмеченный только у 2 учеников 10%. Также стоит отметить, что качественный

показатель низкого уровня у одного ученика вырос с 0,314 до 0,142, у другого ученика с 0,257 до 0,171, что также свидетельствует в эффективности проведенной работы на формирующем этапе исследования (Приложение3).

По результатам повторного тестирования КГ произошли незначительные изменения.

Высокий уровень у 4 человек (20%).

Средний уровень у 9 человек (45%). Низкий уровень у 7 человек (35%) (Рис.4)

По результатам повторной диагностики было выявлено:

Высокий уровень орфографического самоконтроля у 10 (50%) детей. Это – 5 учащихся, которые смогли исправить все ошибки в тексте, 2 ученика - не увидели по одной ошибке, 3 ученика не исправили две ошибки

Средний уровень орфографического самоконтроля у 9 (45%) учеников. Это- 3 ученика - не исправили три ошибки, 5 учеников пропустили четыре орфографических ошибки в тексте, один ученик не смог исправить пять ошибок.

Низкий уровень 1 (5%) учащегося ЭГ. Один ученик не смог исправить 7 ошибок, по сравнению с констатирующим этапом, где у данного ученика было 10 пропущенных ошибок, видна положительная динамика. По результатам повторной диагностики

было выявлено, что качественных изменений в КГ не произошло. Результаты диагностики уровня орфографического самоконтроля у учеников КГ на контрольном этапе:

Высокий уровень орфографического самоконтроля у 4 (20%) учащихся. Средний уровень орфографического самоконтроля выявлен у 11(55%) учащихся.

Низкий уровень орфографического самоконтроля у 5 (25%) учащихся.

Во время наблюдений за детьми в конце исследования было замечено, что дети стали более уверены в написании словарных слов, стали быстрее находить проверочные слова. Учащиеся умеют находить орфограммы при объяснении написания слов, развёрнуто комментируют их, при этом используют письменное комментирование подчёркиванием орфограмм, обозначением знаков проверки[3].

Анализ результатов проверочных работ, проведённых через определённые временные интервалы, позволяет увидеть небольшой, но стабильный рост грамотности учащихся. Таким образом, исследование проблемы “Формирование орфографического навыка” убедило нас в том, что она имеет свои сложности.

Эти сложности вызваны тем, что младший школьник имеет свои психологические особенности сохранения материала в памяти и его воспроизведения, что связано со сложным составом

Руководствуясь результатами нашего исследования, мы можем утверждать, что способность видеть орфограммы является необходимым условием в деле овладения орфографическими нормами. Чтобы ребёнок научился успешно применять правила, нужно научить его находить те места в тексте, которые подлежат применению этих правил. Следовательно, воспитание этой способности к орфографической зоркости у учащихся есть насущная необходимость.

Анализ учебно-методической литературы по русскому языку за четвертый класс позволил нам сделать вывод о высоких требованиях, предъявляемых к развитию орфографических навыков на уроках русского языка. В то же время очевидно, что методика обучения орфографии в начальной школе несовершенна: в ней не предусмотрено специальное обучение, направленное на развитие орфографической зоркости. Между тем, в традиционных и развивающих программах возможно отметить много положительного для формирования орфографических навыков учащихся:

1. Осознанное отношение к слову.
2. Развитие фонематического слуха.
3. Формирование представлений об орфограмме и ее опознавательных признаках.

4. Упражнения для выработки орфографической зоркости.
5. Использование дидактических средств для организации работы по формированию орфографической зоркости.
6. Специально организованное списывание.
7. Использование памяток для проведения работы над ошибками.
8. Графические и цифровые обозначения орфограмм.
9. Диагностика орфографической зоркости.
10. Систематическое включение УУД в процесс развития орфографической зоркости.

Это, безусловно, создает благоприятные условия для дальнейшего развития орфографических навыков и может эффективно использоваться в работе.

В нашем исследовании была поставлена цель – выявить и экспериментально проверить эффективность педагогических условий, которые способствуют формированию орфографических навыков у младших школьников на уроках русского языка. Поэтому нами была разработана система орфографических упражнений, направленных на решение одной из важнейших проблем, существующих в методике обучения русскому языку, – повышение уровня орфографической грамотности учащихся младших классов.

Список литературы:

1. Алгазина, Н. Н. Формирование орфографических навыков / Н. Н. Алгазина. - М.: Просвещение, 1987. — 158с.
2. Власенков, А.И. Методика обучения орфографии в школе / А.И. Власенков. -М.: «Русское слово», 2012. -232с.
3. Гальперин, П.Я. Введение в психологию/П.Я.Гальперин. –М.: МГУ,1976.–263 с.
4. Козина, А. Н. Развитие орфографической зоркости у младших школьников / А.Н. Козина // Молодой ученый. — 2014.—№18. — с. 584-586.
5. Львов, М.Р. Обучение орфографии в начальных классах / М.Р. Львов //Начальная школа, 1984. - №12. - с.42
6. Львов М.Р. Правописание в начальных классах / М.Р. Львов. - М.: Просвещение, 1999.-263с.
7. Львов, М. Р. Методика преподавания русского языка в начальных классах / М. Р. Львов, В. Г. Горецкий, О. В. Сосновская. — М.: Издательский центр «Академия», 2007. — 464с.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Коловертнова И.С., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IVкурс студентті
Ғылыми жетекшісі - **Даминова Л. К.**, педагогика ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Аннотация: Бұл мақала мектеп алды оқушыларының орфографиялық қабілетінің қалыптасуындағы маңызды бір проблемаларды зерттеп, тауып және оларды шешу жолдарына арналады. Басты назар зертханалық жұмыстарға көңіл бөлінді.

Кілт сөздер: орфографиялық сауаттылық, орфографиялық дағдылар, талдау, сауатты және дұрыс хат

УДК 371 (062)

БЛУМ ТАКСОНОМИЯСЫНЫҢ АЛТЫ ҚАДАМЫН ҰТЫМДЫ ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

Қарағойшина Ж., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студентті
Ғылыми жетекшісі - **Нугманова Ж.Т.** магистр, БҚИТУ аға оқытушысы

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аннотация:** Мақалада оқыту үдерісінде блум таксономиясының алты қадамын ұтымды қолдану жолдары қарастырылады. Білім беру мазмұнын сапалы әрі саналы меңгертудегі озық әрі тиімді оқытудың әдістері көрсетілген.*

***Кілт сөздер:** оқыту бағдарламасы, дағды, оқыту әдіс-тәсілдері, әдістеме, білік, интербелсенді әдіс, блум таксономиясы.*

«Бақыт жолы тек білімнен табылар» деп Ахмет Игүнеки айтқандай, ертеңгі келер күннің бүгінгіден гөрі нұрлырақ болуына ықпал ететін адамзат қоғамын алға апаратын күдірет күші тек – білімде. Қай елдің болмасын өсіп-өркендеуі, өркениетті дүниеде өзіндік орын алуы - оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, дамуына тікелей байланысты. Еліміз егемендікке қадам басып, оңды өзгерістерге толы игі істердің игілігін көруде. Игілікке жараған өзгерістердің бірі – білім беру саласы.

Оң өзгерістердің қатары қазақстандық мұғалімдерге педагогикалық тәжірибелерін жетілдіру мен бағалауға көмектесу мақсатында білім беру жүйесіне «Оқытудағы Кембридж тәсілі» бағдарламасын енгізумен толықтырылды. Бағдарламаның мақсаты – оқушылар өздерінің қалай оқу керектігіне назар аудара отырып, олардың өз ойлары мен дәлелдемелерін нақты жеткізе алатын, яғни ойға жүйрік, тілге шешен, әрі жазбаша түрде еркін, көркем бейнелеп жазуға төселген, бірнеше тілді қатар меңгерген бәсекеге қабілетті жан-жақты жетілген жеке тұлға қалыптастыру болып табылады. Ондай «тұлға» болашаққа сенімді, ынталы, сыни пікір көзқарастары жүйелі дамыған, қазіргі сандық технологияларды, өмірде өз білімін қалыптан тыс жағдайда да еркін әрі терең пайдалана білетін жан болуы тиіс [1, 38]. Оқытудағы «Кембридж тәсілінің» теориялық негіздерінде түрлі тәсілдер қарастырылғанына қарамастан, орта білім беру жүйелерінде әлемдік жоғары деңгейге қол жеткізген анағұрлым танымал оқыту әдістемелері арасында сындарлы (конструктивті) теориялық оқыту тәсіліне басымдылық берілген. **Бұл оқытудың басты бағыты** – ойлауды дамыту болып табылады. Яғни, оқушы өзінде бар білімді түрлі дереккөздері арқылы, мұғалімнен, оқулықтан, достарынан алған білімдерімен біріктіре отырып іске асырады. Осыған дейін біз дәстүрлі оқыту үрдісін іске асырып келгенбіз. Өткен ғасырдың басында-ақ америка педагог-психологі Джон Дьюи жоғарыдағы «дәстүрлі» білім беруді енжарлықпен білім алу үдерісі ретінде сипаттады және өзара әрекеттің немесе сыни қатысудың төмен деңгейін ғана қажет ететін жаттап алу әдісі деп сынаған. Ал осыған дейін біздер қолданып келген «дәстүрлі оқыту» қандай оқыту?

Мұндай білімнің аясы тар, көбіне жаттанды есте сақтауға алып келеді. Сондықтан көбіне санада механикалық есте сақтау арқылы алынған білім ойлаудың төменгі деңгейінде ғана жүзеге асырылады. Ары қарай терең ойлану үрдісі іске асырылмайды. Ал сындарлы («конструктивті») оқытуда керісінше, мұнда басты басымдылық оқушыға беріледі. Мұғалімнен гөрі оқушы көп ойланып, көп талқылап, достарымен көп сөйлесіп, әрекеттенуі керек. Ал мұғалімнен өз сабақтарын оқушының идеясын, білім-біліктілігін дамытуға ықпал ететін міндеттерге сай етіп ұйымдастыру талап етіледі. Мұндай міндеттер оқушылардың оқыған тақырып бойынша білімдерін өз

деңгейінде көрсетіп, кейбір болжамдар бойынша күмәнды ойларын білдіре алатындай пікір-көзқарастарын нақтылап, жаңа ұғым-түсініктерін өрістетуге орайластырылып құрылады. Дегенмен, әр мұғалім сабақ жоспарлағанда өз пәнінің ерекшеліктерін ескеруі қажет. Қазақ тілі сабағында оқушының сыни ойлау, өз ойын жаттанды емес, өз сөзімен еркін жеткізе алу, өз жауабына сенімді болу қабілеттерін ашуымыз керек [2,75]. Кембридж тәсілімен оқыту Блум таксономиясына негізделіп жоспарланады. Таксономия құрылымның (сабақ жоспарының) жүйелілігін білдіреді. Блум таксономиясының негізін салушы американдық психолог, педагог, профессор Бенджамин Блум.

Ол сабақ құрылымын алты деңгейге бөліп қарастырады. *Олар: білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау.* Сабақтың жалпы мақсатынан басқа әр деңгейге мақсат пен күтілетін нәтиже, сондай-ақ, әр деңгейдің тапсырмасына критерийлер мен дескрипторлар қойылады. Бұл оқушының әр деңгейде белгілі бір нәтижеге қол жеткізіп, білім деңгейін бақылап отыру үшін қажет. Мысалы, қазақ тілі сабағын жоспарлағанда білу деңгейінде тақырыпты оқушылардың өзі анықтау мақсатында түрткі болатындай тапсырмалар, сұрақтар немесе 5 минуттық бейнероликтер көрсетуге болады. Білу деңгейінде көбінесе формативті бағалауды қолданған жөн. Себебі, формативті бағалау оқушыны білім алуға, өз бетінше жұмыстануға ынталандырады. Мысалы. «Екі жұлдыз, бір тілек», «Бағдаршам», «Қолмен белгі» т.б әдістер мен «бәрекелді, өте жақсы, жарайсың» деген сөздермен бағалауға болады. Одан әрі оқушы танып, білгенін, тақырыптың мазмұнын түсіну мақсатында *Блум таксономиясының түсіну деңгейіндегі тапсырмаларды орындайды.* Түсіну деңгейінде оқушы тақырып бойынша өз бетінше немесе топтасып бір тұжырымға келеді. Яғни, тақырыптың не туралы екендігін түсінеді. Оқушылардың түсіну деңгейін анықтау үшін критерийлер мен дескрипторлар қоямыз. Тапсырмаға қойылатын критерии мен дескрипторларды құрастыруды бірінші оқушылардың өзіне де ұсынуға болады. Критерий мен дескрипторларды мұғалім өзі құрған жағдайдың өзінде де, оны оқушыларға таныстырып, оқушылардың да көзқарасын білуі керек. Блум таксономиясының үшінші деңгейі қолдану. Ендігі кезекте, түсінген білімін күнделікті өмірмен ұштастырып, дәлелді мысалдар келтіріп, қолдану аясы туралы жазып не айтып беруі керек. Оқушы ойлана білу, ойын жеткізудегі тосқауылдарға кездеседі.

Олар: сөздік қорының аздығы, жазу сауаттылығы мен сөйлеу сауаттылығының сәйкес келмеуі. Яғни, бір бала ойын жазып жеткізсе, ал енді бірі ауызша жеткізеді. Қазақ тілі пәнінің ерекшелігіне байланысты өзге ұлт баласына қазақ тілінде ауызша сауатты жауап беруге, сөздік қорды дамытуға негізделгендіктен, критерийдің жоғары ұпайы сөздік қор мен ауызша жауабына қойылады [3, 38].

Осы алғашқы білу, түсіну, қолдану деңгейлері пәндік деңгей болып саналады. Одан әрі талдау, жинақтау, бағалау деңгейлерінің тапсырмалары дарынды оқушыға негізделеді. Сабақтың талдау деңгейінде бүгінгі алған білімдерінің тиімді, тиімсіз жақтары туралы сараптайды, ойларын дәлелдейді. Оқушы жинақтау деңгейінде алған білімін эссе жазу, ассоциация, Венн диаграммасы т.б әдіс-тәсілдер арқылы жинақтап, өз көзқарасын, өз тұжырымын жасайды. Блум таксономиясының соңғы деңгейі бағалау.

Бұл деңгейде әдеттегісінше, оқушыны мұғалім бағаламайды, керісінше, оқушы өз жұмысының нәтижесі туралы рефлексия жасайды. Ал сабақтың нәтижесін мұғалім бағалау парағына қойылған ұпай санына байланысты анықтай алады. Сабақ соңында рефлексия жасау арқылы оқушы өз білім деңгейін анықтаса, мұғалім келесі сабағын қалай жоспарлау керектігін біле алады. *Осы мақсаттарға жету үшін, алдымен сыныпта ынтымақтастық атмосферасын қалыптастыру қажет.* Ол үшін түрлі сергіту сәттерін, тренингтер өткізуге, жаймен сазды әуен қосып қоюға болады. Ынтымақтастық атмосферасын қалыптастыру кезінде қазақ тіліндегі әндерді, ұлттық ойын элементтерін қолдануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Асхат Әлімов «Интербелсенді әдістемені мектепте қолдану», Алматы, 2015. - 120 б.
2. Оқыту мен оқудың белсенді әдістері. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015. – 85 б.
3. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015. – 40 б.

МЕТОДОЛОГИЯ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ШЕСТИ ШАГОВ ТАКСОНОМИИ БЛУМА

Қарағойшина Ж., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель- **Нугманова Ж.Т.**, магистр, старший преподаватель ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация:** В статье рассматриваются способы рационального применения шести этапов таксономии Блума в учебном процессе. Существуют современные и эффективные методы обучения для качественного и осознанного усвоения образовательного контента.*

***Ключевые слова:** образовательные программы, методы обучения, интерактивные методы, навыки умения, таксономия Блума.*

УДК 80

ОБ УПОТРЕБЛЕНИИ КАТЕГОРИИ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ В ФОЛЬКЛОРНЫХ ОБРАЗЦАХ (СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Манцаева В.Т., магистрант II курса института калмыцкой филологии и востоковедения Калмыцкого государственного университета имени Б.Б.Городовикова
 Научный руководитель – **Салыкова В.В.**, кандидат филологических наук, доцент Калмыцкого государственного университета имени Б.Б.Городовикова

Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, г. Элиста

Аннотация: *Объектом счета в исследуемой нами статье являются богатыри Джангара, число дворцов, которыми они владеют, число животных в их табунах, количество элементов строения и их отделки, количество оружия богатырей, счет времени, расстояния, возраста персонажей и животных, количество противников и т.д.*

Ключевые слова: *фольклор, лингвофольклористика, семантика, калмыцкий героический эпос «Джангар», имя числительное, число, эпитет, метафора.*

Одной из интересных особенностей поэтики героического эпоса «Джангар» является широкое употребление имен числительных. А.А. Бурыкин по этому поводу пишет: «Можно сказать, имена числительные в «Джангаре» выполняют роль особых эпитетов, определяющих те предметы и явления, которые служат объектом описания в отдельных песнях эпоса» [1, с. 103].

Семантику и символику чисел в эпосе «Джангар» рассматривали Н.Л. Жуковская [2, с. 207-212], Г.Ц. Пюрбеев [3, с. 65-70], А.А. Бурыкин [4, с. 103-119], Э.У. Омакаева [4, с. 123].

Числительные, которые употребляются в исследуемых нами главах эпоса, имеют высокую стилистическую нагрузку: «Красоту и гармонию мира, а тем более героико-эпического, невозможно представить и описать без его пространственно-временного измерения и количественной оценки» [4, с. 66].

Объектом счета в исследуемых нами главах являются количество богатырей Джангара, число дворцов, которыми они владеют, число животных в их табунах, количество элементов строений и их отделки, всевозможные стоимостные единицы, количество оружия богатырей, элементов отделки предметов, счет времени, расстояния, возраста персонажей и животных, элементы конской упряжи и количество предметов, связанных с верховой ездой, количество противников, ханов-антагонистов, мангусов, шулмусов, которые противостоят богатырю-герою и т. д.

Исчисление предметов, их признаков и свойств, количественная характеристика явлений и событий начинается с числа 1 (негн) и заканчивается самым верхним пределом счета - числом сто миллионов (дуншур). В рассматриваемых нами главах в промежутке между этими крайними числами встречаются такие числа: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 15, 20, 22, 32, 33, 35, 36, 40, 44, 49, 50, 54, 60, 66, 70, 71, 72, 75, 80, 81, 82, 85, 88, 90, 99, 100, 108, 150, 500, 800, 1000, 2000, 4000, 5000, 6012, 7000, 8000, 10000, 18000, 80000, 100000, 700000, 710000, 1000000, 100000000.

Согласно Н.Л. Жуковской, все числа «Джангара» можно разделить на три основные группы: 1) сакральные числа, связанные с ранними мифологическими представлениями предков калмыков; 2) числа-символы, восходящие к культовой практике буддизма, оказавшего влияние на поздние варианты эпоса; 3) числа, используемые в эпической поэтике как художественный прием гиперболизации [2, с. 207-212].

К числу сакрально-мифологических чисел Н.Л. Жуковская в первую очередь относит 3, 4, 7. Они присутствуют в ранних мифологиях многих народов.

Триада – одна из основ структуры ранних мифологий. Именно с триадой связано членение мифологического времени на прошлое, настоящее и будущее, а мифологического пространства на мир подземный, земной и небесный. Триада в эпосе встречается в виде трехкратного препятствия или испытания, которому подвергается герой. Например, три свадебных состязания: стрельба из лука, скачки лошадей, борьба двух богатырей.

Примеры употребления числительного 3: *хурвн дээни лувц* (три воинских доспеха), *хурвн эрдни бүшмүд* (три драгоценных воинских бешмета), *хурвн марһан* (три состязания), *хурвн һалвр зандин уласн* (три волшебных огненно-красных тополя), *хурвн жил* (три года), *хурвн сар* (три месяца), *хурвн шар толһата хун* (три желтоголовых лебедя), *хурвн тулм алт* (три кожаных мешка золота), *хурвн хонг* (трое суток). Например:

Нег долан хонг,	Одну неделю, вторую
Хойр долан хонгт нээрин кел суув.	длилось пиршество.
Һурвдгч долан хонгт...	На третью седмицу...

Число 4 в мифологии и в эпосе «Джангар» используется как показатель четырех сторон света: *дөрвн талан* (четыре стороны света), *дөрвн үзг* (четыре стороны света), *дөрвн тив* (четыре материка, четыре континента), *дөрвн бийнь* (четыре стороны света);

Число 4 также выступает в качестве компонента устойчивых именных словосочетаний: *дөрвн дархн* (четыре кузнеца), *дөрвн турун* (четыре копыта), *дөрвн хавсн* (четыре ребра), *дөрвн хонг* (четверо суток) и т.д. Например:

<i>Дөрвн туруһаснь ниссн һазр</i>	Из-под четырех копыт летевшие
<i>Дөрвн өңгт дөрвн уул болж үлдв.</i>	куски земли оставляли
	по четырем сторонам
	по четыре горы.

«Можно предположить, что число 4 – это число пространственных сфер в горизонтальной, плоскостной модели мира, причем эти сферы мира могут быть как независимыми друг от друга... или же составлять частные структуры среднего мира, мира живых людей, в котором располагается страна Бумба» [1, с. 116].

Особый интерес из сакрально-мифологической группы вызывает число 7 и его производные – 49, или семь семерок. Это неперенный элемент большинства известных мифологий Востока и Запада: 7 небес, 7 кругов ада, 7 обитаемых миров, 7 божеств-звезд (Большая Медведица), 7 цветов радуги, 7 муз.

В исследуемых главах встречаются следующие словосочетания: *долан орн* (семь стран), *долан жил* (семь лет), *долан үй* (семь поколений), *долан цаһан май* (семь священных верблюдов).

Особое почитание числа 7 предками можно увидеть в следующем: богатыри Джангара сидят, образуя семь больших кругов (*элвг долан дунһра болад суув*), семь дней и ночей делятся богатырские пиры (*долан хонг арзин сүүр болв*).

На повторении числа 7 построен прием гиперболизации действия богатырей: *долан долан дөчн йисн хонг гүүлгв* (семью семь - сорок девять дней скакал (Хонгор), *долан долан дөчн йисн хонг нээрлв* (семью семь - сорок девять дней праздновали).

Число 49, представляющее кратное двух семерок (7х7) в эпическом тексте всегда указывает на время, в течение которого может продолжаться то или иное действие: *долан долан дөчн йисн хонг нэр-наадн болв* (семью семь - сорок девять дней продолжались празднования), *долан долан дөчн йисн хонг унтхла* (семью семь - сорок девять дней спал), *долан дөчн йисн хонг һазрт гүүлгв* (семью семь - сорок девять дней скакал).

Числу 9, «берущему свое начало от сакрально-мифологической тройки (3х3), в шаманистической мифологии приписывался также мистический смысл» [3, с. 68], что

находит отражение в эпосе: йисн алд бийтә [богатырь Догшн Алтн Аран] имел клыки в девять пядей и ростом был в девять сажень), йисн йисн давхр көшг (шелковый полог в девять слоев).

Число 9 употребляется как показатель времени и пространства: йисн беерә һазр (расстояние в девять миль), йисн сара һазриг йис хонад күрх (преодолеть путь в девять месяцев за девять суток).

Число 10 – одно из высокочастотных в употреблении в тексте эпоса: арвн цаһан хурһд (десять белых пальцев), арвн давхр уул (десятислойная гора), арвн көкүр арз (десять бурдюков арзы), арвн үзгин хортн (враг десяти направлений), арвн давхр бамбл (десятиэтажный дворец), арвн давхр үүдн (десятислойная дверь), арвн үзгин маңһсин дарлһ (победитель мангусов десяти направлений).

В пределах второй и следующих десятков высокой частотностью употребления отличаются числа 12, 15, 25, 32, 33, 49, 50, 70, 75, 80, 85, 88, 90, 99, 100: 12 баатр (двенадцать богатырей), 12 сүрәнһ (двенадцать неукротимых отваг), 12 арслңгин күчн (сила двенадцати львов).

Можно предположить, что число 12 включает в себе три четверки, т.е. три мира: верхний, средний и нижний миры, которые время от времени упоминаются в различных версиях эпоса «Джангар».

Далее идут числа: 15 сар мет (как пятнадцать лун), 15 һолын экн (истоки пятнадцати рек), 25 эргүләд (25 раз перевернул), 25 күрхләрн (достигнув 25 лет), 33 алд цульвр (повод длиною 33 сажени), 35 бодң (35 витязей), 50 сәәни көвүд (50 хороших молодцев), 70 күн дамжлңг далһа шар шаазң (фарфоровая чашка, которую поднимают семьдесят человек), 70 хонгин нәр (семидесятидневный пир), 75 алд (лопатка в 75 сажень), давсарн 80 алд (мочевой пузырь в 80 сажень), келкә 88 һорьк (88 застежек), 88 терзтә (88 окон), 88 алд сүүлән (хвост длиною в 88 сажень), 90 эрин идтә (99 мужских способностей), 99 торһ ниилүлж (соединяет 99 видов шелка), 100 күүкд (сто девушек) и т.д.

Из чисел, обозначающих средние и большие величины, широко распространены 108, 500, 800, а также 1, 4, 5, 7, 8, и 10 тысяч, 30, 80 тысяч: 108 хоңх (сто восемь колокольчиков), 500 бөк (500 борцов), 500 арслң (500 богатырей), 500 арагни-дагни (500 небесных дев, фей), 800 атн (800 верблюдов-кастратов), миңһн шар толһата хөд (1000 желтоголовых овец), 4 миңһн уньта (4000 жердей), 5 миңһн сав (5000 наименований посуды), 5 миңһн маңһсин көвүд (5000 сыновей мангасов), 7 миңһн бахнта (7000 столбов), 8 миңһн күлг (8000 рысаков), 8 миңһн арслң (8000 богатырей), түмн күүкд (10000 девушек), түмн һолын экн (истоки десяти тысяч рек), 3 түмн церг (войско в 30000 воинов), 8 түмн церг (войско в 80000 воинов).

Очень часто в тексте повторяется цифра 6012 - шарин зурһан миңһн арвн хойр баатрмуд (6012 богатырей) - столько богатырей у хана Бумбайской державы Джангара. Употребление числа 108 объясняется влиянием буддизма, где оно ассоциируется с основными буддийскими атрибутами, символами религии (например, 108 колокольчиков).

Названия предельно больших числовых величин являются заимствованными с тибетского языка. К ним относятся бум (сто тысяч), сай (миллион), жува (десять миллионов): бум церг (стотысячное войско), бум алвтта (стотысячное владение), бум цахр (стотысячное поселение бедняков), долан бум күцж хәләв (увидел на расстоянии 700000), сай бодң (миллион витязей), сай миңһәр авсн күлг (рысак, купленный за миллион серебряных монет), жува алвтта (десятимиллионное владение).

«Как и другие большие числа, эти сверхвеличины представляют поэтические гиперболы, отвечающие целям эпической характеристики силы и мощи богатырей, их оружия и доспехов, огромных расстояний, которые преодолевают герои» [3, с. 70].

На фоне многочисленных считаемых объектов в эпосе вырисовывается константа единичности, характерная для эпического мира «Джангара». У каждого

богатыря один единственный боевой конь, у богатырей страны Бумбы только одна жена, не у всех богатырей есть потомство, а если есть, то только один ребенок.

В рассматриваемых нами главах героического эпоса «Джангар» из первого десятка по частоте употребления выделяется число хойр - 2 (53 раза), за ним следует число негн - 1 (52), потом хурвн - 3 (32), долан - 7 (24), дөрвн - 4 (13), арвн хойр - 12 (8), нээмн - 8 (7), зурған - 6 (7), дөчн йисн - 49 (7), йисн - 9 (6), тэвн - 50 (6), тавн зун - 500 (6), бум – сто тысяч (5) и т.д.

Меньше всего, два и один раз, встречаются следующие числа: 16, 17, 18, 20, 22, 30, 36, 44, 66, 82, 99, 1500, 4000, 700000, 1000000, 10000000. Один раз встречаются числительные: 13, 20, 26, 40, 43, 60, 75, 81, 85, 108, 300, 800, 2000, 710000.

Несмотря на некоторые содержательные различия между исследуемыми нами главами, количественные параметры, характеризующие эпических героев, их действия и т.д., оказываются почти одинаковыми. Числа в эпосе «Джангар» выступают как важное художественное средство, которое является маркером особого эпического мира.

Список литературы:

1. Бурыкин А.А. Числа в поэтике «Джангара» // Монголоведение № 3 / Сб. науч. трудов. – Элиста, 2004. С. 103-109.
2. Жуковская Н.Л. Семантика чисел в калмыцком эпосе «Джангар» // Джангар 1980. - С. 207-212.
3. Пюрбеев Г.Ц. Эпос «Джангар»: культура и язык. – Элиста, 1993 – 128 с.
4. Омакаева Э.У., Бурыкин А.А. Числа и их функция в эпическом тексте (по материалам калмыцкого эпоса «Джангар») // V Конгресс этнографов и антропологов России. Омск, 9-12 июня 2003 г. / Тез. докл. – М., 2003. С. 123.

Источники:

1. Джангар. Калмыцкий героический эпос. Том 1. На калмыцком языке. – Элиста, 1985 – 318 с.
2. Джангар: в 2-х томах. Том 1. – Урумчи, 1986 – 862 с.

ФОЛЬКЛОР ҮЛГІЛЕРІНДЕГІ САНДАР САНАТЫН ҚОЛДАНУ ТУРАЛЫ (СЕМАНТИКАЛЫҚ АСПЕКТ)

Манцаева В. Т., Б. Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университетінің қалмақ филология және Шығыстану институтының II курс магистранты
Ғылыми жетекшісі - **Салыкова В. В.,** филология ғылымдарының кандидаты,
Б. Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университетінің доценті

Б. Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ.

Аннотация: Объектісі шот зерттелетін бізбен беруші болып табылады батырлар Джангара саны сарайлар, өздері иелік ететін, жануарлар саны, олардың табунах, элементтердің саны құрылыстар және әрлеу, саны қарудың құрылысы мен маңызы, уақыт, қашықтық, жасына кейіпкерлерін және жануарлар саны қарсыластарының және т. б.

Кілт сөздер: фольклор, лингвофольклористика, семантика, қалмақ батырлар жыры "Джангар", сан есім, сан, эпитет, метафора.

УДК 336. (065)

ТРЕБОВАНИЯ К УРОВНЮ СФОРМИРОВАННОСТИ НАВЫКА ЧТЕНИЯ НА УРОВНЕ А2

Нургалиева Э.А., магистрантка II курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель-**Бисималиева М. К.**, доктор филологических наук,
профессор ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В процессе обучения испанскому языку на уровне А2 обучающиеся развивают умения и навыки чтения, сформированные на начальном уровне А1. На уровне А2 они продолжают обучаться работе с короткими простыми текстами. Особое внимание на данном этапе уделяется поиску предсказуемой информации в простых текстах повседневного общения: в рекламах, проспектах, меню, расписаниях, а также пониманию простых писем личного характера. Всё это ведется неразрывно с работой над чтением как коммуникативным умением.

Ключевые слова: говорение, аудирование, владения иностранным языком, коммуникативная компетенция, пороговые уровни, чтение.

Под уровнем владения языком понимается степень сформированности речевых навыков и умений. Проблема уровня владения языком в методике приобрела особую актуальность во второй половине XX столетия в связи с расширением международного сотрудничества и формированием концепции «Европа без границ», в которой большое внимание уделялось распространению и изучению иностранных языков в мире.

Начиная с 1970-х гг. в рамках Совета по культурному сотрудничеству при Совете Европы велась интенсивная работа по обоснованию модели иноязычной коммуникативной компетенции и разработке на ее основе пороговых уровней (threshold levels) владения иностранным языком. Эта работа завершилась принятием документа под названием «Современные языки: изучение, преподавание, оценка. Общеввропейская компетенция владения иностранным языком» (Страсбург, 1996). В этом документе (руководитель проекта Дж. Трим), рекомендации которого проходили апробацию в разных странах Европы вплоть до 2000 г., рассматривались параметры и критерии оценки уровней владения языком и коммуникативной компетенции как цели обучения, а также способы ее оценки с использованием тестовых технологий. В составе коммуникативной компетенции в качестве ее составляющих стали рассматриваться следующие виды компетенций: лингвистическая, социолингвистическая, дискурсивная, социокультурная, социальная, стратегическая.

Разработчики пороговых уровней справедливо утверждали, что определение границ между отдельными уровнями достаточно субъективно и отдельные уровни могут быть разбиты на подуровни, которые, однако, по своим параметрам не должны выходить за границы показателей, характеризующих уровень в целом.

В соответствии с этими данными обучающийся на уровне А2 при чтении должен понимать очень короткие простые тексты, мочь найти конкретную, легко предсказуемую информацию в простых текстах повседневного общения: в рекламах, проспектах, меню, расписаниях и понимать простые письма личного характера.

Система уровней владения языком в процессе своего обсуждения претерпела некоторые изменения и в окончательном виде в документе «Общеввропейская компетенция владения иностранным языком» выглядит так, как показано в таблице 1.

Таблица 1. ПОРОГОВЫЕ УРОВНИ ВЛАДЕНИЯ ЯЗЫКОМ

Уровень А (элементарный)	Уровень В (свободный)	Уровень С (совершенный)
А-1 - уровень выживания (Breakthrough)	В-1 - пороговый уровень (Threshold)	С-1 - высокий уровень (Proficiency)
А-2 - допороговый уровень (Waystage)	В-2 - пороговый продвинутый уровень (Vantage)	С-2 - уровень совершенного владения языком (Mastery)

Для характеристики уровней владения языком была разработана система дескрипторов (описаний) умений, достигаемых изучающими язык на каждом уровне, и их реализаций для каждого вида речевой деятельности. [2]

А так выглядит реализация уровня А-2 по четырем видам речевой деятельности. Учащийся может:

при аудировании - понимать речь носителя языка в разных видах деятельности; выделять смысл и существенные детали воспринимаемой информации при личном контакте и по телефону;

при говорении - передавать элементарные фактические сведения иноязычному собеседнику при личном контакте и по телефону; отвечать на поставленные вопросы, соблюдая правила этикета, характерные для лингвокультуры носителей языка; адекватно реагировать и при необходимости давать информацию о данных, касающихся происхождения, семьи, образования и потребностей говорящего; осуществлять речевое взаимодействие согласно принятым в данном социуме нормам речевого поведения;

при чтении - читать тексты, регулирующие повседневную жизнь людей в стране изучаемого языка (меню и вывески, маршруты и карты дорог, различные указатели и предупреждения, расписания и извещения, т.е. ту информацию, которая вырабатывает ориентировочные основы действия в новой социокультурной среде); читать тексты, представляющие собой инструкции по выполнению профессиональных задач невысокого уровня операционной сложности в хорошо знакомой области специализации обучаемого;

при письме - писать имена собственные, числа, даты; заполнять простую анкету, формуляр с основными сведениями о себе; писать поздравительные открытки зарубежному коллеге к праздникам, отмечаемым в стране изучаемого языка; составлять личное письмо (о себе, своей семье, интересах и т.д.), используя основные правила его оформления с опорой на образец.

Список литературы:

1. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). М, 2009
2. Антонова И.И. Критерии и нормы оценок монологической речи//Иностранные языки в школе. – 2012. – №4.
3. Бабинская П.К., Леонтьева Т.П., Андреасян И.М. и др. Практический курс методики преподавания иностранных языков. – 4-е изд. – Минск: ТетраСистемс, 2006.
4. Багдасарян Н.Г. Культурология: Учеб. для студ. техн. вузов — 3-е изд., испр. и доп.— М.: Высш. шк., 2001
5. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура / Е.М. Верещагин, В.Г.,

Костомаров. - М., 2002

А2 ДЕҢГЕЙІНДЕГІ ОҚУ ДАҒДЫЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ДЕҢГЕЙІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Нургалиева Э.А., БҚИТУ педагогикалық факультетінің ІІ курс магистранты
Ғылыми жетекшісі – **Бисималиева М.К.**, филология ғылымдарының докторы,
БҚИТУ профессоры

Батыс Қазақстан инновациялық-техникалық университеті, Орал қ.

***Аннотация:** Оқу процесінде испан тілінен А2 деңгейінде білім алушылар дамытады, білік және дағдыларын, қалыптасқан бастапқы деңгейде А1. А2 деңгейінде олар қысқа қарапайым мәтіндермен жұмыс істеуді жалғастырады. Бұл кезеңде күнделікті қарым-қатынастың қарапайым мәтіндерінде: жарнамаларда, проспектілерде, мәзірлерде, кестелерде болжанатын ақпаратты іздеуге, сондай-ақ жеке сипаттағы қарапайым хаттарды түсінуге ерекше көңіл бөлінеді. Мұның бәрі коммуникативтік шеберлік ретінде оқу жұмыстарымен тығыз жүргізіледі.*

***Кілт сөздер:** Сөйлеу, тыңдау, шет тілін меңгеру, коммуникативтік құзыреттілік, шекті деңгей, оқу.*

УДК 82,09(092)

ӘБІШ КЕКІЛБАЕВ - ӘДЕБИЕТ СЫНШЫСЫ

Рахметуллин Е., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
 Ғылыми жетекшісі – **Мусаев А.М.**, филология ғылымдарының докторы,
 БҚИТУ профессоры

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Қазақстанның Халық жазушысы, мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Әбіш Кекілбаев – қазақ әдебиетінде поэзия, проза, драматургия, сын, публицистика, аударма жанрларында бір кісідей үлес қосқан қаламгер. Оның поэзия жанрындағы алғашқы ізденістерінен бастап, соңғы жылдары жазылған сыршыл лирикасы, әңгіме, повесттері, романдары қазақтардың кешегі, бүгінгі өмірі жайында терең сыр шертеді.

Кілт сөздер: сын, поэзия, проза, драматургия, сыршыл лирика, публицистика.

«Әбіш Кекілбаев – заманымыздың бір заңғар тұлғасы, адам жанының шындығын танудың алуан түрлі тәсілін шеберлікпен игерген жазушы. Ә. Кекілбаев кейіпкерлері қарапайым адамдар болғанымен, олардың өзіне тән өмірі, тағдыры, мінез-құлқы бар. Жазушы олардың жан дүниесінің тереңіне барады. Кейіпкерінің жеке басындағы түрлі сезім иірімін сипаттай отырып, олардың іс-әрекетіне баға береді. Жазушы кейіпкерінің ішкі толғанысын, жан күйзелісін, жүрек тебіренісін қара сөз күдіреті арқылы толғап жеткізеді.

Әбіш Кекілбаев өткен ғасырдың 70-80 жылдар аралығында мәдениет, әдебиет, кино салаларында ұйымдастыру-шығармашылық қызметтерін атқара жүріп, өзінің жазушылық кәсібін алдыңғы қатарға қоя білді. Партияның Орталық Комитетінің мәдениет бөлімінде әдебиет секторының меңгерушілігіне Әбіш Кекілбаев жазушыларға да, қоғамға да сөйлесе, сөзі өтетін, қажет кезінде басқарушы билікке олардың да талап-тілегін, сөзін өткізе алатын беделді қаламгер, тәжірибелі саясаткер ретінде қызметке шақырылды. Ә. Кекілбаев Орталық Комитеттен Мәдениет министрінің орынбасары қызметіне жіберіліп, қысқа мерзімде қыруар істер атқара алды.

Тәуелсіз мемлекет тұсында да Әбекең – депутат, Комитет төрағасы, Жоғарғы Кеңес төрағасы, Мемлекеттік хатшы, Сенат депутаты сияқты лауазымды қызметтерді атқарып келді. Оның «Аңыздың ақыры», «Үркер», «Елең-алаң» тарихи романдары – тек тарихи шежіре емес, бүгінгі қоғам үрдісімен, ұлт мүддесімен астасып, бостандық рухы мен өркениеттің өшпес құндылықтарына ұмтылатын мінез тәрбиелерлік қуатты шығармалар.

Сыншы сөз зергері, ерекше талант иесі, осы қырын Әбіш Кекілбаевтан тауып әдебиет арнасында әр ұлысты жазудағы мақсат деп білдік. Алғашқыда ақын, кейін сыншы болып табылған Әбіш Кекілбаев қазақ әдебиеті сынын қалыптасып дамуына да біршама үлес қосты. Оның «Дәуірмен бетпе-бет», «Әдебиет әлемі өнер өрісі», «Шандоз», «Заманмен сұхбат» кітаптарын да енген сын, рецензия мақалалары осы тұрғыдағы еңбегінің жемісі. Сыншының негізгі жетістіктерінің бірі – ақын жазушылардың портреттерін жасаудағы шеберлігі. Оны біз сыншының Т.Әлімқұлов, Т.Ахтанов, Ә.Нұрпейісов шығармалары жайлы пікірлерінен танимыз. Міне, осы тұрғыдан оның ғұмырлы, қазіргі таңдағы маңызы көрінеді[1].

Әдебиет сыншысы Әбіш Кекілбаев қазақ әдебиетінің бүгіні мен келешегіне немқұрайлы қарай алмайды. Бүгінгі қол жеткізген табысымыздың төркінін, шыққан тегін сөз ету, оның қаламына тән ерекшелік. Қазақ әдебиетінің қол жеткізген табысын әлем әдебиетімен қатар алып салыстыру негізінде ғана көрсетеді.

Әбіш Кекілбаевтың терең ойлы, сындарлы сын, рецензия, мақалалары қазақ әдебиетіне сынына қосылған үлес. Жазушы еңбектерін саралап әдебиет сыншысы деп тану арқылы жұмыстың ғылыми жаңалығының бір қыры деп білеміз.

Әбіш Кекілбаев кейіпкерлері қарапайым адамдар болғанымен, олардың өзіне тән өмірі, тағдыры, мінез-құлқы бар. Жазушы олардың жан дүниесінің тереңіне барады. Кейіпкерінің жеке басындағы түрлі сезім иірімін сипаттай отырып, олардың іс-әрекетіне баға береді. Жазушы кейіпкерінің ішкі толғанысын, жан күйзелісін, жүрек тебіренісін қара сөз құдіреті арқылы толғап жеткізеді.

Әбіш Кекілбаев - барлық дерлік еңбектерінде қазақ елінің тарихы мен тағдырына тоқталған және тарихты жалықпай көп зерттеген жазушы. Ә.Кекілбаевтың тарихи тұлғаларға арналған еңбектерін негізінен екіге бөліп қараймыз: Бірінші, әдеби-көркем шығармалардағы тарихи тұлғалар (Абыл, Сүйінғара, Бекет ата, Шыңғыс хан, Ақсақ Темір, Әбілқайыр хан, Абылай, т.б.). Екінші, ғылыми зерттеулерінде қамтылған тарихи тұлғалар. Олар негізінен: Қарабура, Шотан батыр, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Әбілқайыр, Барақ сұлтан...

Әбіш – әдебиет майданында кемел ой, көркем сөзімен белгілі жазушы. Қандай шығармасы болса да оқушысын баурап, халқымыздың тарихы қамтылған. Әбіш – барлық дерлік еңбектерінде қазақ елінің тарихы мен тағдырына тоқталған және тарихты жалықпай көп зерттеген жазушы. Қаламгердің алғаш жарыққа шыққан шығармасы «Бір шөкім бұлт» болатын. Осы шығармасының өзі оның үлкен сөз зергері екенін көрсеткен-ді. Көп ұзамай, 1967 жылы «Күй» жарық көрді.

«Күй» классикалық туынды болатын. Әрине, кезінде оны өз дәрежесінде бағалағандар аз еді. Сол аздың ішінде Г. Бельгер: «...«Күй» стиліндегі эпиктерге тән байсалды баяндау, философиялық, психологиялық тереңдіктерге бару, кең тынысты, бейнелі, иірімді тілдік құралдарды пайдалану секілді ерекшеліктерімен құнды», – деген болатын.

Қазақтың ұлттық әдебиет сыны мен әдебиеттану ғылымындағы осынау күрделі жылдарда қалыптасқан, өркен жайған тұғырлы дәстүр 60-90 жылдар, керек болса бүгінгі тәуелсіз әдебиетіміз бен өнеріміз үшін де баға жетпес биік тұғыр, эстетикалық құндылық болып отыр. Осы жылдар аралығында осынау құнарға табан тіреген, содан нәр алған бірнеше буын қазақ сыншылары өсіп жетілді, әдебиет айдынына шықты[2].

70 жылдардың ішінде жазған дүниежүзілік оқырманын елең еткізіп осы көшке қосылған З.Серікқалиев, Т.Тоқбергенов, А.Сүлейменов, Ж.Әбдірашов, С.Әшімбаев, Ә.Кекілбаев еңбектері әдебиетіне соңғы леп алып келді. Осы білікті әдебиет сыншыларының бел ортасында жемісті еңбек етіп келе жатқан Ә.Кекілбаевты даралап айтсақ жеткілікті. Әдебиет пен сынның биік белесіне сирек дарын, тума талантымен, ешкімді қайталамайтын өзіндік стилімен, жазу мәнерімен ең бастысы осынау ұзақ жылдардың өн бойында тынымсыз ізденіс пен таза еңбекке арқа сүйеген сыншының қазақ оқырманына ұсынған сын жинақтары аз емес. Осынау пікір, байламдардың орнықтылығына оның 1996 жылы жарық көрген «Заманмен сұхбат» атты кітабы бір жолата көз жеткізген еді.

«Үркер», «Елең-алаң» романдарының тақырыбы мен идеясы туралы әдебиеттану ғылымында кеңестік дәуірде қалыптасқан пікірлер бар. Ол пікірлер бойынша, «Үркер» мен «Елең-алаң» тақырыбы — Қазақстанның Ресейге қосылуы, идеясы — Қазақстан мен Ресей халықтарының достығы. Романда суреттелетін оқиғалардың қалың тобын саралағанда, бұл пікір дұрыс. Бірақ мынаны ескеру керек: «Үркер» мен «Елең-алаң» — тарих шындығын, адам сырын, халық тағдырын кеңінен, тереңнен толғайтын кең құлашты күрделі романдар. Ал тарих шындығын, адам сырын, халық тағдырын, қоғам болмысын тереңнен толғайтын кең құлашты, күрделі романның бір ғана тақырыбы, бір ғана идеясы болуы шарт емес. Шығармада негізгі тақырып пен идеяны толықтырып тұрған басқа да көптеген жеке тақырып, қосымша идеялар бар. Қазақстанның Ресейге

қосылуы — сол тақырыптардың бірі, Қазақстан мен Ресей халықтарының достығы — сол идеялардың бірі. Күрделі шығармадағы әр алуан жеке тақырыптардың басын біріктіріп, бір бүтін күрделі болмыс деңгейінде тұтасқан өмір құбылыстарының тобы — оның негізгі тақырыбы. Осы тұрғыдан келгенде, мынадай тұжырым жасауға болады: «Үркер» мен «Елең-алаң» романдарының негізгі тақырыбы — қазақ халқының XVIII ғасырдың басында ел тәуелсіздігі үшін жүргізген күресі, ал негізгі идеясы — ел мен жердің тұтастығы мен тәуелсіздігі.

Абыл күйші мен Сүйінғара батыр (Дүйімқара) тарихы жазылған Кекілбаев повесі туралы Әбілқайыр Спан: «...Жазушы Ә. Кекілбаев – ұлы гуманист. Өз сөзімен айтқанда, оған бір халықты керемет, бір халықты керемет емес дейтін нәрсе жат, оны қай уақытта да жек көреді... Тек жек көріп тынбайды, осы жолда күрескер де бола алған. Осы қыры «Күйде» де көрінеді. Мұнда ол «түрікмендер жаман, қазақтар жақсы» демейді. Жамандық пен жақсылық екеуіне де ортақ – қазақтың Дүйімқарасының түрікмендегі сыңары – Көкбөрі, қазақтың күйшісінің түрікмен ішіндегі егізі – Дәулет...», – деп анықтама береді («Заңғар». – А., 2008, 81-82-беттер). Орысша аудармасында кейбір тараулардың түсіп қалғаны туралы автордың өз жауабы арқылы түсіндіріп: «Есіл «Күйдің» жал-құйрығы солай күзелген де қалған... Мұндай жағдайға «Үркер» де түсіпті», – дейді.

Біз Кекілбаевты Батыс Қазақстанның тарихы мен мәдени мұрасын зерттеушілердің ішіндегі ерекше ірі тұлға деп танимыз. Оның әдеби шығармалары мен тарихымызға арналған зерттеулері қазақ шеңберінен әлдеқайда асып кеткен, бүкіл түркі халықтарына ортақ екенін мақтанышпен айтамыз. Ата-бабаларымыздан қалған рухани мұра, басқа туыстас халықтармен салыстырғанда, орасан зор Оларда жасалған тарихи тұлғалар мен біздің замандастарымыздың толымды бейнесі оқырмандар тарапынан үлкен қызығушылық танытуда. Оның тілінің құмға да, тасқа да тіл бітірген образдылығы, елі мен жерін сүйген отаншыл азаматтың бүкіл шығармашылығының қазақ халқының азаттығы мен тәуелсіздігін негізгі идея етіп ұсынуы да қолдау табуда[3].

Жалпы, қазақ – адамзат тарихында ерекше орын алатын халық. Қазақ тілінде басқа халықтар секілді диалект жоқ. Өз руынан қыз алмайтын салты бар. Кең-байтақ аумақты жайлаған халықтың тілі мен тұрмыс-салтының бірдейлігі дүние жүзі ғалымдарын таң қалдырады. Осы жетістіктер – XVIII ғасырға дейін өмір сүрген, бір орталыққа бағынған, біртұтас Қазақ мемлекетінен қалған мұра. Қазақ хандығының ыдырап, Ресейдің боданына айналғаны туралы соңғы ғасырларда жазылып келе жатыр. Солардың ішінде Батыс Қазақстан тарихы ерекшеленеді... Осы күрделі тақырыпты және рухани мәдениетімізді зерттеуге Ә. Кекілбаев ерекше үлес қосты. Әбіш Кекілбаев қазақ шежіресі мен аңыздарын аса мұқияттылықпен пайдаланып, халық игілігіне жарату керектігін нақты дәлелдермен көрсетті. Сонымен қатар ол шежіре арқылы тарих жасайтындарға талай рет ескерту де жасады.

Оның «Аңыздың ақыры», «Үркер», «Елең-алаң» тарихи романдары – тек тарихи шежіре емес, бүгінгі қоғам үрдісімен, ұлт мүддесімен астасып, бостандық рухы мен өркениеттің өшпес құндылықтарына ұмтылатын мінез тәрбиелерлік қуатты шығармалар.

Әбіш Кекілбаевтың қай қасиетін сөз етсек те, ең алдымен, қазақ санасында оның әдебиет сыншысы, шебер, көркем шығарма жазушылығы алғы кезекке шығады. Әдебиетке бала кезінен мол дайындықпен келгені оның терең шығармаларынан айқын көрінеді.

Әдеттегідей жасқана, имене әдебиеттің есігін ашқан жас өскін емес, білімі толық, кемелі келісті, қаламы төселіп, даусы орныққан дарын иесі екендігі шүбәсіз, нық басқан салмақтылықпен келді.

Ол өзінің көркем сөз зергерлігімен біздің рухани өмірімізді байытты, көзімізді ашты, көкірегімізге ұлттық сенім, сана ұялатты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әлия Бөпежанова, Әбіштің анасы
2. «Қазақ әдебиет энциклопедиялық анықтамалық» Алматы-Аруна, 2005ж
3. Қазақстан Республикасында кімнің кім екені – 2011. 2 томдық анықтамалық. Алматы, 2011. ISBN 978-601-278-473-2
4. Ә.Кекілбаев «Дәуірмен бетпе-бет» Алматы жазушы. 1972ж
5. Ә.Кекілбаев «Заманмен сұхбат» Ой-толғамдар жазушы 1996ж
6. Ә.Кекілбаев 12 томдық шығармалар жинағы. Алматы, «Өлке» баспасы. 1999ж

АБИШ КЕКИЛБАЕВ-ЛИТЕРАТУРНЫЙ КРИТИК

Рахметуллин Е., студент IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - **С.М.Мусаев**, доктор филологических наук, профессор ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация:** Народный писатель казахстана Абиш Кекилбаев, лауреат государственной премии казахской литературе поэзия, проза, драматургия, критика, публицистика, как один писатель в жанрах вклад в перевод. Его первые поиски в жанре поэзии, рассказы, повести, романы, написанные в последние годы, рассказывают о жизни казаха вчерашней и сегодняшней жизни.*

***Ключевые слова:** критика, поэзия, проза, драматургия, лирика, публицистика.*

УДК 80

ҚҰС АТАУЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ НАНЫМ-СЕНІМДЕРДІҢ ТІЛДІК СИПАТЫ

Садыков Б., БҚИТУ педагогика факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі – **Раманова А.А.**, филология ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: мақалада анықталады лингвистикалық сипаты, тыйым салынған сөздерден байланысты құстардың атаулары қазақ тілінде, сондай-ақ фразеологиялық сөз тіркесі мақал-мәтелдер негізінде қалыптастырылған ұлттық суеверия.

Кілт сөздер: сакральды құстар, сенім, суеверия, тыйым салу, фразеологиялық сөз тіркестері, мақал-мәтелдер.

Қазіргі кезеңде халықтық наным-сенім мәселесіне қатысты тіл біліміндегі көптеген зерттеу жұмыстары тілдегі ұлттық сипатты, ұлттық танымды, ұлттық рухты тануға, танытуға негізделген. Дегенмен, мәдениеттің дерегі ретінде тіл әлі де жеткіліксіз қарастырылуда. Осыған сай халықтық наным-сенімдердің тілдегі айқын үлгілерін талдау – «тіл - мәдениет - ойлау» ұштағанының айналасындағы зерттеулердің жалғасы деуге болады. Ғылыми жұмысымызда құстарға байланысты халықтық наным-сенімдер негізінде қалыптасқан тұрақты сөз тіркестері мен мақал-мәтелдер қарастырылады.

Ұлт мәдениетінде құс атауларының да ырым-жоралғылық, тыйымдық, нанымдық қасиеттері мол болған. Мифологиялық дүниетаным бойынша, ертедегі адамдар құсқа, жоғары әлемнің бейнесі, көк тәңірімен тілдесіп көк пен жерді байланыстырып тұратын киелі күш – тотем деп табынған. *Үкі, қарға, аққу, қарлығаш, самұрық, қарақұс* атаулары қазақ этномәдениетінде сакральды (қасиетті, киелі) семантикаға ие.

Мәселен, үкінің басы, аяғы мен қауырсыны жын перілерден, сұқ көзден қорғайды деген ұғым бойынша, оны киелі құс санайды. Сондықтан, үкіні тіл-көзден сақтайды деген ырыммен бесіктің басына, үйдің әр жеріне, жаңа үйленген жастардың шымылдығына, әншілердің бас киімінің төбесіне іліп қоятыны белгілі. Ұлт дүниетанымында үкінің қараңғы түнде көретін қырағылығы, дыбыс шығармай ұшатын сақтығы, көп жасайтындығы да сакральдық мәнімен байланысты болса керек.

Қазақтарда әшекейге тек үкі қауырсынын қолданылуының өзіндік мәні бар. Таңдай өрнекті, сарғылт түсті үкі қауырсыны бір қарағанда жағымды әсер етеді. Сонымен қоса үлпілдеген үкіде үлбіреген кескінге әр беретін, көріктендіре түсетін ерекше жағымды қасиет бар. Үкінің қараңғыда көретін жітілігі, дыбыс шығармай ұшуы т.б. басқа құстарда жоқ осындай ерекшеліктері де оны қасиетті деп есептеуге себеп болған. Халқымызда «үкі киесі бар құс, одан жын-шайтан қорқады» деген түсінік қалыптасқан. Тіл-көз тиюден сақтануға ырым етіп балаларға оның тұмсығын, тұяғын тұмар орнында тағады. Халқымызда құдалықтың алғашқы кәдесі *үкі тағу* деп аталады. *Үкі тағу* - мынау менің балам деп белгі салу, ол әрі тіл-көзден, пәле-жаладан сақтасын деген болашақ қайын ата мен ененің келінге білдірген тілегі іспетті ырым [1]. Қазақ дәстүрінде адам есімдерін *Үкі, Үкінай, Үкібай* деп қою қазірге дейін сақталған. Үкінің киелі құс болғандығын, оның пәле-жаладан қорғайтын қасиеті бар деп саналғандығы халқымыздың кейбір тұрмыс-салттарынан да айқындай түседі. Бұл туралы жоғарыда айтып өттік. Тілімізде бірталай тұрақты тіркестер мен тұрақты теңеулер соған байланысты қалыптасқан. Мәселен: *Екі иығына екі үкі, басына бір үкі тағып* (асыра мақтау); *Үкідей ұшу; Үкідей көзі жарқырау; Үкідей желкілдеу; Үкідей бұлғаңдау* т.б.

Жалпы үкімен байланысты болып келетін қазақ тіліндегі тіркестердің мазмұнына көз жіберсек, үкі - адамға, адамның бойындағы бір қасиеттерге қарата айтылған, көбісінің өзіндік (ырымдық) мотивтері бар, осының өзі үкінің халық ұғымында адамға жақын киелі құс болғандығын аңғартады.

Үкі тағу бір жағы сән болса, екіншіден пәле-жаладан аман сақтасын, қорғап-қолдап жүрсін деген тілек жолын көрсетеді. Үкіні осылай қастерлеген бұрынғы қариялар көзіне жылы ұшыраған, болашағынан үмітті, жақсы келін болады-ау деген үйдің жас қызына оның ата-аналарының рұқсатын алып, үкі тағып құдаласатын салт бар. Үкіні тек қарт әже, не аналар ғана болашақ келін болар қыздың иығына не тақиясына апарып өз қолымен тағады. Қыздың бетінен сүйіп, батасын береді. Осылай жас қызға үкі тағу «сен менің болашақ келіміңсің, үкідей сақ, сәнді болып өс» деген ниетті білдіреді.

Қазіргі күні осы ырымға байланысты салт-дәстүрді дұрыс түсінбей, бұрмалап жүргендер арамызда баршылық. Мысалы, газет бетінен қайсыбір мектепте эстетикалық тәрбие мақсатында үкілі қыз байқауын өткізгені жайында айтылған. Ал шынында *үкілі қыз* сөзі «үкі тағылған, құда түсушілер үкітағар ырымын жасаған» деген түсінікті білдіреді. Байқау конкурсты өткізушілердің *үкілі қыз* сөзінің мәдени семантикасынан бейхабарлығын көрсетеді.

Халқымызда бәйге аттарына үкі тағып, оны *үкілі тұлпар*, жас талаптарға қарата *үкілі үміт*, шешен домбыраға үкі тағып, оны *үкілі домбыра*, сол сияқты тез хабар-ошар жеткізуді *үкілі почта* деу дәстүрі болған. Бұл да үкінің жоғарыда айтып өткендей қасиеттерінен туған поэтикалық теңеулер.

Қарға. Сакральдық семантикаға ие құстың бірі – *қарға*. *Қарға тамырлы қазақ*, *қарға адым жер*, *қарға қаттасым*, *үйрек жүнді оттасым* сияқты тіркестер көнелік сипатқа ие. Қарғаның алтай семьясына жататын тілдердегі сакральдық семантикаға ие қызметін мына деректерден байқауға болады. Эвенктердің «қарға тәңірдің адамзатты жаратқандағы көмекшісі», моңғолдар қарғаны «жақсылық пен жамандықты қатар алып жүретін киелі құс», тувалар «қарғаны өлтірсе, ол бүкіл туваны қарғайды деп сенген», сахалар қарғаны тотем құсы және «жаһан құсы» деп санайды екен. Оған себеп қарғаның ұзақ жыл (300 жылдай) өмір сүруі, көріпкел және адам тағдырын билейтін қасиетіне деген сенімі жатыр.

Менің қолыма да қарға тышар деген тұрақты тіркесті қазақ болашақта басына байлық пен бақыт келер деген үміт-тілекті білдіру үшін қолданатыны мәлім. Алайда бүгінгі күнде жағымсыз, сүйкімсіз саналатын қара қарғаның қолына бір саңғырғанын жақсылық белгісі, байлық пен бақытқа кенелудің нышаны санаған ата-бабалар танымы көпшілікке түсініксіз. Ол аз болғандай, бірде *қарға тамырлы қазақ* десе, бірде өзінің ең жақсы көретін адамын, *қарғам* деп, өліп-өшіп жатады. Бұл қарғаның бір кездерде тотемдік құс болғанын аңғартса керек.

Қарға образы дүние жүзі халықтарының көбінің мифтері мен аңыз-әңгімелерінде, дүниетанымында қараниеттіліктің, жағымсыздықтың образы, күлкі-мазақ нысанасы есебінде. Тек Азияның солтүстік шығысы мен Солтүстік Американың солтүстік батыс теңіз жағалауын мекендейтін көшпелі халықтар ортасында ғана қарға, керісінше, тамаша образ саналады. Олардың бір бөлігі қарғаны киелі құс санап табынады, тотем тұтады.

Тілімізде қарғаға байланысты туған мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер біршама. Мәселен: *қарға тамырлы қазақ*, *қарға баласын аппағым дейді*, *қарға қарғаның көзін шұқымайды*, *тозған қазды топтанған қарға алады*, *қарға адым жер*, *қарға тұмсық*, *қарға саусак*, *қарға бойлы* т.б. Қазақ жақсы көретін адамын *қарағым* дейді.

Қазақтар тіпті бір-екі баласының барын «бір-екі қарға ұстап отырмыз» деп сездірген. *Қолыма қарға тышар* деген сөзді «басыма бақыт құсы қонар» дегендей мәнде қолданады. Әрине, бұның бәрі тым көне дүниетанымға байланысты қалыптасып, өзгеруіне қарай бүгіндері тек тілде ғана сақталып қалғанын байқаймыз. Тіліміздегі

жоғарыдағыдай тұрақты тіркестер мен «қарағым», «қарғам» деген сөздің жасалуына, міне, осылар негіз болған секілді. Кейбір тұрақты сөз тіркестерінде қарға жағымсыз мәнде де қолданылатынын айта кету керек. М.: *Қарға қаз болам деп шатынан айырылыпты; қарғаның бір көзі оқта, бір көзі боқта* т.б. Мұндай мақалдар мен тұрақты тіркестер кейінгі заманның еншісіне тиеді. Тіл қоғамдық құбылыс болғандықтан дәстүрдің, наным-сенімнің өзгеруіне қарай тілдегі тұрақты тіркестер де өз ішінде өзгеріске түсіп, жаңарып отырады. Сондықтан мұндай сөздерді талдаған кезде олардың жасалу дәуіріне де мән берген жөн.

Аққу - қаз. Қазақ халқы аққуға да табынып, оны киелі санаған. Балқаш көлін ертеде "Қаз көл" деп, сол көлдің маңындағы көне қаланы "Қазкент" деп қаздың атымен атағандығының белгілі мәні бар. Бақсылар бертінге дейін аққу терісін жамылып, оның қауырсынын тағып келген. Жақсы көрген адамын "аққуым" деуі, аққуды ұстауға шектеу салуы, сонымен бірге халқымыз өзінің «қазақ» деген атының шығуын аққумен байланыстырып ("қаз+ақ"), аңыздарға арқау етуі тегін болмаса керек.

Тілімізде аққу құсты символикалық тәсілмен адамға көбірек теңеу, ұқсатудың төркіні және ауыз әдебиетінде де сұлулар сыны аққудың бейнесі арқылы берілуі оның бір кездері халқымызға жақын тотемдік құс болуымен байланысты.

Мәселен: *Айдындағы аққудай*. М: *Айдындағы аққудай*, Егінжайда бір қыз жүр (Қ.Аманжолов).

Аққудай тізілу. М.: *Аққудай тізіліскен* ақша қыздар қарайды, Тамашалап танды мына (Айтыс).

Аққу құстай кіршіксіз-ақ. М.: Арғымақ *аққу құстай Кіршіксіз-ақ*. Бергендей досқа ғана досы қиып (С.Сейфуллин).

Аққу құстың өуезіндей. М.: Ақ көңіл, аңқылдаған ақын Пушкин. Лебізі *әуезіндей аққу құстың* (Қ.Аманжолов).

Аққудың топшысындай, аққудың үніндей, аққудыңкөгілдіріндей, аққудың мамығындай, аққудың сылануындай т.б.

Сонымен бірге жақсы көрген адамын аққуға баласа, "аққуым" деп еркелетеді, аққу құсқа теңейді. Міне, осылардың бәрі жоғарыда айтып өткендей аққу тотемдік құс болғанын дәлелдей түседі.

Бүркіт. Халқымыз бүркітті де киелі деп санаған. Бүркіт жын-шайтанды үркітеді деп түсінген халқымыз екіқабат әйел босана алмай қиналғанда «жын-сайтан, албасты басқандықтан босана алмай қиналып жатыр» деп түсініп, бүркітті сол үйге әкеліп, қондырып қоятын болған. Осындай істегенде жын-сайтан, албастылар бүркіттің айбарлы тегеурінінен қорқып қашады да, әйел тез босанады деп сенген. Қазақтар бүркітті *көк тәңірісі, аспан перісі, құс төресі, көк еркесі, қара құс, сары құс, құс патшасы* деп атайды.

Сондай-ақ, халық арасында басқа да құстарға байланысты аңыз-әңгіме, ұғым-түсініктер қалыптасқан.

Олардың түр-түсіне, ерекшеліген орай наным-сенімдер туған. *Көгершін, қарлығаш* т.б. құстар адамға дос, тілеуқор деп те саналған.

Көгершінді қазақтар кейде "кептер" деп те айтады. "Көгершін" болсын, "кептер" болсын - бұл атаудың бәрі аталмыш құстың көбінесе көк немесе сұрғылт болып келетін түр-түсіне қарай қойған [2].

Халқымыздың ұғымындағы көгершін құсының қасиеттілігі өзге халықтар мәдениетінен келген. Інжілхикаялары бойынша "Қыз Марияға еніп", сонан ол жүкті болатын қасиетті рух көбінесе көгершін түрінде суреттеледі. Еврейдің және басқа діндердің поптары: "көгершін қасиетті рухтың пәктігінің, күнәсіздігінің белгісі" дейді. Мысыр мен Греция да, Персия мен Үндістан да бұл құсты қасиетті деп атайды [2]. Қазақтар кейде жақсы көретін баласын "көгершінім" дейді. Бұл да басқа тілден ауысқан сөз. Оның мәні жоғарыда айтылған, "қарғам" деген сөзге бара-бар. Көгершінді - бейбетшілік символы деп те қастерлейді.

Халық ішінде *қарлығаштың құйрығы неге айыр* дегендей қарлығаш туралы мифтік аңыз және *қарлығаштың қанатымен сусепкендей* деген тұрақты тіркес бар. Жалпы көгершін, қарлығаш тектес құстардың киелілік қасиетін білдіретін сол негізде туған тіл фактілері көп болмаса да олар туралы аңыз-әңгіме, әр түрлі ырымдар бүгінгі күнге дейін жеткен. Мұның арғы тегі қазақ халқын құрайтын кейбір ру-тайпалардың ертеде христиан дініне сенуімен байланысты.

Әдебиет тізімі:

1. Гумилев Л. Көне түріктер. Алматы: Балауса, 1992.
2. Нұрмағамбетов С. Сөз сырына саяхат. Алматы: Жалын, 1990.
3. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. Алматы: Жібек жолы, 2008.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: ҚазАқпарат, 2007.

ЯЗЫКОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВЕРОВАНИЙ, СВЯЗАННЫХ С НАЗВАНИЯМИ ПТИЦ

СадықовБ., студент IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
 Научный руководитель- **А.А.Раманова**, кандидат филологических наук, доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье выявляется лингвистический характер запретных слов связанных с названиями птиц на казахском языке, а также фразеологические словосочетание и пословицы сформированные на основе национального суеверия.

Ключевые слова: сакральные птицы, вера, суеверия, запреты, фразеологические словосочетания, пословицы.

УДК 80

ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ РЕЧИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА НА ЛЕКСИЧЕСКОМ УРОВНЕ

Самаркина Ю.С., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - Даминова Л.К. кандидат педагогических наук,
доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье представлены результаты диагностики уровня развития активного словарного запаса младших школьников. Результаты исследования этапов экспериментов (констатирующий, формирующий, контрольный). Выявлена динамика развития речи младших школьников на лексическом уровне.

Ключевые слова: развитие речи на лексическом уровне, младший школьный возраст, активизация словарного запаса, толковый словарь, упражнение.

Речь – основа всякой умственной деятельности, средство коммуникации. Человек всю жизнь совершенствует свою речь, овладевая богатствами языка. Каждый возрастной период вносит что-то новое в его речевое развитие.

Наиболее важные ступени в овладении речью приходятся на детский возраст – его дошкольный и младший школьный возраст. В раннем возрасте у ребенка возникают потребности общения, которые он удовлетворяет посредством простейших средств. С самого начала речь возникает как социальное явление, как средство общения. Развиваясь, ребенок пользуется все более сложными языковыми единицами. Обогащается словарь, усваивается фразеология, ребенок овладевает закономерностями словообразования, словоизменения и словосочетания, многообразными синтаксическими конструкциями.

Речь помогает ребенку не только общаться, но и познавать мир. Для ребенка хорошая, грамотная речь – залог успешного обучения и развития[1].

Развитие речевой деятельности – это не стихийный процесс, он требует определенного педагогического руководства. Речевая активность учащихся проявляется в их общительности, в отсутствии скованности, молчаливости, боязни говорить. Учитель обязан «разговорить» своих учеников в любых условиях и ситуациях. Важно развить в нем способность правильно и красиво выражать свои мысли, находя для этого точные и образные выражения, научить творческому воображению, ассоциативному мышлению. Навыки устной и письменной речи формируются у ребенка под влиянием многих факторов. Вот почему так важно создать условия для речевой деятельности детей, для общения, для выражения своих мыслей.

Проблема эффективной речи особенно важна сегодня, когда растёт значение правильного, убедительного слова.

Сегодняшняя школа должна подготовить человека думающего, у которого имеются не только знания, но и который способен применить их на практике.

Овладение речью, языком- условия, которое необходимо для формирования социально активной личности.Каждому человеку необходимо:

- обладать хорошо поставленным голосом;
- научиться ясно и грамматически правильно говорить;
- излагать свои мысли в собственной интерпретации (устной и письменной);
- уметь выражать свои эмоции разными интонационными средствами;
- соблюдать речевую культуру.

Развитие речи очень трудоемкий процесс, который требует постоянного контроля и развития.

Существуют условия успешного развития речи, формирования речевых умений и навыков у детей:

Первое условие — это потребность общения. Следовательно, должны создаваться такие ситуации, которые определяют мотивацию речи, ставят школьника перед необходимостью речевых высказываний, побуждают у него интерес и желание поделиться чем-то.

Второе условие – создание речевой среды. Нужно дать детям образцы речи. Речевая среда – это речь родителей, родных, друзей, фольклор, художественная литература, средства массовой информации, речь учителя, язык учебников.

Овладение речью – это способ познания действительности. То есть речь нуждается в фактическом материале. Школьник хорошо расскажет или напишет только о том, что он хорошо знает: у него должен быть запас знаний, материала по теме рассказа, тогда он сможет выделить главное, существенное.

Работа по развитию речи проводится по уровням: произносительный, лексический, грамматический, текстовый отражает объективно существующие в языке связи между его единицами (звуком, словом, словосочетанием, предложением, текстом). С этой целью предусмотрено изучение разных аспектов языка, а также формирование практических речевых умений и навыков[2].

Произносительный уровень речи предполагает работу над голосовыми данными, над ударениями – фонетическими и фразовыми (логическими), над орфоэпическими нормами, над темпом речи и паузами, над смысловыми и эмоциональными интонациями.

Лексический уровень развития речи предполагает обогащение, уточнение и активизацию словаря младших школьников. Известно, что словарный запас человека делится на активный и пассивный.

Грамматический уровень работы по развитию речи предполагает обучение школьников быстро, синтаксически правильно строить разнообразные конструкции и связывать их в тексте. Это достигается построением словосочетаний и предложений разных типов, установлением связей между словами и др.

Наиболее трудная письменная форма монологической речи. Она самая развернутая и нормативная. Обучение письменной речи как более нормативной, чем устной, связано с высокими требованиями, предъявляемыми к ней: четкость структуры высказывания, обоснованность мысли, выражение отношения к предмету мысли (к объекту), точность в употреблении слов, конструкций, предложений, выразительных средств и т.п.

Учитель должен ставить перед собой определенные задачи, для того чтобы развитие речи младших школьников было эффективным:

1. Обучение неторопливому темпу и ритму речи, правильному речевому дыханию, умеренной громкости и правильной интонации.
2. Уточнение, обогащение и активизация словаря детей; правильное употребление слов-названий предметов, признаков, действий и объяснение их значения.
3. Развитие у детей внимания к звуковой стороне слышимой речи (своей и чужой), слуховой памяти и речевого аппарата.

Лексическая работа в начальных классах имеет исключительное значение в общей системе работы по развитию речи, так как достаточный уровень сформированности лексической стороны речи является важной предпосылкой осознанного освоения учебного материала предметов общеобразовательного цикла, полноценного развития устной и письменной речи учащихся. Лексический состав – важнейший компонент языка, без усвоения которого нельзя овладеть речью как средством общения. Большая часть работы по развитию речи в 4 классе проводится на уроках русского языка. Анализ учебника «Русский язык» 4 класс авторов: Богатырёва, Р.А. Бучина, Н.А. Остроухова, Н.В. Регель, О.И. Труханова, с точки зрения характера

лексической работы над явлениями полисемии и омонимии позволил установить, что программой предусмотрены упражнения, способствующие активизации словарного запаса. Для обогащения словаря учащихся необходимо систематически обращать внимание на значение незнакомых для них слов используя различные упражнения. В учебнике «Русский язык» 4 класс недостаточно упражнений, направленных на объяснение значения слова по «Толковому словарю», упражнений на развитие речи: сжатое изложение, сочинение, упражнения на нахождение синонимов и антонимов. Именно поэтому в качестве критериев богатства словаря младших школьников мы определили использование и многообразие в сочинении таких языковых средств, как синонимы, антонимы, сравнения и эмоционально-оценочная лексика[2].

Экспериментальная работа проводилась в 4 «Б» классе СОШ №6 им. А.С.Макаренко.

Для исследования исходного объема активного словаря младших школьников проводился диагностический срез, цель которого – определить исходный объем активного словаря учащихся, необходимого для успешного овладения учебным материалом по русскому языку.

Диагностирующий срез выполняет в исследовании три основные функции:

- формирующую, позволяющую выстраивать перспективы дальнейшего обучения для каждого ребенка и для классного коллектива в целом.
- оценочную, позволяющую определить исходный уровень развития речи участников эксперимента.

На основе выделенных критериев, были выделены три уровня лексической стороны речи младших школьников: низкий, средний и высокий.

1. Низкий уровень - вовсе не используют в своей речи или используют в минимальном количестве изобразительно-выразительные средства.

2. Средний уровень - используют в своей речи изобразительно-выразительные средства недостаточно.

3. Высокий уровень – используют в своей речи изобразительно-выразительные средства в достаточном количестве.

В ходе практической работы мы провели ряд заданий для констатирующего эксперимента. Задания были направлены на определение активного словаря учащихся.

Упражнение 1 проводилось на основе методики Р.С.Немова «Назови слова».Ход работы: учитель называет ребенку по порядку слова из соответствующей группы и просит его самостоятельно перечислить другие слова, относящиеся к каждой группе(животные, растения, цвета предметов,формы предметов, другие признаки предметов, кроме формы и цвета, действия человека, способы выполнения человеком действий, качества выполняемых человеком действий). На название каждой из групп слов отводится по 20 сек, а в целом на выполнение всего задания - 160 сек. Если ребенок сам затрудняется начать перечисление нужных слов, то учитель помогает ему, называя первое слово из данной группы, и просит ребенка продолжить перечисление. В исследовании участвовало 22 ученика.Из них по результатам выяснилось, что у 11-ти детей высокий уровень развития, они назвали от 35 до 39 слов, относящихся к различным группам.У 8-ми учащихся средний уровень развития, они назвали от 24 до 34 различных слов, относящихся к различным группам. И только у 2-ух учеников обнаружился низкий уровень развития, они назвали от 20-24-х слов, относящихся к различным группам. Можно сделать следующий вывод, что у учеников в 4-ом классе уровень развития речи в целом соответствует возрасту.

Упражнение 2 в этом задании учащимся было предложено подобрать к примерам близкие по значению слова (количество не ограничено):

Пища - ..., ...смеяться - ..., ... худой -

Время на выполнение этого задания отвели 5 минут.

С этим заданием 75 % учащихся справились совершенно свободно. Но к каждому слову был подобран лишь один синоним, хотя предлагалось записать все им известные близкие по значению слова. К слову «пища» большинство учеников подобрали синоним «еда». Среди синонимов к слову «смеяться» дети указали следующие лексические единицы: «улыбаться», «радоваться», «хохотать»; к слову «худой» – «тощий», «костлявый», «тонкий».

Из этого исследования следует вывод, что у учащихся скудный словарный запас и его необходимо пополнять, выполняя различные упражнения на каждом уроке русского языка и литературного чтения.

Упражнение 3. Учащимся было предложено подобрать к словам противоположные по значению слова (антонимы).

Среди слов предлагались существительные (юг, вдох, радость), прилагательные (белый, острый, сильный), глаголы (найти, заснуть) и наречие (вверх).

В исследовании участвовало 24 ученика, 83 % учащихся правильно подобрали слова-антонимы. Встречались лишь отдельные ошибки, связанные с непониманием лексического значения слова. Это проявлялось, например, при анализе группы глаголов (заснуть – встать). Самое большое количество слов-антонимов было подобрано к существительному «радость» (горечь, грусть, беда, печаль).

Анализ проведенных заданий позволяет сделать вывод, что у учеников 4-х классов сформировано умение подбирать близкие и противоположные по значению слова. Данный факт является следствием того, что круг синонимов и антонимов, которые усваивают младшие школьники, чрезвычайно узок и уровень речевого развития детей невысок. Так в программе по русскому языку за 4 класс отведено всего 2 урока написанию сочинений. Сочинение служит эффективным средством формирования личности. Оно возбуждает эмоции, умственную самостоятельность, приучает детей осмысливать, оценивать и систематизировать увиденное, пережитое и усвоенное, развивает наблюдательность, учит находить причинно-следственные связи, сопоставлять и сравнивать, делать выводы. Оно дисциплинирует мысль, рождает у школьников веру в себя, в свои силы и возможности. Следующее упражнение для исследования мы выбрали именно написание сочинений на тему «Моя школа».

Работы проверялись в соответствии с критериями оценивания.

Рекомендуемое количество слов для учеников 4 класса – 70-80. Если в сочинении менее 30 слов (в подсчёт включаются все слова, в том числе и служебные), но такая работа считается с низким уровнем.

	Кол-во слов	Использование лексических явлений	Содержание работы полностью соответствует теме
Высокий уровень	60-92 слова(6 учащихся)	Более 5 раз	На 90%
Средний уровень	40-58 слов(12 учащихся)	1-3 раза	На 50%
Низкий уровень	20-37 слов(5 учащихся)	-	На 20%

Результаты анализа сочинений школьников показали, что у 52% учащихся средний уровень развития речи, также у 27% учащиеся высокий уровень и у 21% низкий уровень развития речи.

После проведения среза и анализа сочинений учащихся, сделали вывод об общем уровне развития речи в аспекте употребления лексики у младших школьников[3].

Проанализировав результаты среза, мы пришли к выводу, что словарный запас четвероклассников необходимо обогащать всеми видами языковых- средств: антонимами, синонимами, расширять спектр слов-эпитетов, возможных для описания,

например картин природы в разное время года, описания внешности своего товарища, пополнять лексикон школьников разнообразными формами эмоционально-оценочной лексики.

После получения результатов констатирующего эксперимента мы провели работу с целью обогащения лексического словаря младших школьников посредством изучения и использования изобразительно-выразительных средств языка на уроках русского языка и литературного чтения.

Словарные занятия на уроках русского языка и литературного чтения в начальных классах являются одним из основных звеньев многогранной и разнообразной работы по развитию речи учащихся. Направленная на расширение активного словаря учащихся и на формирование у них умения использовать в своей речевой практике доступные по их возрасту и развитию лексические ресурсы родного языка работа над словом на начальной ступени школьного обучения должна быть особенно важной, на которой строятся занятия по русскому языку и литературному чтению.

По итогам констатирующего эксперимента было определено, что для более эффективного процесса обучения в дальнейшем, учащиеся нуждались в систематической работе по обогащению словаря. Такой мерой и выступил специально разработанный комплекс упражнений по развитию лексической стороны речи учеников 4 класса.

В ходе формирующего эксперимента разработанный комплекс упражнений реализовывался на протяжении 20-ти учебных часов в рамках ежеурочного десятиминутного отступления. Все занятия были направлены на выработку у учащихся системного взгляда на каждое лексическое или фразеологическое явление в отдельности, а также на совершенствование умений в точном, уместном и выразительном употреблении лексических единиц в устной и письменной речи школьников.

Учебная деятельность в этом возрасте у школьников становится ведущей, потому владение учащимися достаточно обобщенными понятиями позволило способствовать формированию упорядоченной системы лексических умений.

В формирующий эксперимент входили упражнения, направленные на обогащение активного словарного запаса учащихся, развитие речи.

1 Задание. «Объясни разницу» - работа с парами слов, сходных по звучанию, но разных по значению (представить – предоставить, надеть – одеть); она помогает предупредить ошибки в употреблении данных слов, вызванных незнанием их точного значения. Таким образом, идёт усвоение лексико-семантического уровня слова.

2 Задание. «Игра в слова»

Назвать как можно больше слов, обозначающих фрукты, цветы и др. (Можно проводить в виде соревнования).

Учитель называет предмет, а дети рассказывают, что этот предмет может делать. Необходимо назвать как можно больше слов, обозначающих действие. Затем можно повторить ту же игру наоборот: «Кто летает? А кто плавает? Кто забивает гвозди?» и т.д.

3 Задание. Творческий диктант.

Закончите предложения № 1. Пришла зима. Пушистый снег укрыл поля, луга ... На реках и озёрах лёд прозрачный, как ... Снежинки сверкают, как ... Ели и сосны стоят в снегу, будто надели ... и ... Деревья разукрасили инеем, точно ...

№ 2. Был ... день. Смотрю на ... небо. По небу плывут ... облака. Высоко под облаками кружат ... ласточки. Со звонким свистом проносятся ... стрижи.

4 Задание. Игра: «Доскажи словечко»

Задание: досказать слово и постараться запомнить досказанные слова.

Тихо, тихо, как во сне, падает на землю(снег)

С неба все скользят пушинки – серебристые.....(снежинки).
 На поля и на лужок все снижается(снежок).
 Вот веселье для ребят – все сильнее ...(снегопад).
 Все бегут вперегонки, все хотят играть в(снежки).
 Словно в белый пуховик нарядился ...(снеговик).
 Рядом снежная фигурка – это девочка...(снегурка).
 На снегу – то посмотри? - С красной грудкой...(снегири).
 Словно в сказке, как во сне, землю всю украсил ...(снег).
 - Какие слова вы добавляли? На какое слово они все похожи? (снег). Эти слова образованы от слова снег, **называются однокоренные.**

Упражнения для пополнения и обогащения словарного запаса.

Огромное значение для пополнения и обогащения словарного запаса повышения имеет работа над однокоренными словами

5 Задание. Прослушайте стихотворение. Запомните и назовите близкие по смыслу слова.

*Как-то много лет назад
 Посадили странный сад.
 Не был сад фруктовым –
 Был он только словом.
 Это слово, слово – корень,
 Разрастаться стало вскоре,
 И плоды нам принесло –
 Стало много новых слов.
 Вот из сада вам рассада.
 Вот ещё посадки рядом,
 Вот ещё садовод,
 С ним садовник идёт.
 Очень интересно
 Гулять в саду словесном.*

(Е. Измайлов)

6. Задание. «Третий лишний». Найдите слово, которое не подходит к остальным.

Ученикам раздаются карточки и предлагается подчеркнуть «лишнее» слово.

*Морозный, холодный, мороз.
 Смелый, храбрый, смелость.
 Печурка, печать, печка.
 Учить, изучать, зубрить.
 Диван, диванный, удивлённый.
 Лев, левый, налево.
 Лес, лестниц, лесник.*

Задание 7. Закончи предложение.

- а) Кастрюля – это посуда для ...
- б) Чашка – это посуда для ...
- в) Хлебница – это посуда для ...
- г) Берлога – это дом для ...
- д) Улей – это дом для ...
- е) Строитель – это человек, который ...
- ж) Пекарь – это человек, который ...
- з) Учитель – это человек, который ...

На протяжении всего времени, когда ведется работа по усовершенствованию речи, учащимся каждый урок предлагается дополнительно изучать по 1-2 новых слова, знать его лексическое значение, правописание[4].

После формирующего этапа эксперимента был проведен контрольный этап эксперимента, целью которого является повторное выявление уровня лексического запаса младших школьников в экспериментальном классе. На контрольном этапе эксперимента были использованы аналогичные задания, которые анализировались по тем же критериям что и на констатирующем этапе эксперимента. В результате анализа была выявлена положительная динамика класса. Учащиеся выполняли эти задания с большим удовольствием, так как стремились продемонстрировать свои умения. Помимо всего прочего, на выполнение этой работы потребовалось в 1,5 раза меньше времени, чем на выполнение заданий на констатирующем эксперименте. Это свидетельствует о совершенствовании лексических умений учащихся.

Задания, которые были использованы на контрольном эксперименте:

Задание 1. Проводилось на основе методики Р.С.Немова «Назови слова». Ход работы: учитель называет ребенку по порядку слова из соответствующей группы и просит его самостоятельно перечислить другие слова, относящиеся к каждой группе:

- Птицы
- Развлечение
- Профессии
- Транспорт
- Герой
- Культура
- Ценность
- Земля.

На название каждой из групп слов отводится по 20 сек, а в целом на выполнение всего задания - 160 сек. Если ребенок сам затрудняется начать перечисление нужных слов, то учитель помогает ему, называя первое слово из данной группы, и просит ребенка продолжить перечисление.

Задание 2. К данным словам подбери антонимы (противоположное по значению слово).

- Худой (человек) - _____
- Худой (карман) - _____
- Близкий (путь) - _____
- Близкий (человек) - _____
- Весёлый (праздник) - _____
- Весёлый (смех) - _____
- Высокий (голос) - _____
- Высокий (человек) - _____

Задание 3. Подбери синоним к каждому слову.

- Балерина - _____
- Бездельник - _____
- Беспокоить - _____
- Идти - _____
- Лаять - _____
- Наброситься - _____
- Огорчить - _____
- Плакать - _____
- Храбрый - _____
- Бранить - _____
- Потоп - _____
- Ветхий - _____
- Мрак - _____

На контрольном этапе детям было дано задание написать сочинение на тему «Моя семья». Анализ сочинений и ответов детей показывает, что в экспериментальном

классе уровень словарного запаса у младших школьников повысился: у 2 учащихся - высокий показатель, средний показатель у 5 учащихся, недостаточные у 3 учащихся.

На основании всех представленных нами данных можно проследить положительную динамику изменения результатов во время опытно-экспериментальной работы. При сравнении с первым этапом исследования оказалось, что в исследуемой группе количество детей, которые использовали в своих сочинениях:

- синонимы - увеличилось на 20%;
- антонимы - увеличилось на 50%;
- эпитеты - увеличилось на 10%;
- сравнения - осталось на том же уровне;
- эмоционально-оценочную лексику - увеличилось на 20%.

Уровень использования изобразительных средств в сочинениях учащихся экспериментальном классе значительно возрос, что свидетельствует об эффективности проведенных нами занятий[5].

В ходе анализа эксперимента выяснилось, что после проведения обучающего эксперимента, где учащиеся систематически пополняли активный словарный запас с помощью различных упражнений, направленных на развитие речи и изучение новых слов у учеников 4 «Б» класса, пополнился активный словарь языка. Конечно, эта работа не должна заканчиваться, ее надо продолжать проводить на каждом уроке, потому что речевые упражнения, как правило, не дают заметного эффекта за короткий срок. В развитии речи нужна долгая, кропотливая работа учителя и учащихся. Временные неудачи не должны пугать ни тех, ни других.

Систематическая работа по развитию речи обязательно приведет к успеху.

Список литературы:

1. Григорьева Т. П. Развитие речи младших школьников // Молодой ученый. — 2014. — №14. — С. 289-292.
2. Львов М. Р. Методика преподавания русского языка в начальных классах. - М.: Издательский центр "Академия", 2002.- 464с.
3. Методическое руководство к учебникам «Русский язык» 1,2,3,4 класса, авторов Е.В. Богатырёва, Р.А. Бучина, Н.В. Регель, О.И. Труханова.
4. Учебник «Русский язык» 4 класс авторов Е.В. Богатырёва, Р.А. Бучина, Н.В. Регель, О.И. Труханова.
5. Программа для 2-4 классов общеобразовательной школы с русским языком обучения. - Алматы, 2003. - 58с.
6. Учебное пособие “Методика преподавания русского языка в начальных классах”.
7. Бобровская, Г.В. Активизация словаря младших школьников [Текст] / Г.В. Бобровская // Начальная школа - 2010- № 4- С.47- 52.
8. Савкина, Н.Г. Развитие умения формулировать определение на уроках русского языка в начальных классах //XXII Ершовские чтения международный сборник научных статей отв. ред Л. В. Ведерникова, Ишим, 2013. с 131- 132.

ЛЕКСИКАЛЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТІЛІН ДАМУЫ МӘСЕЛЕСІ

Самаркина Ю. С., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі - **Даминова Л.К.**, педагогика ғалымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Бұл мақалда бастауыш сынып оқушыларының белсенді сөздік қорының даму деңгейінің диагностика қорытындылары ұсынылған. Эксперимент кезеңдерін зерттеу нәтижелері (айғақтайтын, қалыптастырушы, бақылау). Лексикалық деңгейде бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу тілінің даму динамикасы анықталды.

Кілт сөздер: лексикалық деңгейде сөйлеуді дамыту, кіші мектеп жасы, сөздік қорын белсендіру, түсіндірме сөздік, жаттығу.

УДК 811.161.1'373

ОРАЛ ҚАЛАСЫ КӨШЕ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Серғазықызы Э., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі – **Абдильманов А.А.,** филология ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-техникалық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақала қазіргі ономастикадағы урбаноним терминінің көлемін анықтау мәселелерін қарастыруға арналған. Автор қалалық ономастика бойынша жарияланымдарда осы ұғымның шекарасын талдайды. Мақалада урбаноним ұғымы нақтыланады, бұл дәрежеге тек топографиялық объектілердің атауларын ғана жатқызу ұсынылады. Автор терминді ауылдық жерлердегі коммерциялық объектілер мен желілік объектілер мен алаңдардың атауларын белгілеу үшін пайдалануға жол берілмейді деп санайды. Мақалада урбанонимикалық өріске кіретін бірқатар терминдердің қолданылуы да талданады. Автор ойкодомоним терминін пайдалану мәселелерін қарастырады, оны эргоним терминінің синонимі ретінде пайдалануға жол берілмейтінін атап көрсетеді.

Кілт сөздер: ономастика, топонимика, өз есімі, қалалық оним кеңістігі, урбаноним, виконим, ойкодомоним, эргоним.

Бүгінгі таңда өзекті мәселенің бірі - қазақ тіл біліміндегі қолданыстағы ономастикалық терминологияны ретке келтіру болып отыр. Орыс ғалымы В.И.Супрунның пікірінше, бұл "теориялық ойлауды және практикалық өңдеуді қажет ететін маңызды мәселе" [5]. Ономастикалық терминология сөздігінде Н.В.Подольская былай деген екен: «25 жылдан астам уақыт аралығында ономастика саласындағы терминдердің дефинициясы ғалымдардың зерттеу-қорытындыларынан, күнделікті қолдану тәжірибесінен өтті, елеулі трансформация орын алды деп көрсеткен. Ономастикалық кеңістіктің дамуы қарқын алған сәтте салалық терминологияны жүйеге салу маңызды. Қалалық және ауылдық ономастикондар шегіндегі номендерді белгілеу бұл жұмыстың бастамасы. Мақсат осы бағытта талдау жүргізіп урбаноним терминінің жұмыс істеуі-қалалық ортақ кеңістіктің негізгі терминдері, сондай-ақ атаулардың есімдердің шеңберін анықтау.

Ұзақ уақыт бойы қала ішіндегі объектілердің атауларын белгілеу үшін зерттеушілер сипаттама ғылыми-зерттеу тәсілін пайдаланды, көше атаулары немесе микротопоним және топоним терминдері деп бағалады. Мысалы, "Микротопонимия" жинағында» мыналар терминологиялық тіркестер кездеседі: географиялық объектілердің атаулары, көше атаулары және географиялық атаулар. Осы топ үшін арнайы терминнің болмауы біздің ойымызша, сол кездегі қала ішіндегі объектілердің атаулары тек әуесқой өлкетанушылардың назарында ғана болып, ғылыми көпшіліктің мәселеге ден қоймауынан осындай жағдай орын алған болуы керек.

XX ғасырдың 1960-1970 жылдары ғана ғалымдардың қала ішіндегі объектілердің номинациясының ерекшеліктерін талдауға алған лингвистикалық жұмыстар жарық көре бастады. Ономастиканың жеке саласына қатысты арнайы терминдер қатарын құру қажеттілігі де қылаң бере бастады. Бұл істе орыс ғалымы Н.В.Подольскаяның еңбектері құнды болды: "Орталық Урбонимиясы" және РСФСР Орталық облыстарының Урбанонимиясы», тиісінше жинақтарда жарияланған "Орталық топонимиясы" және "Орталық Ресейдің топонимиясы" т.б. Көріп отырғанымыздай, атауларда сала терминдерінің түрлі нысандары қатысты ұсынылғаны байқалады. Зерттеушінің сонымен қоса терминді анықтауда бір-біріне ең жақын дыбыс

бейнесін іздегендігін көрсететін. Бірінші нұсқасы ғалым А.Г.Широковтың пікірінше, дұрыс. Ономастикалық зерттеулерде оны пайдалану жағдайлары көп емес, ол әдетте тар ауқымда ғана кездеседі, ал урбаноним сөзі біртіндеп кең таралған. Көпшілік бұл ономастикалық терминологиямен етене таныс. Н.В.Подольскаяның еңбегінде «урбаноним» термині қолданылған, ал «урбоним» сөзі жақшаға алынып жазылған. Сөздіктің 2-ші басылымында тек «урбаноним» сөзі ғана қолданылады. Библиографиядағы урбоним/урбаноним нұсқаларын пайдаланылуын ұзақ қадағалау барысында анықтағанмыз: Егер 1 шығарылымда (1976 ж.) бөлімге "Негізгі терминдер мен ұғымдардың көрсеткіші" урбоним терминдері, урбонимикалық жүйе енгізілген, урбонимия, 2-ші шығарылымда (1978 ж.) – терминдер урбаноним (урбоним), урбанонимика, урбанонимия; 3-ші шығару (1986 ж.) – урбаноним терминдері, урбанонимика, урбанонимикалық модель, урбанонимикалық жүйе, урбанонимия.

Бір қызығы, бұл мақала атауындағы көрсеткіштің 2-ші шығарылымы Н.В.Подольская қате жіберілген: урбанонимия нұсқасының орнына урбонимия нұсқасы көрсетілген. Арнайы терминнің пайда болуына қарамастан, зерттеушілер сипаттама айналымының түрлі нұсқаларын немесе термин топоним. Мысалы, "Географиялық атаулар" жинағында «урбаноним» термині бір рет қана кездеседі. "Мәскеу топонимиясын зерттеу" еңбегінің мәтінінде де бұл сөз пайдаланылмайды. В.Суперанскийдің "Мәскеу қала ішіндегі объектілерді атау типологиясы" мақаласында да тек бір рет қолданыс тапқан.

Терминді қолдану жағдайы 2000-шы жылдары ғана өзгерді: ол диссертациялар мен ғылыми мақалалардың атауларында, қалалық топонимдердің ерекшеліктерін қарауға арналған жарияланымдарда, арнаулы сөздер тізбелерінде жүйелі түрде қолданыла бастады. Мәселен, 2000-ші жж. Диссертациялық кеңестің алдында қорғалған 10 диссертацияның атауында кездеседі. Ғылыми электрондық кітапхана жарияланымда «урбаноним» термині 60 рет қолданылады, оның 33-де ол негізгі сөз ретінде көрсетілген. Біз жоғарыда атап өткендей, урбаноним терминінің сөздік сипаттамасы алғаш рет берілген 1-ші басылым "Орыс ономастикалық сөздігі" болды. Н.В.Подольская оның түсіндірмесінде: "Урбаноним – топонимнің түрі. Кез келген қала ішіндегі топографиялық объектінің агроним, годоним, хороним деген сияқты өз есімі болады". Сөздіктің 2-ші басылымында урбанонимов: "агороним, годоним, қалалық хороним, экклезионим, ойкодомоним" деп берілген.

Көріп отырғанымыздай, сипаттама терминологиялық айналым жеке ғимараттың атауы ауыстырылды бір қабатты термин авторы ойкодомоним, тағы бір термин (экклезионим), олимпнің дербес түрі ретінде сөздіктің 1-ші басылымында тіркелген болатын, ал 2-ші басылымда қала ішіндегі объектілерге жатқызылған. Терминді сөздік түсіндірудің негізгі бөлігі ("кез келген қала ішіндегі топографиялық объектінің өз есімі"), біздің көзқарас, белгіленген құбылыстың мәнін дәл анықтайды. Дегенмен, ғылыми жарияланымдарда терминнің қолданылуын талдау көрсетілген мүмкін болатын өзгерісті көрсетеді мәндер: «қаланың атауы», «кез келген қала ішіндегі объектінің атауы», оның ішінде «коммерциялық объектінің атауы»: дүкен, кафе, мейрамхана және т.б.), "ауыл ішіндегі объектінің атауы».

Мәндерді трансформациялаудың бірінші нұсқасы Н. В. Подольскаяның сөздігінің 1-ші басылымында белгіленген: "кейде «ойконим» терминінің орнына «астионим» қолданылған. Мұндай қолдану, біздіңше, окказионалды болып табылады. Бұл іс жүзінде зерттеу тәжірибесімен расталмады. Мән трансформациясында барлық типтегі нысандардың бір ғана урбаноним терминімен аталуы жөнсіз санаймыз.

Сол секілді Т.В.Шмелева да өз зерттеуінде урбанонимге әлеуметтік институттардың, яғни олардың қызметі бойынша адамдардың бірлестіктерінің атаулары эргонимдерді де жатқызады. Дәл осылай зерттеуші Г.Х.Исмагилованың, Л.Н.Рабаданованың еңбектерінде де орын алған. Алғаш рет мұндай түсіндіру зерттеуші А. М. Мезенконың "Урбанонимия Беларуси" еңбегінде көрінді. Зерттеуші

урбанизм деп "қала ішіндегі объектілердің барлық атауларының жиынтығын" түсінетіндігін жеткізді (Урбанонимияға көшелердің, тұйық көшелердің, даңғылдардың, өтпе жолдарының, тұйықтардың, және т. б.), аумақтық (аландар, саябақтар, саябақтар, базарлар, аудандар, тоғандар және т. б.) және ауқымды объектілерді (шіркеулер, костелов, монастырьлар, кинотеатр, қонақ үй, кафе, ескерткіштер және т. б. жатады)".

А.В.Суперанская: "қалаишілік нысандардың бүкіл атауларының жиынтығы урбанонимдер деп аталады» деп анықтама берген. Біз зерттеушінің еңбегін саралай келе автордың кейбір ғимараттар мен мекемелердің атауларын урбанонимдерге жатқызбаған тұстарын да атап өтуіміз қажет.

Сенат ғимарат ретінде-урбаноним. Сенат мекеме ретінде басқа жерде (мектепте), ал ғимаратта Төтенше жағдайларда Сенат госпиталді орналастыру. Ұйымдардың атауы, эргонимдер – кәсіпорындар, мекемелер өз есімдерінің дербес тобын құрайды, тек урбанонимдермен қиылысқан». Қазіргі орыс әдеби тілінің сөздігінде "топографияға қатысты; топографияға арналған топография". Сөзі екі мағынада қолданылады: (1) "бөлім 2) "географиялық қатынастағы елді мекенді немесе әкімшілік-аумақтық бірлікті сипаттайтын белгілер жиынтығы". Осылайша, топографиялық деп саналуы мүмкін жер бетінің белгілі бір нүктесіне дәл географиялық байланысы бар объект, мекен-жай оним функциясын білдіріп тұр. Эргонимдер топографиялық нысандар деп танылмайды, өйткені, урбанонимдерге қарағанда, олар қаланың ономастикалық кеңістігінің ядросында емес, керсінше, олар белгілі бір жерге байланыстырылмайды, оңай өзгереді және тез жоғалады, бір объектіден екіншісіне ауыстырылуы мүмкін. Айта кетейік, бір атау коммерциялық құрылымдар бір мезгілде болуы мүмкін елді мекендегі бірнеше объектілерге ("Алтындар", "Дина", "Анвар" және т. б. желілік атаулары). Сонымен қатар, бір коммерциялық объект бірнеше рет өз желі иесінің ауысуынан ("Универмаг" → "City center", "Клара Цеткин" → "Диана" → "АлемПлаза" және т.б.). Соңында, көптеген коммерциялық құрылымдар салыстырмалы түрде шағын үй-жайларды алады, яғни бір ғимараттың аумағында бірнеше түрлі мекемелер мен ұйымдар орналасуы мүмкін. "Ауыл ішіндегі объектілердің атауы" терминінің мәні өзгеруінің үшінші нұсқасы-соңғы жылдары пайда болды.

Елді мекен көшелерінің атауларын талдауға арналған зерттеу мәтіндерінде оны қолдануға арналған арнайы терминнің болмауы анықталып отыр. «Годоним» термині (қаладағы желілік объектінің атауы, оның ішінде даңғыл, көше, желілер, тұйық көше, кіреберіс, бульвар, жағалау атаулары) аз белгілі, сондықтан отандық ономастикада сирек қолданылады. ауылішілік топографиялық объектілер (көшелер), тұйық көшелердің, аландардың атауларын белгілеу үшін ғалым А.М.Мезенко «виконим» терминін ұсынып жүр).

Орыс ғалымдары Т.В.Шмелева да, В.И.Супрун де белгілі бір аумаққа бекітілген нысан атауларының жалпы «урбаноним» терминінің қанатының астына сыйятындығын атай келе, олардың нысандарына орай бөлешектенетінін де жоққа шығармайды. Мәселен, Т.В.Шмелева ойкодомонимдер мен экклезионимдерді бөле жара қарастырса, В.И.Супрун көпірлерге қатысты «урбофюроним» деген терминді алға тартып келеді. Қалай дегенде де бұл терминдердің орны бар. Десек те олардың қалқаны түпкі жүйесі сол қаланың орналасқан аумағына байланысты болуы себепті урбанонимдер шегінде қалып отыр. Қорыта келе айтарымыз, мәселе өте ауқымды екеніне көз жеткіздік. Оның тағы бір қыры - отандық, ұлттық негізде терминжасам мәселесі. Әлемдік көзқарасты елеп-екшей келе Ақмет Байтұрсынұлы қағидаларымен ұштастара келе пәнсөздерін қорыту болып отыр. Сондықтан оны түрлі бағытта жалғастыру аса маңызды. Урбанонимикалық теорияның дамуына жол аша келе, оның қазақ ғылымында толық қалыптастырып дербес түрде зерттеуге алу әлі келешектің еншісінде деп білеміз. Ең маңызды мәселе жаңа қазақ қоғамына арналған ономастикалық терминология сөздігін дайындауға кірісу болып отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Белорусская ономастика. Топонимия [Текст]: учебное пособие / Под общ. ред. А. М. Мезенко. – Минск: Элайда, 2012. – 260 с.
2. Исмагилова, Г. Х. Языковые особенности наглядно-информационной атрибутики города в рамках реализации закона о языках Республики Татарстан: на примере казанских урбанонимов [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г. Х. Исмагилова. – Казань, 2011. – 22 с. 5.
3. Мезенко, А. Виконимика как раздел топонимики: состояние, перспективы [Текст] / А. Мезенко // Nowe nazwy własne – nowe tendencje badawcze / ред. А. Cieślukowej [и др.]. – Kraków: PANDIT, 2007. – С. 379–390. 6.
4. Микротопонимия [Текст] / Отв. ред. О. С. Ахманова. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1967. – 156 с. 8.
5. НЭБ – Научная электронная библиотека eLIBRARY.RU [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://elibrary.ru>. – (Дата обращения: 01.05.2012).

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАИМЕНОВАНИЙ УЛИЦ ГОРОДА УРАЛЬСКА

Сергазыкызы Э., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - **Абдульманова А.А.**, кандидат филологических наук,
доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Статья посвящена рассмотрению проблем определения объема термина урбаноним в современной казахстанской ономастике. Автор анализирует границы этого понятия в публикациях по городской ономастике. В статье уточняется понятие урбанонима, предлагается относить к этому разряду онимов лишь названия топографических объектов. Автор считает недопустимым использование термина для обозначения названий коммерческих объектов и линейных объектов и площадей в сельской местности. В статье также анализируется употребление ряда терминов, входящих в урбанонимическое поле. Автор рассматривает проблемы использования термина ойкодомоним, подчеркивается недопустимость его употребления как синонима термина эргоним.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, собственное имя, городское онимическое пространство, урбаноним, виконим, ойкодомоним, эргоним.

ӨОК 81'19

Ы.Е.МАМАНОВТЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ

Серікбаева Ж., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
 Ғылыми жетекшісі – **Қайыров А.Б.**, филология ғылымдарының кандидаты,
 БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-техникалық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада ғалым Ы.Е.Мамановтың қазақ тілінің морфология саласына қатысты зерттеулері, әсіресе, етістікті, оның грамматикалық категорияларын зерттеудегі өзіндік өзіндік көзқарастары, тұжырымдары қарастырылады.

Кілт сөздер: морфология, грамматикалық категория, етістіктің негізі, күрделі етістік, қимылдың өту сипаты, есімше, көсемше, етістіктің шақтары, рай категориясы.

Ы.Е.Маманов – қазақ тіл білімінің әр саласынан артына құнды ғылыми мұра қалдырған көрнекті ғалым. Оның ғылыми еңбектерінің басым бөлігі қазақ тілі морфологиясының маңызды мәселелеріне арналған. Нақтырақ айтар болсақ, оның ғылыми мұрасы сөз және оның морфологиялық құрылымы, морфема, оның түрлері, шырай категориясы және оның ерекшелігі, қазақ тіліндегі көптік категориясы мен нөльдік форма мәселесі, етістік және оның категориялары сияқты ауқымды мәселелерді қамтиды. Ғалымның морфология саласы бойынша сол кезде айтылған құнды пікірлері мен ғылыми тұжырымдары күні бүгінге дейін өз маңызын жоймай, қазіргі тіл білімінің жаңа бағыттарымен, өзекті мәселелерімен сабақтасып жатыр[1].

Әрине, жоғары оқу орындарында қазақ тілі морфологиясы бойынша профессор А.Ысқақовтың «Қазіргі қазақ тілі» негізгі оқулық ретінде оқытылады. Ал Ы.Маманов еңбектерінде осы аталған оқулықта жазылған мәселелерге қосымша немесе одан өзгеше, тіпті қарама-қашы сипатта берілген пікірлер мен тұжырымдар молынан кездеседі. Ғалымның ғылымда әбден қалыптасқан, даусыз мәселелерді қайталамай, тіл білімі ғылымының қай мәселесіне болмасын өзіндік ой-пікірін, көзқарасын білдіріп, тілдік фактілерді басқа қырынан қарастырып зерделеуі оның ғылыми зерттеулерінің бір ерекшелігі болып табылады. Сондықтан оның жаңашыл ойлары қазақ тілінің функционалды грамматикасын қалыптастыруға қосылатын маңызды тұжырымдар болып саналады.

Ы.Маманов қазақ тілінде етістік формаларын лексика-грамматикалық сипатына қарай, ең алдымен, негізгі етістік және функциялық етістік деп екіге бөліп, одан кейін негізгі етістіктің өзін түбір етістіктер және модификациялы етістіктерге ажыратады. Түбір етістіктерге етістіктің негізгі лексикалық мағынасына ие болатын сөздерді, ал модификациялы етістіктерге белгілі бір қосымшалар немесе көмекші етістіктер арқылы үстеме грамматикалық мағына білдіретін етістік формаларын жатқызады.

Ғалымның етістік түбіріне байланысты айтқан ой-пікірлері мәселеге өзгеше қырынан үңіліп, тереңірек зерттеуге көмегін тигізеді. Мысалы, Ы.Маманов «Қазіргі қазақ тілі» оқулығындағы «етістіктің негізі деп – түбір күйінде тұра алатын, бұйрық райлы келер шақ етістіктің жекеше формасының II жақтағы анайы түрін айтамыз» деген анықтаманы мойындамайды. Ғалым «етістіктің негізі дегеніміз – ешбір грамматикалық формамен түрленбеген, ешбір грамматикалық категорияны қабылдамаған, яғни грамматикалық қатынасқа түспеген етістіктің түбірі» деп жаңаша анықтайды.

Ы.Маманов қазақ тілінде ең көп қолданылатын күрделі етістіктерге ерекше назар аударды. Жалпы, күрделі етістіктерді түр-түрге бөлу мәселесінде бірізділік жоқ. Жоғарыда аталған «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында күрделі етістіктің жасалуының үш

түрі берілген: 1. Есім сөздер мен көмекші етістіктен құралған күрделі етістік. *Мысалы: серуен құр, көмек бер, жәрдем ет, т.б.* 2. Негізгі және көмекші етістіктен құралған күрделі етістік. *Мысалы: ала кет, жинай сал, барып кел, т.б.* 3. Суреттемелі күрделі етістік. *Мысалы: түсінуші едік, бармақ болды, кешігіп қалған екенмін, т.б.*

Ал Ы. Маманов күрделі етістікті мағынасына қарай төрт түрге бөледі.

1. Кесімді күрделі етістік. Кесімді күрделі етістіктің алдыңғы сыңары өткен шақ көсемшенің -ып, -іп, -п тұлғасында келеді де көмекші етістікпен тіркеседі. Бұл форма іс-әрекеттің тиянақты, кесімді түрде өтетінін білдіреді. *Мысалы: алып бер, айтып жүр, жеп қой, көріп кел, т.б.*

2. Босаң күрделі етістік. Босаң күрделі етістіктің алдыңғы сыңары келер шақ көсемшенің -а, -е, -й тұлғасында қолданылады. Бұл форма сөйлеушінің іске немқұрайлы, босаң қарайтынын білдіреді. *Мысалы: ала кел, отыра кет, бере сал, жинай сал, т.б.*

3. Бейімдік күрделі етістік. Күрделі етістіктің бұл түрі мақсатты келер шақ көсемшенің -ғалы, -гелі, -қалы, -келі тұлғасы мен отыр, тұр, жүр, жатыр деген қалып етістіктерінің тіркесуі арқылы жасалады. Бейімдік күрделі етістік іс-әрекеттің басталар кезеңін және соған қимыл иесінің бейімделуін білдіреді. *Мысалы: жазғалы отыр, көргелі тұр, қайтқалы жатыр, кеткелі жүр, т.б.*

4. Қалау мәнді күрделі етістік. Алдыңғы сыңары -ғы, -гі, -қы, -кі тұлғалы қалау райлы етістік тәуелдік формада келіп, соңғы сыңары кел көмекші етістіктен болады.

Мысалы: барғым келеді, келгің келеді, айтқыңыз келеді, көшкісі келеді, т.б.

Қимылдың өту сипаты етістіктің дербес грамматикалық категориясы ретінде қазақ тіл білімінде алғаш И.Қ.Ұйықбаев еңбегінде айтылады. Ал Ы.Мамановтың сипат категориясына байланысты ойларын сараласақ, ғалым, ең алдымен, сөз мағынасына емес, сөз формасына баса назар аударғанын байқаймыз. Мұны ғалымның мына пікірінен білуге болады. «Қалып етістіктерінде шақтық форма жоқ, тек шақтық мағына бар. Қалып етістіктерінің бойындағы шақтық мағына оларға телулі шақтық мағына емес, олардың бойында шақтық мағынадан басқа, айталық, қимыл-күйді білдіру етістіктік мағына, қимылдың өту сипатын білдіру аспектуалдылық мағына, т.б. мағыналар бар». Ғалымның бұл пікірін басқа ғалымдар еңбектерінде айтылмаған соны пікір, жаңалық деуге болады.

Қимылдың өту ағымы мезгілмен өлшегенде әртүрлі болады. *Мысалы: Самат қымыз ішіп отырды. Самат қымызды ішіп жіберді. Самат қымызды іше салды. Самат қымызды ішіп қойды.* Мұның бәрі қимылдың өту сипатын көрсететін грамматикалық тұлғалар. Сонымен қатар, ғалымның көсемше тұлғалы етістіктердің қалып етістіктері мен өзге толымды етістіктер арқылы сипат категориясын жасауы туралы ой-пікірлері аналитикалық формалы етістіктер жайындағы күрделі зерттеуге негіз болған. Қимылдың жасалу кезеңдері мен тәсілдері бойынша етістіктерді жіктеуі қазіргі грамматика талаптарына толық сәйкес келмегенмен, функционалды грамматика тұрғысынан құнды пікір екендігін көрсетіп отыр.

Функционалды грамматикада қимылдың өту сипаты немесе амалдың өту сипаты деп аталып жүрген ұғым лингвистикада «аспектуальность» терминімен белгіленеді. Қалып етістіктері осы аспектуалдық мағынаны білдіруде маңызды рөл атқарады. Олар осы функционалды семантиканы білдіретін бірден бір тілдік құрал болып табылады. Қалып етістіктерінің функционалды семантикалық өріс жасаудағы қызметі функционалды грамматика мамандарының зерттеулерінде айтылып жүр.

Бұл айтылғандардан қалып етістіктері тек қана аспектуалды семантика ғана жасайды деуге болмайды. Ол басқа да функционалды семантикалық өрістерді жасауға қатынасады. Айталық, олар қимылдың өту сипатын білдіруден бұрын, ең алдымен, шақтық мағынаны білдіреді. Дәстүрлі грамматика тұрғысынан олардың құрылымдық функциясы нақ осы шақты білдіру делініп, нақ осы шақты білдіретін тілдік құрал, соның көрсеткіші ретінде қаралып жүр. Алайда бұл – біржақты пікір. Өйткені шақ

тілдік жүйеде және сөйлеуде екі бағытта қызмет етеді. Аталған етістіктер тілдік жүйеде шақ көрсеткіші болса, сөйлеуде сөйлеу бірлігі болады. Олар нақ осы шақтық мағынаны ғана білдірмейді, сонымен қатар шақтық мағынаның басқа да реңктерін беруге қызмет етеді.

Сөйлеудегі шақтық мағына функционалды грамматикада «темпоральность» деген терминмен аталады. Темпоралдылықтың функционалды семантикалық өрісін жасауда қалып етістіктерінің өзіндік орны, тиісті қызметі бар. Олар темпоралдылық категориясының мағыналық қырларын білдіретін тілдік құрал болып табылады. Демек, қалып етістіктері Ы.Маманов көрсеткендей, бір ғана категорияның тілдік көрестекіші емес, ол аспектуалды, темпоралды, сондай-ақ басқа да қызметтерде жұмсалады.

Қазақ тілінде етіс категориясы, негізінен, морфологиялық тәсіл арқылы жасалады. Әрбір етіс түрі арнайы аффикстермен сипатталады және барлық етістіктен етіс формасын жасауға болады. Ы.Маманов етістік грамматикалық категория ретінде қарап, етіс жұрнақтарын форма тудырушы қосымшалар қатарына қосады.

«Қазіргі қазақ тілі» оқулығында етістің бес түрі беріледі: негізгі етіс, өздік, өзгелік, ырықсыз, ортақ етіс. Даулы мәселе негізгі етіс жайында. «Негізгі етістің арнаулы қосымшасы жоқ, ол басқа етіс түрлеріне негіз, таяныш болады » дейді А.Ысқақов.

Ал Ы.Маманов етістің бұл түрін жоқ деп есептеп, етістер саны төртеу дейді. Ол өз пікірін негізгі етістің көрсеткіш формасының жоқтығымен дәлелдейді. «Негізгі етіс жоқ, етістіктің негізі ғана бар» дейді ғалым.

Ы.Маманов қазақ тіліндегі салт және сабақты етістіктер мен етіс категориясын бір-бірімен тығыз байланыста қарастырады. Ол өздік, өзгелік, ырықсыз етіс мағыналары салт, сабақты етістіктердің грамматикалық формаларынан туындаған семантикалық ұғым деп түсіндіреді. Ы.Маманов зерттеулерінде етіс, негізінен, объектілік, субъектілік және көп мағыналық қатынастармен сипатталды.

Ы.Маманов етістіктің болымсыз түрінің үш варианты *-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе* жұрнақтарының, *емес* және *жоқ* сөздерінің әрқайсысының өзіне тән семантикалық ерекшелігі барын аңғара білген. *Мысалы: Біздің ауылға автолавка келмеді. Біздің ауылға автолавка келген жоқ. Біздің ауылға автолавка келген емес.* Бірінші, екінші сөйлем автолавка келмегені туралы жай хабарлау түрі айтылған. Үшінші сөйлем автолавка ешқашан келмегенін баса көрсетіп тұр.

Ы.Маманов қимыл есімі туралы да пікір білдірген. Тіл білімінде іс-әрекеттің атауы ретінде берілетін сөздер «қимыл есімі», «қимыл атауы», «тұйық рай», «тұйық етістік» сияқты терминдермен беріліп жүрді. Соңғы кездерде «қимыл есімі» деген ұғым тұрақталған. Ы.Маманов қимыл есімінің тұлғалық көрсеткіштері ретінде *-у* тұйық етістік формасын, *-ғы* және *-с* тұлғалы қимыл есімдерін атайды. *-У* тұлғалы тұйық етістікті ғалым әрбір дербес қимылды білдіретін етістік сөздің атауы болып саналады дейді. Оның есімдерше түрленуіне – көптелу, септелу, тәуелдену түріне тоқталып, омонимдік қатар түзетінін айтады. Зат есімге айналған тұйық етістік тұлғалы сөздерді мағынасы жағынан үй бұйымдары, құрал-сайман аттары, мекен-жай атаулары, дерексіз ұғымды білдіретін зат есімдер деп бөліп қарайды. Тұйық етістік тұлғасының омоним болып зат есімге айналуының екі түрлі белгісін ажыратады: 1. сөйлем ішінде контекске байланысты. 2. зат есімге айналған түріне етістіктің болымсыздық формасы (*-ма, -ме*) жалғанбайды.

Мысалы, омоним болып кеткен «көсеу» сөзінің қимыл есімі тұлғасында немесе заттық мағынада тұрғанын контекст арқылы анықтаймыз. *Мысалы: көсеу ұзын болса, қолың күймейді (мақал). Күні бойы отты көсеумен болды.* Екінші сөйлемде көсеу сөзі қимыл есімі. Сондай-ақ тұйық етістік тұлғасына *-лық, -лік, -шы, -ші, -лы, -лі* жұрнақтары жалғану арқылы туынды түбір сөздер жасалатынын көрсетеді. Жалпы, Ы.Мамановтың қимыл есімдеріне берген сипаттамасы қазақ тілі грамматикасы үшін маңызды тұжырым.

Ы.Маманов рай категориясына қатысты да өзіндік пікірін білдіреді. Қазіргі қазақ тілінде райдың төрт түрі беріледі: ашық рай, бұйрық рай, шартты рай, қалау рай.

Ы. Маманов райды алтыға бөледі: ашық рай, бұйрық рай, шартты рай, қалау рай, шарттылық рай, өкініш рай. Ерекшелігі – райдың екі түрін қосады. Шарттылық рай – бір істің, қимылдың болу, болмауы екінші бір іске, қимылға байланысты екенін білдіретін етістіктің формасы. Ол болжалды келер шақ етістікке немесе өткен шақ етістікке еді көмекші етістігі тіркесу арқылы жасалады. Мысалы: жорғалар едің, төгетін едім, т.б.

Өкініш рай – сөйлеушінің не бөгде біреудің өткен кездегі бір істі істегені, не істемегені туралы өкіне сөйлегенін білдіретін етістік түрі. Ол тәуелдік жалғаулы тұйық етістікке немесе жіктік жалғаулы шартты райлы етістікке етті көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы: баруым етті, келуің етті, алсам етті, көрсең етті, т.б.

Ы.Мамановтың етістіктің категориялары ішінде кеңінен зерттегені – есімше және көсемше категориялары, олардың тұлғалық, мағыналық ерекшеліктері. Ғалым «Етістік» атты еңбегінде есімшенің бес түрін көрсетеді: өткен шақ есімше, дағдылы есімше, болжалды есімше, ниет есімше, осы шақ есімше. Ы.Мамановтың бұл топтастыруы оқулықта берілген есімше түрлеріне белгілі дәрежеде сәйкес келеді. Мысалы, дағдылы есімше осы шақ есімшеге, болжалды мен ниет есімшелер келер шақ есімшеге сәйкеседі.

Сондай-ақ ғалым есімшенің салыстыру, мөлшер мағынасындағы семантикалық реңктерін танып, функционалды-семантикалық өрістер арқылы берілуінің кейбір түрлерін көрсеткен. *Мысалы: Дастарханда нанның бір жейтіндейі қалды. Шелектің түбінде қол шаятындай су қалды.*

Ы.Мамановтың көсемше туралы айтқан тұжырымдары кейбір өзіндік ерекшеліктері болғанымен, негізінен, өзге зерттеуші ғалымдар көзқарастарымен орайлас келеді. Ы.Маманов көсемшені мағынасы мен тұлғасына қарай үшке бөледі: өткен шақ көсемше, келер шақ көсемше, мақсатты көсемше. Ерекшелігі, -ғалы, -гелі жұрнақтары арқылы жасалатын етістікті мақсатты көсемше деп атайды. Жалпы, Ы.Маманов осы шақ категориясына келгенде өзге авторлармен келісе бермейді. Ол осы шақ категориясы формасыз беріледі. Оны тек контексте ғана ажыратуға болады деп есептейді. Өйткені қимылдың, оқиғаның дәл өту мезгілін сөйлемде нақты түрде мезгіл үстеулері және нумератив атаулар мен сан есімдер тіркесу арқылы білдіре алады деп санайды.

Қазақ тілінде есімше, көсемше категориялары арқылы жасалатын шақ категориясы да Ы.Маманов назарынан тыс қалмаған. Ол шақ категориясының дәстүрлі үш түрін бөліп, әрбір шақты өз ішінен бірнеше түрге ажыратып, олардың тұлғалық, мағыналық ерекшеліктерін кеңінен жан-жақты зерттейді.

Қорыта айтқанда, Ы.Мамановтың қазақ тілінің негізгі морфологиялық категорияларын өзгеше ой елегінен өткізіп, өзіндік көзқарасы тұрғысынан сипаттап баяндауы оларды функционалды грамматика тұрғысынан зерттеудің бастамасы болды дей аламыз.

Әдебиет тізімі:

1. Ы.Е.Маманов. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы, 2007ж.

ГРАММАТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ И.Е.МАМАНОВА

Серікбаева Ж., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ

Научный руководитель – **Кайыров А.Б.**, кандидат филологических наук,
доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** В статье рассматриваются исследования И.Е.Маманова в области морфологии казахского языка и, в частности, его взгляды и концепции в исследовании глагола и его грамматические категорий.*

***Ключевые слова:** морфология, грамматическая категория, основа глагола, сложный глагол, характер протекания действия, причастие, деепричастие, времена глагола, категория наклонения.*

ӨОК 81'36

МОДАЛЬДІЛІК КАТЕГОРИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Социалова М., БҚИТУ педагогикалық факультетінің Ікурс магистранты
 Ғылыми жетекшісі –**Қайыров А.Б.,** филология ғылымдарының кандидаты,
 БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада жалпы тіл біліміндегі модальділік категориясы, оның мәні, ерекшелігі туралы ғалымдардың ой-пікірлері, көзқарастары қарастырылады.

Кілт сөздер: модальділік, модальдік мағына, эмоциональді-экспрессивті мағына, объективті модальділік, субъективті модальділік.

Модальділік категориясы қазіргі теориялық тіл білімінің күрделі мәселелері қатарына жатады. Тіл ғылымында модальділік категориясының табиғаты жөнінде әртүрлі пікірлер мен бұл мәселені шешуде сан қырынан келу кездесіп жүр. Берілген тақырыпта көптеген көзқарастардың болуына қарамастан, модальділік мәселесі, оның тілдік статусы, модальдік мағынаның түрлері мен берілу тәсілдері жайындағы сұрақтар талас туғызарлық мәселе болып қалып отыр. Қарама-қайшы пікірлер модальділік және сөйлемнің қызметіне қарай түрлері, модальділік және эмоционалды-экспрессивті мағыналардың арақатынасы, модальділіктің өзгесемантикалық құбылыстарға қатынасы деген сияқты мәселелерді шешуде де кездеседі.

Қазіргі тіл біліміндегі модальділік туралы әртүрлі тұжырымдар тек бұл мәселенің күрделілігіне ғана байланысты емес. Олар сонымен қатар бұл категорияның семантикалық мазмұны мен көлемін анықтауда әртүрлі жағынан келіп зерттеуден және модальділік қатынастың сан алуандылығынан туып отыр.

Модальділіктің негізгі мәселелерін зерттеуге үлкен үлес қосқан орыс академигі В.В.Виноградов болды. Ол бұл категорияның тілдік мазмұнын анықтады, модальділікті сөйлемнің ең басты грамматикалық белгісі деп есептей отырып, ол орыс тіліндегі модальдік қатынастың берілу тәсілдерінің ең көп кездесетін түрлерін көрсетті. Оның айтуынша, «әрбір сөйлемнің өзіндік маңызды құрылымдық белгісі ретінде модальдік мағына болады, шындыққа қатынасының көрсеткіші болады». Байқағанымыздай, В.В.Виноградов модальділік категориясын кеңінен қарастырады, яғни ол бұл ұғымның аясында сөйлемнің айтылу мақсатына қарай сан алуан түрлерін және сөйлеушінің шындық болмысқа эмоционалды қатынасын қамтиды.

Кейін В.В.Виноградовтың ізімен модальділік сөйлемнің грамматикалық категориясы ретінде сипаттала бастады. Т.П.Ломтев дербес грамматикалық бірлік ретінде сөйлемге грамматикалық категориялар тән деп санайды. Оның еңбектерінде сөз бен сөйлемнің грамматикалық категориялары арасындағы айырмашылықтар анықталған. Т.П.Ломтевтің пікірінше, сөз бен сөйлемнің грамматикалық категориялары сәйкес болмайды. Мысалы, етістіктің грамматикалық шақ категориясы бір мезгілде сөйлемнің де грамматикалық категориясы бола алмайды. Т.П.Ломтев модальділік ұғымын «грамматикалық категориялардың айырмашылықтарын білдіру құралдары етістіктің грамматикалық формаларындағы айырмашылық емес, сөйлем модельдеріндегі айырмашылық болуы тиіс» деген тұжырыммен байланысты анықтайды. Бұл тұжырымға сәйкес, түрлі модальдік мағыналар түрлі сөйлем модельдері тұлғасында білдірілсе, модальділік сөйлемнің грамматикалық категориясы болып табылады. Орыс тіліндегі модальділікті білдіру амалдары мен бұл категорияның семантикалық мазмұнын талдау нәтижесінде Т.П.Ломтев модальділікке мынадай анықтама береді: «Модальділік дегеніміз – өздерінің шығу тегі, ақиқаттығы

мен болжалдығы, өмір сүру тәсілдері бойынша, сондай-ақ ақиқатқа сенімділігінің көрсеткішінің бар я жоқ болуына байланысты ерекшеленетін қатынастардың өзіндік қасиеті». [1].

«Русская грамматика-80» оқулығында модальдік мағыналар объективті модальділік және субъективті модальділік мағыналар болып бөлінеді.

1) Объективті модальділік мағына дегеніміз – айтылған ойдың шындыққа қатынасы, яғни ақиқат мағынасы (синтаксистік ашық рай көрсеткіштері: осы шак, өткен шак, келер шак) және ақиқат емес мағынасы (синтаксистік ақиқат емес райлар: салыстырмалы, шартты, қалау, бұйрық, міндет райлары).

2) Субъективті модальділік мағына дегеніміз – сөйлеушінің айтылған ойға көзқарасы. Орыс ғалымы Г.В.Валимованың түсіндіруінше, объективті модальділіктің семантикалық мазмұны айтылған ойдың шындыққа қатынасын құрайды да, рай тұлғаларымен беріледі, ал субъективті модальділік мағынасы сөйлеушінің айтылған ойдың мазмұнына көзқарасын білдіреді де, лексикалық единицалар мен интонация арқылы беріледі.

Ғалымдардың біркатары модальділіктің мұндай екі түрінің барына қарсы пікір айтады. Мысалы, Л.М.Васильевтің ойынша, «модальділік категориясын білдіретін барлық қатынастар объективті болып келеді, яғни олар шындық болмыстың адам таныған барлық өзге қатынастары сияқты сөйлеу практикасында жинақталған, тілде көрініс тапқан» [2].

Модальділік пен модальдік мағыналардың көлемі, олардың жіктелуін анықтау туралы қызықты пікірлерді И.П.Распопов еңбектерінен табамыз. Ол «грамматикалық мағынадағы модальділік категориясы деген болмайды, сондықтан модальділік категориясы туралы емес, сөйлемнің модальділік қасиеті жайында айту керек» дейді. И.П.Распопов модальдік мағыналардың қатарына мына мағыналарды жатқызады: шындық (реалды), мүмкіндік (потенциалды), қажеттілік, қалау және бұйрық. Модальділік түсінігінен мақсат мәнді категориялар мен әртүрлі эмоционалды-экспрессивті қатынастарды алып тастайды.

Айта кететін бір жайт – бірқатар тілшілер модальділік түсінігіне әр алуан эмоционалды-экспрессивті реңктерді де жатқызады. Сонау 1950 жылдың өзінде В.В.Виноградов модальділіктен эмоционалдылықты бөліп қарау керектігін жазған еді.

Әртүрлі эмоционалды-экспрессивті мағыналар сөйлемнің модальділік қасиетіне ие бола алмайды, себебі модальділік дегеніміз – адам эмоциясының сипатын анықтау мақсатындағы сөйлем мазмұнының шындыққа қатынасы емес, ол сөйлемнің ақиқат не ақиқат еместігін анықтау мақсатындағы сөйлем мазмұнының шындыққа қатынасы.

Модальділіктің анықтамасы «сөйлемнің шындыққа қатынасы» ретінде немесе «сөйлеушінің сөйлемге қатынасы» ретінде бұл категорияны кең түсіну мен тұжырымдауға алып келеді. Бұл категорияның ішіне әртүрлі мағыналар мен қатынастар кіреді. Олардың ішінде модальдік мағынаға жатпайтындар да көп. Мысалы, модальділік мәселесіне арналған лингвистикалық әдебиеттерде «болымды және болымсыз сөйлемдер - сөйлемнің модальды түрлері» деген пікір кездеседі.

В.Г.Адмони «Болымды және болымсыз сөйлемдер сөйлемнің маңызды түрлері болып табылады. Алайда олар сөйлем мазмұнының объективті шындыққа қатынасына қарай емес, өздерінің модальдылық сипатына, ол мазмұнның шындығын, ақиқаттылығын бағалауға байланысты ерекшеленеді» деп санайды. Демек, болымсыздық модальдік мағына ретінде қарастырылмайды, себебі ол, ең алдымен, сөйлем мазмұнын объективті шындыққа қатынасы тұрғысынан сипаттай алмайды. Бұл орайда А.А.Шахматов дұрыс айтады: «Тілде болымсыздық оралым болымды оралыммен сәйкес келеді деуге болады. Мысалы, «Ол бармайды» дегенде, мен оның бармайтынын растап тұрмын. Бұл – ақиқат. Сол арқылы мен оның баратынын жоққа шығарып тұрмын».

Демек, болымдылық пен болымсыздық – предикативтіліктің көрінісі. Болымдылық пен болымсыздық мағыналары модальдік қасиетке ие болмайды, себебі олар сөйлеушінің объективті шындыққа қатысын білдірмейді. Болымдылық пен болымсыздық сөйлемдегі модальдік қатынастардың мазмұнын өзгертпестен модальділіктің кез келген түрінде болуы мүмкін.

Тіл білімінде «сөйлемнің қызметіне қарай түрлері – модальдік мағынаның түрлері» деген көзқарастар да айтылып жүр. Сөйлемдердің қызметіне қарай бөлінуі коммуникативті принципке негізделетіні белгілі. Сондықтан айтылу мақсатына қарай хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты болып бөлінетін сөйлемдерді модальдік мағына деп есептейтін ғалымдарының пікірлері қате. Себебі сөйлемнің қызметіне қарай түрлері әртүрлі модальдік мағыналарды білдіруі мүмкін. Модальділіктің анықтамасы сөйлемнің айтылу мақсатына қарай анықталмайды, себебі сөйлемнің бір ғана коммуникативті түрі әртүрлі модальдік мағыналарды білдіруі мүмкін.

Түркі тіл білімінде де сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай топтастыру бірізді емес. Мысалы, А.Н.Кононовөзбек тілінде сөйлемдерді коммуникативті қызметіне қарай хабарлы, сұраулы, лепті, модальды деп бөледі. Модальды сөйлемдерге бұйрық, калау, шартты, міндеттілік мәнді сөйлемдерді жатқызады.

Азербайжан ғалымы Ф.Р.Зейналов «түркі тіліндегі модальділік түсінігі сөйлеуші арқылы шындықты, мүмкіндікті, қажеттілікті, болжалдылықты анықтайтын сөйлем мазмұнының ақиқат шындыққа қатынасын білдіретін грамматикалық мағыналар жиынтығын кұрайды» деп, модальдік мағыналар аясын өте дәл белгілейді.

Н.Г.Агазадеенбегінде модальділік мәселесі тереңірек зерттелген. Оның бірден-бір зерттеу объектісі – модальділікті білдірудің грамматикалық тәсілдерінің бірі етістіктің райлары. Ол «модальділік – грамматикалық категория ретінде синтаксистік қасиетке ие, ал етістік тұлғасының өзгеруі арқылы модальділікті бейнелейтін рай категориясы морфологиялық категория болып табылады», - деп жазады[3]

Алайда қазақ ғалымы Ж.Әмірова «модальділік тілімізде баяндауыштық тұлғалар арқылы ғана көрініп қоймайды. Ол сөйлемде түрлі қыстырма сөздер енгізу арқылы да беріледі», - дейді. (4). Демек, модальділік категориясы аффикстік тәсілдермен қоса, лексика-грамматикалық амал-тәсілдер арқылы көрінеді. Соның арқасында кейбір жеке мәнді сөздер сөйлеуде модальдік мәнге ие болады да, ол қасиет сол сөздерге тұрақтала бастайды. Мысалы, қазақ тілінің академиялық грамматикасында «қазақ тіліндегі модаль сөздердің қолданылуындағы басты бір ерекшелік – олардың көпшілігі бүгінде әртүрлі модальдік мағынада жұмсалғанымен, өздерінің әуелгі тура мәнінен әлі толық ажырамаған», - делінген. Себебі олардың көпшілігі қазір сөйлеушінің сөйлемде айтылған хабарға деген қатынасын білдіретін тұрақты тілдік единица ретінде де, сонымен қоса негізгі лексикалық ұғымында да қолданылады. Ондай сипат қазақ тіліндегі *сынды, сияқты, рас, тәрізді, керек, жөн, мүмкін, болар*, т.б. осы типтес біраз модаль сөздерге тән.

Ғалым О.Төлегенов «модальділік дегеніміз – сөйлем мазмұнының шындыққа қатынасы және сөйлеушінің сөйлем мазмұнына көзқарасын білдіретін функционалды-семантикалық категория» деген анықтама беріп, модальдылықтың жасалу тәсілдерін үшке бөледі: 1. Фонетикалық тәсіл (интонация арқылы)

2. Лексика – грамматикалық тәсіл (етістіктің рай категориясы арқылы).

3. Лексика – семантикалық тәсіл (көмекші сөздер арқылы).

Р.С.Әміровбұл турасында «пікірдің болмысқа қатынасын білдіретін тұлғалар – объективті модальдік тұлғалар деп аталады да, пікірге сөйлеушінің қатынасын білдіретін тұлғалар субъективтік модальдік тұлғалар деп аталады», - дейді[5].

Модальдік мағына тілде түрлі жолдар арқылы беріледі. Солардың бірі – етістіктің модальдік құрылымдары арқылы берілуі. Етістіктің модальдік құрылымдарының модальдік мағына білдіру қызметіне алғаш назар аударған академик

В.В.Виноградов болатын. Онымен пікірлес қазақ ғалымдары да етістіктің модальдік құрылымдарының табиғатына көңіл бөлді. Мәселен, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, М.Балакаев, И.Маманов, О.Төлегенов, А.Ысқақов, Н.Оралбаева, т.б. ғалымдардың еңбектерінде модальділік категориясы мен етістіктің модальдік құрылымдары жайында түрлі пікірлер айтылады.

Сонымен, модальділік, ең алдымен, сөйлемде көрінеді. Сөйлем модальділігі қазіргі лингвистикада тілдің негізгі категориялары қатарына жатады. Ол барынша айқынырақ түрде рай категориясының синтетикалық және аналитикалық тұлғалары білдіретін мағыналық реңктері арқылы беріледі. Сонымен қатар ол сөйлемнің модальды-қыстырма мүшелері арқылы да беріледі, ол тәсілдер синтаксистік қызмет атқару барысында анықталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М., 1992, 205б.
2. Васильев Л.М. Модальные слова в их отношении к структуре предложения. – В кн.: Синтаксис и интонация. Уфа, 1993. 56б.
3. Агазаде Н.Г. К вопросу о категории наклонения и модальности в азербайджанском языке. Баку, 1993. 5б.
4. Әміров Р.С. Әмірова Ж.Р. Жай сөйлем синтаксисі. – А. 1998. 95б.
5. Төлегенов О. Жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері. - А. 1968. 21б.
6. Әміров Р.С. Жай сөйлем синтаксисі. – А. 1983. 52б.

КАТЕГОРИЯ МОДАЛЬНОСТИ И ЕГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Социалова М., магистрант II курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель – **Кайыров А.Б.**, кандидат филологических наук,
доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматриваются мысли и взгляды ученых на категорию модальности общего языкознания, ее значение и особенности.

Ключевые слова: модальность, модальное значение, эмоционально-экспрессивное значение, объективная модальность, субъективная модальность.

УДК 336. (075)

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЖИВОТНОВОДЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ (НА МАТЕРИАЛЕ МОНГОЛЬСКИХ И ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ)

Сумьянова Н.Б., магистрант II курса института калмыцкой филологии и востоковедения Калмыцкого государственного университета имени Б.Б. Городовикова
Научный руководитель – **Мушаев В.Н.**, доктор филологических наук, профессор
Калмыцкого государственного университета имени Б.Б. Городовикова

Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, г.Элиста

***Аннотация:** С родным языком каждое следующее поколение получает лингвокультурный код, формирует национальный менталитет. Для межкультурной коммуникации необходимо знать особенности национального понимания действительности и способа восприятия действительности.*

***Ключевые слова:** ат, лингвокультурология, лексема, мөрн, паремия.*

Люди видят сам мир или модель мира сквозь призму культуры и языка? Вопрос взаимосвязи языка и культуры является одной из наиболее актуальных проблем современности, исследованием которой занимается лингвокультурология, изучая языковую систему в связи с культурой, национальным менталитетом народа как комплексно, так и изучая частные аспекты национальной языковой картины мира, к которым относится животноводческая терминология.

Как известно, каждый этнос обладает определенным набором лексических единиц для обозначения животных и процессов, связанных с их хозяйственным использованием.

Содержательные единицы языка образуют лингвокультурный код – систему взаимосвязанных значений, отражающих, специфические, исторически обусловленные мировосприятие и миропонимание, присущие определенному языковому сообществу. Носитель языка формирует свое видение мира не только на основе самостоятельной переработки своих мыслей и переживаний, но и в рамках закрепленного в языке культурного опыта его языковых предков. Можно сделать предположение, что у каждого этнического общества существует своя определенная система животноводческих терминов, сложившаяся в исторически обозримом отрезке времени и пространства.

Язык называет то, что есть в культуре, а также сам развивается в культуре. Исследование национально-культурной специфики языка в рамках лингвокультурологического аспекта исследования значения слова предполагает не только выявление и описание национально-культурных сем в парадигме объяснительной лингвистики, но и их лексикографическую фиксацию. Культурно-специфические семантические особенности языковых единиц, которые отражают национально-культурный фрагмент языковой картины мира, позволяет выявить семантический анализ. Учитывая, что особую роль в познавательных процессах играет метафора, посредством которой наиболее наглядно отображается национальная специфика мировосприятия, важным является описание возможных моделей метафорического осмысления действительности представителями разных этносов.

В данной статье мы рассмотрим паремии слов «*мөрн*» и «*ат*» в калмыцком и татарском языках в качестве лингвокультурологического анализа.

Рассмотрим паремиологический материал лексем «мөрн» в калмыцком языке и «ат» в татарском языке. Паремиологическое поле лексемы составляют пословицы,

поговорки, крылатые выражения, фразеологизмы, идиомы, идиоматические словосочетания.

В пословицах заключена народная оценка жизни, которая согласовывалась с образом жизни и мыслями многих людей. В них отражено мировоззрение общности, закреплёны знания об окружающем мире, передаваемые от поколения к поколению.

Анализ паремий в калмыцком языке.

Нами выявлены следующие паремии на основе изучения фольклора калмыков.

В таблице 1 представлен семантический анализ паремий слова **мөрн** и его синонимов в калмыцком языке:

Таблица 1

№ пп	Паремия	Семантическое значение
1.	Эр залуһин чеежд эмэлтэ хазарта мөрн багтна. – В душе настоящего мужчины помещается конь с седлом.	Большой, широкий. Широта души. Целостность образа как такового
2.	Эр күн нег үгтэ, эр мөрн нег ташурта. – Настоящему мужчине достаточно одного слова, хорошему коню достаточно одной плети.	Сообразительный, умный
3.	Сән залу зарһд унсн, цаһан мөрн бальчгт унсн мет. – Хороший мужчина, попавший в суд, то же, что и белая лошадь, попавшая в грязь.	Имеющий достоинство, честь
4.	Сән залу – нутгин төлә төрдг, сән мөрн эзни төлә төрдг. – Хороший мужчина рождается для славы родины, а хороший конь для хозяина.	Предназначение, миссия
5.	Күлг ижлән хээдг, күн һазран сандг. – Конь всегда скучает по своему табуну, а человек по родине.	Имеющий чувство принадлежности общности
6.	Ижлән салсн мөрн цуурмтха, иньгән салсн күн шуукрмтха. - Лошадь, отбившаяся от табуна, ржёт, человек вдали от любимой тяжело вздыхает	

Анализ паремиологического поля лексемы **«мөрн»** показывает, что национальное самосознание калмыков выделяет важными нижеперечисленные признаки:

- целостность образа (коня) как такового;
- умный, сообразительный;
- имеющий достоинство, честь;
- наделённый миссией, предназначением;
- имеющий чувство принадлежности общности.

Из двух лексем **«мөрн»** и **«күлгн»** в значении **«лошадь»** наиболее распространенной является **«мөрн»**.

В языковом сознании калмыков **«мөрн»** это животное, которое рождается с предназначением, наделённое разумом, достоинством, чувствами подобно человеческим. Сравнение с человеком говорит нам о некоторой степени очеловечения **«мөрн»**. Лингвокультурологический аспект описания слова **«мөрн»** содержит характеристику животного и признаки, свойственные **«мөрн»** как разумному существу.

Анализ паремиологического поля лексемы **«ат»** в татарском языке показывает, что национальное самосознание татар выделяет важными нижеперечисленные признаки:

- радость, возможность;
- способный заслужить добрую память;
- благосостояние. Надежда на лучшую жизнь.

Анализ паремий в татарском языке.

В таблице 2 представлен семантический анализ паремий слова **ат** и его синонимов в татарском языке:

Таблица 2

№ пп	Паремия	Семантическое значение
1.	Сабан туге атлыныкы, туй –тунлынкы. - Сабантуй тому, у кого конь, свадьба тому, у кого есть шуба.	Радость. Возможность радоваться празднику (жизни) в полной мере.
2.	Ат алу – заслужить доброе имя	Оставить о себе память подобно памяти, оставленной лошастью
3.	Ат калдыру – оставить после себя доброе имя	
4.	Ат бәясе – высокая цена	Дорогой.
5.	Ат юк, арба юк, аннан калган бар да юк – ни коня, ни возу, ничего нет	Благосостояние. Надежда на лучшую жизнь.
6.	Атлы барып, жәяү кайту – надежды не оправдались	

В языковом сознании татар **«ат»**— это помощник человека, «проводник» в более обеспеченную жизнь, мерило благосостояния человека, заслуживающий того, чтобы о нём хранили добрую память.

Лингвокультурологический аспект описания слова **«ат»** представляется нам характеризующим качества животного и то, как живёт человек, обладающий им.

Таким образом, подводя итоги, можно сделать вывод о том, что лексемы **«мөрн»** и **«ат»** распространены в языках, однако наделены отличающимися лингвокультурными значениями при общей значимости в обеих культурах. В калмыцком языке мы остановились на пословицах, тогда как в татарском языке и на фразеологизмах. В калмыцком языке присутствует синоним «күлгн» слову «мөрн».

Мы нисколько не претендуем на полноту и завершенность исследования, в данной статье предпринята лишь попытка исследования лингвокультурологического аспекта двух лексем из всего многообразия животноводческой терминологии калмыцкого и татарского языков.

Список литературы:

1. Бордаев Э.Ч., Джаминова Р.А, Каляев А.Л. и др. Под ред. Муниева Б.Д. Калмыцко-русский словарь. Элиста, 1977. 765 с.
2. Бардаев Э.Ч., Бадмаева В.Н., Пюрбеев Г.Ц., Муниев Б.Д., Мучкаева Н.В., Мушаев В.Н. Фразеологический словарь калмыцкого языка. Элиста, 2019. 284 с.
3. Грамматика калмыцкого языка. Элиста: Калмыцкое книжное изд-во. 1983. 335с.
4. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. Казань, 1967. Т. 3. 1013 б.
5. Маклакова Е.А. Лингвокультурологические аспекты семантики имени собственного. Язык и национальное сознание. – 2011. Вып. 17. С. 104.
6. Сафиуллина Ф. С. Татарско-русский фразеологический словарь. Казань, 2001. 335 с.
7. Тодаева Б.Х. Пословицы, поговорки и загадки калмыков России и ойратов Китая. Элиста, 2007. 838 с.

УДК 336. (075)

ТЫҢДАП ТҮСІНУ АРҚЫЛЫ ШЕТ ТІЛДІ МЕНҒЕРТУДІҢ ТИІМДІЛІГІ ЖАЙЫНДА

Түркменбаева А.Ж., БҚИТУ педагогика факультетінің ІІ курс магистранты
Ғылыми жетекшісі – **Бисималиева М.К.**, филология ғылымдарының докторы, БҚИТУ
профессор

Батыс Қазақстан инновациялық-техникалық университеті, Орал қ.

***Аннотация:** Қазіргі кезде ағылшын тілін меңгеруде (есту, тыңдау, оқу арқылы) оқу фильмдерін көру, ұнтаспалар тыңдау және тағы басқа мүмкіншіліктері өте көп. Шетел мамандарының сөйлеуімен жазылған ұнтаспалар, бейнефильмдер көптеп саналады. Тыңдау қабілетін ұнтаспа көмегімен дамыту үшін арнайы бейнежаттығулар мен аудиомәтіндер қажет. Осы орайда мәтінді тыңдау, оқып отырудың мәні зор.*

***Кілт сөздер:** тыңдалым, құзіреттілік, халықаралық деңгей, тілдік қарым-қатынас, заманауи әдіс, тыңдау, сөйлеу табиғаты.*

Бүкіл Еуропада ең танымал және сұранысқа ие тілдердің қатарында ағылшын тілін атауға болады. Бұл тіл қазіргі уақытта Еуропалық Одақ өкілдігінің ресми тілі болып табылады, сондай-ақ ең жоғары деңгейде түрлі келіссөздер жүргізу үшін жиі қолданылады. Сонымен қатар, бұл тіл көбінесе бизнес - жобаларды жүзеге асыру үшін қолайлы саналады. Бір ұлт үшін де, ұлтаралық қарым-қатынас үшін де пайдаланылып келеді. Халықаралық деңгейдегі шараларды атқару немесе сондай деңгейдегі жобаларды талқылау барысында ағылшын тілін білу әр түрлі елдер мен ұлт өкілдері арасындағы қарым-қатынас үшін бірден-бір құрал болып табылады. Қазіргі әлемде ағылшын тілін білмей-ақ ештеңе жете алмайтынын түсінетін кез келген заманауи адам үшін тілдік құзіреттілік маңызды мәселе болып табылады және бұл әлемдік тілдерді үйренуге түрткі болады.

Соңғы жылдары тілді меңгеруде дұрыс тыңдалым проблемасы психологтардың, психолінгвистер мен әдіскерлердің назарына ие болып жүр. Осы күрделі процесті зерделеуде бүгінгі таңда айтарлықтай теориялық ізденіс жүргізілуде. Алайда қазіргі уақытқа дейін оқыту практикасында қолданылған тәжірибе онша көп емес.

Рецептивті ауызша сөйлеу (тыңдау) жедел ауызша сөйлеумен біртұтас физиологиялық және психологиялық табиғатқа ие. Алайда, ауызша сөйлеудің осы жақтарының әрқайсысы өз ерекшелігі бар, әртүрлі іскерлікті болжайды, оларды шешу үшін арнайы тәсілдер мен әртүрлі әдістемелерді талап етеді.

Жалпы тыңдалым қарым-қатынас негізін құрайды, одан ауызша коммуникацияны меңгеру бастау алады. Тыңдау дегеніміз – бұл қабылданатын дыбыстарды саралау, оларды мағыналық кешендерге біріктіру, тыңдау кезінде оларды есте сақтау, ықтимал болжауды жүзеге асыру және қарым-қатынас жағдайына байланысты қабылданатын дыбыстық мақсатты түсіну іскерлігінен құралады.

Тыңдауды оқыту мәселесі ағылшын тілін оқытудың заманауи әдістемесіндегі ең өзекті тақырыптардың бірі болып табылады, өйткені тыңдаусыз сөйлеу мүмкін емес, себебі бұл екі жақты процесс. Тыңдауды дұрыс бағаламау оқушылардың тілдік дайындығына теріс әсер етуі мүмкін. Тыңдау ұғымы дыбысты сөйлеуді қабылдау және түсіну процесін қамтиды. Сондай – ақ, тыңдалым-сөйлеу қызметінің өте қиын түрі екені белгілі. Аудиториялық дағдылардың қалыптаспауы қарым-қатынастың бұзылуының себебі болып табылады.

Жалпы, тыңдалым ауызша коммуникативтік қызметтің құрамына кіретін әрекет ретінде өндірістік, қоғамдық немесе жеке қажеттіліктерге бағынышты кез келген ауызша қарым-қатынаста қолданылады.

Сондай-ақ, сөйлеу кезінде әрбір сөйлеушінің кері байланысы ретінде тыңдау сөйлеуге өзін-өзі бақылауды жүзеге асыруға және сөйлеу ниеті дыбыс түрінде қаншалықты дұрыс іске асырылатынын білуге мүмкіндік береді. Әрине, тыңдалым адамның қажеттілігін немесе оның қызметінің сипатын көрсететін өзінің уәжі бар коммуникативтік қызметтің жеке түрі болуы мүмкін. Мұндай рөлде ол, мысалы, фильм, телебағдарламаларды көру, радио және т. б. тыңдау кезінде. Осы жерден тыңдауды оқыту проблемасының маңыздылығы мен өзектілігі айқын.

Негізгі жалпы білім берудің мемлекеттік білім беру стандартына сәйкес оқушылар түсінуі тиіс:

- қысқа, күрделі емес түпнұсқалық мәтіндердің негізгі мазмұнын түсіну (ауа райы болжамы, теле/радио бағдарламалар, вокзал/әуежайдағы хабарландыру) және маңызды ақпаратты бөлу;

- сөйлеудің әртүрлі коммуникативтік түрлеріне (хабар/әңгіме) жататын күрделі емес мәтіндердің негізгі мазмұнын түсіну; ;

- қайта сұраңыз, қайталаңыз.

Зерттеу проблемасы мемлекеттік білім беру стандартының талаптары арасындағы тыңдалым дағдылары мен шеберлігінің қалыптасу деңгейіне және ағылшын тілін оқытудың орта кезеңінде тыңдалымға оқыту бойынша қарапайым және тиімді әдістемелердің жоқтығына қарама-қайшылық болып табылады.

Қазіргі кезде ағылшын тілін меңгеруде (есту, тыңдау, оқу арқылы) оқу фильмдерін көру, ұнтаспалар тыңдау және тағы басқа мүмкіншіліктері өте көп. Шетел мамандарының сөйлеуімен жазылған ұнтаспалар, бейнефильмдер көптеп саналады. Тыңдау қабілетін ұнтаспа көмегімен дамыту үшін арнайы бейнежаттығулар мен аудиомәтіндер қажет. Осы орайда мәтінді тыңдау, оқып отырудың мәні зор. Тыңдауға үйренуді сөйлеумен бетпе-бет отырып тыңдаудан бастаған жөн [1, 45]. Аудиториялық сабақтарда оқытушының сөйлеуі, бейнефильмді көрсете отырып, оқытушының оқуы оқушы үшін үлкен өнеге, үлгі болады. Ауызша сөйлеуге үйрету шетел тілім оқытудың ең қиын аспектісі болып саналатындықтан, ең негізгі мақсат — естігенін түсіне білуге үйрету. Түсінуді тексерудің ең басты бөліктерін — сурет арқылы, екіншіден — жазбаша жауап беру арқылы жүргізуге болады. Мәселен, көріп біткен фильм бойынша төмендегідей жұмыс түрлерін орындауға болады:

1. Жазбаша жоспар құру, мәтінге ат қою, сөз тіркестерін жазу.
2. Ауызша мәтіннің қысқаша мазмұнын беру, толық мазмұнын беру.
3. Бір кейіпкерді таңдап, диалог құру.

Жұмыстың мұндай түрі ағылшын тілін тыңдап түсіне білу мен сөйлеуге үйретеді. Ағылшын тілін тыңдап түсіне-білуге үйрену үшін тек ұнтаспа ғана емес, сонымен бірге бейне-фильм және диафильмдердің көмегіне сүйенуге болады. Ағылшын тілінде тыңдап түсіну қабілеттері дамып жетілгеннен кейін, радиобағдарламаларды тыңдауға немесе көркем және деректі фильмдерді көрсету арқылы оқушылардың білімдерін нығайтуға болады [2, 79].

орыта айтқанда, тыңдалым-сөйлеу қызметінің күрделі түрі, тыңдалым қиындықтарымен байланысты өз ерекшеліктері бар. Сондай-ақ, тыңдалым процесінің өзге тілді мәтінді қабылдау, тану және түсіну сияқты өзінің белгілі бір психофизиологиялық механизмдері бар. Аудиттеуге оқыту процессінің мақсаты мен мазмұны, шет тіліндегі мәтіндердің әр түрлі түрлері бар. Тыңдаудың әр түрлі әдіскерлер әзірлеген оқыту үшін жаттығулар жүйесі бар [3, 55]. Бұл жүйелерді қарап, олардың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға болады. Екі жүйеде да жаттығулар екі түрге бөлінеді: дайындық және сөйлеу; бірінші жүйеде сөйлеу жаттығулары мәтінді тыңдағанға дейін, уақытта және кейін жаттығуларға бөлінеді; Екінші жүйеде сөйлеу жаттығулары ішінара басқарылатын тыңдауды оқыту үшін жаттығуларға, басқарылмайтын тыңдауды оқыту үшін және мағыналық қайта

өңдеу және есту арқылы қабылданған ақпаратты бекіту дағдыларын дамыту үшін жаттығуларға бөлінеді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Бегазова М.Ж. Шетел тілі сабағында білім алушылардың коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру жолдары //Мектептегі шет тілі. — 2011. -№ 4. – 28-31-б
- 2.Гальскова Н.Д., Гез.Н.И Теория обучения ин.яз.: лингводидактика и методика/ учебное пособие для студентов лингвистических ун - тов и фак. ин.яз. высш.пед.учеб.заведений. – М.:Издательский Центр «Академия», 2004.
3. Методика обучения иностранным языкам в начальной и основной общеобразовательной школе: учебное пособие для студентов педагогических колледжей (под.ред. В.М. Филатова) / Серия «Среднее профессиональное образование». – Ростов н/Д: «Феникс», 2004.

СТРУКТУРНЫЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОВ НЕФТЕГАЗОВОЙ СФЕРЫ

Туркменбаева С. Р., магистрант II курса педагогического факультета ЗКИТУ
 Научный руководитель - **Бисималиева М. К.**, доктор филологических наук,
 профессор ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В настоящее время очень много возможностей для изучения английского языка (посредством слухов, прослушивания, чтения), просмотра учебных фильмов, прослушивания дегустаций и других. Унтаспалар иностранных специалистов началась с приветственного написано, много видеофильмов. Для развития способности слушать с помощью деки необходимы специальные видеозаписи и аудиотеки. В этой связи большое значение имеет прослушивание и чтение текста.

Ключевые слова: аудирование, компетентность, международный уровень, языковое общение, современный метод, природа звучания, речи.

УДК 336.(075)

ТАРИХҚА ҰЛЫ ТАҒЫЗЫМ

Хайратова А.Қ., БҚИТУ педагогикалық факультетінің 1 курс студенті
 Ғылыми жетекшісі – **Мулдашева С. Б.,** филология ғылымдарының кандидаты,
 БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал

Аннотация: 27 қаңтар - Холокост құрбандарын еске алу күні, яғни Холокост (грек тілінен аударғанда "өртеу құрбаны") - германиялық нацистердің 1933-1945 жылдары жүргізген еврейлерді жою операциясы. Бұл күнді бүгінде әлемнің бірнеше елі атап өтеді. Лагерь жұмыс істеген 5 жылдың ішінде мұнда 28 ұлттың 1,5 миллион адамы қаза болған. Кей дереккөздерге сенсек, 12 жыл ішінде төрт миллионға жуық адам өлтірілген. 75 жыл бұрын нацистердің миллиондаған адамды өлтірген және азаптаған Освенцим ажал лагерінің сұмдығына үңілеміз.

Кілт сөздер: Аушвиц, Освенцим, эшалон, Циклон Б, газ камерасы, крематорий, марк, қасапхана, барак, ярус, қантышқақ ауру.

Германияны 1933-45 жылдар аралығында билеген нацистер режимі әсіре неміс ұлтшылдығы, расизм, милитаризм, жеке басқа табынушылық, және зорлық-зомбылықты насихаттаушылықтың бір қоспасы іспетті еді. 1939-жылы батыс Польшаны басып ала салысымен нацистер дереу өз отаршылдығының жоспарын жүзеге асыра бастады. Германия отаршылдығына "өмір сүруге керекті кеңістікті" босата бастады. Онысы Орал тауларына дейін созылған еді, жоспар бойынша. Германияның аннексиясына ұшыраған Польшаның бөліктері нацистік полиция басшысы - Генрих Гимлердің және соның атышулы ЭсЭс ұйымы басқаруына берілді. 1940 жылы поляктардың бейбіт азаматтары - ғалымдары, саясаткерлері, дінбасылары, белді мамандары қамалған лагерь Освенцим қалашығы маңында құрылады [1].

1941 жылы "Освенцим 2 - Биркенау" лагері салынады. Гитлердің "Европадағы еврейлердің проблемасын біржолата шешу" бағдарламасы аясында бұл лагерь Франция, Голландия, Австрия, Венгрия, Словакия, Греция, Италия және нацистер бақылауындағы Европаның өзге де елдерінен жиналып әкелінген еврейлердің, жалпы саны бір миллионнан астам адамның өмірін жалмады. Германияға жұмыс күші жетпей жатты. Польшада қанат жайған небір мықты компаниялардың өндірістерінде ауыр жұмыс істеген сол тұтқындардың өмірін аяған ешкім болған жоқ. Нацистер соларды "жұмысқа салып өлтіру" деген терминді қолданатын болған. Германияның ғалымдары мен дәрігерлері тұтқындарға түрлі тәжірибе жасап жатты. Неміс компаниялары газбен тұншықтыратын камералар мен крематорийлерді жабдықтау үшін бір - бірімен бәсекелесіп жатты.

Аштық көрген тұтқындар малға айналып кетудің алдында тұрды. "Мен аштық себепті адам кейпімнен айырылып қаламын ба деп қорықтым. Мал болып кету үшін 6-7 ай жетіп жатты. Кейбір адамдар шынында да мал секілденіп кетті. Бірақ толығымен мал болып кеткен жоқ. Ең бастысы тамақ еді. Бірақ бір-бірін тамақ үшін өлтіргендер болмады", - деп еске алады Освенцимның бір бұрыңғы тұтқыны [2].

Бұл қасапханаға күн сайын 10 эшелон адамды төгіп отырған. Әр эшалонда кемі 40-50 вагон болса, әр вагонда 50-100 адам деп есептей беріңіз. Фашистердің еріккені соншалық, бір вагонға қанша адам сияды екен дегенге бәс тіккен. Бір жолы вагонға сөйтіп 120 әйелді сыйғызып жібереді. Пойыз бірнеше күн жүргенде адам өлсе де, ол құламай, тікесінен тік тұрған күйі тірілермен бірге жеткен. Қыста вагонда жылыну үшін сідігін ішкен.. Қайбір жылы бір пойызға осындай 3000 әйелді тиемей ме? Үш күн

жол жүріп келгенде, есікті ашса, алты-ақ әйел тыныс алып жатыр дейді... Содан келген адамның бәрін сыйғызар орын жоқ. Сол үшін көбі вагондарынан түсе сала бірден газ камерасына жөнелтілді. Әр камераға 1600-1700 адам әрең сыйса, демек сонша өлік дайын. Өлім фашистер үшін өте арзанға түсті деп едім ғой, себебін айтайын.

Газ камерасында қолданған Циклон-Б деген у негізі тышқандарды қыруға арналған. Өлі де шығарады,. Өндірісі өте арзан. Әрі бар-жоғы 4 келісі мың адамды өлтіруге жеткен. Сосын осы тақырыпқа арналған қандай фильмді қарасаңыз да, газ камерасына кіргенде адамдар бірер минут қиналады да тырайып қалады ғой. Шын өмірде әлгі газдан адам ішінен жанып жатқандай әсермен аузы-мұрнынан қан кетіп, 20 минут азаптанып барып өлген. Сонда фашистер таңдаған у өте арзан, өзі өнімді, әрі азапты боп тұр ғой... Енді ол өліктерді крематорий пештеріне жаққан. Аушвицтің 30 пешінде күніне кемі 5000 мәйітті шытырлатып жағып отырған дейді. Үлгермеген кездері адамдар өзінің өлім кезегін газ камерасының алдында 6-12 сағат күтіп қалатын болған. Үлгермегенде, орманның ар жағындағы орларда адам өртеген. Бұдан қарқынды түсіруге болмайды. Енді бұл адамды өндірістік көлемде өлтіретін зауыт қой...

Сонда тұтқындар үшін ең тамаша жұмыс қандай болды деп сұрарсыз.. Боқ тазалау. Әжетхананың тесігінен кіріп, нәжісті күреген. Неге тамаша жұмыс? Біріншіден, қыста жылырақ. Екіншіден, қатты сасығандықтан, ондай жұмысшыларды ең қатал деген күзетшілердің өзі ұруға жиіркенген. Болды. Айтпақшы, фашистердің бәрін мүлтіксіз ойластырғанына дәлел - адамның боқтарын алып цистерналарға жиып, одан биогаз өндірген. Әкімшілік ғимараттарды сол боқпен жылытқан. Ал тонналаған адам күлін көлдердің ортасына барып төккен немесе бақшасына сепкен. Сол бақшадан шыққан қияр-қызанақтан салат жасаған дегендей. Аа, иә, ұмытып барамын, крематорийде қандай ыстық болса да, адам бірден күлге айналып кетпейді. Сүйек қаңқаларды балғамен ұрып, одан әрі үгіту үшін арнайы төрт барак салып, тұтқындар сонымен айналысқан [3].

Ендігі мынаған назар аударсаңыз 20 мың адамға екі әжетхана, әрқайсысында 8 ойықтан, екі жуынатын жерден келген. Ол ол ма, әр адамға күніне 2 рет және әрқайсысында 40 секундтан ғана уақыт берген. Дәрет сындыруға да, жуынуға да. Тамақты онсыз да аз беретіні түсінікті, енді баракқа барып жатайын десең, бұрын 52 жылқы сыйған атқораға мың адамды жатқызған. Ол да іргетассыз. Сыз ұрады. Бүрге қаптаған. Ол аздай, түнде адам етін жеп үйренген егеуқұйрықтар келіп, әлсіздердің жұмсақ жерін - асқазанын, құлағын, бетін кеміріп кетеді.

Неге бұл азапты көре тұра ешкім қашпаған десеңіз, лагерьден жылына 600 рет адам қашпақшы болған. Егер адам қашса қасындағы жатырған тұтқындардың барлығы бірдей өлім құшқан.

Соғыстың аяқталуына үш жарым ай қалғанда Совет әскері келеді. Лагерьде 5000 адам ғана тірі қалғанын көреді. 60 мыңдай адамды нацистер батыста жатқан өзге лагерьлерге айдап әкетіпті. Айдап әкетілген тұтқындардың біразі жолда өледі.

Аушвиц - Освенцимде қызмет атқарған 6,5 мың ЭсЭс күзетшісінің тек оннан бірі ғана сотқа тартылды. Освенцимнің басшысы болған Рудольф Хёсс 1947-жылы дарға асылып жазаланды [4].

Осылайша фашистер жер бетінде Тозақтың мини үлгісін жасаған. Бұл – адамзат үшін тәкаппарлық қандай қасірет екенін ұғындаратын жер. Ал қазіргі кейбір жастарымыз немістер бізді жаулап алғанда ғой шіркін, бір-бір Мерседес мініп жүрер едік дейді. Осының барлығы тарихты егжей-тегжейлі оқып зерттемегендіктен дер едім...

Освенцим қасіреті жайында тірі қалғандар ауызынан естіп біліп отырмыз. Бірақ трагедияның шынайы тұңғығын сол камераларда газбен тұншығып өлгендер ғана білетін шығар...

Әдебиеттер тізімі:

1. http://www.bbc.co.uk/kazakh/highlights/story/2005/01/050128_auschwitz_story.shtml
2. http://www.bbc.co.uk/kazakh/highlights/story/2005/01/050128_auschwitz_story.shtml
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

НИЗКИЙ ПОКЛОН К ИСТОРИИ

Хайратова А.К., студентка 1 курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель – **Мулдашева С. Б.** кандидат филологических наук,
доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: 27 января - День памяти жертв Холокоста, или Холокост (по-гречески «горящая жертва») - операция немецких нацистов по уничтожению евреев в 1933-1945 годах. Этот день отмечается сегодня в нескольких странах мира. За пять лет существования лагеря здесь погибло 1,5 миллиона человек 28 национальностей. По некоторым оценкам, за 12 лет число погибших составило около четырех миллионов. Мы смотрим на ужасы лагеря смерти Освенцим, где нацисты убили и пытали миллионы людей 75 лет назад.

Ключевые слова: Аушвиц, Освенцим, эшалон, Циклон Б, газовая камера, крематорий, марк, барак, ярус, болезнь дизентерия.

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ «КОНЦЕПТ» ҰҒЫМЫ ТУРАЛЫ

Халикова М.Т., БҚИТУ педагогикалық факультетінің II курс магистранты
Ғылыми жетекші - **Қайыров А.Б.,** филология ғылымдарының кандидаты, БҚИТУ
доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада «концепт» терминінің шығу тарихы, жалпы лингвистика саласында зерттелуі, сонымен қатар концептіні зерттеген қазақ ғаламдарының зерттеу еңбектері жайында қарастырылған.

Кілт сөздер: «Концепт» термині, лингвистика, концептілердің зерттелуі, ғаламның тілдік бейнесі.

XXI ғасырдың басында қоғамдағы жаһандану үрдісі қазақ тіл білімінде де көптеген үлкен өзгерістер мен жаңалықтарды әкелді. Сондай жаңалықтардың бірі – ғылымдағы ғылыми көзқарастар мен үрдістердің өзара сабақтастықта қарастырылуы болып табылады. Осы күнге дейін тіл мен таным мәселелері философия мен лингвистика ғылымы аясында жеке-жеке зерттелсе, бүгінде лингвистика ғылымында тіл мен танымды бірлікте қарастыру үрдіске айналып келеді. Танымдық ғылымның басты зерттеу нысанының бірі – концепт, яғни тірек мағына ұғымы. Концепт – ол тілдік тұлғаның тілдік-когнитивтік деңгейлерінің негізгі бөлшегі, әлемнің шындық немесе көркемдік негізін көрсетуші ұжымдық сананың қозғалысын айқындаушы бірлік. Адам санасындағы дүние бейнесінің үзіктері концептілердің көмегімен сөз арқылы таңбаланып көрініс табады, вербалданады. «Концепт» деген терминді алғаш рет діндар-философ Ансельм қолданған екен. Бұл термин латын тілінде бірнеше мағынаға ие: conceptio – 1) байланыс, жиынтық, жүйе; 2) қойма; 3) заң актілерін тұжырымдау; 4) ұрық қабылдау; 5) сөйлем. Кең мағынасында бұл сөз – есімнің (белгінің) ұғымдық мағынасы, яғни «ойдағы ұғым, идея» дегенді білдіреді. Лингвистикада «концепт» термині, көбіне, «грамматикалық немесе семантикалық категория» мағынасында жұмсалып жүр.

Қазіргі заманның білім қорына "концепт" деген сөзді ең алғаш енгізушілердің бірі орыс ойшылы С.А.Аскольдов болды. «Ғаламның тілдік бейнесі» жөнінде айтқан Аристотельдің ойын қазіргі күні әркім әрсаққа жүгіртіп, түрліше түсініп жүргені рас. Болмыс пен тілдің сабақтастығын көпшілік мойындайды. Осындай сабақтастықтың санадағы бейнесі лингвистика ғылымында «концепт» я болмаса «эйдетикалық белгі» деп түсініліп жүр [1].

Концепт ұғымы, негізінен, ағылшын тіліндегі Шенк, Чейф, Рассел, Карнап сияқты ғалымдардың еңбектерінде кездесіп, аталмыш ұғымды дұрыс аудару мәселесі туындағандықтан алынған (1970 ж. ортасы). Ол кезде ағылшын тіліндегі concept сөзін «ұғым» деп аудару ұсынылды, алайда қазіргі таңда зерттеушілер «концепт» пен «ұғым» терминдерінің ара-жігін ашуда. Мәселен, Ю.С. Степанов ұғым мен концептің айырмашылығы туралы айтқанда, біріншісін логика мен философиямен байланыстырып, екіншісін математикалық логикаға жатқызса, кейінгі уақытта концепті «мәдениеттің ұйытқысы» ретінде анықтап, мәдениеттанумен де байланыстыруда. Ғалымның пікіріне сүйенетін болсақ, концепт адамның менталды дүниесіндегі мәдениеттің негізгі ұясы, ол, біріншіден, ұғымның мазмұнын қамтиды және оны мәдени факт ететін – этимология, нақты бір концептінің қысқаша тарихы, заманауи ассоциациялар, бағалар, тәжірибе және т.б. қамтиды [2].

Тіл мен ойлау мәселесі орыс тіл білімінде біршама зерттелген. Негізінен, бұл салада Е.Ф.Карский, А.А.Шахматов, А.А.Потебня, А.Н.Афанасьев, В.Н.Телия, А.Н.Соболевский, Д.С.Лихачев, В.В.Воробьев, В.А.Маслова, Н.Д.Арутюнова, Е.С.Кубрякова, А.Н.Мороховский, Н.К.Рябцева, В.Айрапетян, В.В.Колесов,

А.Я.Гуревич, А.Вежбицкая, М.Минский т.б. ғалымдар еңбектерінде жан-жақты қарастырыла келіп, «концепт» терминінің теориялық негізі қаланды. С.Аскольдов концепті ойлау барысында адамға бір-біріне жақын көптеген заттардың орнын алмастыратын ойлау құрылымы деп анықтаған [3, 12 б.].

В.А.Маслова концептке мынадай анықтама береді: «Концепт окружен эмоциональным, экспрессивным, оценочным ореолом; это тот, «пучок» представлений, понятий, знаний, ассоциаций, переживаний, который сопровождает слово и выражаемое им понятие. Концепты – предмет эмоций, симпатий и антипатий, а иногда и столкновений различных мнений». Ғалым одан әрі концепт табиғатын түсіну жайында ойын былайша өрбітеді: «Любая попытка постичь природу концепта приводит к осознанию факта существования целого ряда смежных понятий и терминов. Прежде всего, это - концепт, понятие и значение». Демек концепт, ұғым және мағына концепт жүйесін құратын бір-бірімен тығыз байланысты, ажырамас ұғымдар болып табылады. В.А.Маслова әрі қарай ұғым мен концепті былайша ажыратады: «Если понятие – это совокупность познанных существенных признаков объекта, то концепт – ментальное национально-специфическое образование, планом содержания которого является вся совокупность языковых средств (лексических, фразеологических, паремиологических и др.)» [1, 26-28 б.]. В.А.Маслова концептіні жеке тұлғалық концептілер, адамдардың жас ерекшеліктеріне байланысты концептілер, жалпыұлттық концептілер деп таратады.

Ал Ю.С.Степанов концептке: «Концепт – это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт – это то, посредством чего человек – рядовой, обычный человек, не «творец культурных ценностей» - сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее» деген анықтама береді. [4, 40 б.]. Ю.С.Степанов концептіні «қатпарлы» білім дей келе, басты үш қатпарды атап көрсетеді: нақты мағына (ішкі форма), пассивті (тарихи), жаңа (өзекті және белсенді). В.З. Демьянков концепт ұғымы қазіргі орыстілі қолданысында интеллектуалды, ғылыми дискурста иесілідеген көзқарасқа тоқталады: «Употребляют этот термин, когда хотят подчеркнуть самость некоторого понятия, его априорность, чтобы сказать: обсуждая данное понятие, давайте попытаемся, не просто договориться об употреблении терминов, а реконструируем ту сущность ментального мира, которая за этим понятием лежит» [5].

Е.С.Кубрякова болса, концепті халық жадысы, оның ділдік лексиконы, концептуалды жүйесі мен ми тілінің, әлемнің тілдік бейнесінің мазмұнды бірлігі ретіндегі білім кванты деп анықтаған [6, 30 б.].

С.Г.Воркачев концепті математикадағы көбейтумен салыстыра отырып, анықталуы күрделі және интуитивті деңгейде қабылданатын когнитологияның негізгі аксиоматикалық категориясы, түсінік (представления), схема, фрейм, сценарий, гештальттің гиперонимі деген анықтама береді [7].

Р.И.Павеленис концепті заттардың әлемдегі орнының актуалды немесе ықтимал жағдайы жөніндегі ақпарат, яғни адам баласының әлем объектілері жөніндегі білімі және тұжырымдары деп түіндеген [3].

Э.Сепир концепті өмірдегі әртүрлі жеке дара тәжірибелерді қамтитын ойдың капсуласы деп есептейді [5]. А.П.Бабушкин концепті бастапқы семиозис үдерісін өткеріп, семантикалық өрістің инвариантты мағынасы ретінде тілдік тұлға танитын, халықтық санада көрініс табатын нақты бір ақпараттық тұтастық деп айқындаса, В.А.Маслова концепті «мәдениеттің тереңінен бастау алатын», эмотивтілік, коннотация, табиғатына сәйкес аксиологиялық және тіл жүйесінде «аты»/«атаулары» бар ұғым деп ойын жетілдіре түседі [8].

З.Д.Попова мен И.А.Стернин сияқты ғалымдар концептілердің түрлерін анықтау барысында когнетивтік концептілердің адам санасында қалыптасуын әртүрлі процестер негізінде (сезімталдық, ойлау операциялары, санадағы тілдік бірліктер арқылы) топтастырады. Ғалымдар (З.Д.Попова, И.А.Стернин) концепт туралы «концепт адам

санасында, біріншіден, сезімдік тәжірибесі арқылы қалыптасады, екіншіден, адамның өзіндік тұрмыс-тіршілігі, қызметі арқылы ұласады, үшіншіден бұрын санада қалыптасқан, ситуациялар мен басқа да концепт белгілер мен қасиеттерін сәйкестендіре қолдану арқылы таныла түседі, төртіншіден, тілдік таңбасы жиі қолданыстан өтіп, стереотиптік деңгейге жеткен таңбалармен таныту арқылы анықталады, бесіншіден, тілдік бірліктерін саналы түрде сол дүние табиғатын танытуға болады деп тұжырым жасау негізінде қалыптасады» деп түсіндіреді. Көріп отырғанымыздай, концепт туралы ғалымдар пікірі әртүрлі. Орыс тіл білімінде кейбір ғалымдар оны термин ретінде қарастырса (В.И.Красик, С.А.Аскольдов), енді біреулері (Д.С.Лихачев, В.Т.Москвин) ұғыммен теңестіреді. Әсер ету күшін Б.А.Ларин концептіні тілдік тұлғаның танымдық деңгейлерінің басты бөлшегі ретінде танып, ғаламның тілдік моделін беруші ұжымдық сананың қозғалысын анықтаушы бірлік екенін көрсетеді. Қазақ тіл білімінде концепт ұғымына қатысты мәселелерді Ж.Манкеева, Н.Уәлиев, Қ.Жаманбаева, Г.Смағұлова, Г.Снасапова, М.Күштаева, С.Жапақов, А.Ислам, Н.Аитова, Ж.Жампейісова, Э.Оразалиева, Г.Мұратова, Б.Тілеубердиев т.б. ғалымдар өз еңбектерінде жіті қарастырады. Ғалым А.Ислам «Лингвомәдени ізденістерде дүниетанымдық концептілердің өзіндік орны бар. Орыс тіл білімінде «понятие» мен «концепт» терминдерінің ара жігін айқындаған ғылыми мақалалар аз емес. Ал қазақ тіл білімінде әзірге бұл термин төңірегінде пікірталас болғанымен, «ұғым» деп те, «концепт» термині түрінде де қалдыруға болады деген ойдамыз. Ал енді «концепт» дегеніміз, біздің пайымдауымызша, адам санасында тұрған орта, дін, мәдениет, жалпы айтқанда, дүниетаным негізінде белгілі бір ұрпақтан-ұрпаққа өзгеріссіз беріліп отыратын құндылық. Сөйтіп, олар «концептілер аймағын» құрайды» деп жазады. [9]. Ғалым Н.Уәли: «Концепт индивид санасында сәуелеленген сезімдік-заттық образдың (перцептивті модус) негізінде пайда болады. Концепт негізінде сезімдік тәжірибе жатады. Сезімдік-заттық образ (код) концептің ядросы болып табылады. Осы заттық код белгілі бір объектіні терең, жан-жақты білген сайын жаңа мәндік белгілерімен байи түседі. Осының нәтижесінде концептің мазмұны ұлғаяды, мазмұны кеңі түседі. Концептінің жасалуына ұғым емес, заттық образдар (бейнесі) негіз болады. Мысалы, ат жалын тартып мінді (ержетті) дегенге ат, мін, жал деген (субъект-предикат) ұғымдар емес, ақиқат өмірден алынған сенсорлық-перцептивті образ негіз болып тұр» дей келе, «ұғым мен концептінің мағынасы тепе-тең емес. Ұғым белгілі бір объектінің танылған аса мәнді белгілерінің жиынтығы болса, концепт - мазмұн межесі жағынан объект туралы барлық білімнің жиынтығы, ал тұрпат меже тұрғысынан тілдік бірліктердің (лексикалық, фразеологиялық, паремеологиялық т.б.), құралдардың жиынтығы болып табылатын ментальды, ұлттық ерекшеліктерді танытатын құрылым» дейді. [10]. Демек концептіні жеке тұлғаның санасында сәуелеленген сезімдік-заттық образдан пайда болады деген ғалым Н.Уәлидің пікірі Ю.С.Степанов пікірімен біржақты ұштасады. М.А.Күштаева: «концептіні адам дүниетанымындағы әлем туралы ақиқат болмысты бейнелейтін когнитивті бірлік ретінде қарастыра келе, адамның әлем туралы жинақталған мәдени түсініктері бейнелеген жеке атаулары бар ғаламның тілдік бейнесі, концепт терминін «рухани мәдениеттің тірек сөздер» мағынасында ғана түсінбейміз, себебі тірек сөз концепт сөзіне емес, «мәдени концепт» тіркесіне балама ретінде қолданылады» дегенді айтады [11].

С.А.Жиренов «концепт белгілі бір идея мен саналуан күрделі ұғым-түсініктердің, сипаттамалардың, бейнелі атаулардың жиынтығы болып табылатын тілдік модельдерден құралады» деген пікірді алға тартады [12].

Сонымен, концепт бір сөздің беретін ұғымы мен түсінігі емес, күрделі семантикалық бірлік. Концепт пен ұғым екеуінің ара-жігі бұл күндері толық ашылған логика-лингвистикалық бірліктер болып табылады. Ол - тілдік бірліктердің қандайын болса да (сөз, сөз тіркесі, сөйлем, дискурс) белгідей алатын, семантикалық өріс ретінде көрініс беретін мағына. Онсыз ол концепт деңгейіне көтеріле алмайды. Қорыта

айтқанда, концепт әлем бейнесін сипаттайтын тілдік және мәдени білімді, көріністі, бағалауды шоғырландыратын ментальдық бірлік ретінде қарастырылады. Концептті қарастыру үшін, ең алдымен, ол ұғымның мағынасы туралы түсініктер болуы қажет. Концепт ментальды бірлік ретінде төмендегідей сипатқа ие: 1) адам тәжірибесінің тілдік көрінісіндегі бірлік; 2) білімді өңдеу, сақтау және жеткізудің негізгі бірліктері; 3) концепттің қозғалмалы шегі және нақты қызметі бар; 4) концепт әлеуметтік, оның ассоциативтік өрісі оның прагматикасын білдіреді; 5) мәдениеттің негізгі ұяшығы.

Концепттер концептуалдық жүйе құрай отырып, әлемді адамның санасында, танымында көрсетеді, ал адам тілінің таңбалары осы жүйенің мазмұнын білдіреді. Демек, концепт - ақиқат дүние әлемі, өзіндік тілдік сипатқа ие құрылым.

Әдебиеттер тізімі:

1. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие/ В.А. Маслова. Минск: Тетра Системс, 2004. – 256 с.
2. Молчанова Г.Г. Английский как неродной: текст, стиль, культура, коммуникация. – М.: Олма Медиа Групп, 2007. – 381 с.
3. Джусупов Н. Проблема концепта в современной лингвистике // Преподавание языка и литературы. Научно-методический журнал, 2004. №4. –С. 12-17.
4. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Шк. «Языки русской культуры», 1997. – С.49.
5. Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке. // Вопросы филологии. – М.: 2001. - №1. –С. 35-47.
6. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с.
7. Воркачев С.Г. Концепт как «зонтиковый термин» // Язык, сознание, коммуникация. – М., 2003. Вып. 24. –С. 5-12.
8. Маслова В.А. Homolingualis в культуре: Монография. – М.: Гнозис, 2007. – 320 с.
9. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы салғастырмалы лингвомәдени сараптама) [Мәтін]: филолог.ғыл.докт.дис....автореф. /А. Ислам. – Алматы, 2004, 54 б.
10. Н.Уәли. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. [Мәтін]: филолог.ғыл.докт.дис....автореф. /Н. Уәли. – Алматы, 2004, 47 б.
11. М.Күштаева. «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны. [Мәтін]: филолог.ғыл.кандид.дис....автореф. / М.Күштаева. – Алматы, 2002, 192 б.
12. С.М. Жиренов. XV-XIX ғ.ғ. ақын жыраулар поэзиясындағы «Өмір Өлім» концептісінің танымдық табиғаты [Мәтін]:филолог.ғыл.кандид.дис....автореф. 10.02.02 / С.М. Жиренов – Алматы, 2007, 30 б.

О ПОНЯТИИ «КОНЦЕПТ» В ЯЗЫКОЗНАНИИ

Халикова М. Т., магистрант II курса педагогического факультете ЗКИТУ
 Научный руководитель–**Каиров С. Б.**, кандидат филологических наук, доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: в статье «концепт» история происхождения термина, лингвистика исследования в области в целом, а также труды об исследовании исследование галамдарының концептіні, предусмотренных на казахском.

Ключевые слова: термин» концепт, лингвистика, исследование концептов, языковое изображение вселенной.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК:37.01:159.922

ВЛИЯНИЕ ПОДГОТОВИТЕЛЬНОГО ЭТАПА К НАБЛЮДЕНИЮ УРОКА НА РАЗВИТИЕ ПРАКТИКИ УЧИТЕЛЯ СЕЛЬСКОЙ ШКОЛЫ

Донскова С.Н., магистрант II курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - Колесова Л. Г., кандидат педагогических наук, доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Статья посвящена исследованию факторов, влияющих на формирование и развитие профессиональных навыков учителей. Выявлены барьеры в организации и управлении наблюдением уроков директором и завучем сельской школы. Детально рассмотрены возможности использования подготовительного этапа к наблюдению для повышения эффективности проведения уроков.

Ключевые слова: наблюдение урока, развитие практики учителя, сотрудничество, особенности обучения взрослых.

Наблюдение и последующий анализ уроков являются неотъемлемой частью профессиональных функций директора и заместителя директора школы. У каждого методического руководителя за время работы складывается свой стиль, подходы к составлению графика посещения уроков, пакет диагностических методик, позволяющих выполнять анализ урока с разных точек зрения. При этом для учителя посещение урока членом администрации школы, как правило, является значимым событием, связанным с определённым стрессом. Как показал анализ ответов на вопросы анкеты, проведённой с учителями нашей сельской школы, эффективность наблюдения уроков для развития их практики ниже, чем требуют условия внедрения обновлённого содержания образования. Причиной тому чаще всего является формальное выполнение процедуры наблюдения урока руководством школы без учёта особенностей обучения взрослых, индивидуальных и личностных образовательных потребностей учителей.

Целью нашего исследования является выявление существующих барьеров в практике осуществления наблюдения уроков и определение условий, способствующих формированию культуры подготовки, проведения и анализа уроков учителей методическими руководителями школы. Мы предполагаем, что принятие во внимание психологических особенностей обучения взрослых и материальных условий сельской школы может способствовать повышению эффективности методической учёбы и, как следствие, повышению качества уроков в соответствии с требованиями обновлённого содержания образования.

Для достижения цели исследования мы поставили следующие вопросы:

- Какие организационные и психологические барьеры имеют место в практике проведения наблюдения уроков учителей в сельской школе?
- Какие условия мы можем создать для преодоления выявленных барьеров?

Для того чтобы получить ответы на поставленные вопросы, были использованы следующие методы исследования: интервью; анализ результатов наблюдения уроков директором и завучами школы; анкетный опрос учителей и методических руководителей школы; реферирование психолого-педагогической литературы, информации по школьному менеджменту; изучение практики проведения наблюдения уроков методическими руководителями других школ; систематизация полученных данных

Оценивание практики учителя внутри школы, в непосредственно аутентичных условиях взаимодействия с обучаемыми, широко используется во многих странах мира и является традиционным подходом. В соответствии с должностными обязанностями, директор и заместитель директора школы выполняют наблюдение уроков учителей, преследуя следующие цели:

- осуществить контроль за качеством образовательного (учебно – воспитательного) процесса, объективностью оценки результатов образовательной деятельности обучающихся;
- оказать помощь педагогическим работникам в освоении и разработке инновационных программ и технологий;
- подготовить и провести аттестацию педагогических работников;
- организовать повышение их квалификации и педагогического мастерства на рабочем месте. [1]

Наблюдение уроков методическими руководителями школы «...предполагает анализ профессиональной практики учителей...и выявление лучших примеров, оценку профессиональных знаний и навыков в контексте практической деятельности, стимулирование профессионального развития, создающего предпосылки для повышения качества образования в школах».[2]

Исследования ОЭСР (2009 г.) показывают, что большинство учителей «констатировали, что оценка их труда и наличие обратной связи положительно влияет на уровень удовлетворённости работой, приводит к изменению педагогической практики и значительно повышает их профессиональный уровень». [3]

При составлении годового плана учебно – воспитательной работы в нашей сельской школе мы провели анкетный опрос учителей и членов администрации о результатах их методической учёбы. Анализ ответов на вопросы анкеты позволил выделить те факторы, которые ограничили эффективность развития их практики через наблюдение уроков. Результаты представлены в таблице 1.

Таблица 1. Ограничения в развитии практики учителей через наблюдение уроков

№	Аспект	Барьеры учителей	Барьеры администрации
1	Планирование наблюдения уроков	*Учителям, как правило, неизвестны даты и фокус наблюдения их уроков членами администрации. * Неравномерное осуществление наблюдений уроков между учителями.	*Запланированные наблюдения уроков учителей часто «срываются» или переносятся по объективным причинам.
2.	Методика проведения наблюдения и анализа урока	*Нередко руководители наблюдают только часть урока. *Анализ урока и предоставление обратной связи бывают значительно отдалены во времени. * Не всегда самоанализ урока учителем предшествует анализу.	* Односменные занятия в школе и параллельная работа в классах вынуждает руководителей наблюдать «фрагменты» уроков. *Обсуждение уроков сжимается до общих выводов.
3.	Психолого – дидактические аспекты обучения учителей	*Разные учебные дисциплины учителей и руководителей школы затрудняют понимание содержания обучения. *Не всегда соблюдаются условия конфиденциальности обсуждения практики учителя.	* Сложно соотносить критерии наблюдения, выделенные в «Листах и картах наблюдения урока» и наблюдаемую практику учителя.
4.	Развитие практики учителя в фокусе методической темы	*Рекомендации по развитию практики часто не связаны с темой методического самообразования.	* Темы методического самообразования учителей сформулированы слишком неконкретно.

Систематизируя результаты анкетного опроса, мы пришли к выводу о том, что в управлении процессом обучения учителей через наблюдение уроков нет мелочей:

важно соблюдать этические нормы и согласовывать время, цель и критерии оценивания наблюдаемого урока, а также методы проведения наблюдения. Обучение на курсе дополнительного образования, проведенного экспертами «Центра педагогических измерений» по теме: «Наблюдение урока учителя в школе» позволило иначе взглянуть на роль и место подготовительного этапа к наблюдению урока.

В предыдущей практике в нашей школе мы ограничивались составлением графика посещения уроков и определением цели наблюдений; структура наблюдения урока состояла из двух этапов (наблюдение и анализ урока). Чаще всего, фокус наблюдений согласовывался темами методического плана школы и не принимал во внимание индивидуальные образовательные потребности конкретных учителей.

Оценка профессионального мастерства учителя – один из самых актуальных аспектов в работе администрации. Она позволяет постоянно выявлять профессиональные затруднения, своевременно оказывать учителю помощь, видеть его рост, способствовать успешной аттестации. А поскольку основной показатель педагогического профессионализма – урок, то каждому руководителю необходимо владеть мастерством его анализа. Об этом немало написано, но тема эта – из разряда "вечных": время, жизнь, сами руководители вносят в нее постоянные коррективы.

Наряду с анализом урока администрацией школы крайне важно услышать самоанализ учителя, его оценку собственной педагогической деятельности. Самоанализ – показатель профессионализма учителя, степени его осмысления задач образования, а не только целей и задач одного урока.

Приступая к планированию повышения мастерства учителей посредством наблюдения уроков, завуч должен учитывать, что обучение взрослых имеет свои особенности и закономерности, отличные от выполнения педагогических функций по отношению к детям и подросткам.

Для ситуации, сложившейся в нашей школе, возможность решения ряда учебно – методических задач для преодоления выявленных барьеров предполагалось реализовать через изменение психологического фона взаимодействия завуча и учителя при условии введения подготовительного этапа. Если прежде мы выполняли на этом этапе только задачи координации, то теперь включаем в него и этап совместного с учителем планирования наблюдения урока:

- В каком классе будет проводиться наблюдение урока, по какой теме, в какое время, в каком кабинете?
- Почему именно этот урок учитель считает важным для наблюдения его практики?
- Какие аспекты его методического развития можно будет наблюдать в ходе урока (как техника проведения урока будет связана с методической темой школы и темой самообразования учителя)?
- Какие ресурсы будут использованы для планирования и проведения урока (программы, учебники, раздаточные материалы, технические средства обучения)?
- Какие цели урока будут поставлены, почему, как будут учтены результаты мониторинга?
- По каким критериям будет оцениваться эффективность урока («Лист наблюдения урока»)?

Такой вариант организации и проведение подготовительного этапа к наблюдению урока обеспечивает переход взаимодействия завуча и учителя из режима «проверяющий – проверяемый» к субъекту – субъектным отношениям сотрудничества профессионалов.

Мы придерживаемся позиции Е.А. Сергиенко, в соответствии с которой можно утверждать, что в подобной организации подготовительного этапа наблюдения урока проявляются отношения учителя к развитию своей практики как личности и субъекта,

как командного и исполнительного звеньев. Личность выступает как хранитель содержания внутреннего мира человека, а субъект отвечает за решение в конкретных жизненных обстоятельствах определённых задач.

Субъект – специфический способ самоорганизации личности, способ согласования внешних и внутренних условий деятельности во времени, центр координации всех психических процессов, состояний, свойств, а также способностей, возможностей и ограничений личности по отношению к объективным и субъективным целям, притязаниям и задачам жизни (Е.А. Сергиенко)[4]. При этом, сотрудничество завуча и учителя обеспечивает профессиональное обучение обоих субъектов взаимодействия: они прислушиваются к мнению партнёра, обосновывают личную позицию, совместно ищут рациональное решение возникающих вопросов.

Изменение стиля взаимодействия обеспечивает психологическую атмосферу, в которой завуч и учитель нацелены на решение задач, а не на создание и углубление конфликтов, идут на риск изменения своей личной самооценки, поочерёдно выступая в роли обучающего и обучаемого. Как правило, сотрудничество на подготовительном этапе способствует переходу от формального лидерства к неформальному, делегированию ответственности за принятие решений и контролю поведения. Это возможно благодаря тому, что в системе мотиваций при сотрудничестве доминирующую позицию занимает мотив достижения цели с хорошим развитием социального волевого контроля. [5]

Исходя из того, что в сельской школе объективно сложно обеспечить присутствие завуча на наблюдаемом уроке (одна смена, все учителя и завучи одновременно работают в классах), на подготовительном этапе наблюдения мы согласовываем варианты опосредованного наблюдения и анализа урока. Если цели, задачи, «Лист наблюдения урока» уже совместно разработаны и обсуждены, то мы можем сам урок записать на видео/аудио-носители. Эту процедуру может осуществить любой, заранее проинструктированный лаборант или старшеклассник. В таком случае, согласовывается только время обсуждения/анализа урока. Преимущество такого варианта заключается ещё и в том, что сам учитель в проведении самоанализа опирается уже не только на личное восприятие процесса обучения на уроке, но и на доказательства, зафиксированные на электронных носителях. Таким образом, по каждому учителю собирается своеобразная видео/аудиотека, которая позволяет завучу и самому учителю выполнять мониторинг развития профессионально важных умений и навыков (в разных фокусах).

Мы пока только начали разрабатывать возможности подготовительного этапа к наблюдению урока и понимаем, что далеко не все прогрессивные возможности реализованы. Но отношение в коллективе к этому методу обучения учителей уже изменилось. Коллеги в личных беседах обсуждают преимущества сотрудничества с завучем/с директором на предварительном этапе, обмениваются идеями, высказывают эмоциональное удовлетворение процессом своего методического развития. На этапе введения данной структуры наблюдения урока нашу идею поддержали только некоторые из учителей, мы их называем энтузиастами саморазвития. Теперь, опираясь на их пример, в нашем коллективе появляется всё больше желающих обучаться в данном алгоритме сотрудничества. Проведённое исследование позволило нам подтвердить высказанную гипотезу и разработать алгоритм сотрудничества с учителем, включающий в себя использование возможностей подготовительного этапа, как базовой части наблюдения урока учителя в школе.

Список литературы:

1. Справочник руководителя школы: метод. рекомендации / авт.-сост.: Л.Ф. Салихова, Э.Р. Лукманова. – Казань: ИРО РТ, 2017. – 126 с.
2. Школьное оценивание в рамках аттестации педагогических работников в филиалах автономной организации образования «Назарбаев Интеллектуальные школы». Методические рекомендации. – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2017. – 83 с.
3. Взгляд на образование 2009: показатели ОЭСР. Резюме на русском языке, с. 6, [Электронный ресурс] // <http://viktorvoksanaev.narod.ru>
4. Сергиенко Е.А. Соотношение категорий субъекта и личности/Е.А.Сергиенко//Личность в изменяющихся социальных условиях: сборник научных статей; отв. ред. Е.В.Гордиенко.- Красноярск: Красноярский ГПУ. 2010.- с. 7 – 11
5. Стилль поведения в конфликте «Сотрудничество» <http://brainmod.ru/tests/manual/conflict-thomas/cooperation/>

**САБАҚТЫ БАҚЫЛАУҒА ДАЙЫНДЫҚ КЕЗЕҢІНІҢ АУЫЛ МЕКТЕБІ
МҰҒАЛІМІНІҢ ТӘЖІРИБЕСІН ДАМУҒА ӘСЕРІ**

Донскова С.Н., БҚИТУ, педагогика факультетінің ІІ курс магистранты
Ғылыми жетекшісі - Колесова Л. Г., педагогика ғылымдарының кандидаты БҚИТУ доценті,

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Оралқ

Аннотация: Бұл мақала мұғалімдердің кәсіби біліктілігінің дамуы мен қалыптасуына ықпал ететін факторларды зерттеуге арналған. Ауылдық мектеп директоры мен орынбасарларының сабақты бақылау кезінде кездескен кедергілер анықталды. Сабақтың тиімді өтуіне байланысты барлық мүмкіндіктер жан-жақты қаралды.

Кілт сөздер: сабақты бақылау, мұғалім тәжірибесінің дамуы, ынтымақтастық, ересектерді оқытудың ерекшелігі.

ӨОЖ 159.9.41

ЖАСӨСПІРІМ ЖАСТА ТҮЛҒА ДАМУЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жаксылыкова Н.Б., БҚИТУ, педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі – **Баймуханова Б.Қ.**, психология ғылымының кандидаты,
БҚИТУ аға оқытушысы

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Жеке тұлғаның даму мәселесі барлық уақытта және барлық ұрпақтар үшін өзекті болды. Адамның қоғамға бейімделуі тұрғысынан ең маңыздысы - жасөспірім кезеңі. Жасөспірімнің барлық кезеңі ішкі жан дүниесін іздеумен, әлем туралы өзіндік идеяның қалыптасуымен, таңдау еркіндігі мен тәуелсіздікке деген қажеттіліктің артуымен сипатталады.

Кілт сөздер: жасөспірім, жасөспірімдік кезең, психологиялық ерекшелік, әлеуметтік ерекшелік, эманципация, «Мен концепциясы», жасөспірім шақтың қажеттіліктері, жасөспірім шақтың қайшылықтары, индивидуализация, сиблинг, сиблингтік қарым-қатынастар.

Жасөспірімдік жас - бала кезінен ересек адамға ауысатын кезең, өмір кезеңі. Сол себепті жасөспірімдер жасы да өтпелі деп аталады. Бұл кезең дағдарыстармен, жанжалмен өтеді, барлық ішкі қайшылықтар сыртқа шығады.

Жасөспірім - бұл жетістіктерді, білімді, іскерлікті, адамгершілікті қалыптастыру және «менін» ашу, жаңа әлеуметтік ұстанымды алу кезеңі. Авторлардың пікірлеріне сәйкес жасөспірімдік кезеңнің басы 10-11 жас, жасөспірімдер кезеңінің жоғарғы шегі ретінде 15-16-дан 19 жасқа дейін деп есептеледі. Жасөспірімдік жастағы шекаралар ұлдар мен қыздарда әртүрлі: қыздарда өтпелі кезеңнің басталуы мен аяқталуы ер балалардан бір-екі жыл бұрын басталады.

Көрнекті психолог Л.С. Выготский жасөспірімнің даму құрылымын екі процеске бөлді: табиғи және әлеуметтік. Табиғи сериялар ағзаның биологиялық жетілу процестерімен, оның ішінде жыныстық жетілуімен, ал әлеуметтік әлеуметтену процестерімен сипатталады. Бұл процестер әрқашан өзара байланысты, бірақ параллель емес. Жасөспірімнің биологиялық және әлеуметтік даму қарқыны сәйкес келмейді, мысалы, жасөспірімнің денесі мен жүйке жүйелері әр түрлі уақытта пісіп жетіледі [1].

Жасөспірімдік жаста әрбір баланың алдында өте күрделі міндет тұрады: оның ағзасымен, психикасымен және әлеуметтік мәртебесімен болатын терең және жан-жақты өзгерістерге бейімделу. Ересектер баладан мойынсұнуды, бастамалар мен дербестікті талап етеді. Жасөспірімдер жетілуінің қарама-қайшылықтары жасөспірімнің ересек рөлдерді меңгеруін қиындатады. Сондықтан көптеген заманауи жасөспірімдер өтпелі кезеңнің қиындықтарын толыққанды шеше алмайды. Нәтижесінде, жасөспірім жасында әртүрлі мінез-құлықтық ауытқулар пайда болады, олар: агрессивті көріністер, ересектермен және құрдастарымен қақтығыстар, төбелестер, темекі шегу, маскүнемдік және есірткі, суицидтік әрекеттер және т.б. Ішкі жағынан жасөспірімдерде эмоциялық тепе-теңсіздік, мазасыздық, сенімсіздік, адамдарға деген сенімсіздік, депрессияға бейімділік және т.б. пайда болады.

Өтпелі жастағы негізгі жасөспірімдерге тән құбылыс - ересектік сезім. Жасөспірім өзінің бала емес екенін түсінеді және ересек болуға тырысады, дербес және тәуелсіз болғысы келеді және қоршаған адамдар оны жеке тұлға ретінде қабылдауды қалайды. Егер ата-аналар, мұғалімдер және басқа да ересектер жасөспірімге бала ретінде қарауды жалғастырса, ол наразылық білдіреді. Жасөспірім сезімі көптеген сыртқы көріністерге ие. Көбіне мінез-құлқы, қарым-қатынасы және сыртқы келбеті бойынша жасөспірімдер ересектерге еліктей бастайды. Ол ересектердің жағымсыз

сипаттамаларына (темекі шегу, балағат сөздер айту т.б.), жағымды жақтарына (көршілеріне қамқорлық, ересектермен тең дәрежеде әр түрлі іс-шараларға қатысу және т.б.) еліктей алады. Әр түрлі рөлдік модельдерді ауыстыра отырып, жасөспірім әлеуметтік рөлдерге ұмтылады және нәтижесінде, ерте ме, кеш пе ол өзіне ең қолайлысын табады.

Жасөспірімнің психологиялық сферасында кездесетін типтік өзгерістерді толығырақ қарастырсақ. Осы кезеңде барлық танымдық процестер дамып, ересектер деңгейіне жетеді: бағдарлы қабылдаудың, тұрақты зейіннің, логикалық жадының және теориялық ойлаудың қалыптасуымен сипатталады. Танымдық процестердің дамуымен қатар, жасөспірімдердің қабілеттерінің қалыптасуы да жүреді: өтпелі жаста ақыл-ой және шығармашылық максималды деңгейге жетеді [2].

Жасөспірімдердің эмоционалды-еріктік сапасы да маңызды өзгерістерге ұшырайды. Ерікті мінездің белгілері - табандылық, мақсатқа жетудегі табандылық, кедергілер мен қиындықтарды жеңу қабілеті осы кезеңде айтарлықтай дамуға ие болады. Ол көбіне алдына мақсат қояды, жүзеге асыруды өзі жоспарлайды. Бірақ ерік-жігердің жетіспеушілігі, атап айтқанда, іс-әрекеттің бір түріне табандылық таныта отырып, жасөспірім оны басқа нысандарда байқамайтындығында. Сонымен қатар, жасөспірім кезеңі белгілі бір импульсивтілікпен сипатталады. Кейде жасөспірімдер алдымен әрекет жасайды, содан кейін бұл туралы ойланады.

Жасөспірімдердің мотивациялық сапасы өзгереді. Қоршаған ортаны тануға ұмтыла отырып, жасөспірім бір-біріне, басқа құбылыстар мен қызмет түрлеріне қызығушылық танытады, нәтижесінде оның жеке және кәсіби мүдделері, өмірлік мұраттары, нанымдары, дүниетанымы және жас шамасына қарай тұлғаның сипаты мен бағыты қалыптасады.

Сонымен қатар жасөспірімде өзінің жеке тұлғасына терең қызығушылық таныта отырып: «Мен кімін?» деген сұрақ жиі мазалайды. «Мен кімін?», «Мен кім бола аламын және болуым керек?», «Менің мүмкіндіктерім мен болашағым қандай?», «Мен не істедім және өмірде не жасай аламын?». Бұл сұрақтарға объективті жауап беру қиын. Оның өз көзқарастары мен пайымдаулары, қандай да бір оқиғалар мен фактілерге өзіндік бағалары пайда болады, ол өз мүмкіндіктері мен іс-әрекеттерін бағалауға тырысады, өзін құрдастарымен және олардың әрекеттерімен салыстырады. Нәтижесінде өтпелі кезең ішінде «Мен концепциясы» толығымен қалыптасады, бұл жасөспірім жасындағы тағы бір басты жаңалық болып саналады. «Мен концепциясы» – өз қасиеттерін немесе өзін-өзі бағалау жиынтығын қарапайым ұғынуға болмайтын күрделі психологиялық құбылыс.

Жасөспірімдік кезеңде бала өзінің ішкі әлемін түсіне бастайды. Ол өзіне үңіліп, өзінің тәнін сезінеді, махаббат әлемін ашады. Ішкі әлемін түсіну – маңызды оқиға, ол көптеген толғаныстар мен уайым туғызады. Олар іштей қобалжуға салынып, жан дүниесі босап қалғандай, оны бірдеменен толтыру қажеттігі пайда болады. Баланың қарым-қатынасқа құлшынуы немесе оңашалыққа ұмтылысы осының себебінен. Оның сөздік қорында «мен» деген есімдік пайда болады.

Ұл балаларды – ең алдымен бойының қысқалығы, дене бітімінің дамуы, қыздарды – терісінің жағдайы, толықтық мәселелері мазалайды. Кейінірек бірінші орынға басқа – ақыл, қарым-қатынас жасай білу, сенімділік, қайырымдылықты қояды. Бір-бірін киіміне қарап бағалайды, киім олардың қай топқа жататындығын әйгілейтін визит карточкасына айналады. Бұл жаста балалар көзге ұрып тұрған кемшілігі болмаған жағдайда ғана өзін дұрыс бағалай алады. Сондықтан да сырт келбетінде қандайда бір кемістігі бар жасөспірімдер қолайсыздық сезінеді.

Әлеуметтену адамда бүкіл өмір бойы жүзеге асырылады, бірақ жасөспірім жасында ең қарқынды түрде белең алады. Әлеуметтендірудің жас ерекшеліктерін зерттей отырып, көптеген авторлар әртүрлі жас кезеңдерінде әлеуметтендіру процесінің өту ерекшелігін атап көрсетеді. Мысалы, А. В. Петровскийдің пікірінше, жасөспірімдік

жаста дараландыру неғұрлым белсенді жүзеге асырылады: «әлеуметтендірудің процесі мен нәтижесі жеке тұлғаны сәйкестендіру мен оның оқшаулануы арасындағы ішкі шешілмейтін жанжалға әкеледі. Табысты әлеуметтендіру адамның қоғамға тиімді бейімделуін және оның өзін-өзі дамытуын, қоғаммен белсенді өзара іс-қимыл жасауды көздейді. Осылайша, жасөспірімнің әлеуметтенуінің ерекшеліктері оның дербестік пен тәуелсіздікке, өзін-өзі анықтауға, құрдастарымен қарым-қатынасқа деген қажеттіліктеріне сәйкес келеді. Жасөспірім алдыңғы жас кезеңдерінде игерілген қоғамдағы жүріс-тұрыс үлгілерін қолданады, жаңа үлгілерді кеңейтілген әлеуметтік ортада меңгеруді жалғастырады, әлеуметтік қатынастар жүйесінде өз орнын табуға, неғұрлым жоғары әлеуметтік мәртебеге ие болуға, қоғамдық мойындауға қол жеткізуге ұмтылады.

Қоғамда қолайлы орын іздеу жасөспірімнің әлеуметтік мінез-құлқына тән тұрақсыздық әкеледі: жасөспірімдердің әлеуметтік тәжірибесін қалыптастыру ол көрсетілетін кез келген жағдайларды барлау арқылы жүзеге асырылады. Бұған қызығушылықтың тұрақсыздығы, ортасының жиі өзгеруі (үйірмелер, секциялар, клубтар, аула компаниялары, қызығушылықтары бойынша топтар), даму деңгейі немесе сұраныс деңгейі бойынша өзіне оңтайлы құрдастарының топтарын іздестіру дәлел болып табылады.

Жасөспірімнің әлеуметтенуінің негізгі факторлары: отбасындағы тәрбие және бос уақытты өткізудің ерекшеліктері, жасөспірімнің отбасындағы бір нәрсеге деген көзқарас, басымдықтар, құндылықтар, бейресми орта, компания, мектеп, жасөспірімнің мектепте қалыптасқан құндылықтар жүйесіне қатынасы және т.б. Жасөспірімдерді әлеуметтендірудің негізгі институттары - отбасы, бейресми топ және мектеп.

Отбасында орын алған жақын қарым-қатынастар мен жылы сезімдер тұлғалық дамудың психикалық негізі болып табылады. Дәл отбасында өмірге, табысқа жету үшін қажетті қасиеттер қалыптасады [3].

Қазіргі қоғамда көптеген отбасыларда балалар мен жасөспірімдерді тәрбиелеуге жеткіліксіз көңіл бөлінеді: соңғы онжылдықта тәрбие функциялары білім берудің ресми институттары-мектепке, мектептен тыс білім беру мекемелеріне көбірек жүктеледі, ал баланың дамуындағы өзіндік рөлінде олар бағаланбайды.

Жасөспірімдердің кіммен дос болу керек, қандай мамандықты таңдау керек, қазіргі кездегі музыка, сән, т.б. жайлы пікірлері де әртүрлі болып келеді. Балалар ата-аналарын барлық жағынан артта қалған адамдар ретінде санап, өздерін жоғары қойғысы келеді. Жақындарына өзінің қажеттіліктерін қамтамасыз ететін және еркіндіктерін шектейтін «механизм» деп қарай бастайды.

Д. И. Фельдштейннің пікірінше, жасөспірімнің әр кезеңде әлеуметтенуінің ерекшеліктері өзгереді. Жасөспірімдер жасындағы бірінші кезең 9-10 жас аралығында баланың дербестікке беталысы және оны ересек әлемде, қоғамда мойындау қажеттілігі пайда болады. 10-11 жаста ең бастысы - басқа адамдардың тарапынан өз жаңа мүмкіндіктерін мойындау, сенімге қол жеткізу пайда болады, жасөспірімде «Мен де ересек адаммын», «Мен барлығымен бірдеймін» деген түсінік қалыптасады.

Қоғамдық пайдалы істердің көлемін, әр түрлі нысандарын жинақтау екінші кезеңінде, (12-13 жаста), қоғамдық мойындау қажеттілігін өрістетуге, тек өз міндеттерін ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы құқықтарын сезінуге әкеледі.

Қоғамда жұмыс істеуге дайындықты қалыптастыру жасөспірімдік кезеңнің келесі, үшінші кезеңіне тән. 14-15 жас аралығында өз мүмкіндіктерін қолдануға, өзін көрсетуге ұмтылады, өсіп келе жатқан адамның өзін-өзі анықтау, өзін-өзі іске асыру қажеттілігін туындатады.

Ересектермен қарым-қатынас- бұл ұмтылыс эмансипация, жасөспірімдер тарапынан қамқорлық пен бақылауға қарсы наразылық түрінде көрінеді: бағыну позициясынан жасөспірім теңдік позициясына көшуге ұмтылады. Жасөспірім өзінің дербестігін шектеген кезде қорғанады, мойынсұнуды талап етеді, ол өзін қорлауға,

дербестік құқығынан айыруға болмайтын адам ретінде сезінеді. Екінші жағынан, өзін үлкендер сияқты қоғам мен отбасының мүшесі ретінде жасөспірім ата-аналармен тең құқылы қарым-қатынасқа ұмтылады. Үшінші жағынан, жасөспірімде ата-аналар тарапынан махаббатқа, ілтипатқа, қорғауға, көмекке және қолдауға деген аса айқын қажеттілік сақталады.

Ата-аналар көп жағдайда жасөспірімге деген қарым-қатынасын өзгертудің қажеттілігін байқамайды. Алайда мұндай қажеттілік бар, өйткені жасөспірім ересек өмірге жақындап келеді және ересектердің міндеті – бала кезінен ересек өмірге біртіндеп ауысуға және ересек өмірге дайын болуға көмектесу. Жасөспірімдерге қатысты ата-аналардың оңтайлы ұстанымы - бұл ынтымақтастық.

Құрдастарымен қарым-қатынас жасөспірімдердің жетекші іс-әрекеті болып саналады, ата-аналармен қарым-қатынас жасөспірімдер үшін құрдастарымен қарым-қатынасқа қарағанда маңызды емес. Ата-аналар мен құрдастарды түрліше ықпал етеді. Әдетте, ата-аналар қоғамдық өмірдің іргелі жақтарына көшсе, құрдастарынан біршама мәселелерге қатысты кеңес алады.

Жасөспірімдік кезеңде әр түрлі жақындық деңгейімен қарым-қатынас дамиды, бұл жасөспірімдерде айқын ерекшеленеді: жай жолдастар, жақын жолдастар, жеке дос болуы мүмкін. Олармен қарым-қатынас білім беру қызметі мен мектептер шеңберінен көбірек шығып, жаңа қызығушылықтарды, кәсіптерді, қарым-қатынастарды игереді, ересек өміріне қажетті тең дәрежеде әлеуметтік өзара іс-қимыл дағдыларына ие болады..

Құрдастарға психологиялық тәуелділік жасөспірімнің әлеуметтенуі мен өзін-өзі тәрбиелеуі үшін оң рөл атқарады: Жолдастарының ескертулері, реніштері мен шағымдары оны мұның себептері туралы ойлануға мәжбүр етеді, өзіне назар аударады, өзінің кемшіліктерін көруге және түсінуге көмектеседі. Жасөспірімнің құрдастарына психологиялық тәуелділігі әлеуметтенуге емес, керісінше жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқына әкелетін қолайсыз рөл атқаруы да мүмкін. Егер құрбы-құрдастарының нормалары мен құндылықтары асоциалды болса, жасөспірімде қоғамға қарсы мінез-құлық пайда болады. Жасөспірімдердің әр түрлі кезеңдерінде достарды таңдау себептері әртүрлі: кіші жасөспірімдер, әдетте, бірге айналысуға болатын сабақтардың, істердің ортақтығы негізінде достарды таңдайды. Үлкендер үшін серіктестердің жеке қасиеттеріне үлкен мән беріледі.

Жасөспірімнің бауырларымен (сиблинг) қарым-қатынасы. Отбасындағы балалар арасындағы қарым-қатынас мәселесін және отбасындағы балалардың жағдайының олардың жеке басының қалыптасуына әсерін егжей-тегжейлі зерттеген А.Адлердің пікірінше, балалардың көптеген психологиялық сипаттамалары олардың отбасында туылған, жалғыз немесе үлкен немесе кіші екендігіне байланысты анықталады. Қазіргі заманғы зерттеулер осы заңдылықтың бар екендігін растайды. Мысалы, отбасындағы ең үлкен бала «ақыл-ой дамуының ең жақсы жағдайына ие, өйткені ата-ананың ажырамас махаббаты мен қамқорлығы оған белгілі бір тұрақтылық сезімін береді, жауапкершілікті сезінеді.

Өмірге келген бір немесе екі жас үлкен жастағы, бұрын бәрін білген, қуып жетуге деген құлшынысын тудыратын екінші баланың отбасында мүлдем басқа белгілері байқалады. Екінші балада асқан атаққұмарлық сезімі пайда болуы мүмкін. Ол өзін іс-әрекеттің кез-келген саласында дәлелдеуі мүмкін, бірақ бұл жағдай үлкен қиындықтарға әкеліп, үлкеннің қызғанышын тудырады.

Ең кішкентай бала көпшіліктің сүйіспеншілігіне бөленеді, барлығы оған қамқорлық жасайды, олар үшін көп нәрсе жасайды және оны үнемі оқытып, тәрбиелейді.

Отбасында жалғыз баланың тәрбиесіне ата-ана мейірімділікпен қарайды, өйткені оның ата-анасында «таңдау мүмкіндігі жоқ». Сондықтан жалғыз бала өте тәуелді болады, қиындықтарға мүлдем үйренбейді.

А. А. Реан жасөспірімдер арасындағы қарым-қатынасты(сиблинг) былай деп бөледі:

1. Кіші сиблингпен өзара қарым-қатынаста жасөспірімдер жиі екінші ата-ана рөлінде болады. Егер отбасында өзара қарым-қатынас оң болса, кішілері өздерін жақсы көретінін сезінеді. Егер отбасында өзара қарым-қатынас қолайсыз болса, онда жасөспірімдер кіші сиблингтерге қызғаныш сезімімен қарап, оларға ата-анасының қамқорлығы шектен тыс деп қабылдайды.

2. Үлкен бауыры (сиблинг) бар жасөспірімдер көбінесе бала кезінен оларды үлгі ретінде үлкен сиблингтерге тән мінез-құлық стереотиптерінің белгілерін қабылдайды.

3. Сиблингтер арасындағы жанжалдар мен қақтығыстар жасөспірімдерді әлеуметтендіруде оң рөл атқарады. Олар іс жүзінде басқа балалармен, атап айтқанда қарама-қарсы жынысты өкілдерімен татуласу, мінез-құлық және қарым-қатынас тәсілдерін зерттеуге мүмкіндік береді.

Жасөспірімдер мен ата-аналардың қарым-қатынасына тән көптеген үлгілер жасөспірімдер мен мұғалімдер арасындағы қарым-қатынасқа да тән. Жасөспірімдер мұғалімнің іс-әрекетіне, мінез-құлқына және тұлғалық ерекшеліктеріне жоғары талаптар қояды, кәсіби шеберлігін жоғары бағалайды.

Жасөспірімдердің әртүрлі адамдармен қарым-қатынасы олардың жеке басының дамуына және әлеуметтенуіне айтарлықтай әсер етеді, сол жаста үйренген басқалармен қарым-қатынас жасаудың көптеген тәсілдері кейінірек оның ересек өміріне ауысады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Фельдштейн Д.И. Особенности ведущей деятельности детей подросткового возраста//под ред. Г.В.Бурменской.-М:МПЦИ, 2004.
2. Варга А.Я.Системная семейная психотерапия: Краткий лекционный курс. - СПб, 2001.
3. Андреева Т.В. «Семейная психология»: Учеб. пособие. М., 2001.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Жаксылыкова Н. Б., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
 Научный руководитель- **Баймуханова Б.Қ.**, кандидат психологических наук, старший преподаватель ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Во все времена и для всех поколений стала актуальной проблема развития личности. Самое важное с точки зрения адаптации человека к обществу - подростковый период. Весь период подростка характеризуется поиском внутреннего душевного мира, формированием собственной идеи о мире, увеличением потребности в свободе выбора и независимости.

Ключевые слова: подросток, подростковый период, психологическая специфика, социальная специфика, эманципация, «Я концепция», потребности подросткового возраста, противоречия подросткового возраста, индивидуализация, сиблинг, сиблинговые отношения.

ӨОЖ 159.9.41

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАСТАРДЫ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ МӘНІ

Жаксылыкова Н.Б., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі – **Кинжекова Р.С.**, педагогика ғылымының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Қазақ халқының болашағы оның өз бетінше ел болуына, саяси бостандыққа қол жеткізуге, экономикалық және мәдени кешеулерден шығуына, қараңғылық пен кедейшіліктен құтылуына апаратын бірден-бір жол бүкіл елдің сауатын ашу, жастарды адамгершілікке тәрбиелеу, өнер мен еңбекке баулу екендігін Абай анық айтты. Бұл Абай көзқарасының алтын діңгегі еді. Өйткені бұрын да, бүгін де мәдени-этникалық мүддені қамтамасыз етуге қабілетті жас ұрпақтың адамгершілік тәрбиесі өте қажет.

Кілт сөздер: тәрбие, адамгершілік тәрбие, гуманистік қасиет, рухани қасиеттер, моральдық-этикалық тұжырым, интернационализм, отбасы тәрбиесі, Абай өсиеті.

Тәрбие дегеніміз – халықтың ғасырлар бойы іріктеп, жинақтап алған озық тәжірибесін, дүниетанымын, өмірге деген көзқарасын жас ұрпақтың бойына сіңіру, соған сай мінез-құлық қалыптастыру. Бүгін күнде тәрбиенің мақсаты өзінің құқығы мен міндеттерін анық сезінетін, бүгінгі күннің мүмкіндігін білетін, әлеуметтік кеңістікте таңдаған ұстанымын іске асыра алатын сауатты, өзінің іс-әрекетіне мақсат қоятын, оған жету жолдарын жоспарлайтын, өз әрекеті мен оның нәтижелерін бағалай білетін әлеуметтік тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Осы мақсатты жүзеге асырудағы ең басты орта – отбасы.

Ата-ананың бала тәрбиесіне деген жауапкершілігі ұрпақтан ұрпаққа жалғасуда. Ата-ананың күн сайын атқарып жүрген жұмысы балаға үлкен сабақ. Баланың үйден көргені, етене жақындарынан естігені ол үшін адамгершілік тәрбиенің ең үлкені. Демек, жақсылыққа ұмтылып, жағымды істермен айналысатын адамның айналасындағыларға берер тәлімі мол болмақ.

Дүниенің ең тамаша туындысы – тамаша тәрбие алып шыққан адам болып табылады.

Жазушы-педагог Ж. Аймауытов: «Баланы тәрбиелеу үшін әрбір тәрбиешінің өзі тәрбиелі болуы керек. Себебі, бала айтып ұқтырғаннан гөрі, көргеніне көп еліктегіш келеді. Солай болған соң балаға не жақсы мінез болсын, іспен көрсету керек», - дейді.

Осы бір ұлағатты ой астарында отбасында - ата-анасына мектепке дейінгі ұйымда – тәрбиешіден талап етілетін тағылым жүгі жатыр

«Бала тәрбиесі-бір өнер, өнер болғанда ауыр өнер, жеке бір ғылым иесі болуды тілейтін өнер. Баланы дұрыс тәрбиелеу үшін әркімнің өз тәжірибесі жетпейді. Басқа адамдардың тәжірибесімен танысу керек», - деп қазақтың ұлы ақыны, ағартушысы Мағжан Жұмабаев дәл тауып айтқан [1].

Олай болса, алдымызға шамшырақ қылып кімді, кімнің болмысын ұстана аламыз?!

Қазақ халқының қалыптасқан әдептілігі, инабаттылығы, мінезділігі, адамгершілігі – бәрі Абайдан табылады. Абай айналасында өрескел мінез, ерсіз сөздерге тыйым салынған.

Абай тағылымы, Абай болмысы адастырмас тәрбие темірқазығы деп айтуға толық негіз бар.

М.Әуезов Абай шығармаларында «оқыту мен тәрбиелеудің бірқатар принциптері: еңбек, адамгершілік, ақыл-ой, эстетикалық тәрбие арасындағы байланыс; тұлғаны қалыптастырудағы білімнің жетекші рөлін тану» - деп көрсетті.

«Адамдардың әдет-ғұрыптарын өзгертудегі тәрбиенің рөлін жоғары бағалай отырып, - деп жазады профессор Э.А.Орынбасарова, - Абай тәрбие мен білім берудің адамгершілік, өнегелілік мақсаттарын айқындап берді. Абайдың пікірі бойынша, тәрбиенің ең жоғарғы мақсаты – баладан еңбекқор, отансүйгіш тұлға сомдап шығару, ал оқытудың мақсаты – жас ұрпақтың жаһанды танып білуі, білімдер жинақтауы, білім мен амандық алуы. Тәрбие мен білім беруді бірге алғанда, біртұтас педагогикалық үдерістің мақсаты – парасаты жоғары, мәдениетті, білімді, халқына қызмет ететін, соның мүдделерімен, ойларымен және арман-мақсаттарымен өмір сүретін адамды қалыптастыру. Пайымдауымызша, Абай білім мен тәрбиенің адамгершілік, өнегелік рухында болуының және демократияландыруының қазіргі замандағы мақсатын күнілгері, жүз жыл бұрын айқындап қойған».

Шығыс пен Батыс классиктерінің ағартушылық ой-пікірлерінен мол нәр алған ұлы ақын жастар тәрбиесі мәселеріне кеңінен тоқталып, өзінің өлеңдері мен қара сөздерінде педагогикалық көзқарасын білдіреді. Адам мінезіндегі орынсыз мақтан, ойсыздық, салғырттық, күншілдік, көрсеқызарлық сияқты жаман әдеттердің ақыл мен ойды тоздыратынын айта келіп, естігенді есте сақтау, көргеннен үлгі-өнеге алу, жаман әдет-дағдыдан бойын аулақ ұстау, нәпсіні ақылға жеңдіру, ұстамды болу сияқты адамгершілік қасиеттерді насихаттайды [2].

Абайдың шығармаларының барлығы дерлік ғибратты тәрбиелік сипатта келіп отырады. Оның пікірлерінің көпшілігінен-ақ жастарды адамгершілікке тәрбиелеу, оқыту жөнінде айтылған методикалық және дидактикалық қағидаларды табуға болады.

Өз қарасөздерінде адамгершілік мәселелерінен: ол адамгершілік, әлеуметтік, ағартушылық ойларын айтуда, Абай педагогикалық жақсы әдісті қолданады. Оңайдан қиынға қарай, жақыннан жыраққа қарай қызықты, күлкілі жайдан үлкен толғаулы қорытындыға қарай біртіндеп жетектейді. Сатылап отырып үгіт-өсиет асырады, еңбекке үйретеді.

Ұлы ағартушы өз айналасын қоршаған әділетсіздік қазақ халқын аздырып бара жатқанын, жас ұрпақты тәрбиелеуге теріс ықпалын тигізетінін байқап, халықты, әсіресе, жастарды адамгершілік тәрбиелеуге ерекше көңіл аударды. Ал жастар бойында дарытуға тиіс жоғары адамгершілік қасиеттер ретінде туған елге деген сүйіспеншілік пен ерлік, табандылық пен адалдық, парасаттылық пен сыпайылық, адамдарға қайырымдылықпен қарау, еңбексүйгіштік, жарқын өмірге ұмтылушылық т.б. атап айтты. 1886ж бір өлеңінде:

Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман,

Шошимын кейінгі жас балалардан.

Терін сатпай, телміріп көзін сатып,

Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман, - деп өз кезіндегі жастардың осындай жағымсыз мінездерін қатаң сынға алды.

Ақын түсінігінде адамгершілік тәрбиені құрайтын қасиеттер: адам баласын сүю, адамдардың бір-біріне адал, мейірімді және бірлік, ынтымақта болуы. Абай Дауани Ғұламаһидың (тәжік философы 1427-1501) «Жалали этикасы» еңбегімен таныс болады. Ақынның «Ғылым таппай мақтанба» өлеңі мен Отыз сегізінші қарасөзіндегі аса үлкен мән бере айтатын жан мен тән, адамның ішкі, сыртқы сезім мүшелері, қанағат, еріншектік, надандық және жауанмәртлік туралы тұжырымдары Дауанидың ойларымен сабақтас, үндес келеді. Дауанидың пайымдауынша, баланы тәрбиелеуді ерте қолға алып, олардың дақ түспеген санасына ізгілікті нәрселерді еге білу қажет. Өйткені,

олардың санасы, жас кезінде өте тұтқыр да алғыр келеді. Абай осы пікір тұрғысынан да:

«Тез үйреніп, тез жойма,

Жас уақытта көңіл – гүл...», деп, бала санасының жылдам қабылдағыш қасиетін ескертеді. Адамның балалық шағында дүние тануға құштарлығы мен жан құмарының ерекше артатындығына ақын Жетінші сөзінде тоқталып өтеді. Дауани баланың жақсы жақсы, жаман мінезге ие болуы, оның қандай адаммен қарым-қатынас жасауына, кімнен тәрбие алуына байланысты екенін айта келіп, оларды теріс ықпал жасайтын жандардан аулақ ұстауға кеңес береді. Бұл пікір Дауанида жалпы айтылса, Абай өлеңінде қазақ болмысына сай одан әрі тереңдетіле, жетілдіріле түскен. Ол өзі өмір сүріп отырған әлеуметтік ортада орын алған «бес дұшпаннан» - бес түрлі зиянды мінез құлықтан әрбір адам боламын деген жасөспірімнің сақтануы керектігін ашық айтады [3].

Ойшыл ақын адамгершілікке тәрбиелеуде гуманизм, отаншылдық және интернационализм принциптеріне достықты, әділеттілік пен мейірімділікті негізгі қазық етіп алады. Жастарды адамгершілік рухында тәрбиелеп, оларға ғылым мен білімге бастар жолды көрсете отырып, ақын бұл мәселелердің шешімі еңбекте деп білді.

Жастарды адамгершілік тұрғыдан тәрбиелеу жолында күресіп, бар дауыспен қараңғылыққа, ескілікке қарсы майданға шықты. Адамгершілік деген ұғым оның әрбір шығармасынан дерлік айқын және күшті түрде көрініп отырады. Ол адамгершіліктің жаулары – дәулеттілерді ұлы тілмен түйреп, келеке етеді, ал жастарды өздерін жоғары адамгершілік қасиеттер дегеніміз білім алумен, өнімді адал еңбек етумен ғана пайда болады.

Адамгершілік тәрбие бойына сіңген адамды Абай батыл, ер көзге айтудан қорықпайтын, алдына қойған биік мұратына қалай да жетпей тынбайтын талапты, күрескен адам болары тиіс деп түсінді.

Адамгершілікке тәрбиелеу ісі білім берумен ғана шектелмейді. Бұл баланың сезіміне әсер ету арқылы ішкі дүниесін оятудың нәтижесінде оның дүниетанымын қалыптастырады. Міне осылар үшін Абай қам жейді.

Адамгершіліктің қасиеттің жоғары түрі ар, ұят, ождан сақтау жастарды кішіпейілділікке, адал, арлы азамат болуға тәрбиелеуде Абай өлеңдері мен өсиеті маңызды орын алады.

Жастарды бүкіл адам баласын сүйе білуге, сол арқылы аса зор гуманистік адамгершілік қасиетке баулыды. Әбдірахманды Петербургтегі Артилерия училищесіне, інісі Халиолланы Омбыдағы кадет корпусіне, ал қызы Гүлбадан мен ұлы Мағауияны Семейдегі медреседе оқытуы келешек қоғамның тірегі оқу-ағарту, өнер-білімде және оны жастай игеру керек деген ойдың дәлелі еді.

Баланың болашағын жауапкершілік алдымен әкеге жүктелетінін ескеріп, әкенің ақылы мен ықпалы болмай адал еңбекке, мағыналы өмірге дұрыс баулу, жас жеткіншектің бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру мүмкін еместігін атап көрсетті. Ойшыл ақын әкенің ізгі қасиеттері – оның адамгершілік, еңбексүйгіштігі отбасы, жарына деген сүйіспеншілік сезімі үй-ішін нұрландырып тұрса, ері ақылды, әйелі мінезді боп, тату болса, үстіндегі үй жұмаққа айналып, бала жақсы мінезге, асыл қасиетке тәрбиелене алатынын атап өтті. Абай бала келешегіне қамқоршы ұстазы – әке деп білуімен қатар ұрпақ тәрбиелеудегі ананың орнын да ерекше бағалады. Өз анасы Ұлжан мен Зеренің құшағында болып, қос мейірім бұлағынан сусындап өсуі оның ана қасиетін биік тұғырдан тануына игі әсер етті. Ананы өз баласының ең аяулы тәрбиешісі деп білді.

Абай жастарды тәрбиелеудің әр алуан жолдары мен тәсілдерін ен алдымен үй ішінде, мектепке тәрбиелеудің жолдарын көрсетті. Балалардың дүниеге көзқарасы мен мінезінің қалыптасуына отбасының аса зор ықпалын еске ала отырып ол ата-аналарға

ең алдымен өздерін дұрыс тәрбиелі болындар деп талап қояды. «Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ» отбасында, елде ортада жаң сүйсінер жаңалық, жарқ еткен жақсылық бар дегенге кім сене қояр екен»-деп отырып Абай, жастарды бірлікке, бауырмалдылыққа, достыққа тәрбиелеуге шақырады.

Баланы қайратты, қайырымды, ақылды, өнерлі, әділ адам етіп тәрбиелеу - әр уақытта қазақ отбасындағы басты мәселенің бірі болған.

Абай жастарды тәрбиелеудің әртүрлі жолдары мен тәсілдерін, ең алдымен, отбасы, мектеп, жұмыс және әдебиет арқылы тәрбие беруді атап көрсетеді. Отбасының балалардың дүниетанымы мен табиғатын қалыптастыруға айтарлықтай әсерін ескере отырып, ол ата-аналардың өздері білімді болуын талап етеді.

Қарасөздерінің ішінде қайталай түсетін тақырып – дін, адамгершілік тәрбие жайлары. Олар он екінші, он үшінші, жиырма жетінші, отыз бесінші, отыз алтыншы, отыз сегізінші және қырық бесінші қара сөздерінде. Бұл сөздерінде діндік үгітін айта отырып, Абайдың ұрпаққа жеткізбегі – адамгершілік өсиеттер.

Адамгершілік философиясының, педагогикалық мұраттары негізін діндегі негіздерімен қабыстырып бермекші. Осындай дінмен байланысты діншіл ойларды айта келіп, Абай сөзіне негізін адамгершілікке тірейді. Үлкен адамгершілік, ақтық, тазалық, азаматтық жөніндегі тәрбиелік ойлар айтады. Он бесінші сөзінде мораль мәселесін мінез белгілеріне байланыстыра отырып, әрбір жақсы адам боламын деген кісіге өз-өзіне есеп беру қажет екенін айтады. Жиырма бесінші қарасөзінде «оқушы өзі үшін емес, халқы үшін еңбек ететін адам болсын» дейді. Адамгершілік жөніндегі тәрбиелік тақырыпты, Абай отыз екінші ғақлиясында және қырық төртінші ғақлиясында толық дәлелдеп өтеді.

Абайдың көзшалысы қандай ұланғайыр кең болса, таңдаған, қызыққан, жиренген, құмартқан, алған әсерлері сондай ұланасыр, байқаған-түйген парасат-пайымы соншама терең еді.

Абай өзінің шығармаларында қазақтың ежелгі салт-сана, тәлім-тәрбие дәстүрлері туралы мол пікір қорытындылар келтіреді. Олардың оң-теріс, озық-тозық қырларын сарапқа салып, күні өткен кертартпа жақтарынан аулақ болып, келешекті жемісті тұстарын дамыта, жетілдіре түсуді қуаттайды.

Ұлы ағартушы және ұстаз ақыл-ой тәрбиесінің жас адамның жеке басының эстетикалық дамуы мен адамгершілік қалыптасуымен байланысын ашады. «Рухани қасиеттер, - деп жазды Абай, - адам өміріндегі басты нәрсе». Ақын адам бойындағы ең жақсы қасиеттерді отанына, халқына деген сүйіспеншілік, адамға деген сүйіспеншілік, достықтағы тұрақтылық, сүйіспеншілік, мейірімділік, шыншылдық, әділеттілік, еңбекке деген сүйіспеншілік, білімге деген құштарлық деп санады.

Абай надандық пен қараңғылыққа толы уақыт өтіп, оның орнына жастар салатын жарқын әлем өтеді деп нық сенді. Тәрбиенің адам дамуындағы рөліне маңызды мән бере отырып, Абай адам моральдық қасиеттерді табиғи түрде қабылдамайтындығын, тек тәрбие барысында адамгершілікке жататын немесе адамгершілікке жатпайтынын баса айтты. Баланың тәрбиешісі кім? Әрине, бұл ең алдымен оны қоршаған адамдар. Абай оларды 3 топқа бөледі.

Біріншіден, бұл Абайдың, ата-ананың, ағайынның, әпке-қарындастың, яғни баланың отбасы, мейірімді ортасы.

Екіншіден, бұл мұғалімдер, тәрбиешілер, тәлімгерлер, яғни бала тәрбиесіне кәсіби тұрғыдан жауапты ересектер.

Үшіншіден, бұл құрдастар, достар, жолдастар. Абай маңызды моральдық-этикалық тұжырым жасайды: балалар осы категориялардың қайсысын балалар ерекше құрметтейді, қайсысы өздеріне сенеді, кімнің әсері ең күшті, маңызды. Абайдың айтуынша, сүйікті адам - балалардың бірінші және басты тәлімгері

Абай шығыс халқының ауыз әдебиетін шығарма арқауы еткенде, біріншіден, ғылымды, адамгершілікті, достықты, екіншіден, қай елдің болмасын халық қамын

ойлайтын парасатты азаматтарынан үлгі-өнеге алу, дос ету, сөйтіп «адам баласының бәрін бауыр тұту» гуманистік қасиет, жас ұрпақтың бойынан табылса деген арманы сезіледі. Әрбір жас адам ақыл-ойдың, мидың, жүрек пен сезімнің күшін пайдаланып, өз елінің «кетігін» бітейтін «кірпіш» болса деп армандады. Сонда адам мұраты мен халық мүддесін ұштастыратын жастар тәрбиесіндегі басты нұсқа қандай десек, ұлы ақын: «ақыл сенбейтін іске сенбе, ондай іске кіріспе, әуелі білім, ғылым өнер жолын таңдап алып, «естілерден үлгі ал, еңбекпен ғана мал тап » деп жол сілтейді.

Абай көзқарасындағы басты идея «Атаның баласы болма, адамның баласы бол, жақсы көпке ортақ, пайдаң еліңе, халқыңа тисін» деген гуманистік ой-пікірді қуаттау болды. Қазақ халқы баланы жамандықтан жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болуын, һәм байсалды, ойламды, шымыр болып өсуін ұлт тәрбиесінің негізгі қағидасы етіп ұсынған.

Абай халықтың үлкені мен кішісіне, ұлы мен қызына әкесі мен баласына адамгершілік, өнер мен білім, өнеге мен тәлім, достық-жолдастық, парыз бен қарыз сияқты қасиеттердің асыл үлгілерін жырымен де, ғақлияларымен де жеткізе білді.

Абай арманы адамгершілікке, еңбекке, ақыл-ойға, парасаттылық пен инабаттылыққа негізделген, үлкен мәдениеттіліктің қайнар бұлағына айналған. Абай тағылымы – даналықтың, ғұламалықтың, құдыреттіліктің, имандылықтың кәусар тамшысы, ағынды тасқыны, дария көлі.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Абай». Энциклопедия – Алматы, «Атамұра» баспасы, 1995 ж, 200-б 2. «Сынып жетекші анықтамалығы» журналы, 2 (14) 2010
2. Абай шығармаларының екі томдық жинағы (2-том өлеңдер мен аудармалар, қара сөздер) – Алматы, 2002ж
3. Сейталиев Қ., «Педагогика тарихы» - Алматы «Білім», 2008ж

РОЛЬ ПРОИЗВЕДЕНИИ АБАЯ В ПРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ

Жаксылыкова Н. Б., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
 Научный руководитель - **Кинжекова Р.С.**, кандидат педагогических наук, доцент
 ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В своем выступлении Абай отметил, что будущее казахского народа-это единственный путь к самостоятельности страны, к достижению политической свободы, к выходу из экономических и культурных вечеров, к преодолению темноты и бедности, к нравственному воспитанию молодежи, к искусству и труду. Это был золотой ствол мировоззрения Абая. Ведь и раньше, и сегодня очень необходимо нравственное воспитание молодого поколения, способного обеспечить культурно-этнические интересы.

Ключевые слова: воспитание, нравственное воспитание, гуманистические качества, духовные качества, морально-этические концепции, интернационализм, семейное воспитание, завещание Абая.

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ ОҚЫТЫП, ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ОТБАСЫ ҚЫЗМЕТІ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Жанбырбай А., БҚИТУ педагогикалық факультетінің II курс магистранты
Ғылыми жетекшісі - **Джонисова Г.Қ.**, педагогика ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Оралқ.

Аннотация: Мақалада мүмкіндігі шектеулі балалардың отбасындағы тәрбиесінің педагогикалық-психологиялық мәселелері қарастырылады. Шетел және отандық ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, мүмкіндігі шектеулі балаларды отбасында тәрбиелеудің ерекшеліктері мен ережелері сипатталады. Ерекше сұраныстары бар балалармен қарым-қатынас орнату жолдары көрсетіледі.

Кілт сөздер: мүмкіндігі шектеулі балалар, дамудағы проблемалар, ерекше сұраныстары бар балалар, эмоциялық қарым-қатынас, баланың психо-моторлық дамуы.

Қазақстан Республикасының Конституциясында «Балаларға қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу - ата-ананың табиғи құқығы, әрі парызы» - деп, отбасының міндеті нақты көрсетілген. Сонымен бірге, отбасы туралы заң және Қазақстан Республикасының кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы заңы әрбір отбасының өзінің ұрпағын тәрбиелеп, қатарға қосу міндеті жүктелген [1]. Сөйтіп, отбасының өзіне тән негізгі міндетін орындау қажеттілігі айқындала түседі. Отбасы - ең жақын әлеуметтендіру ортасы қатарында өмірдің мақсаты, оның құндылықтары не екенін біліп, өзін қалай ұстау керектігі туралы алғашқы мағлұматтарды береді және онда басқалармен қарым-қатынас орнатуына іс жүзінде дағдыланады. Сөйтіп өзінің «кім» және «қандай» екенін басқалардың «кім» және «қандай» екенін практикада сынап байқап көреді.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың отбасында әртүрлі жағдаяттар мен төтенше ахуалдарда өзін ұстаудың нормаларын, мінез-құлқын реттеудің өлшемдерін меңгереді. Ата-ананың үгіт-насихаты, түсіндіруі, олардың үлгі, өнегесі, үйдегі ахуал, мүмкіндігі шектеулі балалардың отбасының психологиялық тынысы арқылы балалардың әдеті, мінез-құлқы, жақсы-жаманды бағалау өлшемдері қалыптасуымен бірге қандай қылықтары үшін сәгіс алып, не үшін жазаланатынын, әділдік пен адалдық туралы түсінеді. Өзінің күнделікті өмір салты мен мүмкіндігі шектеулі балалардың отбасы, балаларды еңбек, білім-ғылым, құқық және қоғамдық міндеттер жүйесіне ендіреді. Дамуында кемістігі бар бала үшін отбасы бір жағынан тіршілік қоршауы болса, екінші жағынан тәрбиелік орта. Баланың алғашқы өмір сүруі мен қалыптасу қадамы отбасында өтеді. Сондықтан тұлғаның қалыптасу нәтижелігі ең бастысы отбасына тәуелді [2].

Дамуында кемістігі бар бала отбасына тәуелді. Дамуында ауытқуы бар нәрестенің дүниеге келуі- отбасы және туыстары үшін қиын ауыр сәт. Осы кезеңде баланы ары қарай тәрбиелеуге байланысты жаңа міндеттер тұрады. Бала кемістігін ата-аналар әртүрлі қабылдайды, жанұяда дамуында кемістігі бар баланың болуы отбасының әлеуметтік мәртебесінің өзгеруіне әкеліп соғады. Көптеген ата-аналар отбасы материалдық шығындарының өсуімен кемтар баланы емдеу және тәрбиелеу үшін жұмыстарын тастап кетуге мәжбүр болады. Кейбір ата-аналар, әсіресе әкелері проблеманы көтере алмай отбасын тастап кетеді. Толық емес отбасында тәрбиеленетін балалар жағымсыз әдеттерге жақын, үлгерімі төмен болады. Кейбір ата-аналар балаға қажетті көңіл бөлмейді, бала өзімен өзі болады. Бұл бала кемістігінің тереңдеуіне

екіншілік ауытқудың туындауына себеп болады. Екінші бір ата-аналар баласын шексіз еркелетіп қорғаштайды, аялайды, барлығын кешіреді, қорғансыз, ерке мүгедек пайда болады, мамандар аталмыш балалардың ата-аналарымен нәтижелі жұмыс жүргізу үшін отбасылық эмоциялық қарым-қатынастарын зерттеуді қажет етеді.

Дамуында ауытқуы бар баланы сауықтыру жұмысы отбасында барлық жанұя мүшелерінің, жақындарының қолдауымен ұзақ уақыт, қалыпты әрі жүйелі жүргізу қажет. Бала үшін отбасы не істеу керек? Ең алдымен, оның дамуындағы проблемаларға сәйкес өз баласына тән қажеттіліктер мен мүмкіндіктерін анықтап алу керек. Бұл тиімді емделуге және реабилитация жолын таңдауға көмектеседі, баланың отбасында өмірге бейімделу мүмкіндіктерін анықтайды. Баланың ата-анасын реабилитацияға белсенді араластыру қажет. Мүмкіндігі шектеулі бала толық отбасында өзін жанұяда керек екенін түсінсе, бұл баланың психологиялық ахуалының жақсырауына септігін тигізеді. Мүмкіндігі шектеулі баланы тәрбиелеуде жанұя ерекше қызмет атқарады. Себебі ата-аналар баласы үшін бірінші тәрбиешісі [3].

Ата-аналарды балаларына қоршаған орта туралы алғашқы түсініктері мен әр түрлі дағдыларға үйретеді. Мүмкіндігі шектеулі баланы жетілмеген деп кемсітіп, олардың адамдық құқығын шектейміз, оларды жеке тұлға ретінде барлық балалармен тең құқылы екенін ескеруіміз керек. Мүмкіндігі шектеулі балалардың ең жақсы тәрбиесі, түзету жұмыстары-оларды күнделікті өмірге тарту. Бұл ата-ананың баланың реабилитациясына белсене қатыса отырып, жақсы қарым-қатынас арқылы жүзеге асады. Ата-аналардың басты міндеттері мыналар: балалары үшін барлық қажеттіліктерді орындап емес, олардың дербес өмір сүруіне көмектесу.

Қазір республикамызда 5 деңгейлі мемлекеттік мүмкіндігі шектеулі балаларға ерте жастан түзетушілік көмек көрсету жүйесі әзірленіп, жүзеге асырылып жатыр. Мүмкіндігі шектеулі бала дені сау балалар дамитын заңдармен дамиды, бірақ қоршаған ортаға бейімделуі үшін компенсаторлық мүмкіндіктері аз болады, сондықтан мұндай бала ұзақ дұрыс ұйымдастырылған түзету тәрбиесін қажет етеді. Мүмкіндігі шектеулі бала қарапайым санитарлық гигиеналық және еңбек дағдыларын игеріп, қоршаған орта туралы танымдары білу керек. Баланы отбасында тәрбиелеуімен және түзету тәрбиесінің ерте бастауы - бұл баланың психо-моторлық дамуының жағымды динамикасы. Сондықтан ата-аналар мамандармен тығыз қарым-қатынас жасауы керек (әлеуметтік педагог, психолог, логопед, дефектолог). Бұл мамандар ұсыныстары ата-аналарға баласын жақсы түсінуге, қарым-қатынасты жақсы орнатуға үйретеді. Қоршаған ортаға толық бейімделуіне көмектеседі. Өмірінің алғашқы айынан баланы өзі не істей алса соны өзі істеуге, ойыншықтарын өзі алуына, өзі киінуге, тамақтануға үйрету керек [4].

Мүмкіндігі шектеулі баламен жұмыс бастауды ата-аналар ескеретін ережелер:

1. Түзету жұмыстарын ерте жастан бастаса, түзету жұмысы тиімді болады.
2. Бала өзін тыныш, ыңғайлы сезіну керек.
3. Баланың жетістігін мадақтау керек, дұрыс істемеген жағдайда жазаламай, ұрыспай ақырын түсіндіру керек.
4. Қойылатын талаптар жүйелі және отбасы мүшелеріне бірдей болу керек.
5. Баланың айтқан сөздерін, іс-әрекеттерін байланыстыру.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың отбасын әлеуметтік, демографиялық тұрғыда зерттеуші В.Н.Дружинин «қалыпты отбасы» ұғымына жататын типтерінің сан алуан болатынын айта келіп, оны отбасының сапасы, мүшелерінің санына қарап айқындаған дұрыс екеніне тоқталды. Саны - отбасының құрылымы, элементтеріне, құрамына қарай айқындалса, сапасы - отбасында қалыптасқан қарым-қатынас жүйесімен айқындалатынын атап көрсетеді және отбасын тұтастырып, біріктіріп тұратын «билеуші-бағынушы» және жауапкершілік, эмоционалды-психологиялық жақындық дей келе, бұны жағымды, жағымсыз болуы мүмкін деп қарастырып, отбасылық қарым-қатынасты тек қана бағынушы-басқарушы сипатында көруге болмайтыны белгілейді.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың отбасы қарым-қатынасы арқылы тәрбиелеудің сипатын Френч және Равен төмендегіше көрсетеді: тарту-таралғы арқылы билігін жүргізу, билеу, пайдаланып мәжбүрлеу, билігін пайдаланып бағалау, сынау (экспертиза), беделін пайдалану, ересектік, ата-аналық құқығын пайдалану арқылы билігін жүргізу деп бөледі.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың отбасының тұрақтылығын сипаттайтын басты белгі ондағы ерлі-зайыптылардың бірінің ұстамдылығы дей келе К.Витек, тең құқық пен бір-біріне ризашылықтың да маңызын атап өтеді. Қазіргі заман отбасының моделін анықтауда Н.А.Минкиннің жауапкершілік психологиясына қатысты зерттеулеріне негізделі отырып, осы жауапкершілікті де отбасын бұзбай, ұстап тұратын фактор ретінде баса көрсетуге болады. Бұл ретте жауапкершілік психологиясының отбасы тәрбиесіндегі орнын белгілеуде оның дұрыс және бұрыс ықпалын, қоғамдағы әлеуметтік нормаларға сәйкестігі мен іс-әрекетіне жауап бере алудың маңызын да ескерген жөн деседі зерттеуші ғалымдар К.Мұздыбаев, В.Энгельгердт [5].

Қазіргі заман отбасыларындағы қарым-қатынас ерекшеліктерін ескере отырып, Е.Д.Дорофеев пен В.Н.Дружининнің жауапкершілік туралы зерттеулеріне негізделі отырып, отбасын басқарушы, билеушілердің ондағы басқа мүшелері үшін жауапкершілігі және әрбір отбасы мүшесінің өзіне-өзінің жауапкерлігі, отбасы мүшелерінің бірінің екінші біреуі үшін жауап беруінің тәрбиелік маңызын пайымдауға болады. Отбасы ұйымдастырылған әрекет барысында басқалармен қарым-қатынасқа енеді, әсіресе, отбасы мүшелерінің өзара мәмілесінде өз ролін дұрыс түсінбеуі, оны жеткілікті орындамауы нәтижесінде келісе алмаушылық туындайды. Бұның тегі - айтыс-тартыс, талас, ұрыс керіс, сөгу, балағаттау, бірін-бірі жәбірлеу, кемсіту түрінде болып екі психологиялық ерекшеліктердің өзара позицияларының тура келуі, сәйкес келуі, көзқарастарының, іс-әрекет, мінез-құлық, жүріс-тұрысы, тіпті әдептіліктердің қарама-қайшылығынан туындайды. Түптеп келгенде жанжалдасушылардың бірі, кейде тіпті екеуі де өз ролін жаңсақ түсініп, қате орындауынан не бір жолата орындамауынан келіп шығады. Осыдан барып отбасының психологиялық тынысы айқындалады. Алайда, қай-қайсы отбасын алсақта, осы дау-жанжалды болдырмау, алдын алу не болмаса азайту, бәсеңдету мүмкіндігі бар. Оның бірі – отбасы мүшелерінің көрмей, мән бермей, өзара бейімделуге ұмтылу.

Психологтар тарапынан өткізілген зерттеу жұмысында отбасы мүшелері - әке мен шеше өз ролдерін екі тұрғыда - тұрмыстық шаруашылық және ерлі-зайыптылық міндетін өтеу деп түсінетін, ұлдар өзінің басты міндеті - отбасын материалдық жақтан қамсыздандыру, ал, қыздар, отбасының эмоционалды ахуалы, әдептіліктің маңызын баса көрсеткен. Көрсетілген және басқа да авторлардың отбасындағы жауапкершіліктің жалпы сипатын -отбасы және оның мүшелерінің, болашағы, іс-әрекеті, жүріс-тұрысы, мінез-құлқы үшін әркімнің өзінің, қоғамның, ұлтының алдында жауапкершілігі - деп нақтылауға болады.Мүмкіндігі шектеулі балалардың отбасына жаңа көзқарас қалыптастыруда ата-аналарды, отбасы алғашқы тәрбиелеу институты екені және ата-ана не істесе бала соны сөзсіз қайталайтынын нандыру, санасына сіңіру - қоғамды әлеуметтік, эканомикалық дамытудың, әлеуметтік парасаттылыққа жетудің басты шарттарының бірі [6].

Ерекше сұраныстары бар балалардың отбасы бір жағынан тәлім-тәрбие институты болса, екінші бір жақтан - ол қоғамдық құрылымның аса маңызды бөлігі болып табылады, поляк әлеуметтанушысы Е.Петровский отбасының аса маңызы қызметі қоғамның өмір сүруіне себепкер болуына десе, Я.Шеманский отбасы тәрбиелеу, мәдениетті дамыту және өмір тәжірибелерін ұрпақтан-ұрпаққа өткізіп беретін институт деп қарайды, ал М.С.Каган отбасы адамдардың қарым-қатынасын реттейтін, адамның өзін тудыратын институт ретінде келтірді. Осы және басқа да әдебиет көздерінде отбасы әрқайсы мүшелерінің жеке және олардың барлығының сұрау талаптарын қанағаттандыру мақсатында біріккен әлеуметтік ұйым екені белгіленген,

«отбасы оның мүшелерін үнемі іс-әрекеттегі, достық қарым-қатынастағы тұрмыстық және идеологиялық бірлестік» деп, - А.С.Макаренко атап көрсеткен.

Ерекше сұраныстары бар балалардың отбасы мүшелерінің өзара мәмілесі және ондағы психологиялық тыныс, баланың көз алдында үлкен әлемнің кіші-гірім моделі ретінде қабылданады. Өмір тәжірибелерінің жеткіліксіздігі, ата-анасының беделі, отбасындағы күнделікті айтылатын сөздер, ересектердің іс-әрекеттеріне қарап, балалар басқа отбасыларында да солай болса керек деген қорытынды жасайды.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың отбасы қарым-қатынасында, олардың ішінен келісім, өзара түсіністік, бірінің екіншісіне бойсынуы, бірінің екіншісін құптауы секілді қарым- қатынасының қазіргі кездегі басты ерекшелігі - әр тұлғаның, мейлі балалары, мейлі ересектері болсын - мағлұмат байлығы (информационное богатство) болып, өзара қарым-қатынас осы мағлұмат алмасу кезінде өте тығыз орнығуы ықтимал. Өзара мағлұмат алмасу отбасы мүшелерінің рухани кемелденуіне алып келсе, мұндай отбасының болашағы бар деген сөз. Мүмкіндігі шектеулі балалардың отбасы мүшелерін қарым-қатынас арқылы біріктіретін, өзара туыскандық байланыстарын нығайта түсетін аса маңызды сфера-мақсатты (отбасын материалдық қамсыздандыру мақсатындағы) бірлесіп еңбек ету, нәтижесін ортақтасу, бөлісу. Мұндай қарым-қатынас, алдымен отбасы иелері - әке мен шеше ортасында түсіністікпен орнаса, соның өзі балаларға өнеге болатыны өмірден белгілі. Бұдан басқа, әке мен ұл, анасы мен қызы, біртуғандардың бірлесіп, бір мақсатта еңбектенуі өзара түсіністікті нығайтатын аса маңызды құрал қарым-қатынас екені педагог, психолог ғалымдар тарапынан дәлелденген [7].

Еңбек - және адамның, отбасының, бүкіл бір қоғамның өмір сүруінің басты шарты болғандықтан отбасы тәрбиесінде бірлесіп еңбек ету арқылы бала алдымен оның маңызын ұғынады. Отбасы тәрбиесін зерттеуші ғалымдар оның мүшелерінің бірлесіп еңбектенуіндегі қарым-қатынас психологиясын әлі күнге терең зерделемеген. Ғылыми зерттеулерде көбінесе ұжымдық еңбек психологиясы және ондағы қарым-қатынас тұрғысынан зерделеніп келе жатқаны белгілі болды. Алайда, осылармен бірге еңбектің отбасы тәрбиесіндегі орнына байланысты ғылыми тұжырымдар негізінде отбасында баламен бірлесіп еңбектенуді ұйымдастырудың педагогикалық-психологиялық сипатын төмендегіше айқындадық:

- істей алмаған бір істі болымсыз болса да ересектер атқара салмай тек көмектесуі, баланың өзіне және ата-анасына болған сенімін арттырады;
- еңбектену үрдісінде, мейлі ол ойыншықтарын жинасын, мейлі ол ас үстелін әзірлеуге көмектессін, не болмаса өз құлшынысымен есіктің алдын сыпырсын, гүл ексін, бәрібір баланың жүйке жүйелерінің қызметінің белсенділігі артып, бойындағы барлық қуатын жұмылдырады, табандылықтың нәтижесінде мақсатына қол жетсе – осының өзі тәрбиелік ықпал етпек;
- ата-ананың баланы бірлесіп еңбектенуге тартуының тәрбиелік ықпалы жалпы отбасы мүшелерінің ақыл-ой және дене еңбегіне болған көзқарасы, мәмілесіне тығыз байланысты. Еңбектің қай түріне болса да тәрбиелеуді кішкене кезінен бастауды ескерудің маңызы – баланың бойында еңбектенуге әдеттену, дағдылануына ықпал етуімен құнды.

Отбасы педагогикасында ықпал етуші мен ықпалға түсушінің орыны алмасып отырады. Мәселен, бірде ересектер балаға ықпал етсе, енді бірде балалар ересектерге әсер етіп отырады. (Осыдан барып бала да субъект деген ұғым пайда болған.) Мүмкіндігі шектеулі балалардың отбасы қарым-қатынасына ата-ана балаға ықпал етудегі мақсатын, өзінің талаптарын, оған түрткі беріп отырған ішкі мотивтерін қанағаттандыру үшін және мұны кейде тікелей, кейде жанама түрде іске асыруға тырысады. Олардың мүдделері де белгілі: балаға қажетті әдет, дағдыларды меңгерту, іскерлікке баулу, мәселен, әр нәрсені өз орнына қоюға, берілген істі дер кезінде орындауға, ұқыптылыққа, ерінбеуге т.б. дағы мен әдет қалыптастыру, Ықпал

ету ересектер тарапынан өз күшін көрсету, бағындыру, баланың әлсіздігі не білместігін пайдаланып, билігін жүргізіп, содан ләззат алу секілді теріс психологиялық, мотивтерден туындауы да мүмкін. Әрине, мұндай жұмысқа, тері әрекеттер баланың психикасын бұзатыны анық. Ықпал етудің сан алуан тәсілдерін қолдану арқылы ата-аналар өз мақсаттарын жүзеге асыруға ұмтылады, бірақ, ол кейде баланың мүддесінен гөрі ересектердің жан тыныштығы секілді мүддесіне бағытталады да баладан өзбетіншілік төзімділікті, Шыдамдылықты талап етеді. Ал осылардың барлығы шегінен асып, баланың жүйкесіне күш түсіріп, жанын кейітсе, оның арты жақсылыққа апармайтыны тағы да белгілі. Сондықтан, көп жағдайда өз іс-әрекетінің астарында не бар, бала ойы қалай қабылдайды, одан баланың алған үлгі, өнегесі дұрыс не бұрыс па, есеп беріп, санаға салып, ойлану қажет [8].

Ерекше сұраныстары бар балалардың отбасы тәрбиесін зерттеуші ғалымдар ата-аналардың педагогикалық, психологиялық сауаттылығына байланысты қолданылатын тәсілдердің өте көп екендігін айтады. біздің зерттеулеріміз ондай тәсілдердің өте кең тараған түрлерін айқындауға мүмкіндік берді, 1-кестеде біз оның мазмұнын келтіреміз.

1-кесте Ата-атаның балаға қарым- қатынас жасау әдістерін топтастыру.

	Әдістер	Мазмұндық көрсеткіштер	Нәтижелер
1.	Қарым қатынас арқылы баланың өзіне сенімін нығайту	Нандыру, сендіру, иландыру, ақыл кеңес, іс әрекетін қуаттау, нұсқау, қолдану, орынды көтермелеу, дәлелдеу, дұрыс бағалау, әділ ескерту, баламен санасу, пікірлес болу т.б.	өзіне сенімі артады
2.	Қарым қатынас жасау арқылы тежеу	Ата ананың балаға өз дегенін күштеп істетуі, қақпайлау, үстемдік пиғылын көрсету, беделімен басыну, санаспау т.б.	Тартыншақ, қорқақ, жігерсіз, жалтақ, өтірік, қулық т.б.
3.	Қарым қатынас арқылы қуаныш сезімін оятуы	Орынды мақтау, мадақтау, көңілін көтеру, демалысын ұйымдастыру, керекті деңгейде қажетін өтеу т.б.	Көңілі өседі, батылдық, өзіне сенімі, өмірге күштарлығы, қабілеттері артады.
4.	Теріс әрекетке түрткі болатын әдістер	Баланың ырқына көну, артық еркелету, балаға мән бермеу, бақылаусыз қалдыру, жәбірлеу, зәкіп ұрысу, орынсыз кінәлау, алдау, мазақ ету, нашар үлгі көрсету т.б.	Қырсықты, өзімшіл рақымсыз, ұқыпсыз жалқау, бірбеткей қатыгез, озбыр, зорлықшыл т.б.

Балаға ықпал етудің бұл тәсілдерінің көрсетілген психологиялық сипатын зерттеуші ғалымдар педагогикалық іс-әрекетте жоғарыда келтірілген қателіктерді ескеру қажеттегін белгілейді. Ата-аналар қарым-қатынас – отбасы қарым-қатынасының сипатын айқындайтын әке мен шеше арасындағы келісім, береке-бірлік, сөз бен істің бірлігі, бірін-бірі қуаттауы бала сезіміне қуаныш ұялатады, өзіне сенімін арттырады. Педагогикалық шарт - баланы жақсы ой, жағымды мінез, пайдалы істерге жетелейтін, еліктететін жағымды педагогикалық жағдай.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы ҚР Заңы. – Астана.-2002.
2. Сүлейменова Р.А. Әлеуметтік түзету-педагогикалық қолдау мүмкіндігі шектеулі балаларды интеграциялау жолы ретінде. - «Арнаулы білім алуға қажеттіліктері бар балаларды жалпы білім беру процесіне енгізу мәселелері» республикалық семинарының материалдары. - Алматы, 22 ақпан, 2002.

3. Ысқақова Р., Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік және медициналық педагогикалық түзеу арқылы қолдау // Дефектология.- 2011. №3 28-30 бет.
4. Байжұманова Б., Мүгедек балалармен жүргізілетін іс шаралардың әлеуметтік психологиялық мәселелері // Мектептегі психология.- 2013. №6 38-40бет.
5. Инклюзив жағдайындағы адаптивті білім беру ортасы.Әдістемелік нұсқаулық.Құрастырушылар: Артюшина И.А., Абдулхаликова И.В., Калашникова Т.М., Астана, 2010 – 68 б.
6. Шерьязданова Х.Т., Суркова Т.И. Педагогу о стиле общения с детьми. – Алматы, Рауан, 1996-145с.
7. Специальная педагогика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под ред. Назаровой Н. М. - М. : Академия, 2008. - С.151-152.Бодаев А.А. О смысле жизни человека, его акме и взаимосвязи между ними // Мир психологии, 2001. № 2.- 54-58 с.
8. Никишина, В.Б. Практическая психология в работе с детьми с задержкой психического развития: пособие для психологов и педагогов. - М.: ВЛАДОС, 2004. – 126 с.

РАБОТА СЕМЬИ В ВОСПИТАНИИ И ОБУЧЕНИИ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Жанбырбай А., магистрант II курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - **Джонисова Г.Қ.**, кандидат педагогических наук,
доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматривается педагогические, психологические особенности воспитания детей с ограниченными возможностями в семье. Основываясь на исследованиях зарубежных и отечественных ученых дается описание работы и правила общения с детьми у которых особые потребности.

Ключевые слова: дети с ограниченными возможностями, проблемы в развитии, дети с особыми потребностями, эмоциональное общение, психо-моторное развитие ребенка.

ОӘЖ 159.922.7(075.8)

ЛЭПБУК – МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІН ДАМУ ҚҰРАЛЫ

Жасболатова Г.Ә., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі - **Султанғалиева А.И.,** педагогика ғылымдарының магистрі
БҚИТУға оқытушысы

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Лэпбук шығармашылық потенциалын дамытуға, ойлауға, әрі берілген тақырыпқа байланысты әрекет жасауына, шеберліктерімен дағдыларын қалыптастыруға бағытталған плакаттың, үлестірмелі материалдардың, кітаптардың жинақталған бейнесі. Берілген мақалада балаларды лэпбук арқылы дамытуға, оқуға қызықтыруға болатындығы және олармен қалай жұмыс жасау керектігі жөнінде айтылады.

Кілт сөздер: Лэпбук, мектеп жасына дейінгі балаларға заманауи білім беру

Қазіргі таңда адамзат қоғамына ғылыми жаңалықтар мен инновациялық технологиялар қаншалықты маңызды болса, мектеп жасына дейінгі баланы тәрбиелеу мен оқыту саласын заман талабына сай дамыту соншалықты уақыт сұранысын қанағаттандыратын жаңа бағдарламалармен, технологиялармен қамтамасыз ету болып отыр. Мұндай өзгермелі жағдайда мектепке дейінгі білім беру педагогтарына балалардың дамуында интерактивті тәсілдемелердің көп түрлілігіне, заманауи технологиялардың кең таңдауына бейімделе алуы қажет. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту құрылымына мемлекеттік талаптар және білім беру саясатындағы инновациялық үрдістерді талдау негізінде инновациялық әдістемелік қызметті дамыту технологиясын жобалауға және іске асыруға жаңа тәсілдемелер ұсынылды. Мектеп жасына дейінгі балаларды оқытудың білім беру әдістемелері арасында «Larbook» қазіргі заманғы құрал туралы айтқым келеді. Лэпбук – салыстырмалы түрдегі жаңа оқыту құралы. Алғаш рет лэпбукты американдықтар құра бастады. АҚШ-та бұл оқыту әдісі тек аналар ғана емес, Лэпбукинг американдық оқытушылары өте жақсы көреді және мектептерде кеңінен қолданылады.

Лэпбук (lapbook) – ағылшын тілінен тура аударғанда (lap-тізе, book-кітап) деген мағынаны білдіреді. Лэпбук – бұл қалташалары, есігі, терезелері бар жинамалы кітапша, жылжымалы бөлшектерден құралған, оған бір тақырыптың материалдары орналастырылады. Бұл бүлдіршіндермен белгілі бір тақырыпты бекітуге арналған тамаша тәсіл және кітаптың мазмұнын ұғыну арқылы, зерттеу жұмысын жүргізу, оның барысында бала ізденіс жасайды, ақпаратты сұрыптап және талдайды. Бала өз алдына ыңғайлы түрде орналаса алады және оның барлық мазмұнын бірден көре алады. Қарапайымдылығына қарамастан, бұл тақырып бойынша барлық қажетті материалдар бар.

Лэпбук — салыстырмалы түрде оқудың жаңа тәсілі. Лэпбук - ол интерактивтік әдістеме, оны құрастыру жөнінде келесі әдіс-тәсілдер қолдану болады: салыстырмалы талдау, ізденіс, проблемалық сұрақтар, дидактикалық ойындар, әңгіме, сипаттау, сюжеттік ойындар т.с.с.

Психология ғылымдарының кандидаты Н.А. Короткова лэпбукпен жұмыстың балалар мен ересектердің серіктестік қызметін ұйымдастырудың негізгі тезистеріне былай жауап береді:

- тәрбиешінің балалармен тең қызметке қосылуы;

- мектепке дейінгі балаларды қызметке ерікті түрде қосу (психикалық және тәртіптік мәжбүрлеусіз);
- іс-әрекет кезінде балалардың еркін қарым-қатынасы және орын ауыстыруы (жұмыс кеңістігін ұйымдастыру сәйкес болғанда);
- қызметтің ашық уақытша аяқталуы (әркім өз қарқынында жұмыс істейді).

Лэпбук-жоба әдісінің бір түрі. Лэпбук құру жобаның барлық кезеңдерінен тұрады:

1. мақсатқа жету (тақырыпты таңдау)
2. лэпбук әзірлеу (жоспарды құру)
3. орындау (тәжірибелік бөлім)
4. Лэпбук қорытындысын шығару – оқытудың іс-әрекет әдісін іске асыруға арналған құрал. Лэпбукті құру кезінде балалар дайын түрде білім алмайды, оларды танымдық-зерттеу іс-әрекеті барысында өздері табады.

Лэпбук - ата-аналарды ынтымақтастыққа тартудың тиімді құралы.

Ата-аналар қолдау көрсетеді:

- ұйымдастыру (экскурсиялар, жорықтар)
- техникалық (фото, видео)
- ақпараттық (лэпбук үшін ақпарат жинау)
- мотивациялық (қызығушылықты қолдау, табысқа сенімділік)

Лэпбук - бұл А3, А4 форматты папка, оған қалташалар, кітапшалар, терезелер және лэпбук тақырыбы бойынша көрнекі ақпараты бар басқа да бөлшектер жапсырылады: қызықты ойындардан лексикаға дейін және қызықты берілген ақпарат көп. Тақырып балаға қызықты және жасына сәйкес орындалуы тиіс. Тақырыпты толық ашу үшін, лэпбук қамтуы тиіс толық жоспар қажет.

Егер сіз мектепке дейінгі балалар үшін лэпбук жасасаңыз, онда олар үшін тақырыптар мен материалдар қарапайым болуы керек, оқушылар үшін материалды қиынырақ таңдауға болады. Сонымен қатар, егер сіз лэпбук ұжым үшін емес, бір бала үшін жасайтын болсаңыз, оған бағыттауды ұмытпаңыз: қандай тақырыптарды зерделеуді немесе бекітуді қажет етеді, баланың қандай да бір тақырыпқа қаншалықты ілгерілеуін. Тақырыпты таңдаған соң, қағаз бен қаламды алып, жоспар жазу керек. Өйткені, лэпбук-бұл суреттер бар кітап емес. Сондықтан сіз тақырыпты толық ашу үшін қамтуы керек деп ойлауыңыз керек. Ал бұл үшін осы папкада айтуды қалайтын жоспар қажет. Жоспарды құру арқылы біз лэпбуктің ішін көрнекіліктермен толықтыра аламыз.

Лэпбук тақырыбы түрлі болуы мүмкін:

- қызықты оқиғалар;
- балалардың қызығушылығы;
- апта тақырыбы;
- әдеби шығармалар;
- батырлар және т. б.

Тақырыптық кітапшаның түрлері:

Тағайындалуына байланысты:

- оқу;
- ойын;
- құттықтау,
- мереке;
- өмірбаяндық (бала өміріндегі қандай да бір маңызды оқиға: саяхат, циркке бару, демалыс және т. б. туралы папка-есеп))

Түріне қарай:

- екі бұрылысты стандартты кітапша;
- 3-5 бұрылысы бар папка;
- гармошка кітапша;

- фигуралы папка.
- Материалды ұйымдастыру:
- стандартты қалта;
- стандартты және фигуралы конверттер;
- қалташа-гармошка;
- қалташалар-кітаптар;
- үйшік және есіктері;
- айналмалы бөлшектер;
- көтерілетін бөлшектер;
- карточкалар;
- көрсеткі;
- пазлдар

Осы ләпбукты қолдану нәтижесінде балаларда, мысалы, :

- алдағы қызметті жоспарлай білу;
- құрдастарымен келісу;
- міндеттерді бөлу;
- қажетті ақпаратты іздеу, оны жалпылау, жүйелеу;
- туындаған сұрақтарға өз бетінше түсініктеме беру;
- өз білімі мен іскерлігіне сүйене отырып, өз шешімдерін қабылдау;
- ауызша сөйлеуді қолдана отырып, өз ойлары мен ниеттерін білдіру

Ләпбуктің пайдаланудың артықшылықтары:

- Бала қажетті ақпаратты дербес жинайды;
- Деректердің үлкен көлемін құрылымдау;
- танымдық дамудағы балалардың қызығушылығын ынталандырады;
- ересектермен сабақтастықты немесе бірлескен қызметті әртараптандыруға;
- шығармашылық ойлауды дамытады;
- есте сақтаудың оңай жолы;
- адамдарды қызықтырып біріктіреді.

Оқыту мен тәрбиелеудің оқу процесін үйлестіре отырып, ләпбук технологиясы тәрбиешіге әр баланың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, білім беру мазмұнын іріктеп, баланың белсенділігімен қызығушылықтарын арттыруға және баланың толыққанды дамуы, ұлттық, тілдік, әлеуметтік мәртебесіне мүмкіндік береді. Арнайы білім алуда балалар үшін ләпбукті пайдалану мүмкіндіктердің теңдігін қамтамасыз етеді. Тәрбиеші балаға өгіп кеткен материалдың білімін біріктіру үшін, оны кез келген

ыңғайлы уақытта ашып, әртүрлі тапсырмаларды орындау арқылы балалардың сөйлеу дағдыларымен, танымдық-тілдік құзыреттілігін дамытады. Бұл технология топтағы балалар шығармашылығын қолдауға жағдай жасайды. Мұндай танымдық-шығармашылық процесс барысында бала тек өз кітабын жасаушы ғана емес, сонымен қатар дизайнер, иллюстратор, өз әңгімелерін, жұмбақтарын, өлеңдерін құрастырып авторы бола болады. Лэпбук баланың жеке басының мотивациясын және қабілеттерін дамыту үшін қолайлы жағдай жасайды. Тәрбиеші баланың әрекетін ұйымдастыруға, басқаруға және ойнатуға көмектесетін және арасындағы өзара әрекеттесудің бір түрі ретінде қарастыруға болады. Лэпбук қызықты, қол жетімді және қымбат ойыншық ойыншықтармен салыстырғанда тәрбиеші үшін өте таптырмас әдістемелік құрал.

Әдебиеттер тізімі:

1. Гатовская Д. А. Лэпбук как средство обучения в условиях ФГОС [Текст] // Проблемы и перспективы развития образования: Материалы VI междунар. науч. конф. (г. Пермь, апрель 2015 г.). — Пермь: Меркурий, 2015. — С. 162–164.
2. Веракса Н. Е., Веракса А. Н. Проектная деятельность дошкольников. Пособие для педагогов дошкольных учреждений. [Текст] — М.: Мозаика — Синтез, 2008. — 112 с.
3. Новикова, Е. В. Лэпбук как средство обучения детей дошкольного возраста в условиях ФГОС / Е. В. Новикова. — Текст : непосредственный, электронный // Молодой ученый. — 2018. — № 11 (197). — С. 182-185. — URL: <https://moluch.ru/archive/197/48837/> (дата обращения: 07.04.2020).
4. Кашицева О.А. Что такое лэпбук. <http://konkurs-dlya-pedagogov.info/seminarpraktikum-dlya-pedagogov-cto...>

ЛЭПБУК – СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Жасболатова Г. А., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - **Султангалиева А. И.**, магистр педагогических наук,
ст. преподаватель ЗКГУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Лэпбук – это интерактивная папка. Представляет собой книжку-раскладушку или самодельную папку с кармашками, дверками, окошками, подвижными деталями. Данная статья рассказывает о том, как заинтересовать и работать с детьми дошкольного возраста посредством игры через «лэпбук».

Ключевые слова: лэпбук, новейший способ систематизации знаний для детей дошкольного возраста

УДК 159.9

ФИЛЬМОТЕРАПИЯ И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ

Жупикова Ю., студентка I курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель – **Шонбаева С.Т.**, старший преподаватель ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Просмотр фильмов может быть не просто развлечением, но и способом работы над собой. В современной психотерапии развилось даже отдельное направление - фильмотерапия. Высокая эффективность методов фильмотерапии достигается благодаря специально разработанным алгоритмам. Очень часто за помощью к психологу обращаются клиенты, которые не могут четко сформулировать свою проблему. Таким клиентам фильмотерапия помогает мягко и быстро сделать первые шаги в работе над собой.

Ключевые слова: фильмотерапия, кинотерапия, преимущества фильмотерапии, фильмотерапевт, синемалогия, кинойога, режиссируемая фильмотерапия.

Фильмотерапия (кинотерапия) – это направление психотерапии, включающее в себя систему методов, основанных на способах работы с реакциями человека, полученными во время и после просмотра фильма и направленными на духовное и психическое исцеление.

Кинотерапия – это метод работы психолога с клиентами, основанный на просмотре кино. Метод разработан во второй половине 20-го века [1].

Однако изучение влияния кино на зрителя началось намного раньше. Уже в первых отечественных (В. Готвальд «Кинематограф - его происхождение, устройство и будущее общественное и научное значение» (1909г.), Е. Самуйленко «Кинематограф и его просветительская роль» (1912 г.)) и западных (Э. Альтенлох «К социологии кино» (1914 г.), Е. Майрин «Кинематограф в практической жизни» (1916 г.)) работах, посвященных кинематографу, вставал вопрос о воспитательном и образовательном значении кино.

В первой половине 1930-х гг. в созданном тогда научно-исследовательском секторе ВГИКа была организована секция изучения зрителя, в которой советскими психологами Б.М. Тепловым, Н.И. Жинкиным, О.И. Никифоровой и др. особенно широко исследовалась проблема «кино и дети» [2].

Первыми, кто проявил интерес к вопросу использования фильмов в терапевтических целях, были психиатры. В 1949 году в «Большой медицинской энциклопедии» впервые появилась статья о кинотерапии как новом методе лечения в клинике: «Теоретически рассуждая, можно создать специально подобранные фильмовые программы, составленные на основе научного изучения восприятия зрителей различных категорий, в том числе и больного, которые будут иметь определенное положительное психотерапевтическое воздействие». В начале 50-х годов представителями психиатрии активно исследовались реакции пациентов на просмотренные фильмы. Изучалась связь фильмов с процессами возбуждения и торможения, с защитными механизмами. В частности, рассматривались механизмы переноса и сопротивления. Отдельное внимание уделялось вопросам безопасности и терапевтического эффекта от просмотра в групповой терапии. Исследовались возможности влияния фильмов на индивидуальную и групповую динамику. Большой интерес вызывал вопрос влияния кино на уровень тревожности пациентов. Вся деятельность велась в основном в рамках психоаналитического подхода.

В начале 50-х годов начинают появляться первые публикации на тему терапии с помощью кино. Так, в 1951 году М. Прадос пишет свою статью «Использование фильмов в психотерапии». В период с 1950 по 1970 год проводятся эксперименты и клинические испытания. Десятки ученых публикуют свои исследования, наблюдения и выводы. Но все публикации носят исключительно научный характер и не появляются в широкой печати. Первая книга, рассчитанная на широкого читателя, выходит в 1972 году. В те годы данная проблема была сформулирована теоретически, в настоящее время уже созданы программы психотерапии, основанные на подборке фильмов под определённые психотерапевтические цели [3].

Однозначного мнения о том, кто является основателем метода, нет. Одни называют имя британского психотерапевта Берни Вудера, другие доктора PhD из Америки Гари Соломона. Третьи отдают предпочтение итальянцу Антонио Менегетти.

Основные виды фильмотерапии:

1. Синемалогия Антонио Менегетти.
2. Кинотерапия Гари Соломона.
3. Фильмотерапия Берни Вудера.
4. Кинойога Тэва Спаркса.
5. Режиссируемая фильмотерапия Сергея Красина.

Синемалогия Антонио Менегетти

Первая книга по кинотерапии принадлежит перу итальянского психолога Антонио Менегетти. В 1972 году он публикует книгу «La cineterapia» («Кинотерапия»). Позже он дает своему подходу название «Синемалогия».

Как говорит сам Менегетти, синемалогия появилась совершенно случайно. Однажды после коллективного просмотра фильма, наблюдая за жаркой дискуссией, он обратил внимание, что каждый участник в ходе обсуждения настаивал на своей точке зрения несмотря на то, что фильм должен был бы иметь общую интерпретацию. И эти точки зрения сильно отличались. Менегетти ранее консультировал участников дискуссии и поэтому знал их достаточно хорошо. Он заметил, что каждый участник объяснял фильм через проекцию собственного комплекса. Это его заинтересовало. В будущем Менегетти продолжил наблюдения, которые подтвердили его предположение. Так появилась синемалогия.

Синемалогия смотрит на кинофильм, как на комплексное действие, проникающее в глубинную жизнь человека. Синемалогия имеет собственную методологию, этапы проведения, свои подходы в работе с защитными механизмами.

Кинотерапия Гари Соломона

Вторым автором, написавшим книгу по кинотерапии, был американский психолог, доктор Гари Соломон. Большой любитель фильмов с детства, Соломон прошел сложный жизненный путь. Однажды, уже взрослым, он потерял все свои сбережения. И, как пишет сам Соломон, «пустился во все тяжкие». Алкоголь и наркотики могли бы его погубить. Именно фильмы помогли ему вовремя остановиться.

Гари Соломон вернулся к работе с фильмами во время прохождения психотерапевтической практики. Однажды, когда одна его клиентка рассказывала историю своей жизни, доктор обратил внимание, что она как бы пересказывала один известный ему фильм. Гари предложил ей посмотреть этот фильм и дал задание описать свои мысли по поводу просмотренного. Также он предложил ей подумать, не узнает ли она себя в одном из персонажей. На следующей встрече клиентка спросила: «Как вы узнали?». И объяснила, что она как будто просмотрела свою собственную жизнь.

Этот случай показал доктору Соломону пользу подобных просмотров. Он обратил внимание, что фильмы способствуют установлению контакта и помогают клиентам более ясно осознавать те ситуации и трудности, в которых они находятся. Гари Соломон предлагал им смотреть фильмы, в которых герои испытывали такие же

проблемы. И действительно, после просмотра клиенты быстрее раскрывались и говорили о тех проблемах в своей жизни, которых раньше не видели. Кино помогало им признать собственную психологическую реальность. Соломон стал использовать фильмы в своей работе с темами созависимости, привыкания, ухода от реальности, алкоголизма и т.д. Он рекомендует использовать фильмы в индивидуальной, парной, семейной и групповой работе.

Еще одним важным открытием Соломона стал тот факт, что для терапии не обязательно использовать только кино с хорошим финалом. Часто терапевтический эффект достигался именно после просмотра фильма, который заканчивался трагически. Например, сюжет о погибающем алкоголике помогал клиенту справиться с собственным алкоголизмом. Клиент учился не повторять ошибки персонажа фильма. Соломон назвал этот эффект «парадоксальное исцеление». Постепенно он создал специальные подборки фильмов по темам, которые стал использовать в своей работе.

Благодаря своим идеям и продуктивной деятельности Соломон получил прозвище «Доктор Кино».

Фильмотерапия Берни Вудера

Берни Вудер прошел подготовку психотерапевта уже в зрелые годы. Впервые он стал использовать фильмы в своей терапевтической практике в начале 90-х годов 20-го века. Вот как он сам описывает этот момент: «Когда я слушал слова клиента, сцена из фильма внезапно вспыхивала у меня в голове. Поначалу у меня не было достаточной уверенности, поэтому я не использовал фильмы в работе. Но я все чаще стал задумываться об этом». Позже он стал предлагать клиентам смотреть фильмы и обратил внимание, что это способствовало высвобождению бессознательных, подавленных эмоций и воспоминаний. Правильно подбирая необходимый момент в фильме, он работал с отношениями, травмой, тревогой и т.д. Так родилась фильмотерапия Берни Вудера.

Как аккредитованный специалист Core Process Psychotherapy (сочетание западной и буддистской психологии), основное внимание в своей работе Берни уделяет балансу духовного и психологического развития клиентов, помогает им вырабатывать осознанность, учит наблюдать за своими мыслями, чувствами и ощущениями. Он отмечает важность развития способности к осознанию и выведению на поверхность своих нездоровых шаблонов отношений и поведения. Берни подчеркивает, что фильмотерапия должна проводиться специалистом, понимающим и знающим, как нужно работать с тревожными чувствами и состояниями.

Берни Вудер многократно выступал на радио. Также он принимал участие в интересном эксперименте по избавлению клиентки от фобии птиц с помощью кинотерапии. Эксперимент показал, что только правильно подобранный фильм дает терапевтический эффект.

Кинойога Тэва Спаркса

Тэв Спаркс отмечает, что фильм несет в себе «возможность исцеления», способен изменить жизнь, преобразить человека.

В основе кинойоги лежит система исцеления, так называемая «Навигационная система осознания», или НСО. НСО похожа на систему координат, в которой на горизонтальной оси отражаются отношения с миром, весь опыт, который человек имеет вне себя. А на вертикальной оси – внутренний мир человека, то, что происходит у него внутри.

Все, что ниже горизонтали – наши персональные вопросы: прошлое, что-то забытое, что-то такое, что мотивирует нас быть такими, какие мы есть. Выше горизонтали – опыт, который можно назвать движением к целостности, высшее Я.

Когда мы смотрим фильм, то относимся к нему, как к внешнему событию и все свои переживания рассматриваем именно через эту призму. Но затем мы соотносим эти же переживания со своим внутренним опытом – прошлым и будущим. Перестаем

винить внешний мир, берем ответственность за происходящее на себя. Таким образом мы обретаем силы для перемен и исцеления.

Режиссируемая фильмотерапия Сергея Красина

Режиссируемая фильмотерапия - метод психотерапии, основанный на просмотре видеоматериалов (кино, мультфильмы, шоу, клипы) в психотерапевтической, тренинговой и коучинговой работе с клиентами. Высокая эффективность достигается благодаря специально разработанным алгоритмам. Автор метода – Сергей Красин.

Первыми разработками по методу были тренинговые программы для педагогов, родителей и учащихся школ. Их популярность, интерес к ним, а также большое количество позитивных отзывов стимулировали к дальнейшим разработкам и исследованиям. В ходе работы автор обратил внимание, что высокий терапевтический результат зависел не только от содержания просматриваемой ленты, но и от действий, совершаемых фильмотерапевтом. Ошибочная стратегия фильмотерапевта резко снижала результативность. И наоборот, грамотные действия повышали результат от просмотра в несколько раз. Так родилась идея создания метода, в котором продуманность действий фильмотерапевта до, во время и после просмотра фильма стали такими же важными, как и сам просмотр. Терапевт не просто стимулирует обсуждение фильма. Он создает условия, в которых клиент получает актуальные знания, важные инсайты, проживает эмоции, вырабатывает необходимые умения и навыки. Метод получил название «Режиссируемая фильмотерапия».

В ходе работы выяснилось, что режиссируемая фильмотерапия может применяться одинаково эффективно не только в терапевтической, но также и в тренинговой, коучинговой, консультационной работе с клиентами.

В настоящий момент метод включает в себя более тридцати приемов работы с короткими фрагментами, ряд стратегий и более десяти алгоритмов работы с короткометражными и полнометражными лентами. Разработаны сотни техник, десятки тренинговых программ [1].

Фильмы богаты образами и подтекстом. Каждый человек видит и интерпретирует их по-своему, через призму своего жизненного опыта, психологических особенностей, ценностей и отношения к миру. Обсуждая «свой» фильм с другими людьми, человек соприкасается с другим взглядом на мир, с другой интерпретацией событий, расширив тем самым своё понимание и видение мира, а может быть, и изменив взгляд на те или иные проблемы.

Эффективность психокоррекционного воздействия фильмотерапии определяют следующие факторы:

1. Уровень развития у зрителя киновосприятия и владения киноязыком.
2. Уровень профессионализма психолога.
3. Правильно подобранный фильм.

При профессиональном применении фильмотерапии возможно достижение следующих положительных результатов:

1. Развитие психологической компетентности: знакомство с различными социальными типажам (типы темперамента, социальные роли и пр.) и обучение взаимодействию с ними.
2. Развитие интеллектуальных навыков: развитие внимания, памяти, наблюдательности, навыка формулирования мысли, слушания, логического мышления.
3. Развитие эмоциональной сферы: обучение навыкам эмпатии, определению собственных чувств (рефлексии) и эмоциональных состояний партнера по общению (или киногогеря).
4. Развитие навыков решения проблем: увеличения количества способов решения какой-либо проблемы, расширение поведенческого репертуара.
5. Снятие стресса: избавление от эмоционального напряжения, обучение навыкам релаксации и спонтанности в поведении.

6. Самоанализ: развитие навыков глубокой рефлексии, самопознание и раскрытие внутренних резервов личности, а также осознание внутренних конфликтов.

7. Переоценка ценностей и установок, мешающих полноценному развитию и функционированию личности [4].

Причины, по которым я решила написать о фильмотерапии, это преимущества фильмотерапии, которыми, на мой взгляд, она обладает:

1. Киноискусство в настоящее время является одним из самых популярных видов искусства среди молодежи.

2. Кинотерапия обладает рядом организационных преимуществ, в число которых входит наглядность и доступность материала.

3. Кино полностью овладевают зрительским восприятием. Специфика кинозрелища - в его всестороннем воздействии на сознание. За сравнительно непродолжительное время на индивида обрушивается значительный объем зрительной и слуховой информации.

Подводя итоги, стоит ещё раз отметить, что для эффективности психокоррекционного воздействия фильмотерапии необходимо, чтобы у человека было развито киновосприятие, психолог обладал достаточным уровнем профессионализма и сам фильм был правильно подобран. При соблюдении всех перечисленных условий, в результате применения фильмотерапии, происходит развитие эмоциональной, когнитивной, мотивационно-потребностной, волевой, коммуникативной сфер личности, осознание им внутренних конфликтов и возможных путей их решения.

Список литературы:

1. Красин С.А. Введение в режиссируемую фильмотерапию. /С.А.Красин. - Харьков: ФЛП Рубашкин, 2018 - 84 с.
2. Карпова Н.Л., Данина Н.В., Шувиков А.И. Кинотерапия как средство психологической реабилитации и коррекции//Вестник Российского гуманитарного научного фонда. -2001. -№3. - С. 121-130.
3. Карпова Н.Л., Данина Н.В., Кисельникова А.И., Шувиков А.И. Психологический, педагогический и психотерапевтический аспекты воздействия кино на зрителя. //Вопросы психологии. - 2011. - № 4. - С. 87-97.
4. Ахмедзянова А.Э. Актуализация эмпатии личности средствами кинотренинга: дисс. канд. псих. наук. Казань, 2011.

ФИЛЬМОТЕРАПИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ МӘНІ

Жупикова Юлия, БҚИТУ педагогикалық факультетінің 1 курс студенті

Ғылыми жетекшісі – **Шонбаева С.Т.**, БҚИТУаға оқытушысы

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Кино көру тек ойын-сауық қана емес, сонымен бірге өзіңе жұмыс жасаудың тәсілі де болуы мүмкін. Қазіргі заманғы психотерапияда тіпті кинотерапия деген, жеке бағыт дамыды. Фильмдік терапия әдістерінің жоғары тиімділігі арнайы жасалған алгоритмдердің арқасында қол жеткізіледі. Көбінесе психологқа өз проблемаларын нақты айта алмайтын клиенттер жүгінеді. Кинотерапия мұндай клиенттерге жұмыста алғашқы қадамдарын жасауға көмектеседі.

Кілт сөздер: кинотерапия, кинотерапияның артықшылықтары, кинотерапевт, синемалогия, кинойога, режиссерлік кинотерапия.

ӨОЖ 373.2.01

КІШІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ДАМУДА РОБОТОТЕХНИКАНЫ ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ

Канатов А.К., БҚИТУ педагогикалық факультетінің ІІ курс магистранты
Ғылыми жетекшісі — **Иргалиев А.С.**, педагогика ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Бұл жұмыста қазіргі заман психологиясындағы «креативтілік» аумағындағы зерттеулер қарастырылған. Креативті ойлаудың құрамдас бөліктерін анықтап, танымдық іс-әрекеттің ерекшелігін сипаттайтын қасиеттер тобы, кіші мектеп жасындағы балалардың креативті ойлауын дамытуда педагог маманның ролі, бала бойында қалыптастыруы қажет дағдылар қатары баяндалған. Кіші мектеп оқушыларының креативті ойлауын дамытуда робототехника сабақтарын ұйымдастырудың маңызы талданған.

Кілт сөздер: креативтілік, креативті ойлау, ойлау негіздері, креативтілік қабілеттер, робототехника.

Қазіргі таңда «тұлғаға бағытталған» білімнің құнды негізі ретінде бала орын алады және де өзекті мақсат ретінде еркін, рухани, шығармашыл, адамгершіл тұлғаны - яғни мәдениет адамын қарастырады. Тұлғаның бойындағы басты мәселе - болашаққа ұмтылыс, өз мүмкіндіктерін еркін жетілдіре білу, өз-өзіне сенімділігін арттыру және идеалды «Мен құрамына қол жеткізу мүмкіндіктері». «Ойлау негіздері, ақыл-ой мен шығармашылық қабілеттер, жаңа дағдылар сонау бала кезден қалыптасады. Білім беру ісінде 4К моделіне: креативтілікті, сыни ойлауды, коммуникативтілікті дамытуға және командада жұмыс істей білуге басты назар аударылуда», - делінген болатын Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылғы 5 қазандағы Қазақстан халқына жолдауында [1].

Қазіргі таңда шығармашылыққа және шығармашыл индивидтары әлеуметтік түрде қажеттілік өте басым. Оқушылардың шығармашылық ойлауын дамыту қазіргі мектептердің маңызды міндеттерінің бірі. Өзін-өзі ұйымдастыруға ұмтылыс - бұл адамның барлық формасында да көрінетін бағыттаушы бастау болып табылады.

Шетел психологтары мен педагогтары Дж. Гилфордт, Е.П. Торренс, Л. Термен, Р. Стернберг, М. Воллахтың, сонымен қатар, ресейлік зерттеушілер В.Л. Данилова, П.Я. Гальперин, З.И. Калмыкова, Д.Б. Богоявленский, Я.А. Пономарев, В.Н. Пушкин, В.Д. Шадриков, В.И. Дружинин, Н.В. Хозратованың креативті ойлауға байланысты пікірлері теория жүзінде негізделді, ал бұл қасиетті жетілдіру мақсатындағы еңбектер даму үстінде. Шығармашылық іс-әрекеттің механизмдері мен табиғатын анықтауға көп көңіл бөлінуде. Психологиялық зерттеулерде «креативтілік» термині тұлғаның интеллектуалдық және өз бетінше мәселені көтеруі, ерекше идеяларды айтып, оларды өзгеше жолмен шешу ерекшеліктерінің кешенін білдіреді. Креативтілік маңызды және ерекше феномен болатын бұрынғы зерттеулер мен қазіргі зерттеулерде креативтілікті тұлғаның интеллектуалдық және тұлғалық ерекшеліктері ретінде қарау беталысы айқындалады.

Сонымен, креативті ойлау дегеніміз - оқушының ойлау белсенділігі мен дербес іс-әрекетінің ең жоғары түрі. Шығармашылық қабілетке мүмкіндік жасауда бүгінгі оқушының ойына түрткі болатын, заманауи әрі өміршең жағдаятты тудыратын, қызығушылығына себепкер тақырыптарды таба білу талабы тұр. Оқушы кешегі тарихы мен бүгінгісін салыстыра отырып, әдебиеті мен мәдениетінен қалыс қалмайтын креативті ойлауға қабілетті тұлға ретінде дамуы бүгінгі қоғамның басты міндеті.

Кез-келген креативті бағыттылық, шығармашылыққа деген қабілет балаға жаңаны жасап шығаруға түрткі болатын арнайы білімдерді талап етеді және келешекте өз потенциалын толық пайдалануға көмектеседі.

Креативті ойлау сипаттамасы, олар:

- жылдамдығы - қандай да бір мәселені шешудің көптеген жолдарын ұсыну қабілеті, бұл жерде олардың сапасы емес, көлемі маңызды;
- икемділігі - әр түрлі ойларды ұсыну мүмкіндігі, мысалы объектілер мен әдістердің байланысы;
- ерекше - стандартты емес жаңа ойлардың туындауы, күнделіктен басқа ерекше жауаптар табу;
- нақтылау - шығармашылықты жетілдіру қабілеті, оны аяқтауға ұмтылу [2].

Кіші мектеп оқушыларының креативті ойлауын дамытуда робототехника сабақтарын ұйымдастырудың маңызы зор. Балалар робототехника сабақтарына өздерінің идеяларымен келеді, оларды жүзеге асырудың барлық мүмкіндігін қарастырады. Педагогтардың міндеті - оларға осы ізденіс барысында көмектесу және қателіктен қорықпауды үйрету. Курсты жүргізетін педагогтар робототехника сабақтары өз оқушыларын жақын тануға, олардың айрықша қабілеттерін, бейімі мен ойлау стилін бағамдауға мүмкіндік бергенін айтады. Бұл әр балаға жеке көзқараспен қарауға да көмектеседі.

Қазіргі таңда бүкіл дүние жүзінде робототехника ғылымы кең қолданыс тауып отыр. Қазақстан дамыған елдер қатарына қосылу мақсатында ғылыми-техникалық прогресстің осы бір маңызды бағытынан құр қалмауда. Робототехника автоматтандырылған техникалық жүйелерді құрумен айналысатын қолданбалы ғылым болып табылады.

Білім және ғылым министрлігінің бастамасымен еліміздегі бірқатар білім беру мекемелері жаңа LEGO Education жиынтықтарымен жабдықталып, оның көмегімен ойға алған ең батыл жобаларды да жүзеге асыруға болады, атап айтқанда, көптеген мүмкіндігі бар және бірқатар қызметті атқаратын нағыз роботтардың үлгісін және бағдарламасын жасауға болады.

Робототехника үйірмесі - бірқатар қиын техникалық пәндерді оқушыларға үйретуде керемет құрал. Мұнда кіші мектеп оқушыларының тек креативтілік ойлау қабілеті жетіліп қана қоймай, сонымен қатар, математикалық, алгоритмдік жалпы қабілеттері мен электронды сызбаларды түсіну, өз ойын нақты және дұрыс жеткізу, проблемаларды түрлі жолдармен шешу, топпен жұмыс жасау секілді басқа да зерттеушілік біліктіліктерін де дамытады. Нәтижесінде оқушылар өз жобаларын жүзеге асыра алады.

Кіші мектеп оқушылары робототехника сабақтарына өздерінің идеяларымен келеді, оларды жүзеге асырудың барлық мүмкіндігін қарастырады. Педагогтардың міндеті - оларға осы ізденіс барысында көмектесу және қателіктен қорықпауды үйрету. Курсты жүргізетін педагогтар робототехника сабақтары өз оқушыларын жақын тануға, олардың айрықша қабілеттерін, бейімі мен ойлау стилін бағамдауға мүмкіндік береді. Бұл әр балаға жеке көзқараспен қарауға да көмектеседі.

Робототехника үйірмесіне қатысушы кіші мектеп оқушылары таңғажайып роботтарды дайын үлгі бойынша емес, креативті ойлау қабілетінің көмегімен толықтай өздері сызып, сол бойынша құрастыру жоспарын дайындайды. Оның пішінін, атқаратын қызметін өздері бекітеді. Яғни конструктор робототехниктің бір басына бірнеше функцияларды енгізеді. Сонымен қатар, үйірмеге келген оқушылар қолдың икемділігін дамытады және жастайынан зерттеу жұмыстарын өткізуді үйренеді, креативті ойлауын да дамытып, өз қолдарымен түрлі динамикалық ойыншықтарды да құрастыруды меңгереді.

Кіші мектеп жасындағы балалардың креативті ойлауын робототехника сабақтары арқылы дамыту келесі жағдайларда нәтижелі болмақ:

- оқу үрдісімен қатар, ойын әрекеті де кіші мектеп жасындағыларды дамытудың негізгі құралы болып қалуы керек;
- педагог дамытушы ортаны ұйымдастыруы керек;
- жұмыс барысында балалар шешім қабылдаудың барлық технологияларын игерген кезде жобалау әдісін қолдану: сұрақ қоюдан бастап, нәтижені елестете алу қабілетіне дейін;
- балалармен жұмыс барысында креативті іс-әрекеттің барлық түрлерін қамту керек (шығармашылық-сөздік, музыкалық, қолданбаы және т.б.);
- баланы рефлексияға және өз қиялы мен ойын сөздік формада сипаттай білуге үйрету;
- робототехника саласында баланың ізденушілік белсенділігін дамыту: сұрақтар қоюға итермелеу, жауаптар ұсыну, заттың күйінің өзгерісіне байланысты әрекет ету, аралық қорытынды жасау, сәтсіз идеялардан бас тартуға және әрі қарай ізденуге үйрету [7].

Кіші мектеп оқушыларының креативті ойлауын робототехника сабақтары арқылы дамыту мақсатында өзіміздің авторлық бағдарламамызды ұсындық (кесте 1).

Кесте 1 - Кіші мектеп оқушыларына арналған «Робототехника» үйірме жетекшісінің авторлық бағдарламасы

Робототехника үйірмесінің мақсаттары	- кіші мектеп оқушыларының сыныптан тыс уақытта шығармашылық ізденістерін, өзіндік қабілеттерін және қоғамдық қарым-қатынасын қалыптастыру; - өзіндік талдау, жинақтау, жұмыста шапшаңдық таныту, өз ойын әдеби тілмен өрнектей білуге машықтандыру; - робототехника үйірмесі арқылы оқушылардың креативті ойлау қабілетін арттыру.
Робототехника үйірмесінің міндеттері	- кіші мектеп оқушыларының оқу-тәрбие үрдісінде алған білімдерін әрі қарай дамытуға мүмкіндік жасап, қабілеттерін шыңдау; - заманауи техникаларды қолдана отырып бала талабымен қиялына ерік бере отырып, техникалық шығармашылығын дамыту; - кіші мектеп оқушыларының қоғамдық белсенділігін дамыту; - кіші мектеп оқушыларының өзара қарым-қатынастарын қалыптастыру, белгілі бір еңбек түріне баулу, оны дамытуға ықпал ету.
Күтілетін нәтиже	- кіші мектеп оқушылары робототехникадан хабардар болып, программа құруды, шығармашылық жобалардың мағынасын түсінуге, өздерінің жұмысын бағалау, қорғай біледі; - бастаған жұмыстарын нақышына келтіріп, үлкен жауапкершілікпен жасауды үйренеді; - оқуға деген қызығушылықтары артады және креативті ойлауы дамиды; - алғашқы робо моделдерді құрастырудан бастап, халықаралық жарыстардың роботтарын құрастырып және қиын деңгейдегі программаларды үйрету арқылы заманға сай тұлға қалыптасады; - тәрбиеленушілер робототехника, бағдарламалау негіздерін үйренеді; - құрастыру және жобалау үдерісінде креативті ойлауы дамиды.
Робототехника үйірмесі жұмысының ерекшелігі	- берілген тапсырманың жан-жақты зерттелуі; - кіші мектеп оқушыларының креативті ойлауын дамыту; - компьютерді пайдалану арқылы «LEGO MINDSTORMS Education EV3» программаларымен жұмыс жасауы;

Робототехника үйірмесі жетекшісінің қызметі төмендегідей бөлімдерден тұрады	- кіші мектеп оқушыларын жоба қорғауға үйрету. - жаңа мәліметті түсіндіру (қолданылатын датчиктер және олардың қызметі, программа құруда ескеруге тиісті мәліметтер); - тапсырма беру; - жұмыс барысында оқушыларға кеңес беру; - оқу жылының соңында оқушылар өз шығармашылықтары арқылы робот құрастырып оны жоба арқылы қорғайтын болады.
Кіші мектеп оқушылары оқу жылының соңында білуге тиіс	1) EV3 робот конструкторы арқылы робот құрастыра білуді; 2) EV3 датчиктері мен моторларының атқаратын қызметін білу және дұрыс пайдалануды; 3) «LEGO MINDSTORMS Education EV3» программалары арқылы роботқа программа жаза білуді.
Курс соңында алған білімдерін қолдана отырып кіші мектеп оқушылары жасауы тиіс	1) Нұсқаулық арқылы немесе шығармашылық тақырыпта роботты өзі құрастыра білу; 2) Технологиялық картасы бойынша «ГироБой» модель құрастыру; 3) Технологиялық картасы бойынша «Түс анықтаушы» модель құрастыру; 4) Технологиялық картасы бойынша «Робо күшік» модель құрастыру; 5) Технологиялық картасы бойынша «Робо қол H25» модель құрастыру; 6) Сумо, кегельринг, траектория жарыстарына робот құрастыру және программасын жаза білу.
«Робототехника» үйірмесі бойынша бағдарламаның мазмұны	
I. Конструктормен танысу (20 сағат) Қауіпсіздік техникасы инструктажымен алғаш танысып шығады. Конструкторлармен танысу, тәртібі, ережелері «Робототехника» үйірмесі балаларды тазалыққа, ұқыптылыққа, мәдениеттілікке жаңа технологияны қолдана білуге, жауапкершілікке, ізденушілікке тәрбиелейді. Балалар Робототехника үйірмесінің қауіпсіздік техникаларымен толық танысады. «Робототехника» үйірмесінде балалар өздерін еркін ұстап, өздеріне деген сенімділіктерін арттыру мақсатында, топ алдында сөйлеп және өз-өздерін еркін ұстауға үйренеді. Балалардың көркемдік шығармашылық қабілетін байыту мақсатында, топтық және жеке тапсырма беріледі.	
II. Алғашқы модель (48 сағат) Алғашқы моделдермен жұмыстану, технологиялық картасы бойынша құрылымдармен жұмыс. Жарық датчигін пайдалану. Түсті анықтау. Сызық бойынша қозғалу. Зерттейтін роботты дайындау. Қашықтық және жарық датчиктерін пайдалану арқылы алғашқы модель бөлімін бастайды. Өзара үйірме оқушылары жарыстар өткізеді. Балалар топқа бөлініп бір-біріне деген достық қарым-қатынастарын нығайта түседі. Шығармашылық жұмыс кезінде балалардың ойлау қабілеті сыналады. Олар өз ойындағы шексіз әлемді шығармашылықта тоғыстырады. Тақырыптарын анықтап, қолға алған жобасының қалай басталуын, ортасын және аяқталуын қадағалайды. Конструкторлардың қыр-сырын үйренгеннен кейін балалар, енді «Лего» роботтары арқылы кәсіби жарыс роботтарын жасау жолдарын үйренеді.	
III. Программалық жүйе (76 сағат) Ғаламтормен жұмыс жасау. Жарыстар туралы ақпараттар іздеу, модельдерді анықтау. Бағдарламаларды құру. Роботтарды сынақтан өткізу. «Қыз куу» жарысына бағдарлама құру. «Ақ сүйек» жарысына бағдарлама құру. Жарыстарға дайындық жүргізу. Кішігірім программа құруды үйренеді, «Лего» конструкторының мүмкіндіктерін кеңінен пайдаланады. Оқушылар бар алған тәжірибелерін қолдана отырып, әр түрлі әлеуметтік желілерден үлгілер қарап жасауды, өзара жасаған «роботтарын» сынақтардан өткізеді.	

Қорытындылай келе, білім - ғылымның адамзат қауымдастығының болашағы үшін атқарар рөлін ештеңемен салыстыру мүмкін емес. Робот техникасы балабақшадан бастап университетке дейін барлық деңгейде жаратылыстану және техникалық білім беру сипатына айтарлықтай әсер етіп отырған дамушы сала болып табылады. Робот техникасын оқыту оқушылардың қызығушылығы мен ынтасын оятатын, креативті

ойлауын дамытатын тартымды оқу құралы ретінде танылуда. Зерттеушілер оқушыларға робот құрастыруды үйретудің педагогикалық тұрғыдан маңызды екендігін дәлелдеп отыр. Оқушылардың робот техникасы саласында білім мен жұмыстың тәжірибелік дағдыларын меңгеруі қазіргі заман адамының жалпы ақпараттық мәдениетінің құрамдас элементі, инженерлік-техникалық шеберлікті одан әрі жетілдірудің негізі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстандықтардың әл –ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру. Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жыл 5 қазан
2. Қадірова Б.Н. Оқушылардың шығармашылық әрекетін дамытудың кейбір ғылыми-педагогикалық проблемасы // Білім. - 2005. - №1. – 16 б.
3. Бейктал, Дж. Конструлируем роботов на Arduino. Первые шаги / Дж. Бейктал. - М.: Лаборатория знаний, 2016. - 320 с.
4. Парамонова Л.А. Теория и методика творческого конструирования в детском саду. - М., 2002. - 36 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РОБОТОТЕХНИКИ В РАЗВИТИИ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Канатов А.К., магистрант II курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - **Иргалиев А.С.**, кандидат педагогических наук,
доцент ЗКИТУ

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: В этой работе рассматриваются современные подходы к «креативности» в психологии. Раскрывается составная часть креативного мышления, описывается группа качеств, характеризующих специфику познавательной деятельности, роль педагога в развитии креативного мышления детей младшего школьного возраста, ряд навыков, которые необходимо формировать у ребенка. Проанализировано значение организации уроков робототехники в развитии креативного мышления младших школьников.

Ключевые слова: креативность, креативное мышление, основы мышления, креативные способности, робототехника.

УДК 159,922;376 (091)

ИССЛЕДОВАНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ ВНИМАНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Карчак А., студент IV курса педагогического факультета ЗКИТУ

Научный руководитель - Тасимова А.А., кандидат педагогических наук, профессор ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В данной статье анализированы теоретические аспекты исследования внимания младших школьников отечественными психологами. Так же, автором статьи изложены социально- психологические, педагогические условия воспитания внимания и предъявление им посильных педагогических требований по их формированию. В статье отмечается, что обучение и воспитание в начальной школе должно ориентироваться на формирование положительной мотивации и умений в учебной деятельности. Таким образом, автор отмечает, что развитие внимания школьника означает формирование его личности, его психических качеств, для чего необходимо прежде всего, общая высокая культура учебно-воспитательной работы.

Ключевые слова: развитие внимания, познавательная сфера, учебная деятельность, эмоциональность, регуляция внимания, познавательный интерес, нравственное поведение.

Развитие внимания учащихся приобретает особое значение в связи с переходом школы на работу по новым программам; усвоения школьниками содержания этих программ возможно только при высоком уровне внимания. Как известно, нервно – психическая сфера ребенка очень чувствительна к различным неблагоприятным воздействиям. Среди факторов, ведущих к нарушению психического здоровья можно выделить нестабильность социально – экономических условий жизни, влияние экологии, несовершенство образовательной системы. Немаловажную роль играет постоянное усложнение требований школьного обучения. В настоящее время отмечается рост числа детей, испытывающих трудности в процессе адаптации к школе. К факторам вызывающими это явление относятся объективные: изменение социально – экономических условий, и, в связи с этим усложнение требований к уровню школьного обучения, а также факторы, связанные с так называемой школьной зрелостью. Успешность переходного периода, готовность к школьному обучению зависит от общего умственного развития, уровня познавательной активности, умения сохранять и поддерживать определенный уровень внимания, темпа деятельности, сформированности обще учебных умений и состояния здоровья. В Государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы указывается, что программа начальной школы должна быть направлена на формирование личности ребенка, выявление и развитие его индивидуальных способностей. Обучение и воспитание в начальной школе должно ориентироваться на формирование положительной мотивации и умений в учебной деятельности [1].

Преобразование познавательной сферы, происходящие в младшем школьном возрасте, имеют чрезвычайно важное значение для дальнейшего полноценного развития. Специальные исследования, однако, показывают, что при современной системе начального обучения, процесс этот нередко протекает стихийно. У многих детей младшего школьного возраста отмечается недостаточная сформированность внимания. Внимание — это важнейший динамический показатель всех психических процессов. Именно поэтому внимание можно рассматривать как основу успешной познавательной деятельности. Причины трудностей в учебной

деятельности учащихся в массовой общеобразовательной школе рассматривались многими педагогами и психологами, такими как М.А. Данилов, В.И. Зыкова, Н.А. Менчинская, Т.А. Власова, М.С. Певзнер, А.Н. Леонтьев, А.Р. Лурия, А.А. Смирнов, Л.С. Славина, Ю.К. Бабанский. В качестве таковых назывались: неподготовленность к школьному обучению, в крайней своей форме выступающая как социальная и педагогическая запущенность. Внимание играет существенную роль в регуляции интеллектуальной активности. Безусловный авторитет взрослого постепенно утрачивается, все большее значение для ребенка - начинают приобретать сверстники, возрастает роль детского сообщества. Таким образом, центральными новообразованиями младшего школьного возраста являются:

- Качественно новый уровень развития произвольной регуляции поведения и деятельности;
- Рефлексия, анализ, внутренний план действий;
- Развитие нового познавательного отношения к действительности;
- Ориентация на группу сверстников.

Так, согласно концепции Э. Эриксона, возраст 6-12 лет рассматривается как период передачи ребенку систематических знаний и умений, обеспечивающих приобщение к трудовой жизни и направленных на развитие трудолюбия.(Э. Эриксона Детство и общество, 1950)Важнейшие новообразования возникают во всех сферах психического развития: преобразуется интеллект, личность, социальные отношения. Ведущая роль учебной деятельности в этом процессе не исключает того, что младший школьник активно включен и в другие виды деятельности, в ходе которых совершенствуются и закрепляются новые достижения ребенка.Согласно Л.С. Выготскому, специфика младшего школьного возраста состоит в том, что цели деятельности задаются детям преимущественно взрослыми[2, стр.500]Учителя и родители определяют, что можно и что нельзя делать ребенку, какие задания выполнять, каким правилам подчиняться и т.д. Коломинский Я.Л. считает, что если у ребенка к 9-10-летнему возрасту устанавливаются дружеские отношения с кем-либо из одноклассников, это значит, что ребенок умеет наладить тесный социальный контакт с ровесником, поддерживать отношения продолжительное время, что общение с ним тоже кому - то важно и интересно. Между 8 и 11 годами дети считают друзьями тех, кто помогает им, отзывается на их просьбы и разделяет их интересы. Для возникновения взаимной симпатии и дружбы становятся важными такие качества, как доброта и внимательность, самостоятельность, уверенность в себе, честность. Постепенно, по мере освоения ребенком школьной действительности, у него складывается система личных отношений в классе. Ее основу составляют непосредственные эмоциональные отношения, которые преобладают над всеми остальными[3].В многочисленных исследованиях отечественных психологов были выделены наиболее существенные условия, позволяющие взрослому формировать у ребенка способность самостоятельно управлять своим поведением. Такими условиями являются:

- наличие у ребенка достаточно сильного и длительно действующего мотива поведения;
- введение ограничительной цели;
- расчленение усваиваемой сложной формы поведения на относительно самостоятельные и небольшие действия;
- наличие внешних средств, являющихся опорой при овладении поведением.

Л.С. Выготский пишет, что младший школьный возраст - возраст достаточно заметного формирования личности. Для него характерны новые отношения со взрослыми и сверстниками, включение в целую систему коллективов, включение в новый вид деятельности - учение, которое предъявляет ряд серьезных требований к ученику [4]

Всё это решающим образом сказывается на формировании и закреплении новой системы отношений к людям, коллективу, к учению и связанным с ними обязанностям, формирует характер, волю, расширяет круг интересов, развивает способности. А.В. Запорожец справедливо утверждает, что в младшем школьном возрасте закладывается фундамент нравственного поведения, происходит усвоение моральных норм и правил поведения, начинается формироваться общественная направленность личности. Характер младших школьников отличается некоторыми особенностями. Прежде всего, они импульсивны - склонны незамедлительно действовать под влиянием непосредственных импульсов, побуждений, не подумав и не взвесив всех обстоятельств, по случайным поводам. Причина - потребность в активной внешней разрядке при возрастной слабости волевой регуляции поведения. Возрастной особенностью, как считают А.В. Петровский, является и общая недостаточность воли: младший школьник ещё не обладает большим опытом длительной борьбы за намеченную цель, преодоления трудностей и препятствий. Он может опустить руки при неудаче, потерять веру в свои силы и возможности. Нередко наблюдается капризность, упрямство. Обычная причина их - недостатки семейного воспитания. Ребёнок привык к тому, что все его желания и требования удовлетворялись, он ни в чём не видел отказа. Капризность и упрямство - своеобразная форма протеста ребёнка против тех твёрдых требований, которые ему предъявляет школа, против необходимости жертвовать тем, что хочется, во имя того, что надо [5]. По мнению Л.Ф. Обуховой, младшие школьники очень эмоциональны. Эмоциональность сказывается, во-первых, в том, что их психическая деятельность обычно окрашена эмоциями. Всё, что дети наблюдают, о чём думают, что делают, вызывает у них эмоционально окрашенное отношение. Во-вторых, младшие школьники не умеют сдерживать свои чувства, контролировать их внешнее проявление, они очень непосредственны и откровенны в выражении радости. Горе, печали, страха, удовольствия или неудовольствия. В-третьих, эмоциональность выражается в их большой эмоциональной неустойчивости, частой смене настроений, склонности к аффектам, кратковременным и бурным проявлениям радости, горя, гнева, страха. С годами всё больше развивается способность регулировать свои чувства, сдерживать их нежелательные проявления [6]. В.В. Давыдов считает, что большие возможности предоставляет младший школьный возраст для воспитания коллективистских отношений. За несколько лет младший школьник накапливает при правильном воспитании важный для своего дальнейшего развития опыт коллективной деятельности - деятельности в коллективе и для коллектива. Воспитанию коллективизма помогает участие детей в общественных, коллективных делах. Именно здесь ребёнок приобретает основной опыт коллективной общественной деятельности. Дети младшего школьного возраста способны удерживать внимание на интеллектуальные задачи, но это требует некоторых усилий воли и организации высокой мотивации. Внимание детей младшего школьного возраста характеризуется малой устойчивостью (10-15 минут), малым объемом (2-3 единицы), слабым распределением, неразвитым переключением. У детей этого возраста преобладает непроизвольное внимание. Указанные особенности внимания необходимо учитывать в процессе обучения и воспитания младших школьников. Преподавание в начальных классах должно быть непосредственно интересным, эмоционально насыщенным, с широким применением наглядности. В младших классах, особенно 1 и 2 через каждые 15-20 минут нужно менять вид деятельности, чтобы предупредить усталость внимания, нельзя давать учащимся этих классов материал, большой по объему, и такой, восприятие которого требует высокого уровня распределения внимания. Младших школьников привлекает то, что для них новое; при этом необходимо, чтобы была связь между новой информацией и тем, что им уже известно; только при таких условиях ученики способны понять и хорошо усвоить новый для них материал. Учебная деятельность учащихся младших классов в основном протекает на уровне

непроизвольного внимания, это вовсе не означает, что произвольное внимание исключена из их учебной работы. В процессе обучения надо требовать у учащихся сознательного отношения к учебе, развивая в них произвольное внимание. Произвольное внимание формируется на низших ступенях обучения, хотя здесь он не играет основной роли. Кроме произвольного и непроизвольного внимания, выделяют еще один особый вид - послепроизвольное внимание. При организации учебно-воспитательного процесса в школе необходимо учитывать особенности всех видов внимания. У младших школьников непроизвольное внимание в большей степени зависит от впечатления материала, от его наглядности и конкретности, от воздействия на эмоциональную сферу ребенка. Хотя у младшего школьника лучше всего развито непроизвольное внимание, однако первые годы обучения - главный период формирования и произвольного волевого внимания. Произвольное внимание имеет большое значение в учебной работе младшего школьника, хотя умение управлять сосредоточенностью своего сознания у ребенка этого возраста еще недостаточно развито. Однако наличие различных ученических обязанностей, требований учителя, влияние детского коллектива, все обстоятельства школьной жизни способствуют развитию этого вида внимания [8, стр. 562]. В каждой учебной работе далеко не все представляет непосредственный интерес для ученика, и он часто вынужден произвольно сосредоточиться на предмете в силу чувства долга или опосредованного интереса к работе. Конечно, после ряда усилий, произвольное внимание у ученика переходит в особый вид непроизвольной, а именно - в послепроизвольное внимание [9, стр. 524]. Большое место в учебной работе школьников занимает и обычное внимание, когда ученику удастся сосредоточиться на неинтересной работе только в силу того, что он неоднократно занимался аналогичным делом. Регуляция внимания тесно связана не только со свободой, но и с развитием логического мышления. Для произвольного внимания необходим достаточно высокий ее уровень. Чтобы заставить себя быть внимательным, человек должен прийти к выводу о необходимости сосредоточиться, взвесить «за» и «против» и отбросить те выводы, которые способствуют отвлечению от предмета, на котором надо сосредоточиться. В условиях школьной жизни внимание младшего школьника во многом зависит от внимания других детей, и в этом смысле коллектив и учебный труд - главные факторы развития внимания. Наблюдения показывают, что те школьники, которые в силу каких-либо причин лишены нормального школьного обучения, становятся менее работоспособными, менее способными к сосредоточению, в особенности тогда, когда им приходится заниматься в коллективе.

Таким образом, следует отметить, что развитие внимания школьника означает формирование его личности, ее психических качеств. Для этого необходимо прежде всего общая высокая культура учебно-воспитательной работы. Она содержит развитие широких познавательных интересов у детей, применение активных методов обучения, формирование у школьников чувства ответственности, сознательного отношения к учебе, понимание необходимости знаний, воспитания воли школьников и привычки к плановой систематической работы. Все это тесно связано с решением задачи, поставленной перед школой - не только дать детям знания, но и научить их работать. При развитии внимания необходимо учитывать возрастные особенности учащихся. Младшие школьники, безусловно, более нуждаются в меньшем темпе работы, чем старшеклассники. Для мобилизации внимания необходимо активизировать учебную работу детей. Надо, чтобы они больше думали и все, что доступно их силам, выполняли самостоятельно. Существует много приемов активизации учебной работы младших школьников. Внимание детей младшего школьного возраста неустойчиво, оно часто переключается с одного объекта на другой. Поэтому, от внимания детей надо удалить все, что не имеет отношения к работе на уроке. Учитель иногда и не догадывается, что служит причиной рассеянности детей. Невнимательность младших

школьников особенно часто возникает, если учебный материал кажется им неинтересным, скучным, не возбуждает в них эмоций. Это случается тогда, когда учитель не мобилизовал внимание учеников, не указал на необходимость понять и запомнить то, что он сообщает, не выделило в нем главное, существенное [10]. Успешное развитие внимания у учащихся во многом зависит от умения учителя распределять на уроке свое внимание. Тот, кто сам может быть достаточно внимательным к работе учащихся, держит всех их в кругу своего зрения, с вниманием выслушивает ответы школьников, следит за их поведением, проявляет к ним живой интерес не только в классе, но и вне школы, - такой учитель, безусловно, сумеет организовать детей на работу и будет успешно развивать в них внимание.

Список литературы:

1. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы // Казахстанская правда. – 2011. – 29 июля. – С.5.
2. Добрынин Н.Ф. Произвольное внимание. - Просвещение, 1994- С.125.
3. Коломинский Я.Л., Панько Е.А., Игумнов С.А. Психическое развитие детей в норме и патологии: психологическая диагностика, профилактика и коррекция. – СПб.: Питер, 2004. – С.480
4. Смирнов А.А. Проблемы психологии внимания. – М.: Просвещение, 1998.-С.239.
5. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Психология. — М.: Академия, 2002. — 512 с.).
6. Обухова Л.Ф. Детская психология теории, факты, проблемы М.: Тривола,1995.
7. Давыдов В. В. Учебная деятельность в младшем школьном возрасте М.1995/
8. Горбач М.С. Психологические основы воспитания внимания. – М.: Просвещение, 1992. – С.233.
9. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2010. – С.992.
10. Гальперин П.Я. Экспериментальное формирование внимания. -М.:Просвещение, 1999. – С.69-74.

КІШІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕЙІН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Карчак А., БҚИТУ, педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі - **Тасимова А.А.,** педагогика ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Оралқ.

Аннотация: Бұл мақалада отандық психологтардың бастауыш сынып оқушыларының назарын зерттеудің теориялық аспектілері талданды. Сондай-ақ, мақала авторы назарды тәрбиелеудің әлеуметтік-психологиялық, педагогикалық жағдайлары және оларды қалыптастыру бойынша педагогикалық талап қою туралы баяндайды. Мақалада авторбастауыш мектепте оқыту мен тәрбиелеу, оқу іс-әрекетінде оң мотивация мен іскерлікті қалыптастыруға бағытталуы тиіс деп топшылайды. Осылайша, автор оқушының назарын дамыту оның жеке басының қалыптасуын, оның психикалық қасиеттерін қалыптастыруды білдіреді деп, ол үшін ең алдымен оқу-тәрбие жұмысының жалпы жоғары мәдениеті қажет деп ұйғарған.

Кілт сөздер: зейінді дамыту, танымдық сала, оқу қызметі, эмоциялық, зейінді реттеу, танымдық қызығушылық, адамгершілік мінез-құлық.

ӨОЖ373. 2(075.32)

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТЕАТРАЛДЫҚ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қожабергенова А. А., БҚИТУ педагогикалық факультетінің II курс магистранты
Ғылыми жетекшісі - **Джонисова Г.Қ.**, педагогика ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Оралқ

***Аннотация:** Мақалада театралдық қызмет арқылы балалардың тілін дамытудың педагогикалық негіздері қарастырылады. Театралдық қызметтің анықтамасы, театрланған ойынның түрлері мен олардың бала тілін дамытуға тигізетін әсері баяндалады.*

***Кілт сөздер:** театралдық қызмет, балалардың тілінің дамуы, театралдық қызметті ұйымдастырудың педагогикалық негіздер.*

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың негізгі бағыттары мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту мазмұнын жаңарту, балаларды сапалы мектепке дайындауға бағытталған инновациялық әдістер мен технологияларды енгізу деп көрсетілген. Қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшелігі - баланың тілінің тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуы. Еліміздің білім саласында жүргізіліп жатқан реформаның басты мақсаты - ой-өрісі жаңашыл, шығармашылық деңгейде қызмет атқара алатын, дүниетанымы жоғары, жан-жақты қалыптасқан жеке тұлға тәрбиелеу. Бүгінгі таңда қоғамымыздың даму бағытында мектепке дейінгі тәрбие саласы мамандарының алдында жан-жақты тілдік дамыған, сауатты, саналы, өзіндік орыны бар, үлкенге құрмет көрсетіп, кішіге қамқор бола білетін азаматты тәрбиелеу мәселесі жүктеліп отыр [1].

Қазақстанда мектепке дейінгі тәрбиенің ғылыми-теориялық және әдістемелік мәселелерін зерттеген ғылыми зерттеу жұмыстарының ішінде бірнешеуі мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту мәселесін қарастырған. Атап айтатын болсақ, Б.Баймұратова «Мектеп жасына дейінгі балаларды сөйлеуге үйрету» (1998ж.), К.Метербаева «Қоршаған ортамен таныстыру арқылы балалардың байланыстырып сөйлеуін қалыптастыру» (5-7 жас), Сондай-ақ, ғалымдар А.К.Меңжанова, Ф.Н.Жұмабекова, М.С.Сәтімбекова, Ә.С.Әмірова т.б. өз зерттеулерінде бала өміріндегі ойынның рөлін ерекше көрсетеді. Мектеп жасына дейінгі балалардың психикалық даму ерекшеліктерін зерттеген ғалымдар Қ.Т.Шерьязданова, Ұ.И.Ауталипова т.б. сөйлеу процесіндегі ойынның маңызына ерекше көңіл бөледі [2,3].

Мектеп жасына дейінгі балаларда эгоцентрикалық сөйлеу байқалады. Бұл баланың өзіне қаратылған яғни, өзімен өзі сөйлесуі. Балада ойыншықтарымен сөйлесу барысында ішкі сөйлеу сыртқы сөйлеуге ауысады. Әдетте бұндай сөйлеу балада өзінің әрекеттерінің мәнін түсініп, мақсатқа бағыттау мәселесі туындағанда пайда болады. Театрландырылған ойындар балаларды әңгімеге араласуға, спектакль туралы ата-аналарына, жолдастарына әңгімелеп беруге итермелейді. Бұның бәрі сөйлеу қабілетінің дамуына, диалог түрінде сөйлеуге өзі алған әсерін монолог түрінде сөйлеп жеткізуге септігін тигізеді. Ойын барысында ойын ситуациясына бейімделу, алғашқы да жекелеген элементтерді, кейінен рөлді толығымен ойнау арқылы баланың ой-өрісі, қиялы, тілі дамиды.

Рөлді ойнау арқылы өз кейіпкерін алдына елестетіп қана қоймай, бала оның әрекеттерін, сезімдерін сезінеді. Осындай эмоциялық күйлер баланы бұрын байқамаған

өмір көрністеріне таңқалдырып, өз сезімін мимика, ым-ишара, тағы басқа көріністер арқылы біреуге үйретеді. Театралдық қызмет арқылы балалардың эстетикалық талғамын қалыптастыруға, адамгершілікке тәрбиелеуге, тұлғаның коммуникативті сапасын дамытуға, рухани және шығармашылық қарым-қатынасын ашуға, баланың әлеуметтік ортаға бейімделуіне шынайы мүмкіндік береді.

Мектепке дейінгі балалардың театрланған қызметі-бұл көркемдік-шығармашылық қызметтің түрі, оның барысында қатысушылар сахналық өнердің қол жетімді құралдарын игереді және қалыптасқан рөлге сәйкес театр қойылымдарының әр түрін дайындауға және ойнауға қатысады, театр мәдениетіне қосылады. Театрланған ойында диалогтық, эмоционалды мазмұнды сөйлеу қалыптасады. Балалар шығарманың мазмұнын, логикасын және оқиғалардың реттілігін, олардың дамуын жақсы меңгереді.

Театралдық - бұл ең алдымен импровизация, заттар мен дыбыстарды жандандыру. Ол басқа қызмет түрлерімен – ән айтумен, музыкамен және т.б. қозғалыспен тығыз байланысты болғандықтан, оны бірыңғай педагогикалық процесте жүйелеу қажеттілігі анық. Бала әлемді ақылмен және жүрекпен таниды, жақсылық пен жамандыққа өз көзқарасын білдіреді, қарым-қатынас қиындықтарын жеңуге, өзіне сенімсіздікті жеңуге байланысты.

Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде «театр» сөзі

- 1) сахнада драмалық шығармаларды ұсыну өнері, драмалық қойылымның өзі;
- 2) сахнада мерекенің өзі дайындалатын осындай туындылар ұсынылатын ойын-сауық кәсіпорны, үй-жай.

Театрланған іс-әрекет балалардың сөйлеуін дамытуда өте маңызды. Ол баланың сөйлеу мәнерлілігін, зияткерлік, көркем-эстетикалық тәрбиені қалыптастыруға қатысты көптеген педагогикалық міндеттерді шешуге мүмкіндік береді. Ғалым Л.П. Бочкарева театрланған іс-әрекет сезімнің, уайымның және эмоционалдық жаңалықтың сарқылмас көзі, рухани байлыққа баулу тәсілі екенін айтады. Ол былай дейді: «Театрландырылған ойын-бұл нағыз балалар шығармашылығының кең тараған түрі. Ол балаға жақын әрі түсінікті, бала образға кіре отырып, өзі байқаған, өзін қызықтырған нәрселерге еліктейді, кез келген рөлді ойнайды және өзі содан мол эмоционалдық әсер алады». Ғалымдар театрландырылған ойындар деп, балалардың өздеріне жақсы таныс ертегілер мен көркем шығармалардың мазмұнын драмалап ойнауын таниды [5].

Театрланған ойындар мектепке дейінгі балалардың нәтижелі сөйлеу қызметін байытады (өз сюжеттерін шығару немесе берілген импровизация) және орындаушылық шығармашылықтарын дамытады (музыкалық-сөйлеу, қимыл). Театрландырылған қызметте ерекше көңіл әрбір балаға кейіпкерге тән ерекшеліктерін, сезімдерін жеткізуге, монолог пен диалогтағы оқиғаларға өз көзқарасын білдіруге мүмкіндік беретін интонациялық мәнерлілікті дамытуға бөлінеді. Театрландыру баланың танымдық белсенділігін көтереді. Театр - балабақшада баланы мәдениетке, әдемілікті көруге, әдептілікке, үлкенді сыйлауға, жаманнан жиреніп, жақсыдан үйренуге, адалдыққа, шыншылдыққа, қайырымдылыққа тәрбиелейді.

Театр беретін тәрбиесі өте көп. Театр алды қойылымдар баланың қоршаған орта әлемінің барлық құпияларымен образ арқылы, бояулар арқылы, үн, әуен, дыбыстар арқылы танысады. Қойылған сұрақтарға жауап іздейді. Ойланады, қорытынды жасап, талдай біледі. Ақыл - ойының дамуы мен тілдің дамуы тығыз байланыста болады. Кейіпкердің әр сөзі баланың сөздік қорының белсенділігін арттырады. Дыбыстың дұрыс айтылу мәдениетін қалыптастырады. Кейіпкер рөлі, оның сахнадағы дауыс ырғағы баланың сөйлеу түрінің дамуына әсер етеді. Жас бала тез еліктегіш, үлгі тұтатын заттың бейнелі жағына көңіл аударғыш келеді. Кейіпкерлер күлсе, бірге күледі, қайғырса, бірге қайғырады, қызықты кезеңдерді ескертеді, сәтсіз кезеңіне жылайды, көмекке келуге әрқашанда дайын тұрады. Театр көрініс сабақтарында ертегі арқылы жүргізу адамгершілік мінез – құлықты қалыптастыруға ықпал етеді. Сапалы

түрде сәлемдесуге баулу, достықа, ұйымшылдыққа тәрбиелеуге бейімдейді. Театр арқылы өткізілетін сабақтар көмегімен балаларға білім беріп қана қоймай, оларға қалай орындауды үйретеді.

Театралдық іс-әрекет баланың сезімдерін, уайымдарын және эмоционалдық жаңалықтарын дамытудың сарқылмас көзі болып табылады, оны рухани байлыққа баулиды. Ертегінің қойылымы уайымдауға, кейіпкер мен оқиғаларға жақындауға мәжбүр етеді, және осы жанасу процесінде белгілі бір қарым-қатынастар мен моральдық бағалар қалыптасады.

Н.А. Реуцкая театрландырылған ойындарды көркемдік безендірулеріне қарай төмендегіше топтастырады:

- театрландырылған ойындар;
- үстел театры ойындары;
- фланелеграф;
- көлеңке театры,
- Петрушка театры,
- марионеткалармен ойындар.

Л. С. Фурмина театрландырылған ойындардың әр түрлі формаларын зерттей отырып, келесі жіктеуді ұсынды:

- заттық ойындар;
- заттық емес ойындар;
- үстел театрымен ойындар;
- ширмадағы театр ойындары;
- драматизация ойындары;
- көлемді материалмен ойындар;
- тегіс материалмен ойындар;
- қуыршақ театрымен ойындар;
- саусақ театры ойындары [6].

Театрландырылған қызмет бала сезімдерінің, баланың рухани ашылуының бастауы бола отырып, баланы рухани құндылықтарға бағыттайды. Театрландырылған қызмет баланың эмоциялық сферасын дамытады: бала ойналып жатырған оқиғаларға әсерленіп, кейіпкерлердің қуанған, мұңайған жағдайларын бейнелейді. Театрланған іс-әрекет-балалардың эмпатия дамуының маңызды құралы, яғни адамның мимика, қимыл-қимыл, интонация бойынша эмоциялық жағдайын тану қабілеті, әртүрлі жағдайларда өзін өз орнына қоя білу қабілетін де дамытады.

Театрландыру ойындары баланың шаршағанын басып, бар мүмкіндігінше сергітеді, қарым - қатынасын, психикасының түрлі жақтарын түзетеді. Театрланған іс-әрекет - бұл мектепке дейінгі ересек жастағы балалардың коммуникативтік дағдыларын, эмоциялық ерік-жігері мен сөйлеуін дамытудың тиімді әдісі. Бұл іс-әрекет балаларға қызықты, қол жетімді және эмоционалды тартымды. Ойын тәсілдерінің көмегімен тәрбиеші баланың сөйлеу мәнерлілігін жетілдіруге қол жеткізеді. Дәл осы театрланған ойындар жақсы нәтижелерге жетуге мүмкіндік береді. Театрландырылған әрекет адамгершілік және эстетикалық тәрбие міндеттерін кешенді түрде шешуге, эмоционалдық саланы байытуға, сөйлеуді белсендіруге және мінез-құлықтағы ауытқуларды түзетуге мүмкіндік береді. Баланың артикуляциялық дағдылары жетіледі, кейіпкерлердің сөздерін анық және түсінікті айтады. Сөздік қорлары байытылады. Балаға актер, режиссер, безендіруші, көрермен рөлінде болу мүмкіндігі беріледі. Балаларды декорациялар, костюмдер дайындауға қатыстыру олардың бейнелеу, құрастырушылық қабілеттерін дамытуға ықпалын тигізеді. Театрландырылған әрекет шығармашыл тұлғаны тәрбиелеуге жағдай жасайтын музыка, би, көркем сурет, шешендік өнер, актерлік шеберлікті қамтиды. Қазіргі кезде балалардың балабақшада ойын, әсіресе театр ойындарын көп ойнамайтындығын ғалымдардың ой-пікірлерінен (Н.Ф. Сорокина, Д.В. Менджерицкая, Г.В Ануфриева және т.б.) аңғаруға болады. Ойын

нәтижесіз болса, ол баланың психикалық және тұлғалық дамуына кері әсерін тигізеді. Бұл мәселе Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі білім беру жүйесіне де тән. Осыған байланысты жаңартылған нормативтік – құқықтық құжаттарда «Драма» ұйымдастырылған оқу қызметі болып белгіленді. Аталған ұйымдастырылған оқу қызметінің мақсаты-балалардың шығармашылық белсенділігін, тілдік дамуын сахналық қойылымдар, ән мен билерді қолдану арқылы қалыптастыру. «Драма» ұйымдастырылған оқу қызметі балалардың бойында «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясына негізделген рухани-адамгершілік жалпыадамзаттық құндылықтарды қалыптастыруды, ұлтжандылық және толеранттылыққа тәрбиелеуді қарастырады. «Драма» ұйымдастырылған оқу қызметін енгізудің өзектілігі - балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту және ішкі әлеуетін ашу үшін қолайлы [7]. Мектепке дейінгі балалық шақта адамның жеке тұлғалық қасиеттерінің негізі қалыптасады. Осы кезеңде ойын жетекші іс-әрекет ретінде қалыптасқан жағдайда ғана олардың дамуына кең мүмкіндік береді. Балалар театрлық қойылымдарға қатыса отырып, көңіл-күйі көтеріледі, көпшіліктің алдында қысылмай, өзін еркін ұстай білуге үйренеді. «Драма» ұйымдастырылған оқу қызметі арқылы балалардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар педагогтерге балаларды театрландырылған әрекетке тартуда және олардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруда балалармен жүргізілетін жұмыс тәжірибесін байытуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. ҚР Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы № 205 Жарлығы.
2. Б.Баймұратова
3. Ф.Н.Жұмабекова. Мектепке дейінгі педагогика.-Астана. Фолиант, 2008.
4. Менджерицкая, Д.В. Воспитателю о детской игре / Д.В. Менджерицкая. – Москва : «Просвещение», 2012. – С. 3-58
5. Чурилова Э.Г. Методика и организация театрализованной деятельности дошкольников и младших школьников. М., 2001.
6. Фурмина Л.С. Возможность творческих проявлений старших дошкольников в театрализованных играх: Монография / Под ред. Н.А. Ветлугиной. М., 1972.
7. Ахметова Ұ.С., т.б. Драма: Әдістемелік нұсқау. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасы бойынша ортаңғы топ (4-5 жас) педагогтеріне арналған. / Ахметова Ұ.С., Құлпейісова Қ.Қ. -Алматы: Алматыкітап баспасы, 2017. - 78бет.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ТЕАТРАЛИЗОВАННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Қожабергенова А. А., магистрант II курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - **Джонисова Г.Қ.**, кандидат педагогических наук,
доцент ЗКИТУ

Западно-Қазақстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические основы организации театрализованной деятельности детей дошкольного возраста. Дается определение театрализованной деятельности, описание видов театрализованных игр и их роли в развитии речи детей.

Ключевые слова: театрализованная деятельность, развитие речи детей, педагогические основы организации театрализованной деятельности

ӘОЖ 376.3.018.42

БАЛАБАҚША ЖАҒДАЙЫНДА ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТЫ НӘТИЖЕЛІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ШАРТТАРЫ

Мұхамбетова И.У., М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
Ғылыми жетекшісі - **Иргалиев А.С.,** педагогика ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ.

***Аннотация:** Мақалада мектепке дейінгі жастағы балалармен логопедиялық қызметті ұйымдастырудың теориялық негіздері қарастырылады. Мектепке дейінгі жастағы балалардың тіл дамуындағы ауытқулардың психологиялық себептер, мектепке дейінгі ұйымда логопедиялық қызметті ұйымдастырудың педагогикалық-психологиялық ерекшеліктері қазіргі ғылыми тұрғылардан талданады. Балабақша жағдайында логопедиялық қызметті ұйымдастырудың моделінің сұлбасы мен педагогикалық шарттардың мазмұны негізделеді, мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу дағдыларының қалыптасуының критерийлері мен деңгейлері сипатталады.*

***Кілт сөздер:** дамуында ауытқулары бар балалар, арнайы білім берудің мемлекеттік жүйесі, сөйлеу тілінің ақаулары, жалпы сөйлеу тілі дамымауы, тіл кемістігі бар балаларға арналған балабақшалар, балабақшалардың мамандандырылған (логопедтік) топтары,, мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу дағдыларының қалыптасуының критерийлері мен деңгейлері.*

XX ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап әртүрлі сөйлеу тілінің ақаулары бар, соның ішінде сөйлеу қабілеті бұзылған балаларға арналған арнайы мектепке дейінгі мекемелердің сараланған жүйесі қарқынды дамиды. Білім беру және денсаулық сақтау органдары арнайы оқыту мен түзетуді қажет ететін бөбекжай, мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балаларды анықтау мен есепке алуға бағытталған ұйымдастыру-әдістемелік жұмыстар жүргізді. Жұмыс қорытындысы бойынша жалпы балабақшалардың жанынан жеке эксперименттік топтар, содан кейін - сөйлеу қабілеті бұзылған балаларға арналған бөлек балабақшалар мен бөбекжай-бақшалар құрылды.

Алғашында балалар мекемелерінде жеңіл дәрежелі тілі бұзылған балаларға арналған топтар ашылды (тілдің фонематикалық жағынан дамымауы). Кейінірек күрделі ақаулары бар балалар үшін топтар ашылды (тұтығу, тілдің жалпы дамымауы). Осының бәрі сөйлеу қабілеті дамымаған балаларға арналған жаппай балабақшалар мен логопедтік балабақшаларда логопедиялық топтар желісін дамытуға мүмкіндік берді. Кейіннен Қазақстан Республикасында балалардың дене және психикалық дамуында ауытқуларды білікті түзетуді басымдық ретінде жүзеге асыра отырып, оңалту үлгісіндегі балабақшалар (МДҰ) құрылады [1].

Қазіргі уақытта тіл кемістігі бар балаларға арналған балабақшалар мен жалпы үлгідегі мекемелер жанындағы тиісті мектепке дейінгі логопедтік топтар аталған мектепке дейінгі мекемелер қарамағында болатын білім басқармасының органдары тікелей жинақтайды. Арнайы мектепке дейінгі мекеме (топ) жағдайында әртүрлі сөйлеу ауытқулары бар балаларды логопедиялық оқытудың негізгі міндеттері тек балалардың негізгі кемістігін түзету ғана емес, сондай-ақ оларды грамотамен және мектепте оқытуды меңгеруге дайындау, сондай-ақ мектепке дейінгі балалардың тұлғалық дамуын қамтиды. Қалыпты сөйлеуді меңгерген, коррекциялық оқытуды сәтті аяқтаған және 7 жасқа толмаған балалар жалпы үлгідегі мектепке дейінгі мекемелерге ауыстырылады [2].

Түзете-дамыта оқытудың мәселелері Батыс Қазақстан облысында да өзекті болып табылады. Біздің аймақтағы арнайы білім беру жүйесі қызметтердің, ұйымдық

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY

құрылымдардың тармақталған желісі болып табылады. Халыққа және білім беру мекемелеріне диагностикалық-консультациялық көмекті облыстық және қалалық психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңес (ПМПК) көрсетеді.

Қазіргі уақытта Батыс Қазақстан облысында тіл кемістігі бар мектеп жасына дейінгі балаларды түзете-дамытып оқыту үш негізгі нысанда жүзеге асырылады: 1 - сөйлеу кемістігі бар балаларға арналған мамандандырылған МДҰ; 2 - жалпы балабақшалардың мамандандырылған (логопедтік) топтарында; 3 - мектепке дейінгі балалар мекемесінің логопедтік пунктінде (логопедтік пункттің қызметі тиісті нормативтік-құқықтық ережесімен реттеледі).

Мектепке дейінгі білім беру мекемесінің логопедтік тобындағы нормативтік-құқықтық құжаттама негізінде барлық түзету процесін нақты ұйымдастыру көзделеді. Ол келесілер арқылы қамтамасыз етіледі:

- балаларды уақытылы тексеру;
- сабақ кестесін ұтымды жасау;
- әр баламен жеке жұмысты жоспарлау;
- бағдарламалық жабдықтаманың болуы және оған сәйкес фронталдық сабақтар жоспары;

- процесті қажетті жабдықтармен және көрнекі құралдармен жаратқандыру;
- логопедтің топ тәрбиешісі және ата-аналармен бірлескен жұмысы [4].

Мектепке дейінгі білім беру мекемесінің логопедтік тобында түзете-дамыта оқытудың негізгі міндеттері:

1. Балалардың денсаулығын нығайту және дамыту.
2. Балалардың өзгермелі мүмкіндіктеріне сәйкес педагогикалық ықпал етудің жалпы жүйесінің икемділігі мен бейімділігін қамтамасыз ету.
3. Әрбір нақты балаға қатысты педагогикалық әдістерді, тәсілдер мен құралдарды дараландыру және саралау.
4. Қоршаған ортаны игеруде танымдық қызығушылықты, танымдық белсенділікті дамыту.
5. Балалардың сабаққа эмоциялық-жағымды көзқарасын қалыптастыру.
6. Қолдың ұсақ моторикасын дамыту.
7. Сөйлеу тілінің реттеуші қызметін дамыту, іс-әрекет пен қарым-қатынастың коммуникативтік-тілдік құралдарын меңгеру [5].

Логопедтік жұмыс кезінде түзете оқытудың барлық кешенін жүргізу жалпы бағдарламалық талаптарды орындаумен қатар сөйлеу кемшіліктерін түзету жөніндегі арнайы сабақтарды біріктіруді талап етеді.

Логопедтік топтар үшін әдеттегіден ерекшеленетін ерекше күн тәртібі әзірленді. Логопедтің фронталдық, кіші топтық және жеке сабақтар жүргізуі қарастырылған. Сонымен қатар сабақ кестесіне мектеп жасына дейінгі балаларға арналған типтік кешенді бағдарлама бойынша сабақ уақыты кіреді: математика, тіл дамыту және қоршаған ортамен танысу, экология, сурет салу, мүсіндеу, дене шынықтыру және музыкалық сабақтар. Сонымен қатар кешкі уақытта тәрбиеші-логопед мұғалімнің тапсырмасына сәйкес шағын топтармен немесе жеке балалармен сөйлеуді түзету (дамыту) бойынша жұмыс істеуге арналған сағаттар бөлінеді. Тәрбиеші өз жұмысын типтік кешенді бағдарламаның талаптарын, сондай-ақ балалардың сөйлеу мүмкіндіктерін және олардың сөйлеу тілінің бұзылу сипатына сәйкес логопед іске асыратын түзету бағдарламасын меңгерудегі жетістіктерін ескере отырып жоспарлайды [6].

Осыған байланысты логопедтік топтағы тәрбиеші мен логопед жұмысындағы өзара іс-қимылды, сабақтастықты қамтамасыз ету қажеттілігі туындайды. Тәрбиеші түзету бағдарламасының негізгі бағыттарын, мектепке дейінгі балалардың сөйлеу тілінің жас ерекшеліктері мен жеке ерекшеліктерін білуі, сөйлеудің тілдік және

лексикалық-грамматикалық жақтарының ерекшеліктерін түсінуі және әр баланың оқу және оқудан тыс іс-әрекет барысында сөйлеу мүмкіндіктерін ескеруі тиіс.

Логопедпен бірге тәрбиеші сөйлеуді дамыту, қоршаған ортамен таныстыру, сауат ашу және қолды жазуға дайындау бойынша сабақтарды жоспарлайды. Логопедтің және тәрбиешінің жұмысындағы сабақтастық тек бірлесіп жоспарлауды ғана емес, сонымен қатар ақпарат алмасуды, балалардың сөйлеу және басқа да сабақтарда жетістіктерін талқылауды көздейді. Осының барлығы арнайы дәптерде жазылып отырады [7].

Осылайша логопедиялық топтың тәрбиешісі жалпы білім беру және бірқатар түзету тапсырмаларынан басқа, сөйлеу кемістігінің ерекшеліктеріне негізделген сенсорлық, аффективті-ерік, интеллектуалдық салалардағы кемшіліктерді жою жұмыстарын орындайды. Бұл ретте тәрбиеші баланың дамуында орын алған кемшіліктерді түзетуге ғана емес, айналасындағылар туралы түсініктерді байытуға, сондай-ақ сақтау талдағыштарының қызметін одан әрі дамытуға және жетілдіруге өз назарын аударады. [8].

Баланың тілінің даму олқылықтарын қалпына келтіру, оның әлеуметтік бейімдеу және мектепте одан әрі оқуға дайынау тәрбиешінің басшылығымен жалпы дамытушы типтегі жалпыламалық бала бақшаның бағдарламаларында қарастырылған іс-әрекет түрлерін меңгеруді талап етеді. Тәрбиеші қабылдауды (көру, есту, тактильді), мнестикалық процестерді, көрнекі-бейнелі және сөздік-логикалық ойлаудың, уәждеменің қол жетімді формаларын дамытуға ерекше назар аударуы тиіс.

Логопедтік топтағы жұмыстың маңызды аспектісі -балалардың танымдық белсенділігі мен танымдық қызығушылықтарын дамыту. Бұл ретте жалпы танымдық үдерістерді қалыптастырудағы өзіндік артта қалушылықты ескеру қажет, ол балаларда тілдік дамымаудың, айналасындағылармен қарым-қатынастың тарылуының, отбасылық тәрбиенің дұрыс емес тәсілдерінің және басқа да себептердің ықпалымен қалыптасады [9].

Тәрбиеші мен логопедтің балалардың сөйлеуін түзетуді көздейтін жұмысында олардың күш-жігерін біріктіретін дұрыс, педагогикалық тұрғыдан өзін ақтайтын өзара іс-қимылдары негізінде логопедтік топта мейірімді, эмоциялық-жағымды жағдай жасалады. Балалар ұжымындағы психологиялық атмосфера балалардың өз мүмкіндіктеріне деген сенімін нығайтады, сөйлеу қабілетсіздігіне байланысты қажетсіз уайымдауын азайтып, сабаққа деген қызығушылықты қалыптастыруға мүмкіндік береді [10].

Ол үшін тәрбиешінің мұғалім-логопед сияқты жас ерекшелік психологиясы, мектепке дейінгі жастағы балалардың жеке психофизикалық айырмашылықтары саласындағы білімі болуы тиіс. Тәрбиешінің дұрыс ұйымдастырылған психологиялық-педагогикалық әсері көп жағдайда мінез-құлқында тұрақты жағымсыз ауытқулардың пайда болудың алдын алады, логопедтік топта ұжымдық тілектестік, әлеуметтік қолайлы қарым-қатынасты қалыптастырады [11].

Тәрбиешінің сөйлеуді дамыту бойынша жұмысы көптеген жағдайларда логопедиялық сабақтарға дейін жүреді, балаларды болашақ логопедтік сабақтарда материалды қабылдауға дайындайды, сөйлеу білімі мен іскерлігін қалыптастыру үшін қажетті танымдық және уәждемелік базаны қамтамасыз етеді. Басқа жағдайларда тәрбиеші балалардың логопедтік сабақтарда қол жеткізген нәтижелерін қорытуға назар аударады [12].

Логопедтік топ тәрбиешісінің міндетіне түзету процесінің әрбір кезеңінде балалардың сөйлеу қызметінің жағдайын күнделікті бақылау, логопед қойған немесе түзеткен дыбыстарды, меңгерілген грамматикалық формаларды және т.б. дұрыс пайдалануды бақылау кіреді. Тәрбиеші балалардың назарын сөйлеуде орын алатын ықтимал қателер немесе кідірістерге, бірінші буындар мен сөздердің қайталануына аудармауы тиіс. Мұндай көріністер туралы логопедке хабарлау қажет. Тәрбиешінің

міндетіне сондай-ақ тілі жалпы нашар дамыған балалардың жеке ақауларын, коммуникативтік қиындықтарға, қарым-қатынас жағдайларының өзгеруіне деген олардың реакцияларын жақсы білу кіреді.

Тәрбиешінің логопедтік топтағы балалармен күнделікті қарым-қатынаста сөйлесуі маңызды. Ол сөйлеу бұзылыстары бар балаларға үлгі болуы керек: демек оның тілі айқын, өте түсінікті, интонациясы жақсы қойылған, бейнелі-мәнерлі және грамматикалық тұрғыдан дұрыс болуы тиіс.

Тәрбиешінің логопедтік топтағы жұмысының ерекшелігі - тәрбиеші мұғалім-логопед тапсырмасы бойынша сабақтарды ұйымдастырады және өткізеді. Балалармен жеке немесе шағын топтағы сабақтарды тәрбиеші күндізгі ұйқыдан кейін күннің екінші жартысында (түстен кейін немесе түстен кейін) жоспарлайды. Кешкі логопедиялық сеансқа 5-7 бала шақырылады. Жаттығудың келесі түрлері ұсынылады:

- жақсы үйретілген дыбыстарды пысықтау (буындардың, сөздердің, сөйлемдердің айтылуы);
- өлеңдерді, әңгімелерді қайталау;
- зейін, есте сақтау, логикалық ойлау, фонематикалық есту, дыбыстық талдау және синтездеу дағдыларын дамытуға арналған жаттығулар;
- таныс лексикалық немесе тұрмыстық тақырыптарда сөйлесуде байланысқан тілді белсендіру.

Түзету жұмысының барысында тәрбиеші ұсақ моториканы дамытуға үлкен көңіл бөледі. Сонымен, оқудан тыс уақытта балаларға мозаика, пазл, сіріңкеден немесе есептегіш таяқшадан фигуралар жасауды, аяқ киімнің бауын байлауды, шашылған түймелер мен басқа да ұсақ заттарды, түрлі көлемдегі қарындаштарды жинауды ұсынуға болады. Балаларға сөйлеу қабілеті бұзылған балаларға арналған жазу дағдыларын дамыту дәптерлерімен жұмысты ұсынуға болады.

Тәрбиешінің жұмысында сөйлеу кемістігі бар балаларға арналған қозғалмалы ойындарды ұйымдастыру ерекше орын алады, себебі бұл санаттағы балалардың соматикалық әлсіреуі, физикалық төзімсіздігі, тез шаршауы жиі кездеседі. Әдетте дене шынықтыру, музыка сабақтарының бір бөлігін құрайтын қозғалмалы ойындар серуендеуде, мерекелік ертеңгіліктерде, ойын-сауық сағаттарында өткізілуі мүмкін.

Қозғалыстық ойындарды балалардың басқа қызмет түрлерімен ұштастыру қажет. Қозғалмалы ойындар бір уақытта сөйлеуді табысты қалыптастыруға көмектеседі. Оларда жиі ойнақы ұйқастар, төрт жол өлеңдер қолданылады, олар ойын жүргізуші үшін санамақ ретінде қолданылуы мүмкін. Мұндай ойындар ырғақтың, үйлесімділіктің және қозғалыстардың біркелкілігінің дамуына ықпал етеді, балалардың психологиялық жағдайына оң әсер етеді.

Тәрбиешінің балаларды сюжеттік-рөлдік ойындар көмегімен оқыту жұмысы - логопедтік топтағы педагогикалық қызметтің қажетті элементі. Сюжеттік-рөлдік ойындарда тәрбиеші сөздікті белсендіреді және байытады, байланысқан тілді дамытады, баланың таныс әлеуметтік-тұрмыстық жағдайларында (дәрігердің қабылдауы, дүкеннен зат сатып алу, көлікке міну және т.б.) салттық өзара қарым-қатынастарға үйретеді. Сюжеттік-рөлдік ойындар коммуникативтік-сөйлеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді, балалардың көпшілігін ынталандырады, әлеуметтік дағдылар мен іскерлікті тәрбиелейді.

Осылайша теориялық талдауды аяқтай отырып, біз тілдің дамымауын еңсерудің тиімділігі жалпы дамытушы үлгідегі МДҰ түзету тобында кезең-кезеңімен келесі **педагогикалық шарттарды** ұстанған жағдайда логопедиялық жұмыс жүйесін ұйымдастырумен қамтамасыз етілетіндігін анықтадық:

- балалардың сөйлеу бұзылуының құрылымына сәйкес (адекватты) құрастырылған бағдарлама бойынша логопед-педагог жұмысының жүйелілігі, маңыздылығы және кезектілігі;

- топ нормативті-дамыту ортасы, табиғи сөйлеу ортасы, ерекше жұмыс режимі жасалып, фронтальды және жеке жұмыс түрлері үйлестіріліп, логопед, тәрбиеленушілер мен ата-аналардың іс-әлеуметтік интеграциясы жүргізіледі;
- логопедтің және топ тәрбиешілерінің дамыту жұмыстарындағы өзара байланысы мен сабақтастығы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дунгулова Р.С., Мұхтарова А.А. Инклюзивті білім берудегі топтық жұмыстың ерекшелігі // Дефектология. №8(110). – 2019. – 3-5 бб.
2. Жұмағалиева Г.Ж. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін ойын арқылы дамыту // Тілашар. №2(47). – 2018. – 12-14 бб.
3. Оспанова А.А. Сөйлеу мүшелерінің қимыл-қозғалысын талдау және артикуляциялық жаттығулар жасаудың жолдары // Дефектология. №5(107). – 2019. – 11-13 бб.
4. Танабаева М.А., Асубекова Д.М. Балаларға арналған босаңсу жаттығулары // Дефектология. №4(106). – 2019. – 6-10 бб.
5. Рысбекова А. Жалпы сөйлеу тілі дамуының бірінші деңгейіне сипаттама // Дефектология. №4(106). – 2019. – 15-21 бб.
6. Спанова Р.Б. Сөйлеу тіліндегі кемістігі бар балаларды түзетуде ұсақ моториканың маңызы // Дефектология. №3(105). – 2019. – 17-19 бб.
7. Турегалиева Р.А. Индивидуальные занятия по обучению произношению // Дефектология. №11(101). – 2018. – 22-24 бб.
8. Поваляева М.А. Справочник логопеда. - изд. 10-е. - Ростов н/Д: «Феникс», 2010. – 445 б.: лл.
9. Флерова Ж.М. Логопедия. Изд. 3-е. – Ростов н/Д: «Феникс», 2006. – 318 б.
10. Букабаев А.У. Особенности логопедической работы при ОНР // Дефектология. №10(100). – 2018. – 8-13 бб.
11. Ондалықызы Ж. Ерте жастан баланың сөйлеу тілінің бұзылыстарын адыналау // Дефектология. №9(99). – 2018. – 14-18 бб.
12. Жардемалиева Э.Ж. Ерекше білім беруге қажеттіліктері бар балалармен түзету жұмыс жүйесінде көрнекі-үлгілеу әдісін пайдалану // Дефектология. №9(99). – 2018. – 14-18 бб.

МОДЕЛЬ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ЛОГОПЕДИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ ДЕТСКОГО САДА

Мұхамбетова И.У., магистрант ЗКГУ имени М.Утемисова
Научный руководитель – **Иргалиев А.С.**, кандидат педагогического факультета,
доцент ЗКГУ имени М.Утемисова

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические основы организации логопедической деятельности с детьми дошкольного возраста. С учетом современных научных подходов анализируются психологические причины отклонений речевого развития дошкольников, психолого-педагогические особенности организации логопедической деятельности в дошкольном учреждении. Обосновываются структура модели и педагогические условия организации логопедической деятельности в условиях детского сада, описываются критерии и уровни развития речевых навыков у детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: дети с нарушением в развитии, государственная система специального образования, нарушения речи, общее недоразвитие речи, детский сад для детей с нарушением речи, специализированные (логопедические) группы детского сада, критерии и уровни развития речевых навыков у детей дошкольного возраста.

ӘОЖ 376.3.018.42

АРТ-ТЕРАПИЯНЫ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ - ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мухаммедова А.Х., БҚИТУ педагогикалық факультетінің 1 курс студенті
Ғылыми жетекшісі- **Умбетова Г.М.**, педагогика ғылымдарының магистрі,
БҚИТУ аға оқытушысы

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аннотация:** Бұл мақалада қазіргі кезде білім беру саласында болып жатқан ауқымды өзгерістер қарастырылған. Сонымен қатар, арт-терапияны білім беру процесінде қолданудың педагогикалық ерекшеліктері қарастырылған.*

***Кілт сөздер:** Арт-терапия, білім беру процесі, педагогикалық технология.*

Қазіргі кезде егемен елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Себебі, білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болуда.

Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі. Өйткені, жаңа педагогикалық технологияны меңгеруге оқытушыларды даярлау – оларды кәсіби білімін көтеруге дайындау аспектісінің бірі және педагогтың жеке тұлғасын қалыптастырудың үрдісіндегі іс-әрекеттің нәтижесі болып табылады[1].

Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттық мәліметтер ағыны күшейген заманда ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту білім беру мекемелерінің басты міндеті болып отыр. Ол бүгінгі білім беру кеңістігіндегі ауадай қажет жаңару оқытушының қажымас ізденімпаздығы мен шығармашылық жемісімен келмек. Сондықтан да әрбір студенттің қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасалуы қажет. Өйткені мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді [2].

XXI ғасырда білімі дамымаған елдің тығырыққа тірелері сөзсіз делінген Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың 18 ақпан 2005 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында. Бұл мәселе жалпы білім беретін оқу орындарына байланысты айтылып тұрғандығы белгілі. Сол оқу орындарына толыққанды сапалы білім алған, оның бағдарламасын толық меңгерген ұрпағымыздан, болашақта жақсы маман, білімді азамат шығары анық.

Себебі, біз қадам басқан XXI ғасыр жан-жақты дамыған, білімді, өз ісіне және өзгенің ісіне әділ баға бере алатын, өзіне сенімді, отанының әлеуметтік-экономикалық дамуына зор үлесін қоса алатын азамат тәрбиелеуді талап етіп отыр.

Оқу-тәрбие процесінде жаңа педагогикалық технологияларды ендірудің алғы шарты: оқытушылардың инновациялық іс-әрекетін қалыптастыру болып табылады. Жаңа педагогикалық технологияны меңгерген әрбір оқытушы өз сабағын нәтижелі даму жағынан көре алады.

Алғаш арт-терапияны оқу, талдау, қолдану XX ғасырдың 20-шы жылдарында анализ жасауға негізделген фундаментальды жұмыстарынан басталады. Арт-терапияның психотерапиялық сеансында адам қандай жаста болмасын, ішкі жан-дүниесіндегі жағдайларды проекциялайды және рольдік ойындарда немесе

шығармашылық формада өзінің жеке өзіндік тәжірибесінің көрінісін көрсетеді. Ол өз тәжірибелерін жүзеге асырып отыруға ауысады, сонымен қатар жасап шығарушы да бұзушы да өзі болатын ситуациялық проблемаларды, яғни өзіне еш зияны жоқ әрі қызықты іс-әрекеттерді елестетеді. Жоғарыда айтып кеткендей арт-терапияны жүргізу барысында суреттің берер көмегі өте зор. Суреттің алдына қойған мақсаты –жеке тұлғаға өзін тани білуіне көмектесу және бұл өмірде өзінің бір жеке тіршілік иесі екендігіне көзін жеткізу. Суреттерді әртүрлі мақсаттарда және әртүрлі әдістерде, сонымен қатар әр жағдайдағы психотерапиялық коррекциялауда қолданады. Суреттің өзіндік акті –жеке тұлғаның анық көрінісі, ол адамның қорқыныш сезімдерін, конфликтілі жағдайларын, арман – тілектерін санасыз бейнелейтін алғашқы бастама болып табылады [5].

Арт-терапия жүргізу бірнеше кезеңдерден тұрады :

1. Арт-терапияға қатысушы клиенттің берілген тапсырмаға деген қарым-қатынасы анықталады, оның терапияға деген қатынасының өзгеруінің талдауынан суретке деген мотивациясы көрінеді.
2. Жеке тұлғаның өзін суретте сипаттап беру ұсынылады.
3. Клиенттің кейінгі өзін-өзі толықтай ашып беруі, оның бейнедегі әрбір бөліміне сипаттама беруіне тікелей байланысты болады.
4. “Мен” деген сөзді қолдану арқылы, клиент картинаның атынан бастап, суреттің шығу тарихын айтып беруі тапсырылады. Мысалы: “Мен – сурет. Менде әртүрлі сызықтар бар. Олар мені қиып өтеді...” .
5. Терапевт суреттің бірнеше бөлімдерін бөліп қарайды, себебі клиент соларға қарап олармен байланысуы керек. Мысалы: “Аппақ бұлт болып өзінді елестетші және де өзінді сол ақ бұлт арқылы сипаттауға тырыс. Сен неге ұқсайсың? өзінді қазір қалай сезініп тұрсың?”.
6. Егер де қажет болып жатса, клиентке арнайы сұрақтар қойылады. Ол клиенттің ұқсастыру, теңестіру процесстеріне толығымен қосыла алуына көмек береді.
7. Келесі кезекте психотерапевт жеке суреттерді қоя салады да, картинада берілген, көрінген өмірлік ситуацияларды қарастырады. Кей кездері клиентте бірдестен картинадағы объектілер бірлестігі көрінеді, ол өз еркімен өзінің өмірінің фрагменттерін айтып бере бастайды. Ол кейде суреттегі образдармен тікелей немесе жанама түрде өз өмірін байланыстырып айтып отырады. Шындығында да клиенттің өмірі сондай бейнеде болып келеді.
8. Зейін сурет композициясына көбірек аударылады. Соның ішінде бос жерлеріне.
9. Терапевт біріншіден, клиенттің талқылауының алғашқыжоспарымен жұмыс жасайды. Алғашқы жоспардың көріністерімен ары қарай жұмысты жалғастыра беруге де болады, бірақ кейбір жағдайларда қарама-қарсылы планмен жұмыс жасағанда дұрыс болып отырады [6].

Суреттің мәні мен стилі көбінесе дамудың деңгейі мен көру арқылы қабылдаудың адекваттылығымен қабылданады. Көру арқылы қабылдау, ол клиенттің әлемді танып білуіне өз үлесін қосатын ең бір қажетті каналдардың бірі болып табылады. Біз есейген кезімізде, өзімізге, сыртқы ортаға өзге адамдардың көздерімен қарауға тырысамыз.

Арт-терапия - ішкі кернеулер мен қатты эмоциялардан босатады. Арт-терапия элементтерінің көмегімен топтың қалыптылығын сақтап, өзара қарым-қатынасты жағымды әрі тиімді ұйымдастыруға болады. Шығармашылықтың көмегімен адам өз сезімдерін терең түсініп, жүгендей білуге үйренеді. Бұл оның әлеуметтік ортаға тез бейімделіп, еніп кетуіне бағыт-бағдар беріп отырады. Креативтілік адам бойында сенімділікті оятып, оның қалыптасуына негіз болады. Қоршаған ортаны, шындықтағы болмысты өз тұрғысынан қабылдауға үйретеді. Арт-терапияның әрбір функциясы әрбір жеке адамның үйлесімді дамуына үлес қосады.

Жалпы оқу-тәрбие процесін ізгілендіру мақсатында оқытудың креативті жақтарын дұрыс ұйымдастыра білсе, арт-терапияның берері мол. Арт-терапия оқыту процесін өзінің шынайы көрнекіліктерімен жандандырып, әрбір білім алушының білімге, ғылымға деген қызығушылығын оятады. Сонымен қатар, шығармашылық ойлау қабілетін дамыта отырып, қоршаған ортаға байланысты көзқарасын жаңаша қалыптастырады. Жалпы арт-терапияны интерактивті оқыту әдістемесінің қатарына жатқызса да болады. Өйткені, білім алушы мен арттерапевт немесе педагог та сабақ барысында белсенді позцияда болады. Тағы да айта кететін жағдай арт-терапиямен тек арттерапевт, психолог немесе педагог ғана айналыспайды. Арт-терапиямен барлық маман иелері, үй жағдайында ата-аналар сауатты түрде айналысса, қоғамымыз шығармашыл, мәдениетті, эстетикалық талғамы жоғары дамыған жеке тұлғалармен толыққан болар еді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бұзаубақова К. “Жаңа ПЕД-технологияны меңгеру - міндет”. // Қазақстан мектебі. № 9-10. 2005 ж. 25-26 б.
2. Арысбаева З. “Инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдану ерекшеліктері”. // Қазақстан мектебі. № 1. 2007 ж. 69-70 б.
3. Әмір Шарапат. “Педагогикалық инновацияны іске асырудың жолдары” // Қазақстан мектебі. № 6. 2001 ж. 32-34 б.
4. Бейсембаева А. “Оқу-тәрбие үрдісін ізгілендірудің мүмкіндіктері”. // Қазақстан мектебі. № 4. 2001 ж. 12-13 б.
5. Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. / Егемен Қазақстан. 2 наурыз, 2006 ж.
6. Копытин А. И. Основы арттерапии. – СПб.: Лань, 1999
7. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика/Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. –368 с.
8. Сьюзан Хоган. Феминистские подходы в арт-терапии. Лондон: Рутледж, 1997
9. Копытин А.И. Арт-терапия на русском языке. Питер, 1994.
10. Арт-терапия – это творчество под наблюдением психолога. [http:// bd.ru](http://bd.ru)
11. Видео-арт-терапия – Психологический словарь. [http:// psi.webzone.ru](http://psi.webzone.ru)
12. Артпедагогика и арт-терапия в специальном образовании - ...[http:// gbg.ru](http://gbg.ru)

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ АРТ-ТЕРАПИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Мухаммедова А.Х., студентка I курса педагогического факультета ЗКИТУ
 Научный руководитель- **Умбетова Г.М.**, магистр педагогических наук, старший преподаватель ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В этой статье рассматриваются некоторые из основных изменений, которые происходят в образовании сегодня. Кроме того, рассмотрены педагогические особенности использования арт-терапии в образовательном процессе.

Ключевые слова: арт-терапия, учебный процесс, педагогические технологии.

ӨОЖ 373. 2 (075.32).

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҮРДІСТЕРІН ДАМУДА ҮСТЕЛ ҮСТІ ОЙЫНДАРЫН ЗАМАНАУИ ҮЛГІДЕ ҚОЛДАНУ

Мұхтарова А., БҚИТУ педагогикалық факультетінің III курс студенті
Ғылыми жетекшісі – **Жумасейтова А.Е.,** магистр, БҚИТУ аға оқытушысы

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті. Орал қаласы.

Аннотация: Бұл мақалада мектепке дейінгі жастағы балалардың танымдық үрдісін дамытуда үстел үсті ойындарын заманауи үлгіде қолданудың жолдары, маңызы, түрлері қарастырылған.

Кілт сөздер: мектепке дейінгі жастағы балалар, үстел үсті ойындары, ұлттық ойындар.

Мектеп жасына дейінгі балалардың оқуы мен тәрбиесін сапалы дәрежеге көтеру қазіргі Қазақстанның білім беру саласындағы өзекті мәселенің бірі болып табылады. Осы маңызды жұмысты іске асыру барысында ұлттық ойын түрлерін баланың ой-өрісін, танымдық қабілеттері мен денсаулығын дамытуда пайдалануды зерттеу маңызды болып табылады, себебі ұлттық ойындар баланың сүйіп ойнайтын және оның күш-жігерін жетілдіретін әсерімен ерекшеленеді. Қазақ халқы ұлттық ойындар бала тәрбиесінде қолданылатын негізгі құрал деп бекерге айтпаған. Себебі, көнеден келе жатырған ұлттық ойындар ойнату арқылы балалардың дене қасиеттерін дамыту, ойлау, есте сақтау, ұсақ қол моторикаларын дамыту процесінде ерекше орын алады. Халық педагогикасына тән мектепке дейінгі білім беретін мекемеде өнімді де өміршең сала - ойын. Дәстүрлік таным-түсініктен туындайтын қазақ халқының ұлттық ойындары баланы іс-әрекетке, адамгершілік қасиеттерді игеруге, ақыл-ойын жетілдіруге, отан сүйгіштікке баулуда, салауатты өмір сүруге тәрбиелеуде тендесі жоқ құрал. Халқымыздың өмірге дені сау, шыныққан балалар әкелуі жөніндегі өз ұрпақтарына қалдырған үлкен де бай мұрасы - ұлттық ойындар. Ежелден «Адам ақылымен сымбатты» деп санаған халқымыз тұрмыс-тіршілігіне байланысты туған ұлттық ойындарды бала тәрбиесіне лайықтап, шебер пайдалана білген.[1]

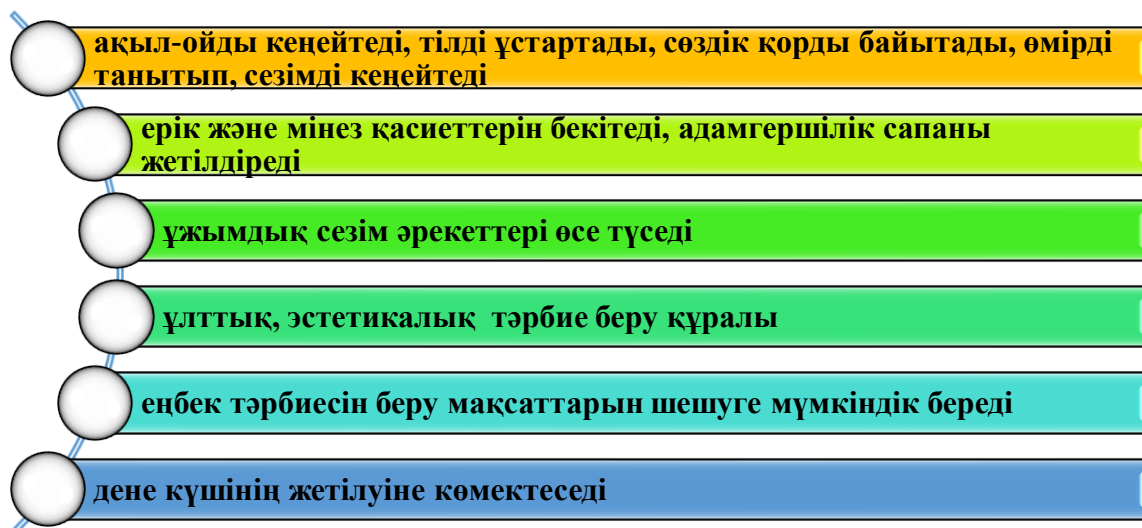
Қазақ халқымен бірге жасап келе жатқан ұлттық ойындар балатәрбиесінде негізгі екі жауапты қызмет атқарады: біріншіден, балалардың ой-өрісін дамытса, екіншіден ұлттық ойындарының мазмұны ұлттық әдет-ғұрпымызбен байланысып жатады. Ата-бабаларымыздан бізге жеткен ұлттық ойындарымыздың тарихы Қазақстан жерінде біздің заманымыздан бұрын бірінші мыңжылдықта-ақ қалыптасқан. Олардың ішінде тоғызқұмалақ, асық ойындары Азия елдерінде тайпалық одақтар мен алғашқы мемлекеттерде кеңінен тарады. Біздің қоғамыздағы ұлттық ойындардың негізі, шығу тегі халқымыздың көшпелі дәстүрлі шаруашылық әрекеттерінен бастау алады. Қай халықтың болмасын, оның ұлттық ойындарының белгілі бір мақсаты мен әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан ерекше қасиеттері болады. Сондықтан халық арасында қалыптасқан ойындар туралы ғылыми тұрғыдан ғалымдар көп ізденген. Қазақтың белгілі ғалым-ағартушылары А.Құнанбаев, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин халық ойындарының балаларға білім берудің тәрбиелік мәнін жоғары бағаласа, М.Жұмабаев ойындарды халық мәдениетінің бастау алар қайнар көзі, ойлау қабілетінің өсу қажеттілігі, дене шынықтыру тәрбиесінің негізгі элементі деп тұжырым даған. Ұлтымызды ұлықтайтын тұрмыс-салтымыздың өзі бала тәрбиесіне негізделген. Бесікке салудан бастап, баланы шомылдыру, маймен сылау, тұсау кесу рәсімі, атқа мінгізу, ұлттық ойындарға араластыру - баланы жастайынан шынықтыру, моральдық-рухани нығайту, темірдей тәртіпке үйрету, ерік-жігерді дамытуға тәрбиелейді. Ата-

бабамыздан қаймағы бұзылмай жеткен ұлттық ойындарды бала тәрбиесіне енгізу баланың күш-жігерінің дамуына септігін тигізеді. Сондай-ақ дене құрылысы икемделеді, сымбатты, қырағы, алғыр, өмірдің барлық қиыншылығына төзімді азамат болып қалыптасады. [2]

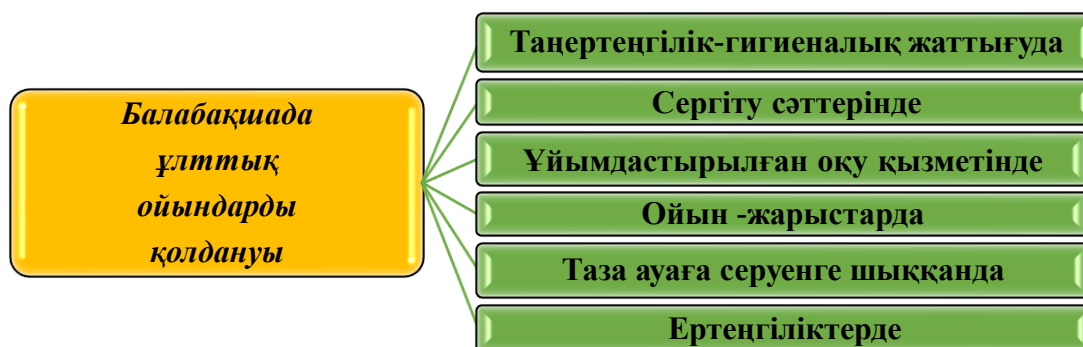
Қазіргі таңда күнделікті өмірде көріп жүргеніміздей, балалардың, соның ішінде мектеп жасына дейінгі балалардың ұлттық ойынға деген қызығушылығы күннен күнге азайып бара жатқандай. Оған бірден-бір себеп заманауи технологиялардың дамуын жатқызуымызға болады. Сондықтанда алдымен отбасында, содан кейін мектепке дейінгі ұйымдарда ұлттық ойындардың маңызын балаларға ұғындыру отбасы мүшелерінің және педагогтардың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Ең басты міндет - ұлттық ойынның өзіндік құндылығын жоғалтпай, ойынды мазмұнды ұйымдастыруға жағдай жасау, тәрбиеге де, ой-санаға да лайықты етіп пайдалана білу.

Қазіргі кезде елімізде болып жатқан өзгерістер мектепке дейінгі мекемелерде көптеген жаңалықтар енгізіліп отыр. Балабақшада ұлттық нақыштағы тәрбиелік жұмыстар көптеп жүргізілуде. «Халық айтса, қалып айтпайды» демекші, тәрбие басын тал бесіктен бастағанның өзі де еліміздің ертеңін ойлаған, яғни атадан балаға жалғасып келе жатқан әдет-ғұрыптарымызды, салт-дәстүрімізді, тілімізді, дінімізді қадірлеу балаға сәби кезінен қалыптастырған жөн.

Ұлттық ойын ойнатудың негізгі мақсат-міндеттері:

Ойын мектеп жасына дейінгі баланың басты әрекеті. Оны тәрбиеші балабақшаның күн тәртібіне сай кез келген уақытта тиімді пайдалануға болады. Балабақшада ұлттық ойындарды табиғат аясына серуенге шыққанда, тәрбие жұмысына мүмкіншілікке қарай ұйымдастырса, балалар сол ойындар арқылы өмірге қажетті қимылдарды тез үйреніп, дамиды. Ойын барысында бала мінез-құлық ережелері мен нормаларын, өмірге көзқарасын, өзара қарым-қатынасын шығармашылықпен игереді. Ұлттық ойындарды дидактикалық, қимылдық, логикалық, үстел үсті, сюжеттік ойын түрлері арқылы өткізуге болады. Соның ішінде балабақшада баланың танымдық үрдісін, тілін дамытуда үстел үсті ойындарының маңызы зор. Үстел үсті ойындары – балалардың қимыл белсенділігін, ептіліктерін дамытады, өзара бірлесіп ойнау қабілеттерін жетілдіріп, ұйымшылдыққа тәрбиелейді. Жалпы *үстел үсті ойындары* – мектеп жасына дейінгі балалар үшін өте қызықты. Бұл ойын кезінде балаларды жұптық, топтық, ұжымдық жұмыстарға тарту арқылы олардың қарым-қатынасын нығайта түсеміз. Себебі кішкентай балалар өмірінің алғашқы күндерінен бастап–ақ олар әрдайым біреумен немесе бір жерде өзара әрекеттестікте болғанды ұнатады. Үстел үсті ойындары түрі бойынша олар әр түрлі болып келеді. Оларды қолдануда шешілетін тапсырмалар да сан қилылығымен балаларды қызықтырады.

Тұңғыш Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың «Мәңгілік Ел» идеясының жариялағаны бәрімізге аян. Осымен байланысты заманауи ұлттық идеямызды балабақшада тәрбиеленіп жатқан бүлдіршіндерден бастап үйретуге күш салуымыз қажет. Оған дәлел ретінде ұлттық ойындарды жанұя тәрбиесінен бастап, балабақшада түрлі күнделікті іс-әрекет барысында, тәрбиелік шараларда қосымша материал ретінде пайдаланып, ұлттық ойындарымызға жаңа мазмұн беріп, жаңа заман талабына сай заманауи үлгіде, бала қауіпсіздігін ескере отырып, түрлі материалдарды пайдаланып дайындап, қолдануымыз керек. [3] Ұлттық құндылықтарымызды, салт-дәстүрімізді насихаттау мақсатында, қазіргі ұрпақтың сындарлы ойлауға, креативтілікпен командада жұмыстануға қызығатынын ескере отырып қазақ халқының ұлттық ойындарын заманауи үлгіде үстел үсті ойындары ретінде пайдалануға болады. Мектепке дейінгі ұйымдарда ұлттық нақыштағы үстел үсті ойындарын қолдануда балалардың жас ерекшелігі мен олардың қызығушылығы, мүмкіндіктерін ескере отырып дайындап, балаларға үйретеміз. Әр ойын кезінде балалардың қабілеттері мен қарқынын ескере отырып жұптастырып, 4-5 баладан топтарға бөліп немесе жеке балаларға дайындалған ойындар өткіземіз. Бұл ойын түрлері тәрбиешінің нұсқауымен түсіндіріліп, балаларға қолдау көрсетіле отырып ойналады. [4]

Ұлттық нақыштағы үстел үсті ойындары:

Үстел үсті ойыны: «Асықтарды түсіне қарай топтастыр»

Мақсаты: Түстерді ажырата отырып, асықтарды топтастыруға үйренеді. Ойлау, есте сақтау қабілеттері артады. Жұптық жұмыс жасауға дағдыланады. Достық қарым-қатынастары артады.

Шарты: Екі бала жұптасып отырып 6 ұяшықты үш үштен бөліп алып, өз түстеріне сай асықтармен толтырады. Жұбы қателесіп кетсе қолдау көрсетіп, қателікті түзеуге мүмкіндік береді. Ұяшықты ауыстырып екінші рет тағы да ойнауға болады.

Үстел үсті ойыны: «Тышқан мен мысық»

Мақсаты: Балалардың кеңістікте, берілген белгі бойынша жылдам қимылдау, ептілік, батылдық қабілеттерін дамыту

Шарты: Ойынға 7 бала шығады. Оның 1-уі мысық, 6-ы тышқан. 1-ден 6-ға дейінгі түстер бейнеленген сүйекшенің көмегімен ойналатын ойын. Ойын жүргізуші сүйекшені лақтырғанда қай түс түссе, сол түстегі тышқан мысықтан қашу керек. Мысық тышқанды ұстаған жағдайда айыбына өнер көрсетеді. Ойын жалғаса береді.

Үстел үсті ойыны: «Қыз қуу»

Мақсаты: «Қыз қуу» ұлттық ойынына қызығушылықтарын арттыру. Ұсақ қол моторикасын дамыту. Шапшаңдыққа, ептілікке тәрбиелеу.

Шарты: Ойынға 2 бала шығады. 1 ден – 5 ке дейінгі сандар бейнеленген сүйекшенің көмегімен ойналатын ойын, ойынды қыз бала бастайды. Сүйекшені лақтырғанда қай сан түссе, сонша қадам жүреді. Бала қызға қуып жетсе, керісінше қыз бала ұл баланы қуады. Ойын жалғаса береді.

Әдебиеттергізімі:

1. Жұмабекова Ф.Н. Мектепке дейінгі педагогика. Астана, 2012.
2. Мұқанова Б, Ильясова Р. Этнопедагогика. Астана, 2008.
3. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты № 604 бұйрық, 2018 жыл
4. «Қазақ ұлттық ойындары – тәрбие көзі» әдістемелік нұсқаулық: Астана, 2011

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ФОРМ НАСТОЛЬНЫХ ИГР В РАЗВИТИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Мухтарова А., студентка III курса педагогического факультета ЗКИТУ
 Научный руководитель - **Жумасейтова А. Е.,** магистр, старший преподаватель ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск.

Аннотация: В данной статье рассмотрены пути, значение и виды использования настольных игр в современной модели развития познавательного процесса детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: дети дошкольного возраста, настольные игры, национальные игры.

УДК 159.9

ПСИХОЛОГО – ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕФОРМАЦИИ ЛИЧНОСТИ ПЕДАГОГА

Присташ В.В., магистрант II курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель – **Кудышева Б.К.**, кандидат педагогических наук,
доцент ЗКИТУ

Западно – Казахстанский инновационно– технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Проблема совершенствования профессиональной деятельности педагога всегда была в поле пристального внимания психолого – педагогической науки и практики. Симптомы неблагоприятного положения дел проявляются в черствости, безразличном отношении к ученикам и коллегам, несовершенстве теоретических знаний и практических навыков профессиональной педагогической деятельности, т. е. в тех отрицательных свойствах, которые становятся все более устойчивыми, деформируют личность педагога.

Ключевые слова: профессиональная деформация личности, профессиональная деятельность педагога.

В условиях трансформирования системы образования все более высокие требования предъявляются не только к профессиональным знаниям, навыкам и умениям педагога, но также и к уровню его психологического самочувствия и личностного саморазвития. При многолетнем выполнении любой профессиональной деятельности происходит деформация личности, снижающая эффективность выполнения трудовых функций. Наиболее сильно это проявляется в сфере образования и во всех профессиях социономического типа.

Взаимовлияние личностных и профессиональных качеств, то есть личности и профессии в «Я» человека, можно разделить на два направления. Первое – заключается в воздействии самого человека на профессию: отношение к людям, инициативность, открытость, креативность, открытие новых способов выполнения деятельности, инновационных подходов и т.д. С другой стороны, профессия может оказывать влияние на личность, изменяя и развивая ее. Это влияние носит как позитивный, так и негативный характер. Позитивное влияние заключается в совершенствовании знаний, умений, навыков человека, развития личности, расширении компетенций человека. Но специфика профессиональной деятельности, при наличии определенных условий и факторов может вызвать возникновение и негативных явлений в личности. Именно эти изменения чаще всего называют профессиональными деформациями. Склонность к профессиональной деформации наиболее часто наблюдается у представителей профессий типа «человек – человек». К такому типу относится и профессия педагога.

Профессиональная деятельность педагога относится к группе профессий с повышенной моральной ответственностью за здоровье и жизнь детей и подростков. Стрессовые ситуации, в которые попадает педагог в процессе сложного социального взаимодействия с воспитанниками, родителями, постоянное проникновение в суть социальных проблем учеников, личная незащищенность и другие морально-психологические факторы оказывают негативное воздействие на психосоматическое здоровье педагога. Подытоживая всё вышеперечисленное, можно сделать вывод, что долгое пребывание в профессии и влияние специфики профессиональной деятельности изменяет траекторию профессионального развития и обуславливает появление и развитие у педагога профессиональной деформации. По этой причине мы считаем, что возникла острая необходимость исследовать психологические особенности

профессиональной деформации педагога, ее структуру и особенности, а также разработать программу по профилактике профессиональной деформации.

Успех педагогической деятельности зависит от способности организовывать образовательный процесс, умения стимулировать познавательную и творческую активность обучающихся, контролировать и диагностировать эффективность образовательной деятельности.

Возникновение профессиональной деформации у педагогов можно объяснить такими причинами, как большая нагрузка, повышенная ответственность, напряженность выполняемой деятельности, наличие определенного образца поведения, однообразие деятельности и др.

Для осмысления и всестороннего понимания феномена профессиональной деформации очень важно изучить все факторы, обуславливающие ее развитие. Ряд исследователей (Э.Ф. Зеер, Л.И. Анциферова, Е.Ю. Пряхникова и многие другие), выделяют три главные группы факторов:

- Объективные. Они связаны с социально – профессиональной средой и обусловлены характером профессии и имиджем, профессионально-пространственной средой, социально-экономической ситуацией.

- Субъективные. Они обусловлены характером профессиональных отношений и особенностями личности.

- Объективно-субъективные. Они обусловлены профессионализмом руководителя, качеством управления и организацией рабочего процесса.

1. Рассмотрим первую группу факторов:

1) Ухудшение социально – экономических условий жизни. Сюда относится:

- неудовлетворительная заработная плата;
- сокращение рабочих мест;
- ликвидация предприятия;
- переезд и прочие.

Б.А. Сосновский считает, что социальная нестабильность сказывается на уровне профессионализма, развитии самосознания, интеллектуальных возможностях, тем самым увеличивая критические ситуации в жизни индивида [1].

2) Возрастные психологические изменения. Выделяют следующие виды психологического старения:

- социально – психологическое (проявляющееся возрастанием потребности в одобрении, ослаблением интеллектуальных процессов и пр.);

- нравственно – эстетическое (выражающееся в скептическом отношении к молодежи, навязчивом морализировании, преувеличении заслуг собственного поколения);

- профессиональное (выражающееся в сложностях адаптации к переменчивым условиям, невосприимчивости к разнообразным нововведениям, снижении скорости выполнения профессиональных функций).

3) Эмоциональная напряженность. Высокая эмоциогенность в педагогической сфере, приводит к развитию профессионального стресса, формированию синдрома «эмоционального выгорания».

4) Разные формы психологических защит. Психическая напряженность педагогической деятельности часто сопровождается отрицательными эмоциями, деструкциями ожидания. В таких случаях включаются защитные механизмы психики: рационализация, отрицание, проекция, отчуждение, идентификация.

5) Образование стереотипов профессионального поведения. Стереотипизация вносит значительные искажения в отражение профессиональной действительности и порождает различные психологические барьеры. А.В. Филиппов выделяет несколько типов психологических барьеров [2]:

- организационно – психологические;

- социально – психологические;
- когнитивно – психологические;
- психомоторные.

6) Случайные события и неблагоприятные обстоятельства. Это нарушение реализации профессиональных планов, нарушение привычного течения профессиональной жизни, ситуация невозможности прежнего состояния.

2. Группа субъективных факторов представлена внутренними условиями развития личности, сниженной активностью, необходимой для саморазвития, а также психологическими качествами (агрессивность, пассивность и др.), психофизиологическими свойствами личности (ригидностью, экстернальностью и др.).

1) Неосознаваемые и осознаваемые неудачные мотивы выбора. Уже на стадии профессиональной подготовки у adeптов выявлены такие негативные изменения личности, как эмоциональная апатия, деперсонализация и ряд других негативных изменений, что является следствием неудовлетворенности профессиональным образованием и профессиональной подготовкой.

2) Деструкции ожидания. Неудачный опыт адаптации, несовпадение профессиональных ожиданий и реальной действительности приводит к профессиональной дезадаптации, что создает предпосылки развитию негативных изменений личности молодого специалиста.

3) Снижение уровня интеллекта с ростом стажа работы. Многие виды трудовой деятельности не требуют от работника решения сложных и важных интеллектуальных задач, связанных с производственной необходимостью. Невостребованные интеллектуальные способности постепенно угасают.

4) Индивидуальный «предел» развития работника. Причинами образования предела развития могут стать психологическое насыщение профессиональной деятельностью, неудовлетворенность имиджем профессии, низкой зарплатой, отсутствием моральных стимулов.

5) Акцентуации характера. В процессе выполнения одной и той же деятельности акцентуации профессионализируются. Вплетаются в ткань индивидуального стиля деятельности, трансформируются в профессиональные деформации специалиста.

3.Объективно – субъективные факторы детерминации профессиональных деформаций представлены следующим образом:

1) Организация профессионального процесса, качество управления и профессионализм руководителя.

2) Внешняя и внутренняя оценка успешности профессиональной деятельности. Внешняя оценка успешности опирается на результативность работы. Внутренняя оценка успешности профессиональной деятельности является результатом соотнесения вознаграждения за труд с представлениями личности о результативности своего труда [3].

Основными факторами негативного влияния трудового процесса на личность специалиста являются когнитивные, поведенческие, аффективно – мотивационные и другие стереотипы. Полноценная профессиональная деятельность выражается в том, что специалист как субъект труда призван самостоятельно и творчески подходить к определению и решению профессиональных задач, достигать результатов, соответствующих стандартам, уметь анализировать и регулировать технологические процессы и т.д. Отклонения и нарушения в профессиональном развитии могут иметь сложную динамику в процессе труда [4]:

- отставание в профессиональном развитии по сравнению с возрастными социальными нормами (запоздалое профессиональное самоопределение, несоответствующий выбор профессий);
- несформированность профессиональной деятельности, необходимых нравственных представлений, недостаточный профессионализм и квалификации и др.;

- упрощенность профессиональной деятельности, мотивационная недостаточность, слабая удовлетворенность трудом;
- ценностная дезориентация и потеря нравственных ориентиров в труде;
- рассогласованность отдельных звеньев профессионального развития;
- ослабление профессиональных данных (уменьшение профессиональных способностей, снижение работоспособности и т.д.);
- утрата трудовых и профессиональных умений и навыков, профессионализма и квалификации, временная потеря трудоспособности, резкое снижение эффективности труда и удовлетворенности трудом;
- отклонение от социальных и индивидуальных норм профессионального развития, проявления деформации личности (эмоциональное истощение, стремление манипулировать людьми, деформация профессионального сознания и др.);
- прекращение профессионального развития из-за профессиональным заболеванием, двигательной или постоянной нетрудоспособности.

Эти и другие отклонения в профессиональном развитии приводят к депрофессионализации.

Таким образом, педагогическая профессия – одна из тех, которая в большей степени подвержена влиянию выгорания, это связано с тем, что профессиональный труд педагога отличается очень высокой эмоциональной загруженностью. Работа педагогов связана с большими нервно – психическими нагрузками, здесь имеются в виду не только физиологические факторы, связанные с условиями труда, психологическими и организационными трудностями.

Список литературы:

1. Психология: учебник для педагогических вузов / под ред. Б.А. Сосновского. – М.: Юрайт – Издат, 2005. – С.622.
2. Профессиональная деформация личности / под ред. Коваленко А.В., Шиканов Л.А. – М.: Юрайт – Издат, 2010. - С.91
3. Акиндинова И.А. Эмоциональное выгорание в профессиональной деятельности педагога: проявления и профилактика / И.А. Акиндинова, А.А. Баканова // Педагогические вести. СПб.: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена, 2013. – № 5. – С. 34.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М., 2006. – 306 с.

ПЕДАГОГ ТҰЛҒАСЫНЫҢ КӘСІБИ ДЕФОРМАЦИЯСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ

Пришташ В.В., БҚИТУ педагогикалық факультетінің ІІ курс магистранты
Ғылыми жетекшісі - **Кудышева Б.**, педагогика ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

БатысҚазақстан инновациялық – технологиялық университет, Орал қ.

Аннотация: Педагогтың кәсіби қызметін жетілдіру мәселесі әрқашан психологиялық-педагогикалық ғылым мен практиканың ерекше назарында болды. Қолайсыз жағдайдың белгілері ұқыпсыздық, студенттер мен әріптестерге немқұрайлылық, кәсіби педагогикалық іс-әрекеттің теориялық білімі мен практикалық дағдыларының жетілмегендігімен, яғни тұрақтана түсетін жағымсыз қасиеттерде, мұғалімнің жеке басын өзгерте отырып көрінеді.

Кілт сөздер: тұлғаның кәсіби деформациясы, педагогтың кәсіби қызметі.

УДК 377.5.02

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕДМЕТНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО КОЛЛЕДЖА

Рахметова М.В., магистрант II курса педагогического факультета ЗКИТУ
 Научный руководитель – **Иргалиев А.С.**, кандидат педагогических наук, доцент
 ЗКГУ имени М.Утемисова

Западно-Казахстанский государственный университет имени М.Утемисова, г.Уральск

Аннотация. В статье представлен научно-теоретический анализ проблемы формирования предметных компетенций у студентов педагогического колледжа, современные подходы к организации процесса формирования предметных компетенций в условиях колледжа. Представлена теоретическая модель формирования предметных компетенций на основе выделенных педагогических условий эффективного процесса профессиональной подготовки будущих учителей начальных классов.

Ключевые слова: система профессионального образования, учебный процесс педагогического колледжа, предметные компетенции, педагогические условия формирования предметных компетенций студентов, формы организации учебного процесса, этапы формирования предметной компетенции студентов педагогического колледжа (мотивационный, когнитивный, деятельностный, оценочно-результативный), показатели сформированности предметных компетенций, методы формирования предметных компетенций у студентов педагогического колледжа

Система профессионального образования является одним из основных факторов обеспечения устойчивого роста и развития экономики и общества любой страны. Интеграция Республики Казахстан в мировое образовательное пространство, смена парадигмы образования и формирование его новой национальной модели актуализируют вопросы качества подготовки педагогических кадров. Будущим специалистам предназначено решать задачу воспитания молодого поколения, а для реализации этих задач требуется педагог с творческим стилем мышления и деятельности, способный осуществлять инновационные процессы [1].

В государственном законе «Об образовании» заложены нормы, обеспечивающие развитие демократизации и гуманизации высшего образования в Республике Казахстан. Главная задача образования - создание необходимых условий для формирования и развития личности на основе национальной и мировой культуры, общечеловеческих ценностей, свободы языка и типа учебного заведения [2]. Главной целью обновления системы средне-специального образования в Республике Казахстан является формирование саморазвивающиеся личности специалиста, способной компетентно осуществлять профессиональную деятельность.

Основные приоритеты развития средне-специального профессионального образования определены в Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2020 - 2025 годы, где определена «необходимость срочных мер по дальнейшему развитию системы образования и науки в соответствии с лучшими отечественными и мировыми практиками» [3].

В рамках компетентного подхода при организации учебного процесса в колледже особое внимание уделяется подготовке педагогических кадров, владеющих высоким уровнем компетентности, позволяющий полноценно включиться в учебно-воспитательный процесс школы и эффективно адаптировать полученные знания и умения. Молодому педагогу важно обладать знаниями, умениями и навыками в области

специально- педагогических дисциплин, именно они выступают в качестве предметного компонента профессиональной деятельности. Качество построения и объем знаний и умений в области педагогики, психологии, новых педагогических технологии, методов педагогического исследования, основ педагогического мастерства зависит от созданных педагогических условий в учебно-воспитательном процессе педагогического колледжа[4].

Вопросами освоения компетентностного подхода в системе профессионального образования освещены в работах С. Адама, В.И. Байденко, В.А. Болотова, Х. Гонсалеса, Д.Ц. Дугаровой, Э.Ф. Зеера, И.А. Зимней, Р.С. Йегера, В.В. Серикова, П.А. Цервакиса, В.Д. Шадрикова, Н. Шапера, С.Е. Шишова, Н.Л. Шубиной, К.Г. Эрдынеевой и др.; проблемы компетентностного подхода к подготовке педагогических кадров рассматриваются В.А. Адольфом, В.А. Козыревым, Н.В. Кузьминой, С.Н. Цымбал, В.В. Рябов, Ю.В. Фролов, В.П. Шестак, Н.В. Шестак и др.

Методологической основой исследования послужили: исследования зарубежных ученых в области предметных компетенций (Дж. Равен, Г.К. Селевко, И.А. Зимняя, А.В. Хуторской, С.Е. Шишов, Е.Ф. Зеера и т.д.), а также труды казахстанских ученых (Ш.Х. Курманалина, К.Ж. Аганина, А.Е. Абылкасымова, М.Ж. Жадрина, Б.К. Игенбаева, А.С. Иргалиев и др.). Изучение основных этапов становления компетентностного подхода в образовании (Н. Хомский, Дж. Раве, Н.В. Кузьмина, А.К. Маркова, Л.М. Митина, А.В. Хуторской, И.А. Зимняя, В.И. Байденко и др.) показало, что концепция компетентностного подхода все еще формируется и существует проблема отсутствия общепринятых определений понятий «компетенция», «компетентность», «ключевые компетенции», «общие компетенции», единой классификации компетенций применительно к разным ступеням образования [5].

Термин предметная компетенция, мы понимаем как совокупность теоретических знаний, приобретаемых студентом в процессе изучения специальных дисциплин, а также личностно-значимых качеств, помогающих осуществлять педагогическую деятельность. Профессиональная подготовка будущих учителей начального образования подразумевает воспитание таких качеств как умение работать с аудиторией, способность к преподаванию, терпение, эмпатия, развитие психологической наблюдательности, педагогического воображения, способности к анализу.

Под предметной компетентностью, выделяем способность будущего учителя начального образования использовать практически приобретенные знания в ходе осуществления педагогического процесса в образовательном учреждении.

Компетенции, формируемые в рамках компетентностного подхода у студентов специальности «Учитель начального образования» в колледже можно разделить на две группы: общие или базовые (универсальные, ключевые), и предметно-специализированными вырабатываемые в рамках конкретной специальности. Уровень сформированности компетенций студента в колледже определяется по результатам контроля знаний, если он способен применить компетенцию в определенной ситуации реальной жизни, т.е. применить усвоенное на практическом занятии, на производственной практике в школе.

Мы предлагаем рассмотреть педагогические условия формирования предметных компетенций студентов в системе профессионального образования по специальным дисциплинам. Выделяем 3 основных педагогических условия формирования предметных компетенций у студентов педагогического колледжа:

1) Развитие положительной мотивационной сферы студента, т.е. обеспечить благоприятный психологический климат в группе, ощущение комфорта и безопасности на уроке педагогики. Построение взаимоотношений на основе доверия между студентами и преподавателем [6].

2) Правильно подобранные психолого-педагогические методы и приемы обучения позволяют успешно решать задачи в подготовке специалистов, так как позволяют влиять на повышение учебной мотивации, и на становление предметных компетенций. Тогда как традиционная технология обучения направлена на то, чтобы студент слушал, запоминал, воспроизводил, слабо развивает познавательную активность. Познавательная активность студентов выражается в устойчивом интересе к знанию, в различных самостоятельных учебных действиях [7]

3) Контроль и оценка результатов обучения. Данное педагогическое условие позволит проследивать динамику сформированности предметных компетенций. При этом преподаватель получает возможность вносить коррективы и более эффективно управлять учебно-познавательным процессом студентов. Самооценку результатов обучения осуществляет сам студент путем анализа собственной деятельности на занятии. Таким образом, контроль и оценка результатов обучения дает возможность контролировать и определять уровень ЗУНов в данной предметной области, при необходимости вносить изменения для достижения наилучшего результата в формировании предметных компетенций [8].

Рассмотрим этапы формирования предметных компетенций в учебном процессе педагогического колледжа. В данном процессе мы выделяем 4 этапа: мотивационный, когнитивный, деятельностный и оценочно-результативный.

1. Мотивационный этап процесса формирования предметной компетенции предполагает специально организованную деятельность преподавателя, направленную на формирование познавательных мотивов у студентов. В начале занятия студент должен понять, что полезного и нового он узнает сегодня на занятии, где и как сможет применить усвоенное, какие преимущества ему даст новый материал. В ходе занятия происходит укрепление и усиление возникшей мотивации.

2. Когнитивный этап процесса формирования предметной компетенции включает в себя совокупность знаний, необходимых для осуществления формирования предметной компетенции, на которой студент отбирает средства, строит программу работы. В состав когнитивного этапа предметной компетенции мы включаем следующие группы необходимых знаний: знание материала учебного предмета, знание основных понятий составляющих научную основу данного предмета, понимание технологии осуществления учебной деятельности по предмету.

3. Деятельностный этап является необходимым для осуществления процесса формирования предметной компетенции подразумевает под собой владение разнообразными способами деятельности, позволяет реализовывать умения в данной предметной области: объём умения, полнота операционального состава умения; интегрированность, устойчивость, гибкость, действенность.

4. Последний, этап формирования предметной компетенции - оценочно-результативный.

Данный этап направлен на соотнесение результата цели процесса формирования предметной компетенции, а также на исследование того, в какой мере поставленная цель подтвердилась. Очевидно, что уровень сформированности мотивационного, когнитивного, деятельностного и оценочно-результативного этапов будет предопределять результаты предметной деятельности в целом.

При построении модели были выделены следующие принципы:

- принцип целостности (формирование у учащихся целостного представления о мире);
- принцип целеполагания (самостоятельное определение целей учащимися и их коррекция в соответствии с учебными);
- принцип цикличности (обучение носит циклический характер);
- принцип технологичности (использование современных средств образовательного процесса) (рисунок 1).

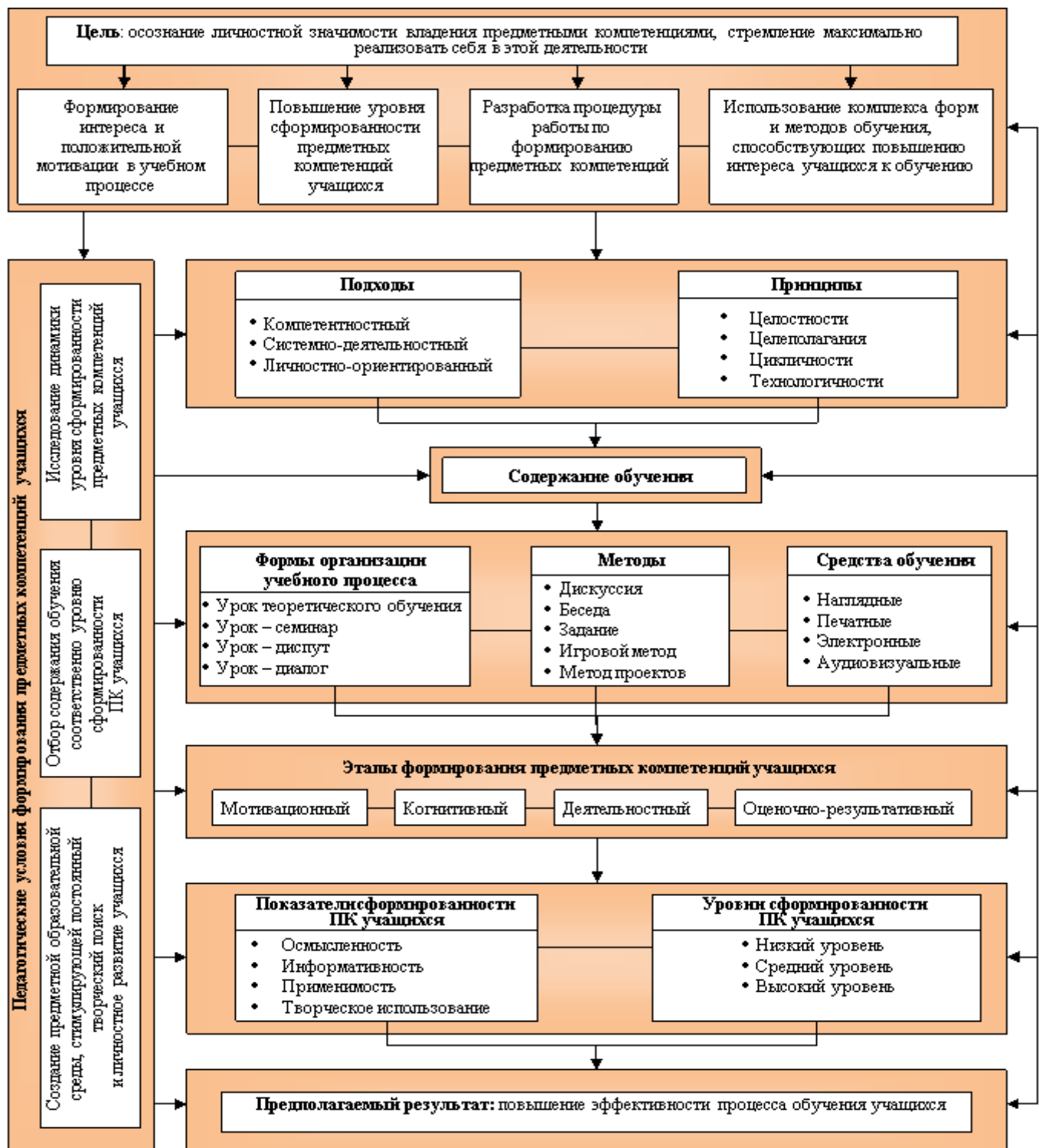

Рисунок 1 - Модель формирования предметных компетенций у студентов педагогического колледжа

В качестве следующего элемента модели выделены методы формирования предметных компетенций: дискуссия - это обмен мнениями между обучающимися по проблеме; беседа, в рамках которой с помощью специально формируемых вопросов решается задача по побуждению обучающихся к актуализации ранее накопленных знаний, выводов и обобщений; задание - целенаправленное выполнение часто повторяющихся действий с целью более глубокого их освоения; игровой метод и метод проектов. Далее следуют формы организации учебного процесса: теоретическая лекция; семинар; диспут; занятие-диалог. Следующим

элементом модели являются показатели сформированности предметных компетенций: осмысленность - это особенность восприятия обучающимся определенного предмета или явления, а также проявление активности и интереса при его изучении; информативность - это знание или осведомленность студента о содержании дисциплины и его применении в различных учебных и жизненных ситуациях; применимость - это умение студента применять на практике знания в области предметных компетенций; творческое использование - это преобразование и применение студентом приобретенных знаний, в новых ситуациях.

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации Н.А.Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь - 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее». - Астана, 17.01.2014.
2. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27.07.2007.
3. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2020-2025 годы. / Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 988.
4. Иргалиев А.С., Назарова Ш.Т. Жас педагогтардың іс-әрекетіндегі кедергілер мен қиындықтардың сипаттамасы // Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы. «Психология» сериясы. - № 2 (59), Алматы, 2019. – СС. 119-124
5. Муханбетжанова А.М., Иргалиев А.С. Педагогические аспекты формирования функциональной грамотности личности в условиях компетентного подхода // Высшая школа Казахстана. - № 2(1) - Алматы, 2012. - СС. 294-297.
6. Козырева О.А. Профессиональная педагогическая компетентность учителя: феноменология понятия. // Вестник ТГПУ. Выпуск 2 (80). - 2009. - СС. 17-23.
7. Курманалина Ш.Х., Мухсинова А.Н. Формирование профессионально-коммуникативной компетенции будущих учителей иностранного языка // Вестник ЗКГУ. - № 1 (65). - 2017. - СС. 3-9.
8. Большакова З.М., Тулькибаева Н.Н. Компетенции и компетентность // Методологические основы педагогики. Вестник ЮУрГУ. - № 24. - Серия «Образование», выпуск 4. - СС. 13-19.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ПӘНДІК ҚҰЗЫРЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Рахметова М.В., БҚИТУ педагогикалық факультетінің ІІ курс магистранты
Ғылыми жетекшісі - **Иргалиев А.С.**, педагогика ғылымдарының кандидаты,
М. Өтемісов атындағы БҚМУ доценті

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада педагогикалық колледж студенттерінің пәндік құзырлығын қалыптастыру мәселелерінің ғылыми-теориялық талдаулары, колледж жағдайында пәндік құзырлығын қалыптастыру үдерісін ұйымдастырудың заманауи тәсілдері ұсынылған. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби дайындығының тиімді үрдісінің педагогикалық шарттары негізінде пәндік құзырлығын қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған.

Кілт сөздер: кәсіптік білім беру жүйесі, педагогикалық колледждің оқу процесі, пәндік құзырлықтар, студенттердің пәндік құзырлығын қалыптастырудың педагогикалық шарттары, педагогикалық колледж студенттерінің пәндік құзырлығын қалыптастыру кезеңдері (мотивациялық, когнитивті, іс-әрекеттік, нәтижелік-бағалау), пәндік құзырлықты қалыптастыру көрсеткіштері.

УДК 377.5.02

ЭФФЕКТИВНОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИИ ПРИ ПРЕДМЕТНО-ЯЗЫКОВОМ ИНТЕГРИРОВАННОМ ОБУЧЕНИИ

Салаватова А.А., магистрант 1 курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель – **Обыденкина Л.В.**, кандидат педагогических наук, директор
ФЦПМ г.Уральска, тренер уровневых программ,

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с применением ИКТ в процессе предметно-языкового интегрированного обучения. Дается характеристика предметно-языкового интегрированного обучения, формируемой в результате внедрения ИКТ в процесс обучения.

Ключевые слова. Реализация, практика, языковой барьер, CLIL-технологии, методические рекомендации, информационно-коммуникационные технологии.

Я, как, педагог-практик, в своей исследовательской работе, замечаю о значительных изменениях в области образования в последние годы. Появились новые программы, которые существенно отличаются от традиционного обучения. Сегодня система образования -модернизация системы образования, которая является ведущей идеей и центральной задачей образовательной политики Республики Казахстан, юридически закреплённая в новом Законе об образовании.

Информатизация является необходимым компонентом и условием общей модернизации образования, обновления содержания и форм учебной деятельности.

Не только новизна работы с компьютером, которая сама по себе способствует повышению интереса к учебе, но и возможность регулировать предъявление учебных задач по степени трудности, поощрение правильных решений позитивно сказываются на мотивации. Принципиальное отличие системы обучения с применением ИКТ от традиционной заключается в ее технологической базе, в реализации высокого потенциала компьютерных и коммуникационных технологий. Это позволяет решить одни из главных проблем образования:

- повышения качества образования;
- увеличения степени доступности образования;

Видя эти положительные стороны использования информационно-коммуникационных технологий в процессе образования, передо мной стоял вопрос, как наиболее эффективно сложить две технологии (коммуникационных технологий и технология CLIL) в одно целое и найти ту грань, которая позволит сделать урок по-настоящему развивающим и познавательным.

CLIL представляет собой метод, при котором либо обучение ряду дисциплин в вузе происходит на иностранном языке, либо преподаватель иностранного языка использует междисциплинарную тематику на занятиях по иностранному языку. Иностранный язык в данном случае выступает не только как средство коммуникации, но и как инструмент познавательной деятельности, а обучение на родном и иностранном языке представляет собой единый процесс [1].

Термин «Content and Language Integrated Learning» был впервые использован Д. Маршем в 1994 г. По мнению Д. Марша, о применении концепции CLIL можно говорить в тех случаях, когда речь идет о дисциплинах или определенных темах в рамках данных дисциплин, обучение которым проводится на иностранном языке и при

этом преследуются две цели: изучение содержания данной дисциплины и одновременное изучение иностранного языка [2].

А также в трудах Изабель Перес [3] выделяются различные причины использования ИКТ в предметно-интегрированном языковом обучении:

- ИКТ подразумевают новые пути обучения и преподавания;
- ИКТ и CLIL имеют принципиальные методологические сходства, фокусируясь одновременно на учебном процессе и заданиях;
- ИКТ способствуют укреплению и взаимодействию компонентов модели 4С;
- Существует большое количество разнообразных ИКТ, чтобы работать с материалом на иностранных языках;
- ИКТ позволяет применять активные совместные стратегии. ИКТ имеет широкий спектр ресурсов, которые могут быть интегрированы в предметно-языковое интегрированное обучение. Большую часть из них предоставляет интернет-сфера, в которой становится возможным не только поиск информации, но и ее обработка, а также создание собственного продукта.

В самом начале моего исследования были определены трудности, а именно недостаточный уровень развития языковых навыков учителей-предметников, было принято решение, что на начальном этапе работы будет проводиться интегрированное обучение, когда педагоги объединяются в команды для достижения определенных совместных педагогических целей. Для интегрированного обучения предмету и языку необходимы специфические ресурсы и насыщенная среда обучения. К специфическим ресурсам обучения относятся аутентичные материалы, которые понимаются как устные и письменные тексты, созданные носителями языка и не адаптированные специально для учебных целей.

Далее в ходе совместного планирования в зависимости от уровня развития языковых навыков учеников подбирался определенный набор техник CLIL, начиная с формирования лексико-грамматических навыков с постепенным усложнением материала и выходом на продуктивные речевые умения (говорение и письмо).

Некоторые упражнения/техники для развития у учащихся навыков говорения и лексики, такие как “Time-line”, “Soundless Video”, “Question Loops”, “True/False Dictation”, “Role-play” и другие, оказались особенно эффективными как для изучения содержания, так и для формирования необходимых языковых навыков.

особенно эффективными для изучения содержания, оказались использование и других техник таких как “learningapps”, “kahoot”, “tagcloud”, “CLIL Readers”, “Life-Link Conferences” и т.д. На примере по технике tagcloud можно успешно провести урок по любым предметам используя методику 551.

Также, учителя тщательно продумывали способы введения основного предметного содержания через чтение и аудирование, а также упражнения на запоминание основной информации. Приходилось принимать во внимание уровень владения языком учащихся и, соответственно, использовать аутентичные или адаптированные материалы.

Кроме того, практически с самого начала эксперимента, который я начала проводить в своей школе, суть которого является ознакомление и изучение языковых проблем, мы столкнулись с проблемой коммуникации на английском языке. Многие учащиеся, хотя и знали необходимые термины и определения, оказались неспособны вести диалог в рамках изучаемой темы, задавать вопросы и отвечать на них. Требовался более тщательный подход к формированию грамматических навыков, т.к. в отличие от традиционных уроков английского языка, где все упражнения подобраны по уровню («от простого к сложному»), уроки по технологии CLIL требовали от учащихся владения более сложными грамматическими структурами. [4]

Итак, технологии дают возможность студентам и преподавателям работать с богатым мультимедийным материалом, а компоненты модели CLIL будут улучшаться, если студенты будут способны создавать файлы, объекты, программы, презентации, проекты на иностранных языках, что приведет к естественному сочетанию разговорного и письменного языка, звуков и изображений. Внедрение ИКТ в предметно-языковое интегрированное обучение будет способствовать не только ознакомлению или обзору изучаемой информации через аудио- или видеоматериалы, но расширению и углублению содержания через исследования.

Таким образом, фундаментальные компьютерные навыки, развитые на основе средств ИКТ, могут помочь студентам овладеть новым материалом. Знание их является немаловажным и подготавливает учащихся к различным областям образования в целом. CLIL создает лучшую среду для объединения обучения на иностранном языке и ИКТ при взаимосвязанном изучении контента и языка, целью которого является формирование лингво-информационной компетенции как интегрированного целого, включающего знания иностранного языка и знания информационных технологий, умения и навыки, способствующие формированию готовности к их практическому применению в профессиональной деятельности и являющиеся средством профессионального развития и самосовершенствования

Список литературы:

1. Салехова Л.Л., Григорьева К.С. Content and Language Integrated Learning как основа формирования профессиональной иноязычной компетенции студентов технических вузов // Иностранный язык для профессиональных целей: традиции и инновации: Сб. статей II заочного Республиканского симпозиума. — Казань: К(П)ФУ, 2013. — С. 89—94.
2. Marsh D., 2002. Content and Language Integrated Learning: The European Dimension — Actions, Trends and Foresight Potential. — URL: <http://europa.eu.int/comm/education/languages/index.html>
3. Pérez Torres, I. Apuntessobre los principios y características de la metodología AICLE en V. Pavón, J. Ávila (eds.), Aplicacionesdidácticaspara la enseñanzaintegrada de lengua y contenidos. Sevilla: Consejería de Educación de la Junta de Andalucía-Universidad de Córdoba, 2009.
4. <http://ednova.pro/courses/clil/lessons/ew/>

ОҚЫТУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ CLIL ТЕХНОЛОГИЯ АРҚЫЛЫ ТИІМДІ ҚОЛДАНУ

Салаватова А.А., БҚИТУ педагогика факультетінің І курс магистранты

Ғылыми жетекшісі – Обыденкина Л.В.,

Орал қаласындағы Федералды мақсатты оқыту бағдарламасының директоры, деңгейлік бағдарламалардың тренері, педагогика ғылымдарының кандидаты.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада пәндік-интеграцияланған оқыту процесінде АКТ-ны қолдану мәселелері қарастырылады. Интеграцияланған тілді оқытудың сипаты оқу процесінде АКТ енгізу нәтижесінде қалыптасуы көрсетілген.

Кілт сөздер: Іске асыру, тәжірибе, тілдік тосқауыл, CLIL-технология, нұсқаулық

ӘӨЖ159.9:37

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ОТБАСЫЛЫҚ ӨМІРГЕ ДАЯРЛАУДА ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІ

Сарсенбаева С.Ж., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі - **Джонисова Г.Қ.**, педагогика ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада жоғары сынып оқушыларын өмірге бейімдеуге жаңа сипатта қарау басты міндеттердің бірі екені айтылады. Қоғамдық отбасылық қатынастардың жалпы бағытын айқындау мен үйлестіру тек әлеуметтік-экономикалық емес, ең алдымен үлкен маңызы бар психологиялық-педагогикалық проблема екендігі сипатталады.

Кілт сөздер: отбасылық өмірге даярлау, жоғары сынып оқушылары, некелік-отбасылық қатынас, отбасы психологиясы.

Отбасы - қоғамдық қатынастар мен процестердің алуан түрлі формалары біртұтас болып ұштасатын кешенді әлеуметтік құбылыс болып табылады. Сондықтан да әлеуметтік құбылыс бола отырып, ол адамзат өмір сүру жағдайына қарай құрылып, оның дәстүрлері мен әдеттері ғасыр өткен сайын жаңа сипатта көрініс береді. Отбасын құруда жастардың, болашақ ерлі – зайыптылардың бір-бірін толық танып, бір-бірімен жақсы түсіністік қарым-қатынаста болуы өте маңызды [1].

«Отбасы» ұғымына философтар (Н.И.Бердяев, М.Я.Острогорский, т.б.) мен әлеуметтанушылар (Г.П. Зеленый, А.С. Звоницкая, П.А.Сорокин, т.б.) да өз түсініктерін берген. Егер философтар «отбасы» - қоғамның ажырамас құрамды, өмірде зор мәні бар кішігірім ұйымы деп санаса, әлеуметтанушылардың түсінігінде отбасы - некеде және қандас туыстар негізінде құрылған кішігірім топ. Оның мүшелері бір-бірімен тұрмыстық, моральдық жауапкершілік, өзара жәрдем көрсету қарым-қатынаста болып, әлеуметтік құрылыс ретінде қоғамның экономикалық базисінің дамуына байланысты өзгертіп, жекелей дербестікте болады деп көрсетеді. Ал, педагогикалық-психологиялық тұрғыда отбасы - ата-ана мен балалар арасындағы, ерлі-зайыптылардың және басқа да отбасы мүшелерінің қарым-қатынасының тарихи нақты жүйесі болып табылады.

Қазіргі таңда ерлі-зайыптылық, ата-ана, туысқандық мәселелеріне теорияда ғана емес, практикада да баса мән берілуде. Ю. И.Алешина, В. Н.Дружинин, С. В. Ковалев, А. С. Спиваковская, Э. Г. Эйдемиллер және басқа да ғалымдардың еңбектерінде отбасы дербестілігімен, тұрақтылығымен ерекшеленсе де қоғамда жүріп жатқан барлық өзгерістерді тікелей немесе жанама бейнелейтіндігі баян етіледі. Барлық өзгерістерге қарамастан отбасы әлеуметтік институт ретінде қиыншылықтарға төтеп бере алды. Соңғы жылдары оның қоғаммен байланысы әлсіреді, әрине ол өз кезегінде отбасына да қоғамға да әсерін тигізбей қоймады. Бүгінгі таңда қоғамда бұрынғы құндылықтарды қалпына келтіру, жаңа бетбұрыстар мен үрдістерді зерттеу, сонымен қатар жастарды отбасылық өмірге практикалық дайындау қажеттілігі сезілуде [2,3].

Ғылыми әдебиеттерде жұбайлық қатынастың бірнеше түрін төмендегідей атап көрсеткен:

1. Серіктесті таңдау.
2. Романтикалық қарым-қатынас. Бұл кезеңде әріптестің бойындағы тек қана жақсы қасиеттерін қабылдайды, бір-біріне "қызғылт көзілдірік арқылы" қарайды. Некеде өзін немесе басқасын нақты қабылдау мүмкін емес. Егер некеге тұру мотивтері

қайшы болса, әріптестің психологиялық, физикалық және т.б., қасиеттері басында байқалмаса, кейіннен гипертрофирленген болып қабылдануы мүмкін.

3. Жұбайлық қатынастардың даралану стилі. Ережелерді қалыптастыру. Отбасында белгілі бір іс — әрекеттерді кім, қалай және қандай ретпен жасайтынын анықтайтын ережелер дайындалады. Қайталанатын ережелер автоматты болады. Нәтижесінде кейбір өзара іс-қимыл жеңілдетіледі, ал кейбіреулері жеткілікті түрде тиімді болады.

4. Тұрақтылық/өзгергіштік. Стабильность/изменяемость. Ерлі-зайыптылар күн сайын әр түрлі сынақтардан өтеді. Өзара іс-қимылдарды автоматтандыру бойынша қажетті тәжірибе жинақталды

5. Экзистенциалды бағалау кезеңі. Ерлі-зайыптылар өздерінің өмірлерінің қорытындысын шығарады. Бұл кезеңде — неке шынайы (қалаулы және үйлесімді) немесе кездейсоқ болды ма деген мәселені шешу. Үйленудің белгілі бір кезеңінде отбасы мүшелерінің жасын мәлімдемедік өйткені әр түрлі елдерде, этностарда, мәдениеттерде, діндерде ол мүлдем басқаша болуы мүмкін [4].

Отбасындағы қарым-қатынастық және психологиялық реттеушілік, ата-ананың рухани адамгершілігі арқылы өзара сыйластықты басшылыққа ала отырып іске асырылады. Отбасы мүшелерінің жас ерекшелігіне сай, үйде және кез-келген ортада тіл табысушылығы мен қарым-қатынас мәселесі, рухани үйлесім, өмірлік жағдаяттардан тиімді шығудың жолдарын қарастыру, мүмкіндігі мен қабілет қарымның ескерілуі, көңіл күйдің қажеттілігі мен отбасы мүшесінің бақытты болуына жағдай жасау да отбасы жағдайында қарым-қатынастық және психологиялық тұрғыдан реттеуді қажет етеді. Отбасын психологиялық ахуал қалыптастыруға тырысатын ізгі ниеттегі рухани ошақ деп айтатынымыз сондықтан.

Қоғамдағы жастардың қарым-қатынасы, қыз бен жігіттің отбасын құруға дайындықтары, отбасында орын алатын дағдарыс кезеңдері жөнінде бірқатар мәліметтерді қарастырсақ:

- аштық кезең, бір-біріне деген ерекше құрмет, жақсы көрушілік, сыйластық ашық көрінеді, отбасының жағдайын жақсартуға бірге ұмтылады;
- тоқтық кезең, отбасы мүшелерінің сезім, құрметтері орташа дәрежеде көрінеді, отбасының жағдайы толыққанды деңгейде болған соң бәріне тоқ көзбен қарайды;
- жалығу кезеңі, бірқалыпты өмір сүру деңгейінен жалыға бастайды, бұл кезеңде сабыр мен шыдамдылық танытса отбасыны сақтап қалуға болады [5].

Отбасы екі адамның бір бүтін болып, «сен және мен» жүйесінің «біз» жүйесіне ауысуынан туындайды. Бірақ кейбір адамдар бұл жеке тұлғалық қасиеттерді жоғалту деген ұғым емес, әр адам өзінің талғамын, әдеттерін және өзіндік ой-пікірін сақтап қалатынын түсінбейді. Кейбір отбасыларда ері немесе әйелі әр адамның өзімен-өзі болу құқығын ұмытқан болса, мынадай сөздерді жиі естуге болады: «Біз ұнатамыз...», «Ал біз әрқашан...» яғни «мен» ұғымы мүлдем түсіп қалады. Демек, әр адамның жеке дара құлшынысы, тілегі, пікірі жойылады. Бірге болу дегеніміз не? Деген сұраққа гендерлік ерекшеліктерге байланысты ерлер мен әйелдер түрліше жауап береді.

Жастардың отбасына қатысты болашақ жары қандай болатынын ерте шақтан ойлай бастайтынын И.Г. Станиславская и М.В. Захарова сынды ғалымдар өз зерттеулерінде көрсеткен. Зерттеулердің қорытындысы бойынша үлгілі әйел бейнесін таңдауда ер балаларда бірінші орында күйеуіне деген сүйіспеншілік болса, келесі кезекте бала тәрбиелеу мен ана болу, одан кейін тұрмыстық шаруашылық әрекет пен мейірімділік болған. Бұл көрсеткіштердің барлығы дәстүрлі әйел моделін «жар-ана-отанасы» түрінде көрсетеді [6].

Үлгілі жұбайы жөніндегі түсінік қалыптастыруда маңызды рөл атқаратын әке мен ана. Көбіне жар таңдауда анасы эталон болып табылады. Психологиялық сипаттары бойынша анасына ұқсайтын қыздарға үйленген жігіттердің 94% некеде бақытты. Аналарына мүлдем ұқсастықтары жоқ қыздарға үйленген жігіттердің 33%

ғана өздерін некеде бақыттымыз деп есептейді екен. Ерлер өздеріне жар таңдауда әйелдердің екі қасиетін маңызды деп санайды: гумандық және коммуникативті қасиеттері (адамдармен үйлесе алу, қарым-қатынас ұстай білу т.б.). Искерлік және ерікжігер қасиеттері соңғы орындарда тұрады. Ал әйел адамдар бұл қасиеттерді маңызды деп есептейді [7].

Ғалым Е.В. Андриенконың тұжырымы бойынша ерлі-зайыптылардың бір-бірінен күтетін қасиеттері көбіне өздерінің жыныстық ерекшеліктеріне сәйкес болады. Мысалы әйелдер отбасы үшін ер адамның маңызды сапалары ретінде бірінші орынға шыншылдық, қарапайымдылық, әдемілік, тартымдылық, тазалық, тәрбиелілік, ішкілікке әуес болмау сияқты сапаларды көрсетеді. Ал ер адамдар болашақ әйелдерінің маңызды сапалары ретінде шыдамдылық, төзімділік, еңбекқорлық, ұстамдылық, тәуелсіздік сияқты қасиеттерді атайды. Сонымен қатар әйел мен ер адамдардың жұбайына деген ортақ көзқарастары да бар. Ер мен әйел қайырымдылығы, елгезектік, балаларға деген сүйіспеншілік сияқты қасиеттерді некеде маңызды деп санайды [3].

Отбасы психологиясында- өмірде кездесетін дағдарыстың кез - келген түрі қалыпты деп есептеледі. Алғашқы некеге тұрудың өзі - дағдарыс болып табылады. Әсіресе тойға дейін жастар бір – бірін ашық түсті көзілдірікте көреді, ал неке- өмір сүру салтының өзгеруіне, әлеуметтік беделге ие болуға әкеледі. Әйел заты үшін ата-тегін өзгерту, Эриксон пікірінше «Ұқастық дағдарысына» соқтыруы мүмкін, тұрмыс сипаты өзгереді, үйренуді қажет ететін жаңа тұстары пайда болады. Бұл ерлі - зайыптылардың бір - біріне бейімделу кезеңі - алғашқы жылда жыл бойына созылады. Бірлескен өмірде алғашқы жыл соңына қарай некенің бір жылдық дағдарысы пайда болады. Осы уақыт ішінде дағдарысқа ерлі – зайыптылар үйренісіп бірінің алдында бірі жауапкершілік танытып, түсіністікпен қарайды немесе айырылысу тілегі пайда болып некелік одақ сәтсіз болып саналады. Ажырасудың алғашқы шарықтау шегі –бір жыл бірге өткізген өмірден кейін болады.

Екінші дағдарыс отбасында бірінші баланың туылуынан кейін пайда болуы мүмкін, тіпті ол бала қалаулы болып, махаббаттан пайда болса да қалыптасады. Тағы да өмір сүру сипаты өзгереді, отбасындағы жүктемелер ауысады. Егер жас ана беріліп, баланы күтіп бағумен айналысып кетсе, онда көптеген адамдар мұны өздеріне назар аударудың жоғалуы деп қабылдайды. Кейбір әкелер бала күтіміне қызғанышпен қарайды, баласы әйелінің сүйіспеншілігі мен күтімін тартып алғандай қабылдайды.

Келесі дағдарыс отбасында екінші баланың дүниеге келуімен байланысты болады, әсіресе балалар арасында 5-7 жастан жоғары болған жағдайда қатты көрінеді. Балалар арасында бәсекелестік пайда болады, ол ата – ананың мейіріміне, махабатына ие болу ниетінен туындайды. Жасы үлкен балада кішісіне деген қызғаныш байқалады, бұл арнайы жасалған балалық қылықтардан байқалады, бала кішкентай кезіне еліктеп сақауланып сөйлей бастайды, өйткені ол өзіне кішкентайға қарағандай қарап, еркелетсе деген ниеттен туындайды. Балада осы кезеңде болып жатқан нәрсені түсіну үшін күшті төзімділік талап етіледі. Қарым - қатынастағы дағдарыс бала мектепке дейінгі мекемеге немесе мектепке барғаннан кейін де пайда болуы мүмкін. Бұл уақытта ананың жаялық жууы екінші орынға кетіп, балаға көбінде әкелік қызмет қажет болады, ал көптеген ер адамдар бұл жағдайға дайын емес некеге өзінің қызметі тек қана қаржылай қамтамасыз етумен байланысты деп тәрбиелеу ісінен шеттеле бастайды. Келесі ол уақытпен байланысты екінші дағдарыстың қатар келуі: жеткіншек жас дағдарысы және ата - ананың 40 жастық дағдарысы болып табылады. Бұл кезеңде ата - аналар өз құндылықтарын қайта қарайды, ал балалар билікке ұмтылып шу шығарады. Көп жағдайда осы кезде баланың қызуғушылығын ата - ана әр түрлі ескереді және көптеген келеңсіздіктер дәл осы кезде пайда болады. Жоғары сынып оқушыларын некелік-отбасылық қатынастарға дайындауда, отбасылық құндылықтарды қалыптастыруда педагогикалық қолдау кезінде бірнеше кезеңдерден өту қажет. Бұл кезеңдердің мерзімі болмайды және ұзақ уақыттық, үзіліссіз процесс болып табылады.

Бірінші кезеңде педагог маңызды диагностика жүргізеді: әрбір оқушының оқу жылының бас кезіндегі жағдайын зерттейді. Екінші кезеңде диагностикалық нәтижелерін талдауға негізделген оқушылардың рухани-адамгершілік қажеттіліктерін жүйелік бағалауды жүзеге асыра отырып, некелік-отбасылық қатынастарды тиімді анықтауға болады. Үшінші кезеңде отбасылық және жалпыадамзаттық құндылықтардың индивидуалдық мәнділігін түсіндірумен жұмыстар жүргізіледі. Төртінші кезеңде оқу-тәрбиелік жұмыстар индивидуальды және ұжымдық түрде моделдеуге, біріккен әрекеттерге, некелік-отбасылық қиындықтарды бағдарлауға бағытталған. Бесінші кезеңде тәрбиелік жұмыстардың нәтижелерін талдау, қажетті түзетулерді енгізуге байланысты жүргізіледі. Ең соңында нәтиже шығарылады [8].

Жастардың некелік-отбасылық қатынасын құруға бағытталған педагогикалық құрал ретінде жас отбасылар клубының әрекетін қарауға болады. Университеттің жас отбасылар клубының маңыздылығы мына шарттармен көрсетіледі:

1. Адамгершілік және жыныстық тәрбие, жастарды отбасылық өмірге дайындау қажеттілігі.
2. Үйлесімділік және отбасылық бақытқа жету мүмкіндіктерін ашу

Клубты құру мақсаты - оқушыларды мықты және берік отбасын құру мәселесіне көңіл аударту, отбасыға байланысты сұрақтарға керекті білім алу, салауатты өмірге бағыттау. Оқушылардың көңілін аудартудағы маңызды тапсырма - әңгімелер мен дәрістер дайындау, видеофильмдер құрастыру.

Некелік-отбасылық қатынастарға төмен деңгейлі индивидуальды дайындықты көрсетуші оқушыларға негізгі консультативтік көмектер жүргізу керек. Индивидуальды кеңес беруде педагогтар мен психологтар жастардың бұрынғы сәтсіз әрекеттерінде пайда болған өкпелеу сезімдері, ашу, уайымдарын жеңуге бағыттауға әрекет етеді.

Тұлғалық қалыптасуға бағытталған сабақтарда оқушыларды психологиялық ағарту, психологиялық білім және дамыта оқыту жұмыстары жүргізіледі. Психологиялық сабақтар оқытушы, дамытушы, қалыптастырушы, коррекциялық және терапевтік қызметтер атқарады. Ол тұлғаның ішкі әлеміне үңіле отырып бүтіндік тұлғаға бағдарлануы, өзіндік сана және тиімді копингтік мінез-құлық қалыптасуын белгілі бір уақыт арлығында психологиялық қолдау көрсетуді көздейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жұмадуллаева А.А. Жоғары сынып оқушыларын отбасы-некелік өмірге даярлаудың педагогикалық негіздері: пед.ғыл.канд.дисс.. автореф. - Түркістан, 2006. – 30б.
2. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. - СПб, 1999.
3. Ковалев С.В. Психология современной семьи: инф.метод. материалы к курсу «Этика и психология семейной жизни». М: Просвещение. - 1988.-208с.
4. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия: Краткий лекционный курс. - СПб, 2001.
5. Мұқытова Ж.Қ. Отбасындағы халықтық тәрбие құндылықтары. Көкшетау: 2002.
6. Сембаева.К. Тұлғаны әлеуметтендірудегі қазақ отбасындағы гендерлік тәрбиенің рөлі. //Мектептегі сыныптан тыс жұмыстар. №7.2007ж.
7. Қоңырбаева С.С. Жоғарғы сынып оқушыларын отбасылық өмірге этномәдени құндылықтар негізінде даярлаудың педагогикалық шарттары: пед. ғыл. канд.... автореф.- Алматы: Эстамп Азия, 2008. - 30б.
8. Каирова Б. К. Отбасылық өмір психологиясы: оқу құралы / Б.К.Каирова, Д.С. Тойымбетова. – Қостанай: ҚМПИ, 2016. – 144 б.

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕДАГОГА-ПСИХОЛОГА В ПОДГОТОВКЕ СТАРШЕКЛАСНИКОВ К СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ

Сарсенбаева С.Ж., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - **Джонисова Г.Қ.**, кандидат педагогических наук,
доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация.** В статье говорится, что новый характер для адаптации старшеклассников к жизни является одной из главных задач. Определение и координация общего направления общественных семейных отношений характеризуется не только социально-экономической, но и, прежде всего, психолого-педагогической проблемой, имеющей большое значение.*

***Ключевые слова:** подготовка к семейной жизни, старшеклассники, брачно-семейные отношения, психология семьи.*

ӘӨЖ 377(075.8)

КОЛЛЕДЖДЕ БОЛАШАҚ МАМАНДЫ ДАЙЫНДАУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Сралиева А.А., БҚИТУ педагогикалық факультетінің ІІ курс магистранты
Ғылыми жетекшісі – **Джонисова Г.Қ.**, педагогика ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Оралқ.

Аннотация: Мақалада колледжде болашақ маманды кәсіби дайындау мәселелесінің ғылыми теориялық негіздері, маңызы қарастырылады. Колледж білім алушыларының тұлғалық және кәсіби сапаларын жетілдірудің тиімді жолдары мен кәсіби дайындыққа қойылатын талаптар жүйесі сипатталады.

Кілт сөздер: кәсіби даярлық, кәсіби мобильділік, кәсіби бағыттау, білім беруді гуманизациялау, тұлғалық жетілдіру, білім беру моделі.

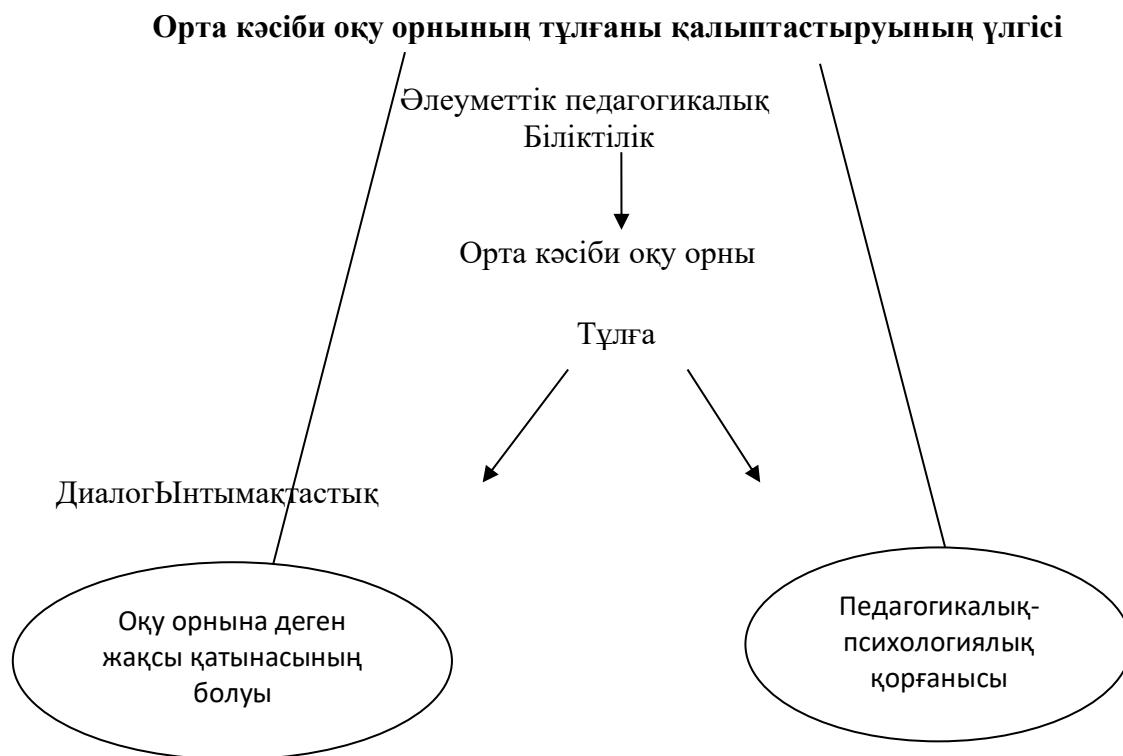
Егеменді еліміздің дамуының негізі болатын болашақ мамандарды білімді, бәсекелестік қабілеті бар, дербес, шығармашыл, өзін-өзі жүзеге асыра алатын жеке тұлға ретінде қалыптастыру. Ол үшін колледж студенттерінің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру қажеттілігі туындайды. Жаңа формацияда білім беру саласындағы педагогтардың кәсіби дайындықтарын өзгертіп, толықтыру, олардың жекелік ерекшелігін ескере отырып, тұлғалық бағыттылығына қарай кәсіби даярлықты жетілдіру қажет. Маман дайындауда оқу-тәрбие процесіне және оның студент тұлғасының болашақ мамандығына қол жеткізуіне қаншалықты көмектесетіндігіне ерекше мән беріледі [1].

Қазіргі кезде Қазақстанда бұл мәселе өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Оның себебі орта кәсіби және жоғары оқу орындарында жүргізіліп жатқан реформалар, кредиттік технологияға өту - мұның барлығы айқындауды талап ететін көптеген мәселелер туындатуда. Ал орта кәсіби оқу орнында оқытудың басты мақсаты маман тұлғасының кәсіби қабілеттері мен сапаларын қалыптастырып, дамыту болып қалуда. Соған қоса, қазіргі студенттердің оқу іс-әрекеті әдістері мен құралдары бойынша ғылыми-зерттеушілік іс-әрекетке жақындауда. Көп жағдайда оған өзіндік басқару тән болып табылады, басқаша айтқанда студенттер оның негізгі компоненттерін толық түрде меңгерген, білімдер мен іскерліктердің мағынасы мен не үшін керектігін түсінеді, оқу жүйесінің тәсілдерін меңгерген, өз оқу әрекеттерінің сапасын бағалап және басқара алады. Осылайша, оқу іс-әрекеті - бірі ең алдымен субъектінің өзін дамытуға бағытталған шығармашылық іс-әрекет.

Осы ретте болашақ маманның кәсіби мобильдігі мен біліктері маңызды рөлге ие. Бұл өз кезегінде болашақ маманның практикалық және ғылыми іс-әрекетте, қоғамдық тәжірибеде үнемі туындайтын өзгерістерге жылдам жауап беру қабілеттілігі болып табылады. Егер колледж өз түлектерін кәсіби іс-әрекеттің кіріктірілген (пәнаралық) негіздері аумағындағы білім мен біліктермен қамтамасыз етсе, оларды маман етіп дайындаса, әр пәннің «аппаратын» (методологиясын, негізгі ұғымдары мен ережелерін) таным және кәсіби іс-әрекет міндеттерін шешудің тәсілі пайдаланатын етіп шығарса бұл мүмкін болар еді. Нәтижесінде өз болашақ мамандығын меңгеруі бойынша колледжде оқыту барысында студенттің дербес өзіндік белсенділігінің рөлі артып, соның арқасында оқу іс-әрекеті қарапайым кәсіби іс-әрекет ретінде көрініс бере бастайды немесе іс-әрекеттің кәсіби-оқулық бітістерін қосып алады.

В. Николина білімді орта кәсіби оқу орнындағы субъектінің іс-әрекеті ретінде қарастырады. Орта кәсіби оқу орнын А.И. Баева былай анықтайды: «Оқушы тұлғасын дамытуға біртұтас арнайы ұйымдастырылған педагогикалық жағдай жасау» керектігін

айтады. В.И.Панов орта кәсіби оқу орнын: «Оқушылардың оқуына мүмкіндіктер беретін, яғни оқушы тұлғасының қабілеттерін және жеке потенциалын дамытатын, қалыптастыратын білім ортасы» - деп түсінік береді [2]. Адам өмірлік жолы барысында тұлға ретінде ғана емес (басқаша айтқанда нақты қоғамның әлеуметтік, мәдени және этникалық ерекшеліктерінің иесі) соған қоса іс-әрекет субъектісі ретінде қалыптасады (немесе маман, еңбек іс-әрекетінің нақты сферасында маман болу). Сонымен, интегралды түсінік бола тұра, адамның өмірлік жолы өзара байланысты процестердің бірігуінде нақтыланады, жеке алғанда әлеуметтенуде және кәсіптенуде.

Сурет 1 Жағымды әрекеттестік арқылы қажеттіліктерді қанағаттандыру

Орта кәсіби оқу орнының үлгісін құра отырып, мынандай іс-әрекеттер орындалуы қажет:

- білім алушылардың оқу процесіндегі ұстанымдарының өзгеруі. Олардың белсенді танымдық іс-әрекеті;
- оқытушылардың ұстанымдарының өзгеруі: кеңесші, консультант, кеңесші;
- білім алушылардың бақылау системасының кеңдігі. Бақылаудың бұндай формасының жүргізілуі: өзара бақылау, өзіндік бақылау түрінде болады;
- оқытушылар қызметтердің жүзеге асуына бақылау жүргізіп отыруы тиіс: дамытушы, оқытушы, тәрбиелеуші;
- басты құндылық – білімгерлер тұлғасын педагогикалық мәдениет негізінде қалыптастыру;
- тұлғаның қарым-қатынастың мынандай үлгісін негізінде қалыптасуы; проблемалық бағыттағы монолог - диалог - полилог.
- дидактикалық құралдарды өңдеу; когнитивтік - себептер - реактивтік - дамытушылық.

Қазіргі кездегі білім парадигмасы білімді дайын күйінде алу, ал ұстазға осы дайын білімді жеткізуші ретінде қараудан бас тарту керектігін айтады. Бұның орнына білім тұлғаны игілікке тәрбиелеудің және оның өзіндік реттелуінің құралы ретінде әсер етуі тиіс [3].

Колледж білім алушыларының оқу процесіндегі ұстанымдары келесі

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY

жағдайлардан көрінеді:

- Оқытушының оқушының өз бетімен жұмыс атқаруына жағдай туғызуы.
- Оқытушының білім алушылармен бірге өзара әріптестер ретінде қарым-қатынаста болуы.

Сонымен қатар, В.И. Панов оқу орнын былай қарастыруға болады деп есептейді:

- Білім алушылардың оқуына мүмкіндік береді, сонымен қатар жеке потенциалдары мен қабілеттерін қалыптастырады.
- Оқыту мен дамытудың құралы.
- Педагогикалық-психологиялық экспертизаның объектісі.

Орта кәсіби оқу орнының үлгісін құра отырып, мынандай іс-әрекеттер орындалуы қажет:

- білім алушылардың оқу процесіндегі ұстанымдарының өзгеруі;
- білім алушылардың белсенді танымдық іс-әрекеті.

Ғалым П.Г.Ковалев білім ортасын құруда 3 параметрді бөліп көрсетеді:

1. Адами факторлар мен білім алушылардың тығыздық деңгейі және оның қоршаған ортасы, ғимарат архитектурасы, конструкцияның ашық-жабық деңгейі, оқу структуралық кеңістігінің және басқа ғимараттардың ішкі дизайны т.б.
2. Әлеуметтік мінез-құлқына әсері, білім алушылардың үлгерімдері, жекелік қасиеттері, жас ерекшеліктері, мұғалімдер тұлғасы т.б.
3. Оқу бағдарламасы мен білім алушылардың іс-әрекетінің құрылымы, мұғалім стилі және бақылау түрі, оқудың формасы, білімді ұйымдастыру.

В.В. Рубцова түсінігінде орта кәсіби оқу орны - орталық, бірліктік қасиетке ие, сонымен қатар жас ерекшелігіне байланысты мынандай мінездеме беруге болатындығын айтады:

А) білім алушының үлкендермен және өзінен кішілермен өзара әрекеттестігі;

Ә) маңызды процестер - өзіндік түсінушілік, коммуникация, рефлексия ретінде;

Б) тарихи-мәдени компонент ретінде - бұл қайдан пайда болды, қалай жылжиды, қалай анықталады[4].

Әдетте педагогикалық теория мен тәжірибеде “білім беру” ұғымы педагог білім мен білік, дағдыларды береді дегенді білдіретін, педагог оларды меңгеруге ұсынатын, ал оқушы оларды есте сақтап, тәжірибеде қолдануға тиісті.

Кәсіби педагогикада іс-әрекеттік көзқарас - практикалық өмірдің түрлі аймақтарындағы іс-әрекеттің қанағаттануының және тиімділігі үшін қажетті, білімдер мен біліктердің бірінші меңгеруін қамтамасыз ететін, ұстанымдар, формалар мен әдістердің жүйесі. Іс-әрекеттік көз-қарастың мәні Ресей ғалымдары Б.Г. Ананьевтің, Л.С.Выготскийдің, А.Н. Леонтьевтің, С.Л.Рубинштейннің, Н.Ф.Талызинаның және т.б. еңбектерінде ашылады. Болашақ мамандарды кәсіби дайындаудың методологиялық алғышарттары ретінде кәсіби білім берудегі жүйелік-іс-әрекеттік тұжырым қарастырылады. «Жүйелік-іс-әрекеттік тұжырым» екі мағынаны біріктіреді: «жүйелі көзқарас» пен «іс-әрекеттік көзқарас». Е.Б. Тесля болашақ мұғалімдердің кәсіби қызығушылығының қалыптасу жағдайларын қарастырып, іс-әрекет мағынасының ұғымына көңіл аударады: “Өз іс-әрекеті үшін зерттелініп отырған процестердің маңыздылығын ұғыну, оның мәнін түсіну педагогикалық іс-әрекет пен оқуға деген қызығушылықтың қалыптасуының маңызды алғышартының бірі болады”. Жүйелі көзқарас негізінде біржақты аналитикалық, зерттеудің себептік әдістерінен бас тартады да, объектінің кіріктірілген қасиеттері тұтастығына сүйенеді, олардың пайда болуына, сондықтан да объектінің өзіндегі байланыстар мен өзара әрекеттестігін және қоршаған ортамен анықтауға назар аударылады.

Педагогикада кәсіби дайындыққа қойылатын талаптар жүйесі анықталған:

- өз мамандығының тұлғалық және әлеуметтік мәнділігін сезіну;

- мәдениеттің берілуін қамтамасыз ететін білім беру жайында тұтас түсінікті меңгеруі;
- ғылыми-гуманистік көзқарасты меңгеруі;
- табиғат пен қоғам дамуының негізгі даму заңдылықтарын білуі;
- адамның рухани сипаты, тұлғасы және даралығы жайындағы білім мен түсініктер жүйесін меңгеруі;
- Қазақстан Республикасының конституциясын, этикалық және құқықтық нормаларды білуі;
- білім беру процесінің заңдылықтары мен принциптері жайындағы білім мен түсініктер жүйесін меңгеруі;
- ғылыми танымның формалары мен әдістерін білуі, таным тәсілдерін меңгеруі;
- пәндік білімін кәсіби тілмен жеткізе білуі;
- экологиялық білімнің концептуалды негіздері мен принциптерін білуі;
- ақпаратты іздеу, өңдеу, қолданудың соңғы әдістерін меңгеруі;
- қарым-қатынас орнату іскерлігі;
- ойлау мәдениетін, сөйлеу мәдениетін, қарым-қатынас мәдениетін меңгеруі;
- жұмысқа психологиялық және әдістемелік дайындығы [5].

Білім берудегі тұлғаға-бағдарлаушылық көзқарас маман тұлғасының шығармашылық дамуы мен тәрбиесін қамтамасыз ететін ең тиімді формаларының, әдістерінің және тәсілдерінің іздестіру аспектісінде орындалатын оның субъектілерінің тұлғалық қызметтерін дамыту мен толық көрініс беру үшін жағдайлар жасаудан тұрады. Сонымен қатар, зерттеушілердің көбісі мойындаған А.К.Маркованың көзқарасын ұстансақ, біз адамның тұлғалық кеңістігін кәсіби кеңістіктен кеңірек деп қарастырамыз. Айтылғанға сәйкес, тұлғалық өзін-өзі анықтау кәсібіден бірінші қалыптасатындықтан, бүтіндей алғанда кәсіби қалыптасу мен маманның өзін-өзі дамытуының анықтаушы факторы ретінде көрініс береді. Әлеуметтену мен кәсіптену процестерінің өзара қатынасы ересек адамның дамуы барысында "бірде гармониялы түрде жақындасса, бірде қарама-қайшылыққа түседі, бірде дамудың түрлі векторлары бойынша алшақтайды".

Кәсіптену жайлы айта келе А.К.Маркова оны мынадай стадияларға бөледі: кәсіби бағыттау, кәсіби білім алу, кәсіби бейімделу, адамның кәсіби іс-әрекетке енуі, мамандану, кәсіби дәрежені жоғарылату, басқа мамандық бойынша қайта даярлау, кәсіби іс-әрекеттің кемелденуі (акме), белсенді кәсіби іс-әрекеттің аяқталуы [6].

Қазақстандық ғалым С.С.Құнанбаева университеттік білім беру ұстанымдарының маңыздылығын ерекше көрсетеді. Олар бүгінгі университетте мамандарды дайындау жүйесінің негізгі ұстанымдарын анықтайды:

- білім беру мазмұнының ғылыми іргелілігі мен жүйелілігі ұстанымы;
- білім берудің қол жетерлік ұстанымы;
- ғылым мен өндіріспен алынатын білімдер жүйесінің кешенділік және кіріктірілген ұстанымы;
- мамандар дайындаудың жаңашылдық және ақпараттылық бағдарлаушылық принципі;
- білім берудің болжаушылық және жан-жақтылық принципі;
- кәсіби құзырлылықтың көп варианттылық және таңдамалық ұстанымы;
- алынатын біліктіліктің қолданбалы нәтижелілігінің ұстанымы;
- білім беру мазмұны мен құрылымының көпдеңгейлі және үздіксіздік ұстанымы;
- біліктілік сертификатымен әр баспалдағының кәсіби аяқталу немесе академиялық ұстанымы;
- білім беру мақсаттарының әлеуметтік-экономикалық айқындаушылық ұстанымы;
- оқу процесін ұйымдастырудың проблемалылығының және интерактивтілігінің ұстанымы;
- білім беруді гуманизациялау ұстанымы;
- оқыту үрдісінде ынтамақтастық пен серіктестік ұстанымы;

- білім беру мазмұнының коммуникативтілік мәдениет аралық ұстанымы;
- мамандардың кәсіби және академиялық біліктілігінің халықаралық-мәртебелік деңгейін қамтамасыз ету ұстанымы;
- бағдарлаушылық көзқарасы ұстанымы.
- оқытуда жеке және тұлғаға бағытталған көзқарас ұстанымым [7].

Осы ұстанымдар кез келген оқу орнына лайықты, бірақ ғылым мен арнайы кәсіби білім беру түсінігі тарихи тұрғысынан өзгеріп тұрды. Олардың көзқарасын қолдай отырып, маңызды ұстаным ретінде болашақ мамандарды оқытудағы, тәрбиелеудегі, дамытудағы тұлғаға-бағытталған ұстанымды айтамыз. Сонымен, адаммен мәдени құндылықтарды меңгеру және жаңғырту, дамыту процесі классикалық университеттік білім беруді адамзаттың жетістіктерінің шындығына жеткізеді екен. Өйткені кәсіби білім берудің мазмұны барлық елдер мен халықтардың үздіксіз мәдени мұрасынан, адамның өмірі мен тәжірибесінен, ғылымның салаларынан толықтырылады. Сондықтан да кәсіби білім беру бөлек салалардың (экономиканың, саясаттың, мәдениеттің, ғылымның) және бүкіл қоғамның дамуының маңызды және қажетті факторы ретінде анықтаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. ҚР Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы № 205 Жарлығы.
2. Н.К.Кузнецова Менеджмент организации современные технологии. Ростов- на Дону, Феникс -2002. 203 стр.
3. Дергалиева И.Ю., Резанович И.В., Мониторинг профессионального потенциала менеджера // Вестник ЮУрГУ. - № 30, 2008. –С. 50-51.
4. А.Г.Соколов. Работа руководителя с педагогическими кадрами. Москва - 2002, 14 стр.
5. Г.И. Баева. Формирование теоретических основ профессиональной компетентности будущего педагога. Методическая работа. МО Пермского края. 2007.
6. Э.Ф. Зеер. Психология профессий: Учеб. Пособие. М; Академия, 2003. 336-б.
7. Кенжебаева Т.Б. Болашақ мұғалімдердің зияткерлік әлеуетін дамыту. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін орындалған диссертация: Алматы, 2014.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В КОЛЛЕДЖЕ

Сралиева А.А., магистрант II курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - **Джонисова Г.Қ.**, кандидат педагогических наук, доцент
ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В статье рассматриваются научно-теоретические основы профессиональной подготовки будущих специалистов в колледже. Требования предъявляемые к повышению профессиональных и личностных качеств обучающихся в колледже.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, профессиональная компетентность, профессиональная мобильность, личностное развитие, модель образования.

УДК 159.9.07

К ВОПРОСУ ДИАГНОСТИКИ И РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ПОДРОСТКОВ

Тугаева К.Р., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ
 Научный руководитель – **Султаниязова Н.Ж.**, магистр психологических наук,
 старший преподаватель ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: в статье представлены теоретические основы развития творческих способностей и креативности старших школьников в образовательной среде. Предложены методы диагностики творческих способностей подростков.

Ключевые слова: творческие способности, креативность, развитие творческих способностей, диагностика творческих способностей, старший школьник, подросток, образовательная среда, развитие креативности.

Творческие способности — способности человека принимать творческие решения, принимать и создавать принципиально новые идеи.

В повседневной жизни творческие способности проявляются как смекалка — способность достигать цели, находить выход из кажущейся безвыходной ситуации, используя обстановку, предметы и обстоятельства необычным образом.

В широком смысле — нетривиальное и остроумное решение проблемы, причём, как правило, неспециализированными инструментами или ресурсами. Имеется также в виду способность к смелым, нестандартным решениям проблем [1].

Креативность с научной точки зрения рассматривается как сложное, многоплановое, неоднородное явление, что выражается в многообразии теоретических и экспериментальных направлений ее изучения. За период от первых попыток изучения творческих способностей до настоящего времени исследователями создана обширная детальная картина феноменологии креативности. С изучением креативности связаны такие умнейшие личности как Зигмунд Фрейд, К. Роджерс, Дж. Гилфорд, Э. Торренс, Р. Стернберг, Т. Амабайл, Я.А. Пономарев, Д.Б. Богоявленская, А.М. Матюшкин, С. Л. Рубинштейн, А. Маслоу, Б. М. Теплов, В.Ф. Вишнякова, Р. Мэй, Ф. Баррон, Д. Харрингтон и другие (жаль, но всех перечислить невозможно). Не смотря на эти пышные триады понятие креативности в данный момент нельзя назвать четко определенным и устоявшимся как в зарубежных, так и в отечественных исследованиях, так что ещё у каждого есть свой шанс прояснить эту не менее загадочную сущность человека, чем сама жизнь [2].

Все исследования, посвященные изучению креативности, можно разделить на две области:

Первая из них составляют исследования, базирующиеся на концепции креативности как универсальной познавательной творческой способности [3]. Представители «познавательного» направления исследуют взаимосвязи между креативностью, интеллектом, когнитивными способностями и реальными достижениями. Наиболее яркими представителями данного направления являются: Дж. Гилфорд, С. Тэйлор, Э. Торренс, А.Я. Пономарев, С. Медник. В их работах представлено, в основном, влияние интеллектуальных познавательных характеристик на способность продуцировать новые идеи. Другое направление изучает креативность с позиции своеобразия личностных особенностей креативов. Многие экспериментальные исследования посвящены созданию «портрета творческой личности», выявлению присущих ей характеристик, определению личностных, мотивационных и социокультурных коррелятов креативности [4;5].

Почти столь же ожесточенной, как и спор о природе творческих способностей, является дискуссия о подходах к диагностике креативности.

Выделив общие взгляды нескольких научных школ по данной проблеме, можно констатировать основные принципы диагностики творческих способностей:

Творческие способности относятся к дивергентному мышлению, т.е. типу мышления, идущему в различных направлениях от проблемы, отталкиваясь от ее содержания, тогда как типичное для нас – конвергентное мышление – направлено на поиск из множества решений единственно верного. Многочисленные тесты измерения интеллекта (IQ), выявляющие скорость и точность нахождения верного решения из множества возможных, не годятся для измерения креативности.

В процессе диагностики креативность подразделяют на вербальную (словесное творческое мышление) и невербальную (изобразительное творческое мышление). Такое разделение стало оправданным после выявления связи указанных видов креативности с соответствующими факторами интеллекта: образным и вербальным.

Использование различных методик диагностики творческих способностей позволило выявить общие принципы оценки креативности:

- а) индекс продуктивности как отношение числа ответов к количеству заданий;
- б) индекс оригинальности как сумма индексов оригинальности (т.е. обратных величин по отношению к частоте встречаемости ответа в выборке) отдельных ответов, отнесенная к общему числу ответов;
- в) индекс уникальности как отношение количества уникальных (не встречающихся в выборке) ответов к общему их количеству.

Для повышения качества тестирования креативности необходимо соблюдение таких основных параметров креативной среды, как:

- отсутствие ограничения по времени;
- минимизация мотивации достижения;
- отсутствие соревновательной мотивации и критики действий;
- отсутствие в тестовой инструкции жесткой установки на творчество.

Следовательно, условия креативной среды создают возможности проявления креативности, при этом высокие показатели тестирования значимо выявляют креативных личностей.

В то же время низкие результаты тестирования не свидетельствуют об отсутствии креативности у испытуемого, так как творческие проявления спонтанны и неподвластны произвольной регуляции.

Таким образом, методики диагностики творческих способностей предназначены, в первую очередь, для фактического определения креативных личностей в конкретной выборке на момент тестирования [6].

В настоящее время для оценки уровня креативности в нашей стране наиболее широко применяются тесты творческого мышления Торренса, батарея креативных тестов, созданная на основе тестов Гилфорда и Торренса и адаптированный вариант опросника креативности Джонсона, направленный на оценку и самооценку характеристик творческой личности.

Тест дивергентного мышления Гилфорда предназначен, в основном, для взрослой популяции, тесты творческого мышления Торренса являются весьма трудоемкими при проведении и обработке данных. Поэтому возникла необходимость в разработке креативных тестов, рассчитанных на широкий возрастной диапазон подростков, являющихся тестом надежным, валидным, с национальными нормами, а также не требующим больших затрат времени и сил при тестировании и обработке данных.

Всем вышеприведенным требованиям удовлетворяет набор креативных тестов Вильямса. Адаптированный Е. Туник вариант предназначен для подростков от 9 до 17 лет. Он состоит из 3 частей.

Первая часть – это тест дивергентного мышления. Данный тест по форме проведения является образным. Требуется 20–25 мин. на проведение. Способ проведения – групповой (тест направлен на измерение когнитивной составляющей, связанной с креативностью).

Вторая часть – опросник личностных, творческих характеристик. Опросник состоит из 50 утверждений, задания опросника – задания закрытого типа с множеством вариантов ответов. Опросник направлен на самооценку качеств личности, которые тесно связаны с креативностью.

Третья часть – это оценочная шкала Вильямса для учителей и родителей, направленная на выяснение экспертного мнения о креативных проявлениях данного ребенка. Это позволяет проводить сравнительный анализ результатов всех трех частей наборов тестов.

По мнению Е. Торренса, креативность включает в себя повышенную чувствительность к проблемам, к дефициту или противоречивости знаний, действия по определению этих проблем, по поиску их решений на основе выдвижения гипотез, по проверке и изменению гипотез, по формулированию результата решения.

Креативность — это творческие способности индивида, характеризующиеся готовностью к порождению принципиально новых необычных идей, отклоняющихся от традиционных или принятых схем мышления, а также способность решать проблемы, возникающие внутри статичных систем. Многим людям, обладающим творческой потребностью, не хватает творческой компетентности. Можно выделить три аспекта такой компетентности:

Во-первых, насколько человек готов к творчеству в условиях многомерности и альтернативности современной культуры.

Во-вторых, насколько он владеет специфическими «языками» разных видов творческой деятельности, так скажем, набором кодов, позволяющих ему дешифровать информацию из разных областей и перевести на «язык» своего творчества (например, как живописец может использовать достижения современной музыки, или ученый-экономист открытия в области математического моделирования). По образному выражению одного психолога, творцы сегодня похожи на птиц, сидящих на удаленных ветках одного и того же дерева человеческой культуры, они далеки от земли и едва слышат и понимают друг друга.

Третий аспект творческой компетентности представляет собой степень овладения личностью системой «технических» навыков и умений (например, технологией живописного ремесла, особенностью работы с фотографией), от которой зависит способность осуществить задуманные и «придуманные» идеи [7;8;9;10].

Разные виды творчества предъявляют разные требования к уровню творческой компетентности. Невозможность реализовать творческий потенциал из-за недостаточной творческой компетентности породило массовое любительское творчество, то есть «творчество на досуге», хобби. Эти формы творчества доступны практически всем и каждому, людям, утомленным монотонной или сверхсложной профессиональной деятельностью.

«Творческая компетентность» — это всего лишь условие проявления креативной способности. К таким же условиям относятся наличие общих интеллектуальных и специальных способностей, превышающих средний уровень, а также увлеченность выполняемой задачей, ну и конечно, жизненные определённые факторы, именуемые обстоятельствами, которыми так любят прикрываться не реализовавшие себя личности.

Творчество в современном мире все больше и больше начинает рассматриваться уже не как процесс и даже не как деятельность, но как характеристика личности, образ или стиль жизни, способ отношений с миром. Судьба творчества в индивидуальном развитии определяется взаимодействием, диалогом личности с культурой. Г. Олпорт ещё в своей первой фундаментальной книге «Личность» писал: — «У каждого

художника есть свой стиль, как и у каждого композитора, пианиста, скульптора, танцора, поэта, драматурга, артиста, оратора, фотографа, акробата, домохозяйки и механика. Лишь по одному стилю мы можем узнать сонаты Шопена, картины Ван Гога и пироги тети Салли. Стиль проявляется всегда, когда задействовано хорошо интегрированное и зрелое поведение личности» [11].

Таким образом, творчество как выражение своей индивидуальности в ограниченных сферах практики не обязательно означает писать картины, оно может выражаться в простых бытовых и обыденных, на первый взгляд, делах.

Список литературы:

1. Азарова Н. М. Креативность как слово и как концепт // Критика и семиотика, 21 (2014)
2. Богоявленская Д.Б. Вчера и сегодня психологии творчества // Дорфман Л., Мартиндейл К., Петров В., Махотка П., Леонтьев Д., Купчик Дж. (ред.) Творчество в искусстве -- искусство творчества. М.: Наука; Смысл, 2000
3. Дружинин В.Н. Психодиагностика общих способностей. – М.: Издательский центр «Академия», 1996.
4. Вяткин Б.А. Избранные психологические исследования индивидуальности. – Пермь: «Книжный мир», 2005. – 390 с.
5. Голубева Э.А. Способности и индивидуальность. – М.: Прометей, 1993.
6. Немов Р.С. Психология. Учебник для студентов педагогических учебных заведений. М.: Владос. 1998
7. Величковский В. М. Современная когнитивная психология. М.: Изд-во Моск. ун-та, 2002, 336 с.
8. Туник Е.Е. Модифицированные креативные тесты Вильямса. СПб.: Питер Ком. 2003.
9. Туник Е.Е. Опросник креативности Джонсона. СПб.: УПМ.1997.
10. Туник Е.Е. Психодиагностика творческого мышления. Креативные тесты. СПб.: УПМ, 1997.
11. Туник Е.Е. Тест Торренса Диагностика креативности. СПб.: Иматон, 1998.
12. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека: Учеб.пособие. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Изд. корпорация «Логос», 1996.

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДИАГНОСТИКАЛАУ ЖӘНЕ ДАМУЫ СҰРАҒЫНА

Тугаева К.Р., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі – Султаниязова Н.Ж., психология магистрі,
БҚИТУ аға оқытушысы

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада білім беру ортасында жоғары сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттері мен шығармашылық қабілеттерін дамытудың теориялық негіздері көрсетілген. Жасөспірімдердің шығармашылық қабілеттерін диагностикалау әдістері ұсынылған.

Кілт сөздер: шығармашылық қабілеттерін дамыту, шығармашылық қабілеттерін дамыту, шығармашылық қабілеттерін диагностикалау, орта мектеп оқушысы, жасөспірім, білім беру ортасы, шығармашылық қабілеттерін дамыту.

УДК 376.3

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕ МҮКІСТІГІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ДЕҢГЕЙІН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРМЕН ДАМУ

Уразова А., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі - **Халикова Б.Т.,** педагогика және психология магистрі,
БҚИТУ аға оқытушысы

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университет, Орал қ.

Аннотация: Мақала мектеп жасына дейінгі сөйлеу тілінде мүкістігі бар балалардың танымдық деңгейін инновациялық әдістермен дамытуға арналған. Инновациялық технологиялар - бұл заманауи жағдайда баланың тұлғалық дамуындағы динамикалық өзгерістер есебінен оң нәтижеге қол жеткізуге бағытталған оқыту әдістері, тәсілдері, білім беру құралдар жүйесі туралы сөз қозғалады.

Кілт сөздер: танымдық деңгей, сөйлеу тілі, инновациялық әдіс, технология.

Мектепке дейінгі жас — балалардың танымдық белсенділігінің даму кезеңі. Мектепке дейінгі жастағы балалардың танымдық үдерістерін дамыту мәселесі бүгінгі күні өзекті болып табылады және тұлғаның жалпы дамуындағы маңызды рөл атқарады. Танымдық үдерістер мектепке дейінгі бала үшін үлкен маңызға ие, себебі бұл үдерістердің қалыптасу және даму дәрежесі одан әрі оқу қызметіндегі табыстылықты айтарлықтай дәрежеде анықтайды.

Мектепке дейінгі жастағы балалардың танымдық белсенділігінің қалыптасуына тиімді әсер ететін жағдай жасау, танымдық даму ерекшеліктерінің проблемасы көптеген жылдар бойы педагогикалық және психологиялық зерттеулерде жетекші орындардың бірін алады. Оған шетелдік (Д. Болдуин, Д. Брунер, К. Бюлер, Э. Клапаред, Ж. Пиаже, В. Штерн және т.б.), сондай-ақ отандық (П. П. Блонский, В. П. Вахтеров, П. Ф. Каптерев, Е. И. Конради, А. А. Смирнов және т. б.) көптеген педагогтар мен психологтар жүгінді [1].

Жоғарыда көрсетілген проблемамен қатар педагогикалық теория мен практиканы дамытудың қазіргі кезеңінде ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды оқыту мен тәрбиелеудің тұжырымдамалық тәсілдерін қайта қарастыруға, түзету әсерінің тиімділігін арттыру мақсатында оларды оқытудың мазмұнын жетілдіруге ерекше назар аударылады. Бұл үдерісті жүзеге асыру шарттарының бірі дамуында әртүрлі ауытқулары бар балалардың жас заңдылықтары мен дамуының ерекшеліктерін есепке алу болып табылады. Түзету педагогикасы саласындағы зерттеушілердің айтуынша, ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар арасында сөйлеу қабілеті бұзылған балалар үлкен топты құрайды, олардың ішінде жалпы сөйлеу қабілеті дамымаған балалар бөлінеді [2].

Сонымен қатар, мектеп жасына дейінгі сөйлеу тілінде мүкістігі бар балалардың танымдық деңгейін түрлі инновациялық және дамытушы технологиялардың көмегі сөйлеу даму көрсеткіштерінің оң серпініне алып келеді.

Инновациялық технологиялар - бұл заманауи жағдайда баланың тұлғалық дамуындағы динамикалық өзгерістер есебінен оң нәтижеге қол жеткізуге бағытталған оқыту әдістері, тәсілдері, білім беру құралдар жүйесі. Танымдық-сөйлеу дамуын қалыптастыру және жандандыру үшін дәстүрлі әдістер мен тәсілдермен қатар келесі инновациялық әдістер қолданылады.

Инновациялық әдістер:

- Денсаулық сақтау технологиялары,

- ТРИЗ-технологиялар,
- модельдеу әдісі,
- Акт-технологиялар,
- мнемотаблиц технологиясы,
- педагогикалық арт-терапия;
- синквейн

«Денсаулық сақтау технологиясы» - бұл оқу мен дамытудың барлық кезеңдерінде баланың денсаулығын сақтауға бағытталған білім беру ортасының барлық факторларының өзара байланысы мен өзара әрекеттесуін қамтитын шаралар жүйесі.

Міндеті – балабақшадағы педагогикалық үдеріс субъектілерінің: балалардың, педагогтар мен ата-аналардың денсаулығын сақтау, қолдау және байыту [3].

Мақсаты – денсаулық сақтау технологиясы-оқушының денсаулығын сақтау мүмкіндігін қамтамасыз ету, оның бойында салауатты өмір салты бойынша қажетті білім, білік пен дағдыларды қалыптастыру, алған білімдерін күнделікті өмірде қолдануға үйрету.

Денсаулық сақтау технологияларының түрлері

1. Денсаулықты сақтау және ынталандыру технологиялары.
2. Салауатты өмір салтын оқыту технологиясы.
3. Түзету технологиялары

Барлық ойындар да балалардың тілін дамытуға бағытталған, өйткені олардың кез келгені ережелерді оқып үйренуді, мәтіндік сүйемелдеуді есте сақтауды, мәтін бойынша қимылдарды орындауды талап етеді.

«ТРИЗ технологиясы»

Ойлаудың жүйелілігі шығармашылық потенциалын дамыту - шешу және – бейнелеу есептері теориясы. Мектепке дейінгі жастағы балаларға арналған ТРИЗ – бұл бағдарлама тиімділігін арттыруға, балалар қызметінің түрлерін әр түрлі етуге, балаларда шығармашылық ойлауды дамытуға қабілетті ойын, сабақ және тапсырмалар жүйесі, технология жеке тұлғаға бағытталған тәсілді табиғи түрде жүзеге асыруға мүмкіндік береді, бұл МДҰ ФГОС контекстінде әсіресе өзекті [4].

Сабақтарды құру принциптері

- Ақпарат хабарламасының минимумында-ең көп пайымдаулар.
- Міндеттер мен проблемалық жағдайларды талқылау үшін қолайлы нысан-ми шабуылы.
- Шығармашылық қиялды белсендіру.
- "Шындықты іздеу" процесінде балаға қол жетімді барлық қабылдау және операция құралдарын: қорытындылар, себеп-салдарлық байланыстар және т. б. пайдалану.
- Өзара байланысты элементтердің біртұтас кешені ретінде әлемге көзқарас.

Ең бастысы – баланың назарын қызықты нәрселерге аудару, барлығын дайын түрде түсіндіруге және беруге тырысу, әр жағынан жағдайды жиі қарауға, «нашар» және «жақсы» деген жаман нәрселерді табу, бірге ойлау, тәжірибе жүргізу, бірақ нәтижелерді толық түсіндіруге тырыспау – мектепке дейінгі балалардың барлық көріністерінде қызығушылығын тәрбиелеу.

«Модельдеу әдісі»

Модельдеу – бұл нақты объектіні емес, оның моделін зерттеуді ұсынатын таңбалық-символдық қызметтің түрі; осы процестің көзі балалар қызметінің модельдеуші сипаты болып табылады. Модельдеудің мақсаты – балалардың қоршаған әлем және табиғат әлемі объектілерінің ерекшеліктері, олардың құрылымы, олардың арасындағы қарым-қатынасы, қоршаған әлем туралы білімді табысты меңгеруін қамтамасыз ету, әңгіме құрылымын тиімді есте сақтау, ақпаратты сақтау, жаңғырту және әрине сөйлеуді дамыту.

Мектепке дейінгі бала меңгеретін негізгі құралдар – сенсорлық эталондар, бейнелі сипатқа ие түрлі символдар мен белгілер, ең алдымен бұл әртүрлі көрнекі

үлгілер, схемалар. Модель балаларға ақпаратты оңай есте сақтауға және оны практикалық қызметте қолдануға мүмкіндік береді.

✓ Модель объектінің қасиеттері мен белгілері туралы түсініктердің қалыптасуы жағдайында мектепке дейінгі балаларды айналып өтуге енгізіледі;

✓ Модель заттың немесе құбылыстың аналогы болуы тиіс, оның барлық белгілері мен сапасы баланың тікелей қатысуымен модельделеді;

✓ Модель күнделікті өмірде балаларға қол жетімді болуы керек;

✓ Модель қысқа болуы керек және заттың немесе құбылыстың негізгі сапасын ғана сипаттайды;

✓ Бір уақытта бір ғана үлгіні пайдалануға болады.

Модельдермен әрекеттер реттілігі:

- Ауыстыру (алдымен модельдер дайын түрде ұсынылады, содан кейін балалар шартты орынбасарды өз бетінше ойлап табады));

- дайын үлгілерді пайдалану (орта топтан бастап);

- модельдерді құру: жағдай бойынша, өз ойы бойынша, нақты жағдай бойынша.

«АКТ-технологиялар»

Ақпараттық білім беру технологиялары – бұл педагогикалық мақсаттарға жету үшін арнайы техникалық құралдарды (ДК, мультимедиа) пайдаланатын білім беру саласындағы барлық технологиялар.

АКТ-ны қолдану арқылы 3 сабақ түрін бөледі.

1. Мультимедиялық қолдаумен сабақ (мультимедиялық презентацияларды қолдану сабақты эмоционалды түрде боялған, қызықты етуге мүмкіндік береді, тамаша көрнекі құрал және демонстрациялық материал болып табылады, бұл сабақтың жақсы нәтижелілігіне ықпал етеді).

2. Компьютерлік қолдаумен сабақ (көбінесе мұндай сабақтар ойын оқыту бағдарламаларын пайдалана отырып өткізіледі).

3. Диагностикалық сабақ (мұндай сабақтарды өткізу үшін арнайы бағдарламалар талап етіледі, бұл аз немесе кейбір жалпы білім беру бағдарламалары бойынша мүлде жоқ).

«Мнемотаблиця технологиясы»

Мнемотехника – грек тілінен аударғанда – «есте сақтау өнері».

Мнемотехника – бұл ақпаратты тиімді есте сақтау және жаңғырту және сөйлеуді дамытуды қамтамасыз ететін әдістер мен тәсілдер жүйесі.

Мнемотехниканы оқытудың мақсаты – есте сақтауды, ойлауды, қиялды, зейінді, атап айтқанда психикалық процестерді дамыту, өйткені олар сөйлеудің толыққанды дамуымен тығыз байланысты.

Мнемотехниканың негізгі міндеттері:

✓ Балалардың графикалық ұқсастықтың көмегімен, сондай-ақ орынбасарларының көмегімен таныс көркем шығармаларды түсініп, айта білуін дамыту;

✓ Балаларда психикалық процестерді дамыту: ойлау, зейін, қиял, есте сақтау (әр түрлі түрлері) ;

✓ Балаларда зеректілікті, байқағыштықты, салыстыра білуді, маңызды белгілерді ерекшелеуді дамыту;

✓ Мектеп жасына дейінгі балалардың ертегі, ойын, экологиялық, этикалық сипаттағы өнертапқыштық міндеттерді шешуге ықпал ету. ;

✓ Балалардың халық және авторлық ертегілерге деген сүйіспеншілігін тәрбиелеу.

Мнемокестенің мазмұны – бұл заттардың, ертегі кейіпкерлерінің, әңгімелердің, табиғат құбылыстарының, кейбір әрекеттердің графикалық немесе ішінара графикалық бейнесі, сюжеттің негізгі мағыналық буындарын бөліп көрсету арқылы, яғни қажет деп санайтын нәрселерді салуға болады.

Мнемокестелер балалардың байланыстыра сөйлеуін дамыту бойынша дидактикалық материал болып табылады және: сөздік қорын байыту; көркем әдебиет

түсінгенін айтқан кезінде; әңгіме құрастыруға үйрету; өлеңдер, жағылтпаш, жұмбақ жаттау кезінде; жұмбақтарды шешу кезінде.

Мнемокестелермен жұмыс істеу реті:

1 кезең: кестені қарау және онда не көрсетілгенін талдау.

2 кезең: ақпаратты қайта кодтау жүзеге асырылады, яғни абстрактілі сөз символдарынан бейнелерге түрлендіру.

3 кезең: қайта кодтаудан кейін ертегіні қайта баяндау, берілген тақырып бойынша әңгіме жүргізу немесе символдарға, бейнелерге сүйеніп өлең оқу жүзеге асырылады, яғни есте сақтау әдісі пысықталады.

«Педагогикалық арт-терапия»

Арт-терапия – бұл адам психикасының басқа көріністері мен сезімдерін беру үшін өнер құралдарын пайдалану, оның әлем сезімдерінің құрылымын өзгерту мақсатында. Өнер құралдарына: музыка, кескіндеме, әдеби шығармалар, театр және т. б. жатады. Арт-терапия міндеттері:

✓ Арт-терапия құралдарын пайдалану арқылы танымдық-сөйлеу белсенділігін дамыту.

✓ Көптеген міндеттерді шешу үшін: оқыту, тәрбиелеу, тұлғаны дамыту, сөйлеуді түзету, мінез-құлықты дамыту үшін ертегі терапиясы ресурстарын қолдану.

✓ Балалардың ой-өрісін кеңейту, музыка, кескіндеме, поэзия арқылы мәдени мұраға деген сүйіспеншілікті арттыру.

✓ Креативтілікті, ойлау ерекшелігін ынталандыру.

✓ Өзіне деген сенімділікті дамыту.

✓ Эмоционалдық жағдайды үйлестіру.

✓ Балалар ұжымының дамуына ықпал ету

Мектепке дейінгі балаларға арналған арт-терапия түрлері:

✓ Изотерапия – бейнелеу өнері әдістерін қолдану.

✓ Түс терапиясы – баланың сезімтал саласын дамыту, қабылдау, зейін, есте сақтау, ойлау, қиял.

✓ Фототерапия – фотосуретті қолдану және оны әртүрлі психологиялық мәселелерді шешу үшін, сондай-ақ тұлғаны дамыту және үйлестіру үшін пайдалану.

✓ Ойын терапиясы – бала үшін табиғи сабақ - ойын-қоршаған ортамен қарым-қатынасты моделдеудің тәсілі және тұлғаның дамуы.

✓ Музыкотерапия – бұл әсер ету күші бойынша, мүмкіндіктердің кеңдігі бойынша, бар эмпирикалық материалға өте бай бағыт.

✓ Ертегі терапиясы – емдеу үшін ертегілер қолдану. Ертегілер жазуға, айтуға, драматургияға, сурет салуға және т. б.

«Синквейн»

Синквейн – бұл балаға дыбыс, сөз, мәтін сияқты абстрактілі ұғымдарды көзбен көрсетуге және олармен жұмыс істеуді үйренуге мүмкіндік беретін көрнекі үлгілеу әдісі. «Синквейн» сөзі француз тілінен «бес жол» деп аударылады және «бес жолдан тұратын өлең» дегенді білдіреді. Педагогтар бұл жұмбақ сөзді «бес шабыт» деп еркін аударады, өйткені әрбір мектепке дейінгі бала өзін жаратушы ретінде сезінуі мүмкін.

Синквейн біздің мектептер мен мектепке дейінгі мекемелерде баланы барынша толық ойлауға, өз ойларын қысқа әрі түсінікті жеткізе білуге үйрету мақсатында қолданылады. Синквейннің құрамы қандай?

Өлеңнің бірінші жолы – дидактикалық синквейн тақырыбы, сөз-пән. Сөздің бөлігі бойынша бұл зат есім және осы сұрақтарға жауап береді: кім? Не?

Екінші жол – екі сөз-белгі. Сөздің бөлігі бойынша, әдетте, сұрақтарға жауап беретін қатысушылар мен сын есімдер: не? Қандай? Мектепке дейінгі бала жиі сын есімдерді пайдаланады. Егер синквейн тақырыбы «құс» болса, бала: «құс кішкентай, сұр, бірақ ән айтпайды» дейді.

Үшінші жол – үш сөз-әрекет. Сөздің бөлігі бойынша бұл етістіктер, сұраққа жауап береді: не істейді? Бұл жасайды? «Құс (бұл) әндетеді».

Төртінші жол – бала қозғалған тақырып туралы өз пікірін білдіретін тұтас фраза, синквейн пәніне деген өз сезімін білдіреді. Классикалық синквейнде бұл төртінші жолда сөйлемде төрт сөз болуы керек, ал дидактикалық синквейнде мектепке дейінгі бала қалағандай көп сөз ойлап табысын, баланың мағынасы мен лексикалық қоры маңызды.

Бесінші жол – онда тағы бір сөз немесе фраза бар. Бұл синквейн пәнінің мәнін көрсететін барлық өлеңнің түйіндемесі, автордың ол туралы пікірі, синквейн тақырыбына синонимі. Сөздің бөлігі бойынша бұл есім немесе зат, және сұрақтарға жауап береді: кім? Не? Оның құрылымы бойынша бес жолды өлең – синквейн өткір шыңдары бар шыршаға ұқсайды: 1-2-3-4-1.

Мектепке дейінгі балалардың танымдық - сөйлеу дамуы маңызды және қиын шешілетін міндет болып табылады. Бұл міндетті шешу балаларды алдағы мектеп оқуына дайындау үшін де, қоршаған ортамен жайлы қарым-қатынас үшін де қажет.

Инновациялық педагогикалық технологияларды қолдану ықпал етеді:

- білім сапасын арттыру;
- тәрбиешілердің біліктілігін арттыру;
- педагогикалық тәжірибені қолдану және оны жүйелеу;
- тәрбиеленушілердің компьютерлік технологияларын пайдалану;
- тәрбиеленушілердің денсаулығын сақтау және нығайту.

Мектепке дейінгі білім беруді дамыту, оның жаңа сапалы деңгейге көшуі мектепке дейінгі жастағы балалармен жұмыста инновациялық технологияларды пайдаланбай жүзеге асырылмайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лынская М.И.. Формирование речевой деятельности у неговорящих детей с использованием инновационных технологий. – М.: ПАРАДИГМА, 2012.- 128с.
2. Годовикова, Д.Б. Общение и познавательная активность у дошкольников // Вопросы психологии. — 2004. — № 1. — с. 34.
3. Васильева, М. А., Гербова, В. В., Комарова, Т.С. Программа воспитания и обучения в детском саду. — М., 2006. — 140 с.
4. Мухина, В.С. Психология дошкольника. — М., 2005. — 239 с.

РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО УРОВНЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С НАРУШЕНИЯМИ РЕЧИ ИННОВАЦИОННЫМИ МЕТОДАМИ

Уразова А., студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУ

Научный руководитель - **Халикова Б.Т.**, магистр педагогики и психологии,
ст.преподавательЗКИТУ

Западно – Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Статья предназначена для развития познавательного уровня детей с нарушениями речи в дошкольном возрасте инновационными методами. Инновационные технологии – это система методов, способов, приёмов обучения, образовательных средств, направленных на достижение позитивного результата за счёт динамичных изменений в личностном развитии ребёнка в современных условиях.

Ключевые слова: познавательный уровень, разговорный язык, инновационные методы, технологии.

УДК 336. (075)

КОЛЛЕДЖ БІЛІМ АЛУШЫЛАРЫНЫҢ ЖОБАЛАУ ӘРЕКЕТІ АРҚЫЛЫ ЗЕРТТЕУШІЛІК DAҒДЫЛАРЫН ДАМУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ

Утегенова Д.М., БҚИТУ педагогикалық факультетінің ІІ курс магистранты
Ғылыми жетекші - **Бахишева С.М.,** педагогика ғылымдарының кандидаты,
БҚИТУ доценті

Батыс-Қазақстандық инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада колледж білім алушыларының жобалық және зерттеушілік іс-әрекеттерін ұйымдастыру жолдары қарастырылған. Білім алушының зерттеушілік әрекеті танымдық белсенділікті арттыру, креативтілікті дамыту және белгілі бір тұлғалық қасиеттердің, соның ішінде ұжымда жұмыс жасау білігі, жауапкершілікті өзіне алу білігі, өз әрекеттерін талдау біліктерінің қалыптасуы жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: педагогикалық жобалау, жобалық іс-әрекет, зерттеушілік.

Қазіргі кезеңде республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге ұмтылыс бар. Бұл педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр: білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болды. Осы себептен де әр ұстаздың алдында оқушыға жаңаша білім беру үрдісін қалыптастыру міндеті тұр десек, сол міндеттің бірі оқушының білім алушының ізденушілік құлшынысын арттыру, жобалау іс әрекеті арқылы олардың зерттеушілік қабілеттерін дамыту болып саналады. Білім алушылардың инновациялық сипаттағы капиталын және ізденістік, зерттеушілік дағдыларын дамытуда, негізгі іс - әрекеті қалыптастыру мақсатында білім беру аймағында «Жобалау іс-әрекеті» пәні негізінде қарастырылуда. Бұл пән білім алушының ойлау мен іс-әрекеттік дағдыларын қалыптастыру үшін оқытудың жаңа әдістерін игерту, оларды ғылыми-әдістемелік тұрғыдан даярлау, білім алушыларда педагогикалық жобалау әрекетіне, қарым-қатынас мәдениетіне, зерттеушілік қызметке қызығушылығын дамыту [1]. «Жобалау іс-әрекеті» курсы оқытудағы күтілетін нәтижеге бет бұрмас бұрын, «жобалау» ұғымының мәнін нақтылайық. Жобалау пайда болған алғашқы кезеңдерде жобаны ғылыми-негізделіп, дәл есептелген түрде жасалатын және негізінен технологиялық қызметтерді пайдаланылатын белгілі бір нәрсенің нобайы деп түсіндірілген болатын. Кейін өзінің кең таралуына байланысты жобалау универсалдық сипат алды. XX ғасырдың соңында «жобалау» адамның шығармашылық іс-әрекетіндегі ойлаудың өзіндік ерекшелігі бар түріне және жіктелмелік белгісіне айналды. «Жобалау» іс-әрекеті ғылымға, өнерге және жалпы адамның қоршаған дүниеге қатынасына тән іс-әрекет түріне айналды. Яғни ол адам өмірінің барлық сфераларында өз орнын алады [2].

«Жобалау» сөзі қазақтың «жоба» деген сөзінен жасалынған, мағынасы – жаңа нәрсенің жобасын, сұлбасын жасау. Ғылымда ол тек қана жаңа нәрсенің жобасын жасау ғана емес, сонымен қатар оны негіздеу, басқадан айырмашылығын көрсетуді білдіреді. Бұл термин алғашында құрылыс, техника саласында қолданылды. Өткен ғасырдың орта шенінен бастап гуманитарлық ғылымдарда да қолданыс таба бастады. [3].

Кеңестік энциклопедиялық сөздікте «жобалау» ұғымы: «1) құрылыстың, механизмнің немесе құрылғының жоспарын жасау; 2) белгілі бір құжаттың алдын ала мәтінін жасау» деп түсіндіріледі. Жоғарыда атап кеткеніміздей, алғашында техникалық, құрылыс салаларында термин ретінде енгізілгендіктен, бұл ұғымның мәні

сол сала әдебиеттерінде неғұрлым кең берілген. Мысалы, Л.Арчердің анықтамасы бойынша, жобалау — «белгілі бір міндетті шешу», ал Г.Надлер бойынша, «бұрынғы белгілі үлгілерге қарағанда неғұрлым жетілдірілген идеал үлгі жасау» [3] болып табылады. И.В. Котляровтың айтуынша, жобаны іске асырудың нәтижелі болуы оны жобалау кезеңдерінен тәуелді. [4].

Гуманитарлық ғылымдардағы «жобалаудың» ерекшелігі – оның әлеуметтік құрамдас бөлігінің болуы. Бір сөзбен айтқанда, әлеуметтік жобалауда адамның тұлғалық ерекшеліктері, оның қоршаған ортамен, басқа адамдармен қатынасы есепке алынуы тиіс. Ж.Т. Тощенко т.б. еңбектерінде «жобалау» тек қана жасалуы тиіс нәрсенің күйін болжауды емес, сонымен бірге әлеуметтік-педагогикалық заңдылықтарды зерттеуге бағытталған, өзара әрекеттесуге қабілеттілікті мақсатты түрде дамытатын іс-әрекет түрі ретінде қарастырылады [5].

Өткен ғасырдың соңғы ширегінде әлеуметтік жобалау аясында педагогикалық жобалау дами бастады. Оның себептері ретінде төмендегілерді көрсетуге болады:

- білім беруде инновациялық процестердің дамуы (бұл оқытушыда жобалау іскерліктерінің жүйесін қалыптастыруды қажет етеді);
- педагогикалық жүйелердің инновациялық үлгілерінің жасалуы (оларды жасау жобалау арқылы жүргізіледі);
- білім беруді диверсификациялау.

Педагогикалық жобалау көптеген ғалымдардың зерттеулерінде әр қырынан көрсетілді (В.С. Безрукова, Н.В. Борисова, А.Н. Дахин, В.В. Краевский, В.А. Болотов, Е.И. Исаев, В.И. Слободчиков, Н.А. Шайденко, Т.К. Смыковская, Е.А. Крюкова және басқалар). Аталған авторлардың еңбектері мен басқа да педагогикалық-психологиялық зерттеулерді талдау олардың көпшілігінде «жобалау» түсінігінің «жоспарлау», «болжау», «құру» түсініктерімен байланыстырылатыны байқалды [6].

Сонымен, жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, мынадай тұжырым жасауға болады: педагогикалық жобалау дегіміз – белгілі бір жағдайларда педагогикалық процесті жетілдіруге мақсатты түрде бағытталған іс-әрекет. Демек, жобалау ұғымының негізіне сүйенсек, педагогикалық процесте білім алушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытуға бағытталған іс-әрекет. Енді, жобалау іс-әрекеті негізінде білім алушылардың зерттеушілік дағдыларын дамыту жолдарын педагогикалық-психологиялық тұрғысын қарастырайық. Өз тәжірибемізге сүйенетін болсақ, жобалау іс-әрекеті негізінде білім алушылардың дүниетанымын кеңейту, зерттеушілік қызметке баулу, ізденушілік қасиеттерін жетілдіру үшін ғылыми – зерттеу жұмыстарының маңызы зор.

Жалпы білім алушылардың ғылыми-зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру үшін:

- біріншіден, білім алушылардың үрдісін демократияландыру және ізгілендіру. Бұл білім алушының тұлғалық әлеуетін аша түсуге қажетті жағдай туғызыды;
- екіншіден, білім алушының оқу және тәрбиелік деңгейін анықтайтын педагогтердің кәсіби шеберлігін дамыту міндеттері;
- үшіншіден, білім алушының білімін арттырудағы колледжішілік жүйесінің қажеттілігі.

Ғылыми-зерттеушілік жұмыстарына білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда қолданылатын әдіс– тәсілдері: 1. Тақырыпты мазмұнына қарай жинақтау; 2. Арнаулы бір тақырыпта пікірталас тудыру; 3. Логикалық ойлауын дамытатын ойындармен берілген тапсырмаларды шешу; 4. Әңгімені салыстыру, бөліктерге бөлу, ат қойғызу; 5. Қиялдау арқылы сурет салу; 6. Өлең шумақтарын құрастыру; 7. Мәтін, әңгімені өз бетінше анықтау; 8. Әр түрлі тақырыпта пікірталас, сайыс өткізіп, әсерлерін шығарма етіп жаздыру.

Қазіргі қоғам жеке адамнан прогрессивті ойлай алатын белсенді әрекетті, жан-жақты болуды талап етеді. Қоғамда «орындаушы» адамнан гөрі «шығармашыл» адамға

деген сұраныстың көп екендігін қазіргі өмір дәлелдеп отыр. Заман талабына сай білім алушылардың бойында түйінді құзыреттіліктерді қалыптастыру болып табылады.

Ал психологиялық тұрғыда қарастырсақ, жобалау іс әрекеті негізіндебілім алушылардың зерттеушілік дағдыларын жетілдіру үшін жүргізілген жұмыстар бізге қандай нәтиже береді. Ғылыми-зерттеушілік жұмыстары арқылы:

—білім алушының интеллектуалдық дамуының өсу деңгейін арттырады.

- ғылыми сипаттама беруді үйренеді.

- ғалымдардың тәжірибесі негізделген материалдарды іздестіріп, танымдық белсенділігін арттырады.

- ғылыми еңбектермен жұмыс жасау әдістерін арттырады.

- ғылыми жұмыстардың теориялық және тәжірибелік аспектілерін шешуге шығармашылық белсенділік көрсетіп ғылыми нәтижесін алады.

- қоғамдық өмірге бейімделген интеллектуалды жеке тұлға қалыптасады.

Қорытындылай келе, мақала барысында жобалау іс әрекетінде білім алушының зерттеушілік дағдысын дамыту жолдарын қарастырдық. Яғни ең алдымен жобалау іс әрекетінің пайда болу негізін талдасақ, одан кейін осы жобалау іс әрекеті негізінде білім алушылардың зерттеушілік дағдыларын қалай дамытуға болады және біз оны дамытқанда қандай нәтижеге қол жеткіземіз? Осы сұрақ төңірегінде педагогикалық-психологиялық негізде жауап іздедік. Көріп отырғанымыздай баланы жобалау іс әрекеті негізінде біз ғылыми – зерттеушілік аймағын дамытудың жолдарын және одан күтілетін нәтижеге қол жеткіздік.

Әдебиеттер тізімі:

1. Слостенин, В.А. Жалпы педагогика. - М.: Владос, 2003.
2. Қараев Ж. Педагогикалық жүйені жобалаудың педагогикалық шерттары //»Ізденіс» №1 2004
3. Педагогикалық ізденіс Алматы Рауан 2010
4. Бахишева С.М. «Педагогикалық жобалау:теориясы мен технологиясы. –Алматы, 2011.
5. Жексенбаева Ү.Б., Игенбаева Б.Қ., Ниязова Г.Б. Оқушыларды зерттеушілік оқытудың технологиясы.-Астана, 2006.
6. Таубаева Ш. Исследовательская культура учителя: методология, теория и практика формирования .-А.: Алем, 2000.

ПСИХОЛОГО – ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ ПОСРЕДСТВОМ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ КОЛЛЕДЖА

Утегенова Д.М., магистрант II курса педагогического факультета ЗКИТУ
Научный руководитель - **Бахишева С.М.**, кандидат педагогических наук,
доцент ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В статье рассмотрены пути организации проектной и исследовательской деятельности обучающихся колледжа. Исследовательская деятельность обучающегося направлена на повышение познавательной активности, развитие креативности и формирование определенных личностных качеств, в том числе умения работать в коллективе, умение взять на себя ответственность, умение анализировать свою деятельность.

Ключевые слова: педагогическое проектирование, проектная деятельность, исследовательская деятельность.

УДК-159.923:316.6

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКА,
ИМЕЮЩЕГО КОМПЬЮТЕРНУЮ ЗАВИСИМОСТЬ****Федосова Л. А.**, студентка IV курса педагогического факультета ЗКИТУНаучный руководитель - **Кирилина Н.П.**, магистр социальных наук,
старший преподаватель ЗКИТУ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет г.Уральск

Аннотация: В статье рассматриваются психологические особенности личности подростка, имеющего компьютерную зависимость. Так же рассматривается ситуационно-личностные реакции наиболее важные с точки зрения формирования игровой компьютерной зависимости младших подростков.

Ключевые слова: зависимость, агрессивность, конфликтность, подросток, поведение, игра, исследование, здоровье.

Изучение проблемы компьютерной зависимости за последние годы стало одним из самых популярных направлений психологии. В частности, широко исследуются такие аспекты, как формирование компьютерной зависимости и ее последствия для подростков, например, агрессивность и конфликтность, что во многом обусловлено продолжающимися ростом насилия и жестокости во всем мире, свидетелями которого мы все являемся. Сильное беспокойство вызывает рост подростковой и молодежной преступности. Большинство психологических исследований, проведенных за последние 20 лет, показывают четкую связь между жестокостью в компьютерных играх и повышением агрессивности поведения игроков в реальной жизни (Д. Бака, Д. Томпсон, Д. Гроссман). Менее решительно настроенные исследователи отмечают, что компьютерные игры могут «повышать уровень агрессивности подростка», «приводить к выбору агрессивных стратегий поведения» (А. Сакамото, К. Дилл, К. Матиак, Л. Ловелле, К. Андерсен, И. Бурлаков). Ряд исследователей заявляют, что связи между увлеченностью компьютерными играми и агрессией не существует (Т. Райт, П. Бриденбах, Г. Петрус и др.).

Компьютерные игры нового поколения не только не безопасны для здоровья детей, но и становятся психотропным оружием, поражающим детскую психику. Диагноз «игромания» уже поставлен Всемирной организацией здравоохранения в один ряд с наркоманией и алкоголизмом. И лечить эту не химическую, а информационную зависимость очень сложно. Чрезмерное увлечение приводит к гиподинамии и нехватке времени на активный отдых на свежем воздухе. Дети, сидя за компьютером в позднее и ночное время, недосыпают, нарушаются физиологические суточные биоритмы жизнедеятельности ребенка. Ролевые компьютерные игры повышают агрессивность, формируют зависимость, способствуют отстранению от общественной жизни и вызывают депрессию, особенно в период формирования детской психики [1].

Особенно актуальна данная проблема для подростков, увлеченных компьютерными играми, которые при выборе жизненной стратегии, осуществляющейся на фоне неизбежных кризисов данного возраста (резкие колебания в отношении к себе, неустойчивость самооценки, потребность в самоутверждении и общении со сверстниками, максимализм в оценках, суждениях и взглядах и др.), зачастую ориентируются на модели агрессивного поведения. Современный школьник входит в мир, предельно сложный по своему содержанию и тенденциям социализации, что связано с темпом и ритмом научно-технических преобразований, предъявляющих к растущим людям новые требования; с перенасыщенным характером информации, глубинно воздействующей на психику подростка, у которого еще не выработано четкой

жизненной позиции и защитных механизмов; с экологическим и экономическим кризисами, поразившими наше общество и вызывающими у детей чувство безнадежности и раздражения из-за того, что старшие поколения оставляют им такое наследство. Рассмотрим ситуационно-личностные реакции наиболее важные с точки зрения формирования игровой компьютерной зависимости младших подростков.

Реакция отказа проявляется отсутствием или снижением стремления к контактам с окружающими. Реакция оппозиции подразделяется исследователями на активную и пассивную. Активная оппозиция может выражаться в нарочистой грубости, непослушании, вызывающем поведении, категорических отказах выполнять какие-либо поручения. Реакция пассивной оппозиции чаще всего проявляется отказами от еды и выполнения требований и поручений, уходами из дому, суицидальным поведением. Игровая компьютерная активность может быть проявлением реакций отказа или пассивной оппозиции у младшего подростка. Тогда подросток демонстративно «уходит в игру» и игнорирует окружающих его близких людей. Причиной подобного рода реакций могут быть чрезмерные, а главное, несправедливые с точки зрения подростка, требования, непосильные нагрузки, незаслуженное оскорбление или наказание. По мнению А.Е. Личко реакция оппозиции у подростков чаще носит демонстративный характер и должна рассматриваться как сигнал для взрослых о трудной ситуации, переносить которую подростку уже не под силу [2].

Реакция имитации характеризуется стремлением во всем подражать определенному лицу или образу. Чаще всего это реальный человек, пользующийся авторитетом у подростка, конкретный герой из книги или кино, но иногда подросток может подражать вымышленному герою, поведение и характерологические качества которого соответствуют его идеалам. Наряду с имитацией положительных качеств, по мнению многих исследователей, в подростковом возрасте особенно легко и охотно копируются асоциальные формы поведения, а также вредные привычки. Таким образом, младший подросток может подражать некому компьютерному геймеру, пользующемуся авторитетом и симпатией других подростков.

Реакция компенсации в младшем подростковом возрасте характеризуется стремлением скрыть или восполнить свою слабость, несостоятельность в одной из областей деятельности успехом в другой сфере. Со времен А. Адлера реакции компенсации и гиперкомпенсации рассматривают как средство психологической защиты личности от переживаний собственной неполноценности, связанных с осознанием какого-либо психического или физического недостатка. Так подросток, плохо успевающий в школе, может компенсировать себя успехами в других видах деятельности, в том числе и в увлечении компьютерными играми. Замечено, что младшие подростки не успешные в учебе, не имеющие каких-либо достижений в спорте, в искусстве и других видах деятельности чаще попадают в «сети» игровой компьютерной зависимости [3].

Реакция группирования со сверстниками может быть отнесена к ситуационно-личностным реакциям лишь условно. Вхождение в группу сверстников А.Е. Личко назвал «реакцией группировки со сверстниками», в данный период подростковая группа играет важную роль в формировании личности отдельных ее членов и может стать главным регулятором поведения подростков. Группа сверстников для подростка служит важным каналом информации, новой формой межличностных отношений, способствующих более глубокому познанию подростком окружающих и самого себя, новым видом эмоциональных контактов, невозможных в семье. Групповые походы в компьютерные клубы младших подростков могут быть выражением реакции группирования со сверстниками.

Увлечения – это выраженный стойкий интерес к чему-либо, сопровождающийся чаще всего такими сложными чувствами, как одухотворенность, восторженность, влюбленность и т. п. Реакции увлечения подростков А.Е. Личко определяет как «хобби-

реакции», сменяющие друг друга, удовлетворяя и потребность в самостоятельности, и познавательную потребность, и некоторые другие. А.Е. Личко выделяет интеллектуально-эстетические, эгоцентрические, телесно-мануальные, накопительские и информационно-коммуникативные увлечения.

Интеллектуально-эстетические увлечения связаны с глубоким интересом к любимому занятию. Это наиболее ценные с точки зрения развития ребенка увлечения. Часто в таких увлечениях наиболее ярко начинают проявляться специальные способности: художественные, музыкальные, математические, литературные и т. д. Эгоцентрические увлечения являются средством демонстрации своих успехов. Это занятие модными, престижными видами деятельности, с помощью которых можно выделиться, возвыситься в глазах окружающих. Подростки с такими увлечениями часто меняют кружки, спортивные секции пока не найдут группу, в которой могут стать лидером. Телесно-мануальные увлечения связаны с намерением приобрести какие-нибудь навыки или укрепить свою силу, выносливость, развить ловкость. В основном, это увлечения мальчиков, которые таким образом, развиваются в физическом отношении и овладевают нужными для них умениями. Часть удовольствия им доставляет не столько процесс занятий, сколько достигнутые результаты. Накопительские увлечения проявляются в коллекционировании во всех его видах. Страсть к коллекционированию может сочетаться с познавательной потребностью, со склонностью к накоплению материальных благ, с желанием следовать подростковой моде. Информативно-коммуникативные увлечения А.Е. Личко относит к самому примитивному виду увлечений. В них проявляется жажда получения новой, не слишком содержательной информации, не требующей критической переработки, и потребность в легком общении со сверстниками – во множестве контактов для обмена такого рода информацией. К этому виду увлечений относятся: многочасовые пустые разговоры в «дворовой» компании или со случайными приятелями; пустое созерцание происходящего вокруг; длительное просиживание перед телевизором, по которому просматривается все подряд, прежде всего развлекательные передачи. Вся информация усваивается на поверхностном уровне, иногда передается другим и забывается. Это скорее даже не увлечение в полном смысле этого слова, а времяпрепровождение характерное для определенной части подростков [4].

Для подростков увлечения – это средство самовыражения, коммуникации и идентификации с себе подобными, и, наконец, средство достижения престижного статуса в своей среде. Нередко в ответ на сложную для подростка психотравмирующую ситуацию увлечения приобретают утрированную форму, захватывает все стороны жизни, поглощают все свободное время. По мнению Ю.А. Скорюцкого, подросток с помощью увлечений уходит от травмирующей его действительности, конфликтных межличностных отношений в школе и дома, стремиться к своим увлечениям как к «психологической защите».

С позиции выраженности и аффективной насыщенности Ю.А. Скорюцкий выделил следующие варианты «интенсивности» увлечений: заполнение свободного времени; постоянное занятие определенным делом в целях развлечения; выраженное увлечение, поглощающее большое количество времени; неудержимое, не поддающееся коррекции увлечение. С этой точки зрения можно рассматривать и интенсивность увлечения компьютерными играми. Тогда игровая компьютерная зависимость представляется неудержимым, не поддающимся коррекции увлечением.

В период подросткового возраста формируются устойчивые способы защитно-совладающего поведения, а также личностные особенности, выступающие в качестве ресурсов психологического преодоления трудностей. Для обозначения сознательных усилий личности, предпринимаемых в ситуации психологической угрозы, используется понятие копинг-поведение, или осознанные стратегии совладания со стрессом и другими порождающими тревогу событиями. Каждый стрессовый эпизод можно

представить как определенную последовательность следующих актов: восприятие изменения ситуации – эмоции как результат оценки воспринятого – мысли о событии и копинг-реакции [59].

Дефицит адаптивных стратегий копинга в младшем подростковом возрасте заставляет подростка прибегать к игровой компьютерной активности как к средству компенсации, ухода от реальности и избегания проблем. Таким образом, увлечение компьютерными играми в младшем подростковом возрасте может являться неадаптивной стратегией копинг-поведения [5].

Поведенческие реакции, осознанные стратегии совладания и механизмы психологической защиты в младшем подростковом возрасте могут, как содействовать снижению переживания тревоги, страха, фрустрации, так и препятствовать успешной социальной адаптации подростка. Увлечение компьютерными играми в зависимости от степени игровой компьютерной активности может, является как частично адаптивной, так и неадаптивной стратегией поведенческого копинга (отвлечение, уход от реальности) и эмоционального копинга (эмоциональная разрядка).

Увлечения подростков выполняют функции самовыражения, коммуникации, полоролевой и возрастной идентификации, являются средством достижения престижного статуса в референтной группе. Перечисленные функции увлечений подростков также можно отнести и к увлечению компьютерными играми.

Список литературы:

1. Жаркинбаева Д.Б. Проблема интернет зависимости в Казахстане// издательство Фолиант / Алматы 2018.-С.13.
2. Иванов, М.С. Личностные предпосылки формирования игровой компьютерной аддикции / М.С. Иванов //Сибирская психология сегодня: сб. науч. тр. – Вып. 2.- Кемерово: Кузбассвуиздат, 2004. – С. 368.
3. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / М.: Когито – Центр, 2002. – 120 с.
4. Личко А.Е. Подростковая психиатрия. – Л.: Медицина, 1998, С.26.
5. Фальков, А.И. Ребенок и компьютер / А.И. Фальков // Новые исследования в психологии и возрастной физиологии, 2000. – № 4. – С. 14.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МІНДЕТТЕР КОМПЬЮТЕРЛІК ТӘУЕЛСІЗДІГІНДЕГІ ЖАСТАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Федосова Л.А., БҚИТУ педагогикалық факультетінің IV курс студенті
Ғылыми жетекшісі - **Кирилина Н.П.**, әлеуметтік ғылымдар магистрі
БҚИТУ аға оқытушысы

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университет, Орал қ.

Аннотация: мақалада психологиялық ерекшелігі жасөспірімнің тұлғасын, бар компьютерлік тәуелділік. Сонымен қатар, кіші жасөспірімдердің компьютерлік ойын тәуелділігін қалыптастыру тұрғысынан ең маңызды жағдайлық-тұлғалық реакциялар қарастырылады.

Кілт сөздер: тәуелділік, агрессивтілік, жанжал, жасөспірім, мінез-құлық, ойын, зерттеу, денсаулық

СОВРЕМЕННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ (НА МАТЕРИАЛЕ МОНГОЛЬСКИХ И ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ)

Баринаева Б.В., магистрант 1 года обучения направления «Филология»
магистерская программа: «Алтайстика и общее языкознание» КалмГУ
Научный руководитель – **Мушаев В.Н.**, доктор филологических наук,
профессор КалмГУ

Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, г. Элиста
Россия

Аннотация: В статье осуществляется лингвистический анализ метеорологической терминологии в современном аспекте на материале монгольских и тюркских языков. Выделяются основные группы метеорологической лексики, характеризующие погодные явления.

Ключевые слова: метеорологическая терминология, окружающий мир, языковая картина мира, номадная цивилизация.

Данный лексический пласт представляет собой самостоятельную систему, имеющую свою структуру и набор номинативных единиц. Она отражает погодные условия, передвижение воздушных масс, выпадение осадков, влияющих на состояние природы. Жизнь и деятельность человека неотделимы от природы. Климатические и погодные явления занимают важное место в восприятии мира человеком, а также влияют на самочувствие, различные аспекты его жизнедеятельности, а также на материальную и духовную культуру общества. Метеорологическая терминология составляет один из древнейших лексических пластов любого языка, имеющие свои специфические особенности в зависимости от природно-климатических условий, образа жизни и системы хозяйствования носителей. В связи с изменением научной парадигмы лингвистических исследований интерес к данной группе терминов, к системе восприятия и позиционирования человека в окружающей его геолокации заметно возрастает. Данная статья посвящена изучению особенностей грамматических форм и функционирования современной метеорологической терминологии на материале монгольских (калмыцкого) и тюркских языков с точки зрения типологической близости ценностных предпочтений как представителей номадной цивилизации. Материалом исследования послужили данные толковых, фразеологических, тематических, переводных словарей [1, 3, 4, 5].

Общеупотребительную метеорологическую лексику в монгольских и тюркских языках мы классифицируем следующим образом:

1. Метеорологическая лексика, характеризующая общее состояние погоды.

К этой группе относятся слова, описывающие хорошую, солнечную, а также пасмурную, ненастную погоду. Например, в калмыцком языке *чилгр* ‘ясный’, *нарта* ‘солнечный’, *бүркг* ‘пасмурный’, *бората* ‘ненастный, дождливый’. В пословицах и поговорках общее состояние погоды сравнивается с поведением, характером, нравом человека. Например, *бүркг өдриг сө гиж тоол, муңхг эриг эм гиж тоол* ‘хмурый день принимай за ночь, глупого мужчину – за женщину’, *үвлин теңг бората болдг, үүрсг кун гишгта болдг* ‘зимнее небо бывает снежным, а дружелюбный человек гостеприимным’.

В тюркских языках в эту группу входят такие слова, как кум., тат., башк., каз., кирг. *ajaz* ‘ясная погода’, тув. *ajas*, чув. *ujar* ‘ясная погода’, тув. *bürgeg* ‘ненастье, пасмурная погода’, тув. *ölgen* ‘ненастье, непогода’, алт. *d’ut*, хак. *čut* ‘ненастье, пасмурная, дождливая погода’.

2. Метеорологическая лексика, характеризующая атмосферные явления.

К этой группе относятся слова, характеризующие тепловое состояние воздуха. К числу слов, обозначающих высокую температуру воздуха, жаркую погоду в калмыцком языке относятся такие слова, как *һаң халун* ‘знойная жара’, *күчр* ‘сильный, знойный’, *күчр халун* ‘сильная жара’, *халун* ‘жара, зной//жаркий, знойный’, *пунцг* ‘зной, духота’. В тюркских языках есть такие слова, как тур. *yssu, usu*, турк. *yssu*, тат. *әссә*, каз. *yssu*, кирг. *usu, usuy*, тув. *iziq* ‘жаркий, жара’ и другие.

Прохладная погода в калмыцком языке обозначается такими лексемами, как *серүн* ‘прохлада, свежесть’, *серүтпх* ‘становиться прохладным’, *серүкн* ‘довольно прохладный’, в турк. *salqyn*, каз. *salqyn*, кирг. *salqyn*, узб. *salqin* ‘прохладный’. Наступление прохлады после дождя у калмыков может сравниваться с чувством стыда. Например, *борана дару серүн болдг, худлын дару ичр болдг* ‘после дождя наступает прохлада, после лжи приходит чувство стыда’. В группу слов, описывающих низкую температуру воздуха, холодную погоду можно отнести такие слова в калмыцком языке, как *жиң* ‘холод’, *жиңнм киитн* ‘пронизывающий холод’, *киитн* ‘холод, мороз, стужа’, *зекүн* ‘морозец, прохлада’; турк. *ağzaq* ‘мороз, холод, стужа’, кирг. *qyro:n* ‘трескучий мороз’, тур. *dop* ‘мороз, стужа, холод’.

3. Метеорологическая лексика, характеризующая атмосферные осадки.

В анализируемую группу можно отнести атмосферные осадки, выпадающие в виде дождя, снега, росы, а также наименования облаков и тумана. В калмыцком языке встречаются такие лексемы, как *будн* ‘туман, мгла’, *будта* ‘туманный, покрытый туманом’, *маңһар* ‘туман, мираж (утренний)’, *үүлн* ‘облако, туча’, *семжн үүлн* ‘перистые облака’, *хар үүлн* ‘дождевые облака’, *темән үүлн* ‘туча’.

В тюркских языках *bulyt, bulut* ‘облако, туча’ выступает с различными словами-определителями, например, кирг. *qara bulut* ‘грозовая туча’, тур. *kababulut* ‘высококучевое облако’, уйг. *aq bulut* ‘облако’, *qara bulut* ‘туча’. Обширную и разнообразную по своей семантике группу составляют слова, характеризующие осадки. В калмыцком языке наиболее часто употребляются такие лексемы, как *хур* ‘дождь’, *дулан хур* ‘теплый дождь’, *киитн хур* ‘холодный дождь’, *жирклң хур* ‘мелкий дождь’, *көлтә хур* ‘сильный дождь’, *элвг хур* ‘обильный дождь’, *ик хур* ‘большой дождь’, *үүрмг хур* ‘мелкий дождь’, *удан хур* ‘затяжной дождь’, *асхрдг хур* ‘проливной дождь’, *көл хур* ‘дождь полосой’, *мөндртә хур* ‘дождь с градом’, *цаста хур* ‘дождь со снегом’. Существительное *боран* обозначает осадки, как в виде снега, так и дождя. Но в современном калмыцком языке это общее слово не так активно как слова, передающие конкретные осадки *хур* ‘дождь’ и *цасн* ‘снег’. В тюркских языках формы слова *jaуtur, jaууш, jaуun* со значением ‘дождь, осадки’ нередко выступают с определителями: например, кирг. *aqжа:n* ‘ситничек, мелкий морозящий дождь’, кум. *telijanур* ‘ливень’, кирг. *qara жауур* ‘ливень’; тур. *boуanak* ‘ливень’, *saуanak* ‘проливной дождь, ливень, гроза’, турк. *yуal* ‘атмосферные осадки, дождь’. В современном калмыцком языке также употребляются такие слова, как *цаң* ‘иней, изморозь’, *нөөтн* ‘осадки (о дожде, снеге)’, *намрһ* ‘роса’, *мөндр* ‘град’, *көр* ‘сугроб’, *көр цасн* ‘сугроб снега’, *кирү* ‘иней’, *цаһан кирү* ‘изморозь’.

4. Метеорологическая лексика, характеризующая разновидности ветра.

К разновидностям ветра мы отнесли все слова, характеризующие движение воздуха, а также производных от них единиц, обозначающих погоду с таким движением воздуха.

В калмыцком языке представлено много слов, характеризующих движение воздуха. Это объясняется резко-континентальным климатом республики, местность которой в основном равнинная, куда отовсюду проникают ветры и дуют во все сезоны года. Они часто меняют свое направление и дуют порой с большой силой. Северные ветры приносят холодный воздух. Морозная погода устанавливается и при северо-

восточных ветрах. Западные ветры приносят осадки, зимой они смягчают морозы, а летом умеряют жару. [2]

Такой своеобразный климат на территории республики естественно отразился в лексике калмыцкого языка. Выявленный лексический материал показал, что в языке бытуют всевозможные характеристики *салькн* 'ветра', связанные с его направлением, силой, мощностью, температурой, сезоном года. В основном, форма слова *салькн* 'ветер' выступают с определителями в словосочетаниях. Например, *өмн үзгин салькн* 'южный ветер', *ар үзгин салькн* 'северный ветер', *дорд үзгин салькн* 'восточный ветер', *деед үзгин салькн* 'западный ветер', *ху салькн* 'вихрь, смерч', *хурлзсн салькн* 'вихревой ветер', *һалв салькн* 'шквальный ветер, ураган', *хавсрһта салькн* 'порывистый ветер', *номһн салькн* 'тихий ветер', *киитн салькн* 'холодный ветер', *дулан салькн* 'теплый ветер', *жсиңнм салькн* 'пронизывающий ветер', *серун салькн* 'прохладный ветер', *халун салькн* 'горячий ветер', *зекун салькн* 'прохладный ветер', *намрин хоңһр салькн* 'осенний легкий ветерок', *үвлнн киитн салькн* 'зимний холодный ветер', *хаврин хар салькн* 'весенний суховей', *намрин серун салькн* 'осенний прохладный ветер'. Среди лексем, характеризующих разновидности ветра, можно выделить погодные явления, сопровождаемые дождем или снегом. Например, в современном калмыцком языке наиболее часто употребляются такие слова, как *шуурһн* 'метель, буря, пурга', *шуурһн-боран* 'непогода', *шуурх* 'мести, выюжить', *цасн шуурһн* 'снежная буря, пурга, буря', *салькн шуурһн* 'буря'. В тюркских языках также зафиксированы лексемы, характеризующие разновидности ветра. Например, кирг. *salqyn*, тув. *salһyn* 'ветер', каз. *erkin* 'сквозной ветер, движение воздуха', тур. диал. *sazayap* 'холодный ветер', турк. *ergek* 'суховей', як. *xolorak* 'вихрь, буря', аз. *burayap* 'смерч, вихрь', тур. *boyanak* 'буря, ураган', турк. *a:py tupa:n* 'сильный ветер, буря, ураган, метель', *tupa:n* 'ураган, буря, гроза, шторм'; каз. *burqasyn* 'метель', кирг. *burqaq* 'метель, снежная выюга', *alaaqajyr* 'метель, выюга, снежный вихрь', каз. *borasyn* 'поземка'.

Образ ветра в этнокультуре калмыков, монголов и тюрков отдельный и многоаспектный вопрос. В этнокультуре кочевой цивилизации человек часть природы. Он воспринимал, подстраивался и оценивал свой окружающий мир с точки зрения удобства, адаптации и единства с окружающим миром, и в языке все это находит свое отражение.

Сокращения

Аз. – азербайджанский, алт. – алтайский, башк. – башкирский, каз. – казахский, кирг. – киргизский, кум. – кумыкский, тат. – татарский, тув. – тувинский, тур. – турецкий, турк. – туркменский, узб. – узбекский, чув. – чувашский, як. – якутский.

Список литературы:

1. Бардан Эрнжэн, Пүрбэн Григорий, Мунин Бембэ. Хальмг келнэ келц үгмүдин толь.Элст. Хальмг дегтр һарһач. 1990. 142 с.
2. Гедеева Д.Б. Баринаова Б.В. Метеорологическая лексика со словом "салькн-ветер" в калмыцком языке// Сетевое востоковедение: устные и письменные традиции в контексте межкультурного взаимодействия - Элиста: Изд-во Калм. ун-та, 2018. с.87-89.
3. Калмыцко-русский словарь. Под ред. Б.Д. Муниева М.: Рус. яз., 1977. 768 с.
4. Манджикова Б. Б. Толковый словарь калмыцкого языка. Пособие для учащихся. Элиста. 2002. 171 с.
5. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика: 2-е изд.,доп. Отв. ред. Э.Р. Тенишев М.: Наука, 2001. – 822с.
6. Тодаева Б.Х. Пословицы, поговорки и загадки калмыков России и ойратов Китая. Элиста: Джангар, 2007. – 838с.

ОБСТАНОВКА БУДДИЙСКОГО ХРАМА. ДИЗАЙН ИНТЕРЬЕРА

Музафарова Н. Р., магистрант I курса программы: «Алтаистика и общее языкознание»,
кафедра калмыцкого языка, монголистики и алтаистики КалмГУ
Научный руководитель- **Мушаев В.Н.**, доктор филологических наук, профессор,
заведующий кафедрой калмыцкого языка, монголистики и алтаистики КалмГУ.

Институт калмыцкой филологии и востоковедения, г.Элиста

Аннотация: в статье рассказывается о видах искусства, используемых при оформлении буддийских храмов, раскрывается роль канона как ограничителя свободы самовыражения художника, определяются рамки креативности и возможности инвариантности в выражении догмы, выявляется семантика тантрических образов, богатство методов и материалов для трансляции инфографики буддийских философских концепций, обуславливается сакральный мессенж, актуальный на протяжении более чем двух с половиной тысячелетней истории всемирного духовного Учения.

Ключевые слова: северный буддизм, Ваджраяна, искусство, скульптура, живопись, декоративно-прикладное творчество, канон, тантра.

Более двух с половиной тысяч лет назад индийский мудрец Будда (санскр.)/Сангей (тиб.)/Бурхн бакшин гегян (калм.) дал миру Учение, уникальное во всех смыслах. В нем есть все, чтобы избавиться от страданий. Для этого разработано масса методик, подходящих для всех видов личности в соответствии с их интеллектуальным уровнем, психологическим типом, жизненными целями и способностями. Квинтэссенцией его Учения является идея о пустоте. Именно она становится дверью, ведущей из сансары (санскр.)/корва (тиб.)/сансарин (калм.). Дабы понять это концептуально, существует масса приемов. Среди прочего, разработана богатейшая инфографика, определяемая как пантеон Ваджраяны (санскр.)/Дордже тэгпе тенпа (тиб.)/Очир тергн (калм.).

Развиваясь, буддийская философия претерпевала качественные изменения в сторону усложнения и развертывания понятий в философской системе. Каждое последующее поколение буддийских учителей создавало комментарии на сложные постулаты буддийского Учения для правильного понимания философских концепций неопитами. В северном буддизме этот процесс пришел к апогею. В нем удалось создать визуальный ряд для непростых философских абстрактных понятий. Он включает в себя антропоморфные, зооморфные, флористические, архитектурные формы. Их изображение присутствует на стенах сооружений, атрибутике, костюмах, книгах. Религиозные тексты стали сущностью и содержанием буддийского искусства. Человек зрительно получает до девяноста процентов информации об окружающем мире. Через визуальные цвето-формы легче и быстрее всего передать необходимые знания Дхармы (санскр.)/ чё (тиб.)/ бурхн бакшин ном (калм.). [5]

Глядя на образы, созданные первыми практиками для учеников, а впоследствии художниками по заказу верующих, люди могли лучше понять Учение и получить благоприятный отпечаток в сознании. Они служат предметами поклонения для простых верующих, темами для медитации продвинутых практиков, опорными конспектами для философов в аналитическом размышлении. Впоследствии, в силу потребности первых, Дхарма Будды обросла ритуалами и приобрела культовую составляющую. Так постепенно сформировался социальный институт буддизма как религии, появились каноны в литургии и искусстве. Веками буддийские художники/римокен (тиб.)/ зурач (калм.), следовали строгим правилам в изображении сакральных образов. Для их иконографии характерны символические позы, жесты, атрибуты.

Самый близкий и понятный образ для человека – антропоморфный. Как изобразить мудрость? Ее можно представить в виде прекрасного принца Манджушри (санскр.)/Джампелянг (тиб.)/Манджушри гегян (калм.), с пламенеющим мечом, уничтожающим тьму невежества. Как показать сострадание? В виде многоликого и многорукого помощника всем и вся Авалокитешвары (санскр.)/Ченрезе (тиб.)/Арьбала Бурхн (калм.). Множеством глаз он видит беды всех существ, а множеством рук помогает их избежать. Как передать просветленную деятельную активность и созидательность женского начала? В образе юной принцессы Тары (санскр.)/ Долма (тиб.)/Ноһан Дэрк (калм.) с цветами и плодами. А как может выглядеть сила и мощь в устранении всего дурного? Несомненно, в виде мускулистого свирепого Ваджрапани (санскр.)/Чагдор (тиб.)/Очирвани Гегян (калм.), испепеляющего все несовершенное огнем и молниями. Так со временем возникло разнообразие персонажей буддийского пантеона. [6]

Канонические темы. В любом буддийском храме на алтаре/чёшам (тиб.)/тяклин ширя (калм.) обязательно находится три символа Будды - его тело/кая (санскр.)/ку (тиб.), речь/сун (тиб.), ум/тук (тиб.). Тело может быть трех видов: сер-ку (тиб.) - скульптура, бунку (тиб.) - барельеф, дику (тиб.) - рисованное изображение. Символом речи являются тексты «Сутры сердца»/ Праджняпарамита хридая (санскр.)/Чомдендейма Щерабкипаролтучинпи Нингпо (тиб.), ум символизирует ступа (санскр.)/чертен (тиб.)/субурган (калм.).

Что же изображают буддийские мастера в религиозных произведениях? Классификация изображений по тематике и сюжету включает следующие типы: будды, бодхисаттвы (санскр.)/чанчуб сэмпя (тиб.), учителя/ламы (тиб.), идамы (тиб.), дармапалы (санскр.)/сункёп джекен (тиб.), мандалы (санскр.)/килкор (тиб.), иллюстрации Учения.

1. а) будды: будды прошлого, настоящего, будущего, имеющие человеческий облик; самбхогакая будды - идамы; дхармакая будды - изображаются обнажёнными, символизируя бесформенность и единственность дхармакаи как абсолютной реальности; б) бодхисаттвы: ученики Будды Шакьямуни, каждый из них выполняет соответствующую функцию в структуре пантеона; в) учителя – исторические персонажи, включённые в пантеон.

2. идамы - персонажи четырех видов тантр (санскр.)/гю (тиб.).

3. дхармапалы - защитники Учения, дакини - небесные танцовщицы, локапалы - стражи сторон света, божества места – местные духи.

4. мандалы - схемы или символические изображения буддийской вселенной, на которых локализуются группы персонажей пантеона.

5. иллюстрации джатак (санскр.) и Учения: колесо бытия жизни/бхавачакра (санскр.)/сипе корло (тиб.)/сансарин кюрд (калм.) - буддийская концепция сансары; схемы развития ума в медитации шаматхи (санскр.)/шине (тиб.); пути развития личности по Ламриму; подношения - пяти органам чувств, восемь благоприятных символов и сокровищ. [2]

Фантазию художника ограничивает лишь строгий канон изображения священных образов, пропорций, композиций и цвета. Каждая деталь внешнего и внутреннего декора имеет свой сакральный смысл. Традиция написания трактатов, касающихся способов изображения, имеет очень глубокие корни. Великими учителями прошлого, среди которых были Кармапы и Далай-Ламы, составлено несколько произведений, описывающих правила, используемые при создании священных образов. Согласно классификации, в высший разряд «Искусств тела» входят: архитектура, скульптура и живопись.

Наполнение интерьера. Буддийские храмы/вихары (санскр.)/чёканы (тиб.)/хурулы (калм.) всегда удивляют пышностью убранства. Как правило, на алтаре множество статуй, стены украшены росписями и танка, колонны изобилуют лепниной,

по всему периметру потолочные фриз. Разнообразие форм и цветов восторгает и порождает любопытство, мало кто остается равнодушным к увиденному. Кого-то вся эта экзотика пугает, других забавляет, третьих заставляет погрузиться в изучение странного и сложного мира символов и образов. А креативных личностей увлекает и побуждает к собственному творчеству. Для реализации этого существует масса жанров, техник, материалов. В художественной культуре северного Буддизма присутствуют практически все виды пластического искусства: архитектура, скульптура, живопись, графика, декоративно-прикладное искусство. [1]

Архитектура - самое монументальное из искусств, подчиняющее себе остальные. Буддийские здания просты в планировке, но богаты в декоре и убранстве. Исходя из прагматики, они ориентированы по сторонам света. Алтарная часть, как правило, находится на севере, ведь с юга в помещение через двери должен попадать теплый воздух. В храмовом зодчестве северо-буддийских регионов ассимилировались заимствования из индийской и китайской традиций.

Любое культовое сооружение требует оформления экстерьера и интерьера. В зависимости от возраста религии стараниями отцов-основателей, идеологов, членов паствы складывается определенный канон визуального ряда, выражающего постулаты вероучения. В северном Буддизме для этого разработана масса способов. Эти объемно-пластические формы могут быть более или менее фееричными и монументальными, архаичными и современными.

Издревле камень и металл помогали воплотить мега и микро образы будд, бодхисаттв и учителей. Для любителей работать с драгоценными металлами и их сплавами разработаны различные способы создания круглых скульптур и рельефов: литье,ковка, чеканка, гравировка, инкрустация, золочение, роспись. Причем размеры произведений разнятся от многометровых до сантиметровых. Ювелирное искусство также дает простор для творчества: предметы культа, инструменты для практик, алтарная утварь (чаши/пор (тиб.)/ааһ (калм.), кувшины/чуно (тиб.)/буһш (калм.), зеркало/мелон (тиб.)/толь (калм.).

Есть и более традиционные дешевые материалы - глина и папье-маше и более дорогие - золото, серебро, бронза. Из них мастера создают отдельные алтарные скульптуры и объединенные единым сюжетом многофигурные композиции. Здесь такой же разброс размеров - от мелкой пластики до монументальных форм. Минимализм и тиражируемость глиняных и гипсовых ца-ца (тиб.)/мирде (калм.) соседствует с эксклюзивностью макро монументов.

Декор деревянной культовой мебели (троны/шуктри (тиб.)/хаан ширэ (калм.), столы/таклин ширя (калм.), подсвечники/кюджин шантаул (калм.), молитвенные цилиндры/мани корло (тиб.)/кркюрд мани (калм.) варьируется от росписи красками до украшения деревянным резным кружевом с инкрустацией полудрагоценными камнями и золочением. Тривиальные орнаментальные и флористические мотивы сочетаются со сложнейшими по композиции и сюжету иллюстрациями священных писаний.

Нельзя пройти мимо описания присущих исключительно северному Буддизму техник: песочная живопись, масляная скульптура, плетение из цветных нитей. Создаваемые из цветного мраморного песка модели микро и макро вселенной, божественные дворцы будд и бодхисаттв в виде мандал - самое недолговечное из всех художественных творений. Если масляные скульптуры существуют максимум год, то песочные мандалы живут не дольше недели. Это правило ярко иллюстрирует бренность всего сущего, помогает осознать непостоянство и избавиться от привязанности. Раньше их высыпали из перетертых в порошок драгоценных камней. Они делались для тайных ритуалов посвящений в тантру. Сегодня это искусство пришло в массы. Но красота мандалы при этом не утрачивается.

Обрядовое подношение ритуальных пирогов-тортов/торма (тиб.) из жареной муки/цампы (тиб.) и цветного сливочного масла также является сугубо

церемониальным. Это скульптуры и барельефы, филигранные по исполнению, сложнейшие по композиции и детализации, изображают не только отдельных персонажей, но и иллюстрируют целые сюжеты из священных писаний. Они создаются для праздников и обрядов и уничтожаются по их окончании.

Плетение из цветных ниток каркасных скульптур - самое редкое из встречающихся видов ритуального искусства. Они варьируются от простейших небольших амулетов намка (тиб.), до двухметровых сложнейших композиций в виде дворцов и героев пантеона. [3]

И конечно же, различные музыкальные инструменты, чье звучание сопровождает культовое действие: трубы/дунгчен (тиб.)/бишкур (калм.), флейты/ганглин (тиб.)/бүшкүр(калм.), барабаны/нга (тиб.)/кенкрг (калм.), большие и малые литавры/ тингсаг (тиб.)/деншг (калм.),рольмо (тиб.)/цанг (калм.), колокольчики/дильбу (тиб.)/хонх (калм.) и т.д. Их изготовление и украшение - сложнейший технический и творческий процессы.

Неотъемлемой составляющей северо-буддийского континуума является изобразительное искусство. В нем монументальные фрески и росписи соседствует со станковыми живописными свитками танка (тиб.). Размеры их варьируют от стометровых многофигурных композиций до сантиметровых миниатюр цакли (тиб.). Удивляют не только поли- /тсонтанг(тиб.), но и моноцветные (тсалтанг (тиб.), нагтанг (тиб.) танка, нарисованные на холсте минеральными красками, но и буквально жидким золотом (сертанг (тиб.) и серебром (нюльтаг (тиб.)). Их колористика восходит к созерцательным практикам тантры. Они обшиваются в парчу и удобны при транспортировке. Сейчас допускается оформление в виде традиционных для Запада картин в раме под стеклом.

Живопись дополняет графика в виде гравюры, а именно ксилография – печать оттисков с деревянных клише. Иногда эти контурные рисунки/кори (тиб.)/загбар (калм.), отпечатанные на хлопке как трафарет, раскрашиваются. Так ранее делались книги и до сих пор тиражируются молитвенные флаги лунг-та (тиб.).

Есть и текстильные варианты танка готанг (тиб.). Рукодельницы могут вышить/тсетрубма (тиб.)/зураг (калм.) и выткать героев пантеона цветными нитками/ тагтрубма (тиб.)/хатхмр (калм.), сделать выкладку разноцветным шнуром/зег (калм.), создать аппликацию/третрубма (тиб.)/зеегт нямл (калм.) из лоскутков/ лхентабма (тиб.)/чимкяр (калм.), сплести гобелены и ковры из шелковых и шерстяных ниток и конского волоса. И если раньше все это делалось вручную, то теперь на помощь умелицам пришли машины с программным обеспечением. Рукодельницы могут методом пэчворка реализоваться в мастерстве лоскутного шитья, создавая церемониальные пятицветные флаги/дхваджа (тиб.), знамена/дваджа (санскр.)/гьял мхан (тиб.), занавеси/ёла (тиб.)/лаври (калм.), скатерти/гячэк кепрэ (тиб.)/столын бүркэ (калм.), зонты/чаттра (санскр.)/дугс (тиб.)/шукур (калм.), шарообразные украшения чима-пурма (калм.).

Этика. Создание различных предметов для интерьера буддийского храма является духовным деланьем и служит накоплением благих заслуг/пунья (санскр.)/сонам (тиб.)/ буйн (калм.). Эзотерическое искусство в равной мере является ремеслом, подвижничеством и творческим самовыражением исполнителя в рамках канонических требований. Духовная основа выполнения превращает ремесло в религиозное действо.

Раньше, прежде чем приступать к такому творчеству, нужно было пройти не только обучение в качестве художника, скульптора, архитектора, но, прежде всего, как практика буддийского Учения. Особенно это касалось тайных его разделов – тантры. Необходимо было получить сакральные инициации в практику тех или иных божеств, которые предстояло изображать. Ученик погружался в сложный мир символов, где каждая деталь имела значение, соответствующее определенной философской концепции Учения. Количество лиц, рук и ног, атрибуты, позы, мимика, цвет тел и

одежд, окружение – все имеет глубокий смысл, не случайно, но закономерно. Инвариантность допускается только во второстепенных деталях. [7]

Сегодня, в период быстрого социально-экономического развития, буддийское искусство перестает быть лишь предметом распространения культовых идей. Оно не только приобретает новые черты под воздействием современной культуры, но и коммерциализируется. Художники-реформаторы заимствуют выразительные приемы западного искусства, отказываются от исторически сложившихся традиций, приемов, канонов. Расцвет коммерческой школы сопровождается созданием большого количества предметов в ущерб качеству. Одни видят в этом прогресс, а другие – конфликт, поскольку буддийское искусство по большому счету не предназначено для «внешнего» употребления. Оно создано для религиозных нужд. Его эстетика не носит самоцельный характер, но подчинена задачам духовной работы, самосовершенствованию, медитации. Его изучение имеет целью постижение ускользающей традиции. Этот экскурс в мир сакральных смыслов в системе самобытного искусства есть одна из попыток осмыслить религиозную, эстетическую, философскую грани Буддизма, его богатейшего культурного и национального наследия.

Список литературы:

1. Бадмажапов Ц.Б., Иконография ваджраяны, М., 2003, 548 с.;
2. Берзин А., Общий обзор буддийских практик, СПб., 1993, 136 с.;
3. Бир Р., Энциклопедия тибетских символов и орнаментов, М., 2011, 428с.;
4. Далай-лама, Мир тибетского буддизма. СПб., 1996, 276с.;
5. Кучин И.Л., Дхарма, Пермь, 2017, 542с.;
6. Лодэн Шераб Дагьяб Ринпоче, Буддийские символы в тибетской культуре, М., 2005, 168с.;
7. Рерих Ю.Н., Тибетская живопись, Самара, 2000, 276с.;

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

1.	Абдиров М., Шинтимирова Б.Г.Орталық Азия елдерінің аймақтық интеграциялық ынтымақтастығы	3
2.	Аманиязова М.,Калменов М.Д Маңғыстау мен Үстірт жазығының архитектуралық ескерткіштері (XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басы) (мешіттер кешені мысалында)	7
3.	Андреева А.А., Бадмаев В.Н. Буддизм и Евразийский фронт	11
4.	Антонов И.В., Ахметова Д.И. Правотворчество и правотворческая политика Республики Казахстан	14
5.	Байлеписова Д.У., Вориводина А.Р.Право в условиях цифровой реальности	16
6.	Бердыханова А., Сисекешова А.С. Қазақстандағы жеке тұлғаның конституциялық және азаматтық құқықтары мен бостандықтары	18
7.	Борзикова В., Вориводина А.Р. Правовое вовлечение в цифровые технологии	20
8.	Борзикова К., Вориводина А.Р. Право перед вызовами цифровизации	23
9.	Васильева Г.Н., Бадмаев В.Н.Геше Вангъял и буддийская иммиграция в США	25
10.	Гайсина М.Б., Ерназаров Ж.Т.эл-Фарабидің саяси көзқарастары	27
11.	Гончаров В.Ю., Петрич Л.В. «Организации «Народная Воля» и «Чёрный Передел» в контексте преподавания истории России»	30
12.	Ғарифолла М.Қ., Дауесова А.Ж. Әбу Насыр әл-Фараби: өмірі, шығармалары, жаһандық ғылым мен мәдениетке қосқан үлесі	34
13.	Ғұмар Ш., Едилханова С.А.Ортағасырлық Франция тарихындағы Жанна д'Арктың рөлі	38
14.	Дастенбаева П.Х., Бижанова А.Е. Мұхамбесалық Бабажановтың қоғамдық және ағартушылық жұмыстардағы белсенділігі	44
15.	Дильмухамбетов М. М., Заметина Т.В. Правовой нигилизм и современность	47
16.	Ермуратова А.Т.,Абдрахманова Р. Л. 1960-1980 жылдары КСРО құрамындағыҚазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы және білім беру саласы	50
17.	Есқайратова А., Сүлейменова Д.Д.Үш жүз партиясының тарихы	55
18.	Жамбаева А.Г., Затонский В.А.Государственные институты защиты прав человека в Республике Казахстан	59
19.	Жаңабаева А.Ж., Сисекешова А.С. Қазақстан Республикасындағы тұрғын үй нарығындағы ипотека институты	61
20.	Ибатов А., Шинтимирова Б.Г. Қазақстан мен Ресейдің энергетикалық саладағы әріптестігі	65
21.	Ибрашев А.С.,Затонский В.А. Деление права на публичное и частное. Исторический аспект	69
22.	Изжанова Л., Сүлейменова Д.Д. Алаш қайраткері – Иса Қашкынбаев	71
23.	Кикбаева Д., Идресова Ү.Х. Сотталғандарды әлеуметтендірудің Қазақстандық және шетелдік моделі	73
24.	Қабдраш А.О., Хасанова М.Д. әл-Фараби және құқық	76
25.	Қаратай Н.,Идресова Ү.Х.Өзін-өзі жұмыспен қамту: өзектілігі мен құқықтық реттеуді жетілдіру мәселелері	78

26.	Құсайынова М., Құрманалин С.Б., Батыс Қазақстанның аграрлық дамуы (XX ғ. 60-80 жылдары): тарихнамалық талдау	81
27.	Құттыбаева Д.М., Дауесова А.Ж. әл-Фараби және оның рухани мұрасы	85
28.	Нурманова Н.К., Мильшин Ю.Н. Производство по делам об оспаривании законности нормативных правовых актов	87
29.	Оразбаева Л., Балыкова А.М. Ұлы отан соғысы жылдарындағы этнодемографиялық үдерістер	89
30.	Осиновская В.Е., Серикова Л.С. Конституция как атрибут независимого государства	92
31.	Очиров У.В., Бадмаева Е.Н. Ойратское (Калмыцкое) право в средние века: история вопроса	95
32.	Рустемова Г.Р., Досжанов Қ.М. Конституциялық құқықтың маңызы, адамзат құқықтары мен міндеттері	100
33.	Сапарғалиев Ш., Сарсенова А.Б. Қоршаған ортаға эмиссиялардың экологиялық-құқықтық мәселелері	102
34.	Сисенова Д. М., Сүлейменова Д. Д. әл Фараби - ғалым, ақын - философ	105
35.	Тапетова Д.К., Петрич Л.В. Изучение кавказской войны 1817- 1864 гг. в современной школе	109
36.	Темірбеков Н.Қ., Балыкова А.М. 1897-1926 жылдардағы Батыс Қазақстан халқы: зерттелу мәселесі	111
37.	Тоқтар Г., Юрова И.О. Конституция - основа процветания современного Казахстана	115
38.	Уразов С., Едилханова С.А. XIX-XX ғасыр басындағы Жапонияның ішкі және сыртқы саяси жағдайы	117
39.	Утнасунова Ц.Н., Бадмаев В.Н. Буддизм в западном кинематографе: культурологический анализ	120
40.	Хасанова М.Д. Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесі	122
41.	Шайзадинов О., Құрманалин С.Б. Қазақстандағы азаттық қозғалысының өрлеуі (XX ғ. басы)	125
42.	Шуренбаева Э.А. әл-Фарабидің батыс пен шығыс философиясына қосқан үлесі	128

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1.	Айтимбетова А.А., Абдульманов А.А. Мұнай-газ саласындағы терминдердің құрылымдық және қызметтік сипаттамалары	132
2.	Асылбаева Ж., Нугманова Ж.Т. Бастауыш сыныпта қазақ тілі пәні бойынша жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшеліктері	136
3.	Ахметжанова Д. И., Раманова А. А. Қазақ тіліндегі ер адам есімдерінің тілдік сипаты	140
4.	Байғуттиева А., Абдульманов А.А. Жарнама тілінде қолданылатын лексикалық бірліктердің тұрақтану мәселесі	144
5.	Болдырева В.В., Салыкова В.В. Функционально-семантическая характеристика молочной терминологии (на материале тюрко-монгольских языков)	147
6.	Джумалиева А.Н., Исагулова Т.Р.Александр Пушкин и Абай Кунанбаев - великие поэты прошлого века и современности	153
7.	Бөкенбай Е.М. Түркі тілдерінің классификациясындағы қыпшақ тілдерінің орны	156
8.	Жантасова Н.Н., Бекмашева А.Н. Академик Р.Сыздық және қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері	159
9.	Ибраимова. Г.К., Мамыров А.Ы. Қазақ әдебиеті және Қажым Жұмалиевтің әдеби мұрасы	162
10.	Коловертнова И.С., Даминова Л.К. Формирование орфографических навыков младших школьников	166
11.	Қарағойшина Ж., Нугманова Ж.Т. Блум таксономиясының алты қадамын ұтымды пайдалану әдістемесі	172
12.	Манцаева В.Т., Салыкова В.В. Об употреблении категории числительных в фольклорных образцах (семантический аспект)	175
13.	Нурғалиева Э.А., Бисималиева М.К. Требования к уровню сформированности навыка чтения на уровне А2	179
14.	Рахметуллин Е., Мусаев А.М.Әбіш Кекілбаев - әдебиет сыншысы	182
15.	Садықов Б.,Раманова А.А. Құс атауларына байланысты наным-сенімдердің тілдік сипаты	186
16.	Самаркина Ю.С., Даминова Л.К. Проблема развития речи младшего школьного возраста на лексическом уровне	190
17.	Серғазықызы Э.,Абдульманов А.А. Орал қаласы көше атауларының лингвотанымдық ерекшеліктері	199
18.	Серікбаева Ж., Қайыров А.Б. Ы.Е.Мамановтың грамматикалық мұрасы	203
19.	Социалова М., Қайыров А.Б. Модальділік категориясы және оның зерттелуі	208
20.	Сумьянова Н.Б., Мушаев В.Н. Лингвокультурологические аспекты животноводческой терминологии (на материале монгольских и тюркских языков)	212
21.	Түркменбаева А.Ж., Бисималиева М.К.Тыңдап түсіну арқылы шет тілді меңгертудің тиімділігі жайында	215
22.	Хайратова А.Қ., Мулдашева С. Б.Тарихқа ұлы тағызым	218
23.	Халикова М.Т., Қайыров А.Б. Тіл біліміндегі «концепт» ұғымы туралы	221

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1.	Донскова С.Н., Колесова Л. Г. Влияние подготовительного этапа к наблюдению урока на развитие практики учителя сельской школы	225
2.	Жаксылыкова Н.Б., Баймуханова Б.Қ. Жасөспірім жаста тұлға дамуының әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері	230
3.	Жаксылыкова Н.Б., Кинжекова Р.С. Абай шығармаларының жастарды адамгершілікке тәрбиелеудегі мәні	235
4.	Жаңбырбай А., Джонисова Г.Қ. Мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытып, тәрбиелеудегі отбасы қызметі мен міндеттері	240
5.	Жасболатова Г.Ә., Султанғалиева А.И. Лэпбук – мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық мүмкіндіктерін дамыту құралы	246
6.	Жупикова Ю., Шонбаева С.Т. Фильмотерапия и ее значение	250
7.	Канатов А.К., Иргалиев А.С. Кіші мектеп оқушыларының креативті ойлауын дамытуда робототехниканы қолдану жолдары	255
8.	Карчак А., Тасимова А.А. Исследование особенностей внимания младших школьников	260
9.	Қожабергеннова А. А., Джонисова Г.Қ. Мектеп жасына дейінгі балалардың театралдық қызметін ұйымдастырудың педагогикалық негіздері	265
10.	Мухамбетова И.У., Иргалиев А.С. Балабақша жағдайында логопедиялық жұмысты нәтижелі ұйымдастырудың шарттары	269
11.	Мухаммедова А.Х., Умбетова Г.М. Арт-терапияны білім беру процесінде қолданудың психологиялық -педагогикалық ерекшеліктері	274
12.	Мұхтарова А., Жумасейтова А.Е. Мектепке дейінгі жастағы балалардың танымдық үрдістерін дамытуда үстел үсті ойындарын заманауи үлгіде қолдану	277
13.	Присташ В.В., Кудышева Б.К. Психолого – педагогические факторы профессиональной деформации личности педагога	281
14.	Рахметова М.В., Иргалиев А.С. Педагогические условия формирования предметных компетенций у студентов педагогического колледжа	285
15.	Салаватова А.А., Обыденкина Л.В. Эффективное применение информационно-коммуникационных технологий при предметно-языковом интегрированном обучении	290
16.	Сарсенбаева С.Ж., Джонисова Г.Қ. Жоғары сынып оқушыларын отбасылық өмірге даярлауда педагог-психологтың кәсіби қызметі	293
17.	Сраниева А. А., Джонисова Г.Қ. Колледжде болашақ маманды дайындаудың психологиялық-педагогикалық аспектілері	298
18.	Тугаева К.Р., Султаниязова Н.Ж. К вопросу диагностики и развития творческих способностей подростков	303
19.	Уразова А.Ж., Халикова Б.Т. Мектеп жасына дейінгі сөйлеу тілінде мүкістігі бар балалардың танымдық деңгейін инновациялық әдістермен дамыту	307
20.	Утегенова Д.М., Бахишева С.М. Колледж білім алушыларының жобалау әрекеті арқылы зерттеушілік дағдыларын дамытудың педагогикалық – психологиялық негізі	312
21.	Федосова Л. А., Кирилина Н.П. Психологические особенности личности подростка, имеющего компьютерную зависимость	315
22.	Баринаева Б.В., Мушаев В.Н. Современные направления изучения метеорологической терминологии (на материале монгольских и тюркских языков)	319

23.	Музафарова Н. Р., Мушаев В.Н.Обстановка буддийского храма. Дизайн интерьера	322

Правила для авторов по оформлению статьи для публикации в научном журнале «Вестник ЗКИТУ»

Научный журнал «Вестник ЗКИТУ» является периодическим изданием Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета. Журнал выходит ежеквартально, статьи публикуются на казахском, русском и английском языках. Основная тематическая направленность журнала – публикация научных, научно-методических и производственных статей. В журнале публикуются результаты научных исследований по основным приоритетным направлениям науки.

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и коммуникаций Республики Казахстан – № 16782-Ж. от 07. 12. 2017 г. (г.Астана), Комитетом государственного контроля в области связи, информатизации и средств массовой информации.

Статья должна содержать оригинальный материал, отражающий результаты исследований автора (ов).

При подготовке статей в журнал необходимо руководствоваться следующими правилами:

1. Статья должна быть оформлена в строгом соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов». Объем – не более 5 полных страниц формата А4, шрифт – размер 12 кегль, обычный, Times New Roman, межстрочный интервал – 1,0. Поля страницы: сверху и внизу по 2,5 см, справа 2,5, слева 2,5 см. Слева – УДК; по центру название статьи ЗАГЛАВНЫМИ буквами жирным шрифтом; ниже через пробел фамилия, и.о. автора (ов), строчными буквами; ниже через пробел полное название учреждения, в котором выполнена работа, город; аннотация – на языке текста публикуемого материала; ключевые слова. Ниже через пробел – текст статьи. Список литературы приводится в конце текста, по мере упоминания в тексте и оформляется в соответствии с требованиями ГОСТ.. В конце статьи должно быть резюме и ключевые слова (к статье на казахском языке – на русском, к статье на русском языке - на казахском). **Последняя страница должна быть заполнена полностью.**

2. Статья, в обязательном порядке, подписывается всеми авторами (не более четырех авторов). В одном номере журнала допускается публикация не более 2 статей одного автора.

3. На отдельном листе следует привести сведения об авторах (организация, должность, адрес, контактный телефон).

Статьи, отправленные позже указанного срока и несоответствующие требованиям, не принимаются. Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право выбора и опубликования научной статьи.

Рукописи и электронные варианты следует направлять по адресу:

090009, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194.

Научный журнал Вестник ЗКИТУ

Телефон 50-99-90. E-mail: tin85@mail.ru

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**
Ғылыми журнал

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**
Научный журнал

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN
INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY**
Scientific journal

*Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленных
авторами оригиналов*

Подписано к печати 22.06.2020 г.
Формат А4 Объем 333 п.л.
Усл. п.л. _____ Уч. – изд.л. _____
Тираж 100 экз., Заказ № _____

Отпечатано и сверстано в ИКЦ ЗКИТУ
Тел.: +7 7112 50 99 90, e-mail: reception@wkitu.kz

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
090006, Орал қаласы, Нурсултана Назарбаева даңғылы. 194

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
090006, г.Уральск, проспект Нурсултана Назарбаева, 194